

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

АНДРІЙ ШАПОВАЛ

**УКРАЇНСЬКІ ОБРІЇ
ВАСИЛЯ ЩАВИНСЬКОГО:**

**МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ,
КОЛЕКЦІОНЕРА,
БІБЛІОФІЛА**

Київ 2024

https://doi.org/10.15407/r_nbuv.0004935
УДК 930.85:7.075:929 (477) (Щавинський В. О.)
Ш 24

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 7 від 11.07.2024)

Відповідальний редактор
Л. А. Дубровіна, член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук

Рецензенти:
Т. В. Новальська, доктор історичних наук
І. О. Демуз, доктор історичних наук

Шаповал А.

Ш 24 Українські обрії Василя Щавинського: мистецтвознавця, колекціонера, бібліофіла : монографія / Андрій Шаповал ; відп. ред. Л.А.Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. Київ : НБУВ, 2024. 356 с.

ISBN 978-617-14-0251-5

У монографії на основі аналізу широкого комплексу архівних документів, значну частину яких вперше введено до наукового обігу, а також бібліографічних джерел, відображено участь видатного вченого, колекціонера та громадсько-культурного діяча Василя Олександровича Щавинського (1868–1924) в українському науково-культурному житті кінця XIX – першої чверті XX ст., висвітлено його внесок у збереження мистецької та культурно-історичної спадщини, проаналізовано науковий доробок мистецтвознавця з українознавчих питань.

Для науковців, культурологів, мистецтвознавців, бібліографів, усіх, хто цікавиться історією науки та культури України і долею яскравих особистостей.

УДК 930.85:7.075:929 (477) (Щавинський В. О.)

ISBN 978-617-14-0250-8 (друк.)
ISBN 978-617-14-0251-5 (електрон.)

© А. Шаповал, 2024
© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

ANDRII SHAPOVAL

**VASILY SHCHAVYNSKYI'S
UKRAINIAN HORIZONS:**

**ART CRITIC,
COLLECTOR,
BIBLIOPHILE**

Kyiv 2024

https://doi.org/10.15407/r_nbuv.0004935
UDC 930.85:7.075:929 (477) «Shchavynskyi V. O.»
Sh24

Approved for print by the Scientific Council
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(protocol No 7 dated 11.07.2024)

Scientific editor
L.A. Dubrovina, corresponding member of the NAS of Ukraine,
doctor of historical sciences

Reviewers:
T.V. Novalska, doctor of historical sciences
I.O. Demuz, doctor of historical sciences

Shapoval A.

Sh24 Vasily Shchavynskyi's Ukrainians horizons: art critic, collector, bibliophile :
monograph / Andrii Shapoval ; Scientific ed. L.A. Dubrovina ; NAS of Ukraine,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv : VNLU, 2024. 356 p.

ISBN 978-617-14-0251-5

The monograph, based on the analysis of a wide range of archival documents, a significant part of which has been introduced into scientific circulation for the first time, as well as bibliographic sources, reflects the participation of the outstanding scientist, collector and public and cultural figure Vasyl Oleksandrovych Shchavynskyi (1868–1924) in the Ukrainian scientific and cultural life of the end XIX – the first quarter of the XX century, his contribution to the preservation of the artistic and cultural-historical heritage is highlighted, and the art historian's scientific work on Ukrainian studies is analyzed.

For scientists, cultural experts, art critics, bibliographers, all those interested in the history of science and culture of Ukraine and the fate of bright personalities.

UDC 930.85:7.075:929 (477) (Shchavynskyi V. O.)

ISBN 978-617-14-0250-8 (printed edition)
ISBN 978-617-14-0251-5 (digital edition)

© A. Shapoval, 2024
© V. I. Vernadskyi National Library
of Ukraine, 2024

ЗМІСТ

Вступ	9
РОЗДІЛ 1. РОКИ СТАНОВЛЕННЯ	17
1.1. Славні предки.....	17
1.2. Формування особистості та пріоритети в навчанні.....	34
РОЗДІЛ 2. УНІКАЛЬНІ ДОСЯГНЕННЯ В. ЩАВИНСЬКОГО ЯК ВЧЕНОГО ТА КОЛЕКЦІОНЕРА.....	56
2.1. Від лаборанта до керівника підприємств, або успіхи хіміка-технолога	56
2.2. Експерт і дослідник пам'яток мистецтва та культури.....	70
2.3. Видатний колекціонер.....	101
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЩАВИНСЬКОГО НА УКРАЇНОЗНАВЧІЙ НИВІ.....	137
3.1. Співпраця з українськими культурними та науковими установами	137
3.2. Наукові дослідження у галузі україніки	163
3.3. Збирач і дослідник спадщини Т. Шевченка.....	174
РОЗДІЛ 4. ДОЛЯ КОЛЕКЦІЇ В. ЩАВИНСЬКОГО.....	195
4.1. Заповіт Василя Щавинського	195
4.2. Шлях колекції до Києва	215
4.3. Жертовність Ксенії Бурикіної-Щавинської.....	227
4.4. Історія збірок художніх творів і предметів мистецтва	236
РОЗДІЛ 5. КНИЖКОВІ СКАРБИ ІЗ БІБЛІОТЕЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ В. ЩАВИНСЬКОГО	244
5.1. Боротьба за бібліотеку В. Щавинського.....	244
5.2. Видання з україніки	254
Післямова.....	269
Основні дати життя та діяльності В. Щавинського	272
Матеріали до бібліографії праць В. Щавинського	276
Фотодокументи.....	279
Основні джерела та література.....	319
Іменний покажчик.....	332
Перелік аббревіатур і скорочень	352
Анотація	354

CONTENTS

Introduction.....	9
CHAPTER 1. FORMATIVE YEARS OF V. SHCHAVYNSKYI'S	17
1.1. Glorious ancestors	17
1.2. Personality formation and priorities in education.....	34
CHAPTER 2. UNIQUE ACHIEVEMENTS OF V. SHCHAVYNSKYI'S AS A SCIENTIST AND COLLECTOR	56
2.1. From a laboratory technician to the head of an enterprise, or the success of a chemist-technologist.....	56
2.2. Expert and researcher of monuments of art and culture.....	70
2.3. An outstanding collector.....	101
CHAPTER 3. ACTIVITIES OF V. SHCHAVYNSKYI'S THE FIELD OF UKRAINIAN STUDIES	137
3.1. Cooperation with Ukrainian cultural and scientific institutions	137
3.2. Scientific research in the field of Ukrainian studies	163
3.3. Collector and researcher of the heritage of T. Shevchenko.....	174
CHAPTER 4. THE FATE OF THE COLLECTION OF V. SHCHAVYNSKYI'S	195
4.1. Vasyl Shchavynskyi's will.....	195
4.2. The path of the collection to Kyiv	215
4.3. Sacrifice of Ksenia Burykina-Shchavynska's	227
4.4. History of collections of works of art and art objects	236
CHAPTER 5. BOOK TREASURES FROM THE LIBRARY COLLECTION OF V. SHCHAVYNSKYI'S	244
5.1. The struggle for the library of V. Shchavynskyi's	244
5.2. Edition of Ukrainian	254
Afterword.....	269
The main dates of the life and activity of V. Shchavynskyi's.....	272
Materials for the bibliography of the works of V. Shchavynskyi's	276
Photo documents.....	279
Primary sources and literature	319
Name index.....	332
List of abbreviations and acronyms.....	352
Summary	355

*Чим довше я живу на чужині,
тим гостріше і гостріше я відчуваю потребу
долучитися до рідної культури*

В. Щавинський

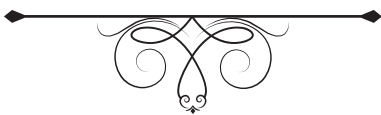
*Син свого народу,
дужий і кволий всіма його властивостями,
він за життя свого віддавав цьому народові
всенякі свої сили і знання, оскільки міг,
оскільки вмів і хотів був лишити по своїй смерті
в загальну народну скарбницю все,
що зібрав, що зробив за свого життя*

М. Фармаковський

*Залишається лише з почуттям глибокої пошани
схилити голову перед могилою цього трудівника науки,
що ціле своє життя шукав у ній нових шляхів.*

*Будемо сподіватися, що з часом дар його,
принесений рідному народові, –
нагадає про нього багатьом,
а спогади про це трудове життя –
будуть прикладом для молодих поколінь*

В. Перетц

Серед сузір'я українських діячів кінця XIX – першої чверті XX ст., які сенс життя вбачали у слугуванні українському народу, розвитку національної науки й культури та створенні української держави, за що їх згодом, за тоталітарних часів, було піддано остракізму, а за незалежності України, через століття після їхнього життя, діяльності та смерті, повернуто із небуття і вшановано, сяє ім'я **Василя Олександровича Щавинського (01.02(20.01).1868 – 28.12.1924)** – видатного українського вченого, хіміка-технолога, мистецтвознавця, колекціонера, бібліофіла та громадсько-культурного діяча.

Широкий громадськості він відомий, передусім, як український патріот і пристрасний колекціонер, який заповів науковим і культурним установам України свою коштовну збірку, значна художня та книжкова частина якої нині зберігається у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві. Завдяки зусиллям, головним чином, співробітників цього музею, які активно досліджують життя та діяльність В. Щавинського, історію та склад зібраної ним колекції, проводять атрибуцію творів збірки, маємо уявлення про основні етапи біографії вченого та можливість ознайомитися з пам'ятками із його колекції¹.

У 2018 р. рішенням Київської міської ради іменем Василя Щавинського названо вулицю у Деснянському районі столиці, що теж стало проявом пошани до видатного мистецтвознавця, колекціонера та мецената, який зібрав, зберіг і подарував киянам безцінні твори мистецтва та культури.

Поцікавимося ж, а як В. Щавинський, його діяльність та досягнення сприймалися сучасниками і чи гідний він вшанування? Яке враження, як людина, вчений і громадянин, справляв В. Щавинський на оточення? Які риси його характеру та особливості поведінки діяча запам'яталися людям, що з ним безпосередньо працювали і спілкувалися?

¹ Дар Василя Щавинського (1868–1924) / Упоряд. О. Живкова. Київ : Фенікс, 2020. 100 с.

Так, очільник Комісії для складання біографічного словника українських діячів ВУАН, літературний критик і публіцист М. Могилянський атестував В. Щавинського як «свідомого українця і робітника на культурній ниві» та «авторитетного знавця мистецтва»². А на переконання відомого мистецтвознавця та бібліографа О. Вольценбурга, В. Щавинський належав до тієї когорти «збирачів картин і малюнків, любителів книг», які були «захоплені благородною справою розвитку та збереження продукту розуму людського»³.

На думку видатного філолога та дослідника давньої української літератури, археографа, бібліографа, академіка ВУАН В. Перетца, В. Щавинський «належав до людей надзвичайно талановитих», а його «різномірні й глибокі знання» єдналися з «ясним розумом, прозорливим та далекосяжним»⁴. Звертаючи увагу на широкі зацікавлення В. Щавинського, В. Перетц наголошував, що наукові питання він завжди вирішував оригінально і по новому, вносячи в їх розв'язання «свою своєрідну вигадливість, яка базувалася на глибокому знанню». При цьому, як констатував В. Перетц, із «зовнішнього вигляду спокійний та скромний» В. Щавинський був «чудовим організатором» й «умів притягнути до своєї праці живі сили»⁵. Але і сам він «завше був не бажаним "почесним гостем", а справжнім робітником, митцем у своїй справі» та «вносив свій науковий запал і збагачував знаннями своїх товаришів по праці». Помітив В. Перетц й те, що «ніколи і ніде не шукав В. Щавинський "слави", не ганявся за почесними титулами та посадами»⁶. А був він вірним сином українського народу, який «з юнацьких років мріяв про той час, коли повернеться до нього і проживе серед нього останні роки свого трудового життя, принісши в дар Україні все те, що зібрав і зберіг під час своєї життєвої мандрівки»⁷.

Наведемо й характеристику, що надав В. Щавинському відомий мистецтвознавець і художник М. Фармаковський: «Маючи живий, що завсіди захоплюється, темперамент, В. О. [Щавинський] хотів бути і, на превелике диво, дійсно був спеціаліст у царинах знання, здавалося-б не поєднаних: з нього то вчений хімік, то практичний організатор заводського виробництва, то фахівець з історії нідерландського малярства, знавець української старовини, бібліофіл, археолог, то аматор

² ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1–1 зв.

³ Вольценбург О. Э. Заветные мысли. *Степан Петрович Яремич* / Сост. И. И. Выдрин, В. П. Третьяков. СПб. : Издательство «Сад искусств», 2005. С. 53.

⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). *Україна*. Київ : Держ. вид-во України, 1925. Кн. 3. С. 188.

⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 6; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 191.

⁶ Там само.

⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188.

квітів, що тонко вивчив їхнє життя, то перший і єдиний в Росії вчений, що збагнув таємниці давньо-російської й української малярської техніки... І над усіма цими захопленнями панувала і ними мудро керувала непохитна організуюча воля»⁸.

Оцінюючи дослідження В. Щавинського в галузі археологічної технології, М. Фармаковський визнав за потрібне наголосити й на його українськості, зазначивши: «Син свого народу, дужий і кволий всіма його властивостями, він за живоття свого віддавав цьому народові всенькі свої сили і знання, оскільки міг, оскільки вмів і хотів був лишити по своїй смерті в загальну народну скарбницю все, що зібрав, що зробив за свого життя»⁹.

Уже цих свідчень достатньо, щоб зрозуміти, що В. Щавинський був неординарною особистістю, талановитим ученим та українським патріотом.

Але, щоб не склалася уява, що він мав тільки переваги, не будемо скривати, що в джерелах залишилися й критичні судження сучасників про нього та його вади, однак їх детальніше розглянемо далі.

А зараз, при нагоді, зазначимо, що в цьому дослідженні досить широко ідеться й про осіб, які діяли поруч із В. Щавинським і впливали на його свідомість та вчинки, сприяли становленню як особистості та вченого, допомагали у важкі періоди життя або розділяли з ним радість від праці, успіхів і досягнень, знаходилися поряд і у часи роботи, і у миті дозвілля. Згадано й тих діячів, які не поділяли поглядів В. Щавинського, дискутували чи конфліктували з ним або мали до нього якісь претензії.

Непересічний постаті В. Щавинського і його внеску в науку та збереження українських і європейських пам'яток присвячено не так вже й багато праць, які вийшли друком або відразу після смерті діяча¹⁰, або вже за Незалежності України¹¹. За радянських часів ім'я В. Щавинського згадувалося, переважно, у довоєн-

⁸ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1925. Кн. VI. С. 261.

⁹ Там само.

¹⁰ Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188–191; С. Т. [Сергей Тройницкий]. Ушедшие. В. А. Щавинский. *Среди коллекционеров*. 1924. Сентябрь–декабрь. С. 61; Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 259–261; [Ернст Ф.]. Профессор В. А. Щавинский. *Пролетарская правда*. 1925. 6 января. С. 5.

¹¹ Бонь О. І. Зусилля академічної громадськості по перевезенню в Україну колекцій П. П. Потоцького та В. О. Щавинського в 1920-х роках. *Сумська старовина*. 2008. № 24. С. 91–97; Борис Т. Коллекция В. А. Щавинского в истории музейного дела Украины. *Вопросы музеологии*. Санкт-Петербург, 2015. Вып. 1. С. 49–54; Гетьман Д. Василь Щавинський та його внесок у справу повернення українських культурних цінностей. *Київська старовина*. Київ, 2006. № 6. С. 124–130; Гетьман Д. В. О. Щавинський – сподвижник музейної справи, мистецтвознавець, колекціонер. *Могиланські читання 2007 р.*: зб. наук. пр. : Музейники ХХ століття – дослідники української сакральної культури. Київ, 2008. С. 247–252; Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський.

ний період при оглядах фондів нинішнього Музею Ханенків¹², а ще у 1963 р. ви-йшла друком праця Л. Сак, де дотично, але досить ретельно розглянуто діяльність колекціонера у контексті становлення Музею¹³.

Окремо виділемо низку праць, у яких В. Щавинський фігурує як власник віднайденого ним автопортрету Т. Шевченка та дослідник художньої спадщини видатного українського митця¹⁴.

Про те, що не забували українського вченого та мецената за кордоном, свідчить замітка про В. Щавинського в «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича¹⁵. Відомості про мистецтвознавця вміщено і в енциклопедичних та довідкових виданнях, що побачили світ протягом останніх десятиліть¹⁶.

Корисною для дослідження стала джерелознавча праця наукової співробітниці НБУВ Л. Іващук¹⁷.

Аналіз цієї нечисленної літератури дає підстави стверджувати, що правдивий і повний життєпис В. Щавинського на сьогодні не був створений, а його біографія містила ще чимало неточностей та лакун.

Достатньо зазначити, що не досліджено родовід Василя Олександровича Щавинського. А у найбільш розлогій праці про колекціонера та мистецтвознавця

Ханенківські читання: Матеріали науково-практичної конференції. Київ : Кий, 2001. С. 3–18; Шостак О. Д. Західноєвропейська гравюра із зібрання В. О. Щавинського у колекції Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Там само. С. 19–27.

¹² Каталог виставки картин із колекції В. О. Щавинського Музею мистецтв ВУАН. Київ, 1925. 17 с.; Київ: провідник / За ред. Ф. Ернста. Київ : ВУАН, 1930. С. 242; Гіляров С. Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук. Каталог картин. Київ : ВУАН, 1931. 72 с.

¹³ Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). *Очерки истории музейного дела в СССР*. Москва, 1963. С. 373–405.

¹⁴ Новицький О. До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським. *Україна*. Київ : Держ. вид-во України, 1925. Кн. 1–2. С. 140–141; Новицький О. Примітки до малюнків «Шевченко та його доба». Київ : Держвидав, 1925. 36. 1. С. 196–198; Владич Л. Автопортрети Тараса Шевченка. Київ : Вид-во «Мистецтво», 1973. 79 с.; Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. Київ : «Рада», 2003. 368 с.; Юр М. Автопортрет 1859. *Шевченківська енциклопедія*. Т. 1: А–В / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2013. С. 101; Боронь О. Флавицький Костянтин Дмитрович. *Шевченківська енциклопедія*. Т. 6: Т–Я / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2015. С. 523–524;

¹⁵ Енциклопедія українознавства : словникова частина : в 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. В. Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1984. Т. 10. С. 3910.

¹⁶ Калініна Т. Щавинський Василь Олександрович. *Шевченківська енциклопедія*. Т. 6: Т–Я / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2015. С. 1007; Мистецтво України : Біографічний довідник / Упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський ; за ред. А. В. Кудрицького. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1997. С. 664.

¹⁷ Іващук Л. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934 рр.) : монографія. Київ, 2012. 352 с.

його батьком помилково названо Карла Антоновича Щавинського¹⁸, коли останній був дідом Василя Олександровича. І вже минуло сто років від дня загибелі В. Щавинського, проте досі не з'ясовано обставин його загибелі, а в літературі вказуються різні дати смерті діяча.

Із поля зору дослідників випали цілі пласти життя та сфери діяльності В. Щавинського. Наприклад, в літературі майже не відображено період формування та навчання Василя Олександровича, а це більша частина його життя, адже він закінчив навчання у тридцятирічному віці, а помер у п'ятдесят шість років.

Більш детального вивчення вимагали питання про діяльність В. Щавинського як дослідника та експерта пам'яток живопису, мистецтва і культури, засадничі принципи його діяльності з колекціонування, співпраця мистецтвознавця з українськими установами та вченими під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., його внесок у збереження та дослідження літературної та мистецької спадщини Т. Шевченка, діяльність науковця як бібліофіла тощо.

Варто звернути увагу й на те, що деякі твердження про життя та діяльність В. Щавинського малодостовірні, не підкріплені документними джерелами та міфологізовані.

І головне, досі комплексно не було досліджено участь В. Щавинського в українському культурному та науковому житті кінця XIX – першої чверті XX ст., його внесок в збереження мистецької та культурно-історичної спадщини, не відображено співпрацю з українськими діячами і культурно-науковими інституціями та не проаналізовано творчий доробок вченого з українознавчих питань.

Висвітленню означеної теми й присвячено цю працю. Реконструкція наукової біографії В. Щавинського через призму його українськості потребували розширення джерельної бази та ретельного і всебічного її дослідження.

Особливу увагу звернено на документи, що відклалися в особовому архівному фонді В. Щавинського № 68, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ. Архів В. Щавинського до ІР НБУВ передано із Національного музею історії України і науково описано у лютому 1976 р. кандидатом мистецтвознавства **Лідією Іванівною Поповою (нар. 1925 р.)**. В особовому фонді В. Щавинського представлено: документи біографічного характеру, зокрема, що стосуються його родоводу, народження та навчання; чернетки окремих праць, у тому числі каталогу зібрання картин, доповіді й статті та відомості про лекції вченого; посвідчення, повідомлення й довідки різних державних і науково-культурних інституцій та ділове листування з ними; приватне листування з вітчизняними та іноземними мистецтвознавцями і колекціонерами тощо¹⁹. Зазначимо, що переважну більшість

¹⁸ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 5.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 68. 87 од. зб.

документів з особового архівного фонду В. Щавинського досі не було введено до наукового обігу.

Важливі для дослідження документи містяться в особовому фонді В. Щавинського № 42, що зберігається в Національному художньому музеї України²⁰. В архіві відклалися автобіографія діяча, звіт про його діяльність в Інституті археологічної технології, курс лекцій «Історія та теорія малярської техніки», підготовлений вченим для студентів Вищого інституту фотографії та фототехніки, автографи наукових статей та доповідей мистецтвознавця. Особливий інтерес викликають наукові дослідження В. Щавинського, підготовлені у галузі україніки в рамках роботи Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді), а саме наукові доповіді: «Український вплив у технічних малярських підручниках північної Руси XVI–XVII ст.» («Український вплив у давньоруській малярсько-технічній літературі») та «Старі українські граматики і нові українські книжки для дітей».

Значний джерельний потенціал із вивчення життя та діяльності В. Щавинського та історії його колекції має документний комплекс, який зберігається у Науковому архіві Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Це близько семидесяти документів за 1923–1936 рр., що складають справи № 49 «Матеріали про передачу зібрання та бібліотеки петербурзького колекціонера В. О. Щавинського в дар Музею мистецтв ВУАН» і № 50 «Матеріали стосовно передачі в дар музею бібліотеки В. О. Щавинського»²¹. У справах відклалися й біографічні документи В. Щавинського (короткий життєпис, автобіографія) та відгуки про його багатогранну діяльність академіків О. Ферсмана і Ф. Шміта та професорів М. Сичова, Б. і М. Фармаковських²².

Документи про передачу колекції В. Щавинського установам ВУАН містяться і в Інституті рукопису НБУВ. Зокрема, у фонді № I «Комплексний фонд “Літературні матеріали”». Зібрання літературних творів і документів початку XII–XX ст.» (листи, клопотання та витяги з протоколів Спільного зібрання ВУАН)²³ та в особовому архівному фонді історика мистецтва та бібліографа О. Новицького № 279. Академік О. Новицький очолював Кабінет українського мистецтва ВУАН і в його особовому архіві зберігаються справи, в яких відклалися документи про передачу Кабінету українського мистецтва ВУАН та Музею мистецтв ВУАН (нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) спадку В. Щавин-

²⁰ ДАФ НХМУ. Ф. 42. 3 спр.

²¹ Кулініч М. Зібрання В. О. Щавинського в документах Наукового архіву НММХ. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)* / Упоряд. О. Живкова. Київ : Фенікс, 2020. С. 93–97.

²² Там само. С. 94.

²³ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 23991, 26285, 26322, 26338, 26343, 26355.

ського²⁴, а також документи про розподіл книжкового зібрання колекціонера між указаними установами²⁵.

Для дослідження діяльності В. Щавинського з виявлення українських пам'яток, їх збереження та повернення Україні під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. використано документи, що зберігаються у низці фондів ЦДАВО України, а саме: № 166 – Міністерство народної освіти України, Київ; № 2201 – Міністерство освіти Української держави; № 2457 – Головне управління мистецтва та національної культури Української Держави, Київ; № 2581 – Генеральний секретаріат справ освітніх Української Центральної Ради та Міністерства народної освіти Української Народної Республіки; № 2607 – Українська мирна делегація на переговорах Української Держави та РРФСР; № 3766 – Міністерство закордонних справ Української Держави. Частину документів, дотичних до діяльності В. Щавинського зі збереження та повернення українських пам'яток, опубліковано у збірнику, складеному С. Котом і О. Нестулею²⁶.

Цінним джерелом для дослідження стала епістолярна спадщина В. Щавинського, що відкладалася в його особових фондах та особових архівах українських громадсько-культурних діячів, з якими співпрацював і листувався мистецтвознавець. Так, в Інституті рукопису НБУВ вміщено листи П. Семенова-Тянь-Шанського, М. Біляшівського, Р. Уїтта, М. Фрідлендера та інших, а у Документально-архівному фонді Національного художнього музею України – епістоли Б. Ханенка та Р. Уїтта. Досліджено листи В. Щавинського в особовому фонді М. Біляшівського № XXXI, що зберігається в ІР НБУВ²⁷. Проаналізовано кореспонденцію колекціонера в особовому фонді Ф. Ернста № 13, який відклався у відділі архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України²⁸. Вивчено лист В. Щавинського до Ф. Вовка, що міститься в особовому фонді останнього № 1, який зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України²⁹.

Важливі відомості для розкриття теми містяться і в листах вдови К. Бурикіної-Щавинської та академіка ВУАН В. Перетца, які опікувалися спадком В. Щавинського та приклали значних зусиль, аби його колекційні збірки було передано установам ВУАН. Зокрема, про В. Щавинського та долю його зібрання йдеться у епістолах В. Перетца до секретаря Історично-філологічного відділу й академіка

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. 60 арк.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 863. 39 арк.

²⁶ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918 / Упоряд.: С. Кот, О. Нестуля. Київ : Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. 300 с.

²⁷ ІР НБУВ. Ф. XXXI. Од. зб. 735. Арк. 1–1 зв.; Там само. Од. зб. 220. Арк. 1–1 зв.

²⁸ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 1–3 зв.

²⁹ НА ІА НАН України. Ф. 1. Од. зб. 4679. 1 арк.

ВУАН С. Єфремова, що відклалися у фонді «Колекція документів вчених України, репресованих у 30-х, 40-х та 50-х рр. XX ст.» в Інституті архівознавства НБУВ³⁰, а також у листах до неодмінного секретаря та академіка ВУАН А. Кримського, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ та оприлюднені Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України³¹.

До джерел монографії долучено й мемуари сучасників В. Щавинського³², які особисто знали його та відобразили у спогадах відповідно до своїх безпосередніх вражень, можливо у чомусь суб'єктивних, але без кон'юктурних та ідеологічних нашарувань.

У праці не тільки проаналізовано раніше відомі й нововиявлені, вперше введені до наукового обігу документи В. Щавинського та про нього, а і доволі повно їх представлено, аби читач мав можливість ознайомитися з ними та зробити власні висновки. Репрезентовані документи дадуть змогу простежити наукову біографію В. Щавинського, його співпрацю з науковими установами, культурними закладами та вченими, колекціонерами й громадсько-культурними діячами, а також дізнатися про оцінку останніми діяльності, творчості та досягнень науковця.

Отже, у книзі здійснено першу спробу визначити та комплексно дослідити українські обрії В. Щавинського, тобто коло його інтересів, знань, пріоритетів, ідей, діяльності та досягнень, як українського інтелектуала, на тлі родинних традицій, стосунків і співпраці з громадсько-культурними й науковими діячами та розвитку українського національно-культурного життя наприкінці XIX – у першій чверті XX ст.

Більшу частину свого життя Василю Щавинському довелося мешкати, діяти та творити поза межами України, однак його серце полонили українські обрії, які й визначили його долю.

³⁰ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 70, 74; Шаповал А. Епістолярна спадщина академіка В. М. Перетца у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2016. Вип. 44. С. 668–683; Шаповал А. І. Діяльність В. М. Перетца щодо збереження українських історико-культурних пам'яток (за матеріалами епістолярію вченого). *Київські історичні студії* : зб. наук. праць. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. № 1. С. 135–140.

³¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : в 2 т. / Редкол.: Л. В. Матвєєва (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. Київ, 2005. Т. 2 : 1918–1941. 358 с.

³² Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич* / Сост. В. П. Третьяков. СПб. : Издательство «Сад искусств», 2009. С. 303–308; Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. Москва : «Захаров», 2016. 736 с.; Бенуа А. Н. Дневник. 1918–1924. Москва : «Захаров», 2016. 816 с.

РОЗДІЛ 1

РОКИ СТАНОВЛЕННЯ

1.1. Славні предки

У нечисленній літературі про Василя Щавинського, як правило, згадуються його слова із заяви до ВУАН, у яких наголошується, що він та його рід завше вважали Україну за рідну країну і намагалися бути корисними їй хоч у «малій пригоді»³³. Звертається увага й на те, що В. Щавинський належав до українського шляхетства або до українського дворянського роду³⁴.

Спробуємо ж дослідити родовід Василя Олександровича та з'ясувати відношення його предків до України та українського.

Документи особового архіву В. Щавинського свідчать про те, що він ретельно досліджував історію свого роду, в чому йому допомагали й фахові науковці. Зокрема, відомий геральдист, генеалог, бібліофіл і колекціонер І. Антошевський у листі від 12 травня 1907 р. інформував В. Щавинського:

«Милостивий государ

Василь Олександровичу!

Мені вдалося дізнатися, що в архіві князів Чарторийських у Кракові знаходиться одна з найдавніших печаток з гербом "Правдиць", яка належала сохачевському каштеляну Сасіну і прикладена до документу 1422 р., [який був] син Немежа, [та] підписав мирний договір у Бресті. Наскільки я пам'ятаю родовід Вашого роду, Сасін у 1420 р. був земським суддею у Гостині.

Відданий Вам
Антошевський»³⁵.

³³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 41. Арк. 2.

³⁴ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 5.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 42. Арк. 1.

І дійсно В. Щавинський був представником давнього шляхетського роду (польського походження) герба Правдзіц (Правдич)³⁶. Його предки по батьківській лінії походили зі Щавіна, який поділявся на Щавін Старий, Великий і Новий, та розташовувався в Ленчицькому князівстві, потім однойменному воєводстві Королівства Польського, згодом Корони Польської в Речі Посполитій. Ленчицьке воєводство знаходилося в західній частині Речі Посполитої або на півдні Великопольщі. Нині – це Ленчицький повіт Лодзинського воєводства (географічний центр сучасної Польщі).

У 1299 р. **Іван (Ян) із Старого Щавіна** (родоначальник династії Щавинських) отримав від князя Болеслава II Мазовецького за заслуги у вічне володіння Великий Щавін. У 1355 р. його сини, маршалок Дадзібог та воєвода Доброслав, поділили спадок: Дадзібог отримав Щавін Старий, тоді як Доброслав – Щавін Великий. Славний лицар Дадзібог, який був предком В. Щавинського, в день Святої Катерини (7 грудня) 1344 р. також отримав від ленчицького князя Владислава привілей на володіння замком Озорковим з млином та всіма околицями.

Маршалок князів Мазовецьких Дадзібог (Богдан) мав двох синів, Насегнева і Сецеха, які в 1380 р. знов поділили родинне майно: Насегнев отримав Щавін Новий, а Сецех – Щавін Старий. Насегнев теж мав двох синів: Андрія та Немежа. Андрій при черговому поділі спадку отримав Брохов і його нащадки отримали прізвище Броховських. Немеж, ставши володарем Щавіна Нового, розширив свої володіння. Прикупивши протягом 1414–1415 рр. Камін, Гузов, Рибе і Валішев, він помер у 1417 р.

У Немежа був син Сасін, про якого і йдеться у вище процитованому листі І. Антошевського до В. Щавинського. Сасін обіймав посади спочатку земського ловчого, а потім земського судді у Гостині та входив до польської делегації, яка підписала Брестський договір з переможеною Пруссією.

За Гербовником К. Несецького можна прослідкувати усіх предків В. Щавинського по чоловічій лінії.

Отже – це вже згадані: 1. Іван (Ян) Щавинський, 2. Дадзібог (Богдан), 3. Насегнев, 4. Немеж, 5. Сасін...

І далі: 6. Петро (підкоморій у Гостині), 7. Іван (підстолий у Гостині), 8. Симон (каштелян в Іновроцлаві, протягом 1587–1589 депутат Сейму у

³⁶ Герб Правдзіц (Правдич, від пол. Prawdzic, Prawda, Lew z Muru), затверджений у XIV ст. як шляхетський герб у Польщі (Речі Посполитій), а згодом як дворянський герб у Російській імперії. Герб має на срібному щиті червону стіну фортеці. На стіні стоїть лев (звернений вліво) з золотою обручкою у лапах (або з кулею). У клейноді такий самий лев з золотою обручкою. Намет золотий, підбитий червоним.

Варшаві, за дорученням короля Августа I був легатом в Данії), 9. Яків...³⁷.

Яків (Якуб, Ян) Щавинський (1577–1637) мав видатні досягнення на державному, військовому, дипломатичному й літературному поприщах: «Яків, син Симона, каштеляна іновроцлавського. Один із видатних, за розумом та громадською діяльністю, членів роду Щавинського. Юність свою провів при королівському дворі та закордоном, де навчався у різних школах. Після повернення на батьківщину був призначений на важливі та відповідальні посади. Завдяки своєму красномовству та здібностям, був дворазово обраний маршалком Сейму, у 1616 та 1620 роках. У 1622 р. був призначений воєводою брестсько-куявським. Крім того, неодноразово виконував різні доручення Сейму. Так, у 1635 р. виконував обов'язки військового комісара під час укладання миру зі Швецією. Під час воєн з татарами та шведами Яків Щавинський утримував на свій рахунок військовий загін, на чолі якого брав участь у битвах. З його літературних праць відома його промова “Pvzemowa na pogrzebie Andrzeja Bokoli”, надрукована у Вільні, 1629 р. Помер у 1637 р. і похований у сімейному склепі в Ланчиці»³⁸.

Предками В. Щавинського також були: 10. Яків-Ольбрехт (каштелян і потім воєвода в Іновроцлаві; староста в Ланчиці та Гомбіні; декілька разів обирався депутатом Коронного трибуналу і послом Сейму; у 1661 р. побудував монастир реформатів в Щавіні, а в 1683 р. разом із сім'єю та двором пішки відвідав Ченстохов для поклоніння місцевим святиням), 11. Казимир (староста в Гомбіні), 12. Фома (староста в Гомбіні; депутат Коронного трибуналу 1722 р. і посол Сейму 1724, 1726, 1729 рр.)³⁹.

Отже, предки В. Щавинського належали до польської аристократії, вірно й успішно служили польським князям і королям, займали відповідальні військові, державні та земські посади, проявили себе й на дипломатичній та культурній ниві. Деякі з них із кінця XV ст., як, наприклад, один з онуків Сасіна, – Войцех, – заради рицарської слави переселялися на Поділля до Кам'янця, брали участь у війнах з татарами і козаками, а їх нащадки будували життя вже на українських землях.

Але повернемося до родоводу В. Щавинського. У Гербовнику К. Несецького зазначено, що Фома Щавинський одружився з **Ганною Сологуб (1710–1756)**.

Литовський шляхетський рід Сологубів, теж герба Правдзіц (Правдич), відомий з другої половини XV ст. Г. Сологуб була донькою відомого

³⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 21. Арк. 1–5.

³⁸ Там само. Арк. 4–5.

³⁹ Там само. Арк. 5–6.

діяча Великого князівства Литовського **Яна Міхала Сологуба (близько 1697–1748)**, який протягом життя обіймав ряд високих державних посад, як-от: ловчого великого литовського (1724–1731), підскарбія великого литовського (1731–1746) та воєводи берестейського (1746–1748). У 1730 і 1747 рр. він обирався маршалком Трибуналу Великого князівства Литовського. Я. Сологубу належали міста Горки, Чарея, Турів та Івенець, що – на території нинішньої Білорусі.

При нагоді зазначимо, що високі державні посади у Речі Посполитій обіймали й рідні брати Г. Сологуб. Старший, Юзеф Антоній, був каштеляном жемайтським і вітебським, а протягом 1752–1781 рр. – воєвода вітебський. Обирався маршалком Трибуналу Великого князівства Литовського (1751) та входив до Постійної Ради після першого поділу Речі Посполитої. Цікаво, що він відмовився скласти присягу російській імператриці Катерині II, проте остання все ж зберегла Ю. Сологубу за особливі заслуги його мастки. Молодший брат, Антоній Юзеф, неодноразово обирався послом Сейму, а в 1747 р. – депутатом Трибуналу Великого князівства Литовського. Впродовж 1746–1759 рр. він був генералом литовської артилерії й у 1757 р. отримав найвищу нагороду Польщі, Орден Білого Орла. Його сини стали засновками російської гілки роду Соллогубів.

Після поділів Речі Посполитої та приєднання Правобережної України до Росії в 1797 р. було створено Подільську губернію. Польській шляхті надавалися привілеї російського дворянства, її представники призначалися та обиралися на державні посади в губернські та повітові органи. Проте, щоб отримати дворянство, необхідно було довести приналежність до шляхетської верстви, подавши до Подільського дворянського депутатського зібрання відомості про видатних членів роду та опис герба, список членів сім'ї тощо.

Щавинських було внесено до шостої частини дворянської родословної книги Подільської губернії, де містилися відомості про стародавні благородні дворянські роди. Це допоможе завершити дослідження родоводу. Із книги дізнаємося, що батька В. Щавинського, **Олександра Карловича Щавинського**, та його дядька, **Олександра-Макарія Карловича Щавинського**, які були синами **Карла Антоновича Щавинського** та онуками **Антоніа Антоновича Щавинського** внесено до дворянської родословної книги Подільської губернії 24 жовтня 1849 р. Таким чином, родовід В. Щавинського продовжили: 13. Антон (син Ф. Щавинського і Г. Сологуб), 14. Антон, 15. Карл і 16. Олександр. Сам Василь Олександрович представляв 17 покоління династії Щавинських. Він мав рідну сестру Катерину

Олександрівну, їх разом було внесено до дворянської родословної книги Подільської губернії 11 листопада 1877 р. У Олександра-Макарія був син Володимир, – двоюрідний брат В. Щавинського, – якого до дворянської родословної книги Подільської губернії вписано 21 серпня 1878 р.⁴⁰

В особовому архіві В. Щавинського в Інституті рукопису НБУВ зберігається оригінал свідоцтва Подільського дворянського депутатського зібрання про приналежність його до спадкового дворянства від 18 листопада 1877 р.:

«Свідоцтво

За Указом його Імператорської Величності, Самодержця Всеросійського, дано це з Подільського Дворянського Депутатського Зібрання, за належним підписом і доданою казенною печаткою, дворянину Василеві, сину колезького асесора Олександра, а онуку Карла Антоновича, Щавинському, що народився 20 січня 1868 року, в тому, що він на підставі 1642 статті Зведеного Закону про стан за III продовженням (виданим 1857 р.) і Найвищого наказу опублікованого в указі Урядуючого Сенату, від 23 вересня 1864 р. за визначенням Дворянського Зібрання, що відбулося 11 листопада, остаточно прирахований до батька свого Олександра Карловича Щавинського, затвердженого в спадковому дворянстві, указом Урядового Сенату від 24 жовтня 1849 р. № 7297, і записаний при ньому в шосту частину дворянської родословної книги Подільської губернії.

м. Кам'янець-Подільськ.
18 листопада 1877 року»⁴¹.

Про життя, діяльність та досягнення представників роду Щавинських останніх поколінь відомо небагато. Олександр Щавинський, батько Василя Щавинського, у 1859 р. закінчив Володимирський Київський кадетський корпус⁴², який вважався одним із найбільш престижних привілейованих середніх військових закладів закритого типу.

Засновано кадетський корпус у Києві в 1833 р. наказом імператора Миколи I. Проте лише в 1847 р. дворяни Київської, Волинської, Подільської, Таврійської та Херсонської губерній спромоглися зібрати 200 тисяч рублів для створення навчального закладу. Щороку знатні родини мали вносити

⁴⁰ Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский : Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. С. 344.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 24. Арк. 1.

⁴² Там само. Од. зб. 22. Арк. 1.

67 тисяч рублів сріблом на утримання кадетів. Відкриття корпусу відбулося у січні 1852 р. Спочатку кадети навчалися у приміщеннях київських гімназій, а з 1857 р. – у власній будівлі, яку було збудовано за проєктом відомого київського архітектора І. Штрома на тодішній околиці міста, що мала назву Шулявський гай, а згодом – Кадетський гай (нині – це в районі Повітрофлотського проспекту).

Першими учнями Володимирського Київського кадетського корпусу стали 200 дітей дворянського походження (переважно діти офіцерів і дворян, уродженці Південно-Західного краю) віком від 9,5 до 12 років. Навчалися в закладі протягом 7 років. Можна припустити, що О. Щавинський був одним із тих перших учнів, які почали навчання в корпусі у 1852 р. А отже, він міг народитися у 1841–1843 рр.

Немає сумніву, що О. Щавинський отримав гарну освіту, адже від самого початку до викладання у Володимирському Київському кадетському корпусі залучалися найкращі кадри. Діти, які вступали до першого класу корпусу, мали знати 12 молитов, добре читати і писати без грубих помилок, розв'язувати нескладні задачки та читати французькі та німецькі тексти. Учням викладали Закон Божий, російську та іноземні мови, історію, географію, основи математики та фізики, природознавство, чистопописання і малювання. У старших класах викладалися ще топографія та законодавство. Обов'язковими предметами для кадетів також були фехтування, гімнастика, рухомі ігри, хоровий спів, музика, гра на струнних і духовних інструментах. Бажаючи мали можливість навчатися столярній та токарській справам. У закладі діяли фізичний кабінет, хімічна лабораторія, кабінет природничої історії з відповідними колекціями і препаратами, клас для рисування, велика бібліотека.

Кадетський корпус мав власну домову Володимирську церкву, одна-русний іконостас якої був розписаний живописцями-академіками М. Тихо-бразовим, М. Лавровим і К. Горбуновим. До речі, у цьому храмі в 1917 р. вінчався колишній вихованець корпусу В. Голубович, який став головою Ради народних міністрів УНР. На його вінчанні були присутні М. Грушевський і С. Петлюра.

Володимирський Київський кадетський корпус в різні часи закінчили такі відомі українські діячі, як: полковники Армії УНР В. Заіковський, П. Клименко, В. Петрів, начальник 2-го Січового Запорізького корпусу армії УНР Г. Мандрика, генерал О. Галкін, який протягом визвольних змагань очолював Головний штаб армії Української держави та був військовим міністром УНР, генеральний хорунжий армії Української Держави І. Свірчевський, полковник й старший ад'ютант гетьмана П. Скоропадського

О. Сахно-Устимович, голова уряду УНР, економіст С. Остапенко, філософ-екзистенціоналіст М. Бердяєв, математик академік ВУАН М. Крилов, художник-пейзажист М. Дубовський та ін.

На два роки пізніше за О. Щавинського, у 1861 р., Володимирський Київський кадетський корпус закінчив В. Іконников. Навчаючись у корпусі, О. Щавинський міг спілкуватися з майбутнім відомим українським істориком і педагогом, професором Університету Св. Володимира в Києві, одним із засновників і очільників Історичного товариства Нестора-Літописця, академіком ВУАН, де вчений очолював Комісію для видавання пам'яток новітнього письменства та Археографічну комісію.

Варто додати, що у часи перебування О. Щавинського в стінах Володимирського Київського кадетського корпусу в закладі навчалося багато представників польських шляхетних родів, які мали спільні інтереси і при потребі колективно їх відстоювати. Випускникам закладу запам'ятався бунт кадетів, що відбувся після польського повстання 1863 р.: «У гімназії (протягом 1865–1882 рр. заклад мав назву Володимирська Київська військова гімназія – *А. III.*) було багато синів польських дворян Південно-Західного краю. Польське повстання 1863 року мало неминуче позначитися на психіці дітей та юнаків. Директор (полковник К. Шуцький – *А. III.*) же, роблячи догану гімназисту-поляку 7-го класу, дозволив собі сказати йому: «Ви такий же брехун і негідник, як і всі поляки!» Хлопець схопив стілець і хотів ударити директора. Останній кинувся тікати, а гімназист за ним. Служителі схопили юнака, і директор наказав замкнути його у підвальну кімнатину, де був склад непотрібних речей. Вихованці просили переведення винного у звичайний карцер, але отримали у відповідь брутальну відмову та погрози начальства. Тоді старший вік [вихованців] кинувся до підвалу і звільнив заарештованого. Потім почалося зведення рахунків з нелюбими педагогами: француза спустили на мотузках з вікна другого поверху і вчинили низку інших насильств, у яких взяли участь усі віки. Була викликана рота солдатів, яка припинила бунт. Старшу роту (вік) було розформовано, призвідників послано до полків солдатами, а решту – виключено. Всій гімназії зняли її зелені погони»⁴³.

Даний випадок непокори кадетів відбувся через декілька років після того, як О. Щавинський закінчив заклад. До 1863 р. військові звання кадетам присвоювали безпосередньо в корпусі. Два останні класи були спеціальними, де більшої уваги приділялося військовій підготовці. Напевно,

⁴³ Дубинский Д., Аустрин Г. Владимирский Киевский Кадетский Корпус. *Военная быль*. 1967. № 83, январь. С. 2.

О. Щавинський мав гарні показники і ще під час навчання став унтер-офіцером. В особовому фонді В. Щавинського збереглася царська грамота з повідомленням про присвоєння унтер-офіцеру О. Щавинському після закінчення Володимирського Київського кадетського корпусу молодшого офіцерського звання прапорщик і направлення його в Саперний батальйон⁴⁴.

Крім того, про О. Щавинського відомо, що в 1868 р., коли у нього народився син Василь, він уже був у чині поручика та обіймав посаду мирового посередника другої ділянки в містечку Іллінці⁴⁵, де тоді й мешкав із своєю сім'єю⁴⁶.

Просопографічний та соціально-психологічний портрет мирового посередника 1860-х – 1870-х років Правобережної України дає можливість визначити перелік обов'язків, характер і особливості діяльності та імовірні світоглядні та громадські орієнтири О. Щавинського.

Посаду мирового посередника було запроваджено у період проведення в Російській імперії селянської реформи 1861 р. У Правобережній Україні інститут мирових посередників проіснував до 1917 р.

Мировий посередник мав регулювати відносини між поміщиками та звільненими від кріпацтва селянами, до його обов'язків входило: укладання угод при наділі землі; підвищення або зниження повинностей проти встановленого розміру та переведення на викуп; затвердження, а іноді й самостійне складання уставних грамот; відведення та обмін земельних угідь; посвідчення викупних актів та контроль за виконанням селянами повинностей і викупних платежів; приймання та звільнення з громади селян; розгляд скарг й суперечок між поміщиками і селянами тощо. Крім того, він повинен був проводити аналіз реалізації селянської реформи 1861 р. щодо наділення селян земельними ділянками та житлом.

Мировий посередник також наглядав за діяльністю органів волосного і сільського самоврядування та затверджував рішення волосних і сільських сходів. Він мав повноваження вирішувати не тільки земельно-майнові питання, а й практично всі питання суспільного характеру населеного пункту. Після утворення органів волосного самоуправління і звільнення селян влада мирового посередника замінила владу поміщика. Рішення мирових посередників розглядалося на повітовому мировому з'їзді.

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 22. Арк. 1.

⁴⁵ У 1868 р. Іллінці були волосним центром Липовецького повіту Київської губернії, а нині – це центр Іллінецької міської територіальної громади Вінницького району Вінницької області.

⁴⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 23. Арк. 1.

Від мирового посередника вимагалася чітка звітність щодо стану справ на ввірєній ділянці. Він мав сам писати щомісячні та річні звіти, складати уставні грамоти, акти, доповідні записки та довідки та вживати заходів щодо акуратного ведення усіх справ і документів, пов'язаних і з діяльністю волосних правлінь.

Таким чином, коло обов'язків мирового посередника було досить великим, для їх виконання потрібні були значні знання, вміння та досвід. Зокрема, мировий посередник повинен був на належному рівні знати законодавство, діловодство, особливості своєї дільниці, звичаї та традиції місцевих мешканців. Крім того, праця мирового посередника вимагала чимало фізичних і моральних сил, адже його діяльність супроводжувалася роз'їздами дільницею, конфліктами, адже зачіпалися інтереси учасників процесу розкріпачення.

Законодавчо інститут мирових посередників був незалежним від дворянсько-поміщицької верстви, губернської адміністрації, вищих мирових установ, а також значною мірою і від центральної влади, що й приваблювало амбітних ліберальних дворян, які розуміли необхідність змін в суспільстві.

Мировий посередник обирався на 3 роки, але фактично призначався Урядуючим Сенатом за поданням губернатора при узгодженні кандидатури з місцевим предводителем дворянства.

Кандидатами на посаду мирового посередника могли стати виключно дворяни, головним чином, місцеві спадкові дворяни-землевласники, але серед них були й військові, вчителі та лікарі, які відповідали встановленим становим, майновим і освітнім цензам. Тут варто зазначити, що мировий посередник за свою службу не отримував ані грошового утримання, ані чинів. Тому спадкові дворяни, майбутні мирові посередники, мали володіти земельним наділом площею 500 десятин або 150 десятин за умови наявності вищої освіти, а особисті дворяни – володіти земельним наділом площею 1000 десятин. Отже, мировим посередником міг стати достатньо забезпечений із доброю освітою поміщик, який вище за чини та високооплачувані посади ставив суспільні інтереси.

За визначенням дослідників, мировими посередниками працювали кращі люди, значна їх частина не шкодувала ані своїх матеріальних коштів, ані особистої праці під час виконання посадових обов'язків⁴⁷. Як правило,

⁴⁷ Кочергін І. О. Дворянство Катеринославської губернії у складі інституту мирових посередників. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*. 2012. Вип. 9. С. 147–149.

це були молоді, освічені, але при цьому й вмілі та досить досвідчені дворяни з ліберальними поглядами, які вважали, що робота на посаді мирового посередника давала можливість для втілення їхніх ідеалів.

Інститут мирових посередників став головною ланкою проведення селянської реформи 1861 р. Прогресивні дворяни, які працювали на посаді мирового посередника, багато зробили для селян під час проведення реформи, хоча, звичайно, серед них були й такі, які не співчували селянам. Будучи представниками дворян і відчуючи потужний тиск з боку консервативних поміщиків, мирові посередники повинні були стати миротворцями між поміщиками та селянами й охороняти їхні обопільні інтереси. Й переважна більшість мирових посередників займали прогресивну громадянську позицію та сприяли проведенню необхідних для суспільства реформ.

Прикладом такої корисної громадської праці на посаді мирового посередника була діяльність видатного хірурга М. Пирогова, під опікою якого знаходилася друга діляниця Вінницького повіту Подільської губернії. Як мировий посередник, М. Пирогов захищав інтереси селян, роз'яснював у своїх звітах причини їх невдоволення та відстоював права селян на мирових з'їздах.

У нас відсутні конкретні відомості про діяльність О. Щавинського на посаді мирового посередника, яку він обійняв ще молодою людиною, не досягнувши 30 років. Проте з великою мірою ймовірності, можна припустити, що О. Щавинський відповідально, фахово, у гармонії зі своїми ідеалами й принципами та в інтересах суспільства виконував обов'язки мирового посередника. Але високих чинів він не досяг, маючи у 1877 р. порівняно невисокий чин колезького асесора⁴⁸.

Рідний брат О. Щавинського і дядько В. Щавинського, – Олександр-Макарій Щавинський, – за фахом був лікарем. Він разом із дружиною Варварою Василівною Щавинською стали хрещеними батьками Василя⁴⁹.

Про О.-М. Щавинського відомостей теж небагато, більше припущень. У ЦДІАК України відклалася справа під назвою «Про доручення міському лікарю м. Вінниці колезькому раднику Щавинському прийняти, крім того, обов'язки лікаря Вінницьких казенних єврейських училищ 2 та 1 розрядів»⁵⁰, у якій вміщено формулярний список про службу колезького радника, вінницького міського лікаря Олександра Карловича Щавинського від 24 липня 1872 р. На той час він мав тридцять вісім років⁵¹, а, отже, народився

⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 24. Арк. 1.

⁴⁹ Там само. Од. зб. 23. Арк. 1.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 203. Спр. 64. 15 арк.

⁵¹ Там само. Арк. 2 зв.

або в другій половині 1833 р., або в першій половині 1834 р. і був старшим за батька В. Щавинського не менш ніж на сім років.

Згідно з формулярному списком про службу, О.-М. Щавинський закінчив медичний факультет Університету Св. Володимира у Києві й протягом 1859–1861 рр. працював летичівським повітовим лікарем, а 6 червня 1861 р. обійняв посаду вінницького міського лікаря⁵².

У 1859 р. було створено Товариство подільських лікарів, до якого в 1865 р. входило 136 членів. Товариство розпочало свою діяльність зі створення бібліотеки і налагодило зв'язки зі спорідненими об'єднаннями лікарів України, Польщі та Росії. Завдяки пожертвам членів Товариства, благодійних надходжень і обміну літературою з іншими товариствами в 1865 р. бібліотека нараховувала понад три з половиною тисячі примірників книг. Товариство приділяло увагу не тільки медичним питанням, але й краєзнавчій діяльності, зокрема, формувало медико-краєзнавчий музей. За даними дослідників, до 1865 р. було зібрано 5040 оригінальних предметів, що розподілялися по 11 відділам, серед яких, крім медичних, були геологічний, палеонтологічний, зоологічний, ботанічний, археологічний, нумізматичний відділи, а також – відділ стародруків і старожитностей⁵³. Можна припустити, що О.-М. Щавинський, як міський лікар Вінниці, якщо не був членом Товариства подільських лікарів, то з ним співпрацював, у тому числі й щодо формування бібліотеки та музею.

В серпні 1872 р., коли у Вінниці поширилися випадки захворювання холерою, у тому числі і в навчальних закладах, до О.-М. Щавинського, як вінницького міського лікаря, звернулися з проханням виконувати лікарські обов'язки у Вінницьких казенних єврейських училищах 2 та 1 розрядів та Вінницькому приватному єврейському жіночому пансіонаті, на що останній дав свою згоду⁵⁴.

У 1880 р. у Вінниці було запроваджено Міське положення 1870 р., згідно якого проводилося реформування діяльності органів місцевого самоврядування. У праці Д. Щербанюка зазначено, що з 1880 р. посаду міського голови у Вінниці обійняв колезький радник Олександр Карлович Щавинський⁵⁵. Дослідник розвитку міст Подільської губернії у другій половині

⁵² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 203. Спр. 64. Арк. 2 зв.–3..

⁵³ Соломонова Т. Р. Розвиток музейної справи на Поділлі 1860-х – 1924 років. *Подільська старовина* : наук. зб. Вінниця, 2008. Вип. IV. С. 5–18.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 203. Спр. 64. 15 арк.

⁵⁵ Щербанюк Д. Вінницька міська управа (1880–1892 рр.): структура та повноваження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2022. Вип. 40. С. 78.

XIX – на початку XX ст. С. Єсюнін підтверджує, що Олександр Карлович Щавинський був міським головою Вінниці. Однак, за даними С. Єсюніна, О. Щавинський перебував на посаді міського голови з 1885 р. до 1893 р.⁵⁶

Логічно припустити, що першим міським головою Вінниці було обрано дядьку В. Щавинського, міського лікаря О.-М. Щавинського. Хоча не виключено, що міським головою Вінниці у 1880 р. міг стати і його батько, О. Щавинський. Проте, ймовірніше, міським головою Вінниці в 1880 р. все ж став лікар Олександр-Макарій Щавинський. Як міським лікарем і колезьким радником був один із його наступників на посаді міського голови Вінниці, М. Оводов, за каденцію якого відбувся найбільший прогрес у розвитку міста у передреволюційні десятиліття.

Згідно з Міським положенням міський голова переобирався кожні 4 роки та очолював думу та управу міста, відповідно розпорядчу та виконавчу самоурядові інституції. Міський голова також був главою всієї міської громади і відповідав за всі дії як громади, так і органів її управління, та стежив за законністю дій думи та управління.

Варто зазначити, що наприкінці XIX ст., після спорудження Києво-Балтської залізниці (1871) та відкриття залізничного сполучення Козятин-Здолбунів, Вінниця потужно розвивалася в економічному та соціально-культурному плані й ставала центром регіону. Керівникам міста, і в першу чергу, міському голові, доводилося вирішувати складні фінансові, промислові, земельні, містобудівничі, соціальні питання та проблеми у сфері охорони здоров'я, освіти і культури. При нагоді звернемо увагу на те, що в 1880 р. у Вінниці був збудований чавунно-ливарний механічний завод «Молот», з'явилися перші ліхтарі, почалося облаштування бруківкою головної вулиці міста, будівництво казарм для розташування військ, зокрема 47 піхотного українського полку тощо.

Матір'ю В. Щавинського була **Олександра Павлівна Щавинська**⁵⁷, **уроджена Фабриціус**.

Фамілія Фабриціус (Фабріціус) походить від чоловічого імені Фабрицій (Fabricius), яке виникло в Стародавньому Римі від латинського слова *fabrica*, що має значення «майстерність, ремесло». Це прізвище поширилося в Нідерландах та інших європейських країнах в епоху Відродження. Із найбільш відомих його представників – голландські брати-живописці Барент (1624–1673) і Карел (1622–1654) Фабриціуси, які жили в XVII ст.

⁵⁶ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. С. 301.

⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 23. Арк. 1.

й були учнями Рембранта. Відомі голландсько-німецькі астрономи Давид (1564–1617) та його син Йоганн (1587–1616) Фабриціуси. Знаний в світі польський професор філософії та богослов'я Валенти Фабриціус (1565–1626), який проповідував у Вільно, Кракові та Варшаві. В Києві працював астроном і видавець Василь Фабриціус (1845–1895), а його донька – відома українська історикиня Ірина Фабриціус (1882–1966). Отже, представники різних родів Фабриціусів були відомими письменниками, вченими, лікарями, військовими, поетами, художниками, композиторами, церковними та державними діячами, які творили та діяли в країнах Європи.

Мати В. Щавинського, О. Щавинська, походила із роду дворян Київської губернії. Вона була донькою майор **Платона Максимовича Фабриціуса**, якого разом із дружиною **Параскевою Іванівною (уродженою Зубовою)** та дітьми Марією, Надією, Олександром і Михайлом внесено до дворянської родословної книги Київської губернії 19 серпня 1849 р.⁵⁸. Віддавши військовій службі 22 роки і вийшовши у відставку в 1841 р., П. Фабриціус мешкав із родиною у Києві⁵⁹.

Найбільш відомим із сім'ї Фабриціусів став дядько В. Щавинського, **Михайло Платонович Фабриціус (1847–1915)**. Він, як і батько В. Щавинського, – О. Щавинський, – навчався у Володимирському Київському кадетському корпусі, але на кілька років пізніше. О. Щавинський та М. Фабриціус вповні могли знати один одного ще з років навчання у Києві. І можливо в ті ж роки О. Щавинський вперше і побачив свою майбутню дружину О. Фабриціус. Проте – це лише припущення.

М. Фабриціус мав закінчити Володимирський Київський кадетський корпус пізніше 1863 р., коли перестали присвоювати військові звання випускникам корпусу, а кадетів, які закінчили п'ятий та перший спеціальні класи відправили до військових училищ. Він закінчив Олександрівське військове училище, Миколаївське інженерне училище та Миколаївську інженерну академію – три вищі навчальні заклади, що говорить про здібності та інтерес до знань у М. Фабриціуса.

Протягом 1885–1899 рр. М. Фабриціус служив у Києві, у тому числі штаб-офіцером з особливих доручень в Окружному інженерному управлінні Київського військового округу (1885–1894). Обирався гласним Київської та Санкт-Петербурзької міських дум.

Дядько В. Щавинського, – спадковий дворянин, військовий інженер і громадський діяч М. Фабриціус, – вважався непересічною особистістю

⁵⁸ Список дворян Киевской губернии. Киев : Типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1906. С. 288.

⁵⁹ Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. Київ : Кий, 2004. С. 83.

та видатним архітектором і винахідником, фантазіям якого не було межі⁶⁰.

У Києві в 1885 р. М. Фабриціус збудував за власним проєктом особняк у псевдомавританському стилі на вул. Інститутській, 16 (зараз приблизно на цьому місці розташований готель «Україна»), звідки відкривався чудовий вид на Хрещатик, Думську площу та дзвіниці Софійського й Михайлівського Золотоверхого соборів, які височіли над дахами тоді ще невисоких будинків.

Наступного року М. Фабриціус розширив свою садибу, придбавши на Інститутській сусідню – № 18, де звів чотириповерховий прибутковий будинок, який у 1899 р. продав інженеру та підприємцю Л. Гінзбургу. Останній на придбаних ділянках № 16 і 18 у 1910–1912 рр. побудував знаменитий 12-поверховий (67,5 метровий) Дім Гінзбурга (хмарочос Гінзбурга). Цей будинок був першим хмарочосом в Україні, а на рік його побудови й найвищим хмарочосом у Російській імперії. Його разом з іншими будинками в центрі Києва підірвано військами НКВС 24 вересня 1941 р.

У 1886 р. М. Фабриціус також купив велику садибу на Думській площі, 3 (нині – Майдан Незалежності). Зараз зовсім поруч розташований Головоштамт України. Будівля цієї садиби також згоріла у вересні 1941 р.

Але зберігся будинок, побудований за проєктом М. Фабриціуса на Нижньому Валі, 49. Його будували як пологовий будинок (притулок) для бідних. Сьогодні у цьому особняку, що є окрасою історичного Подолу, знаходиться Медичний центр.

Однак М. Фабриціус, передусім, відомий як автор багатьох оригінальних проєктів розбудови міського господарства та архітектурно-ландшафтного планування Києва.

Так, коли в 1888 р. у Київській міській думі постало питання про відкриття критого ринку, М. Фабриціус запропонував під цю споруду власну садибу на Думській площі. Втім, його проєкт через інтриги конкурентів, – власників сусідніх магазинів, – було відхилено: «Міська управа виступає проти влаштування критого ринку в садибі М. П. Фабриціуса, вбачаючи, що скупченість споруд і безліч легкозаймистих речовин... становлять загрозу в пожежному відношенні. Крім того, Міська управа вважає це підприємство не вигідним собі фінансово»⁶¹.

У результаті, перший критий ринок у Києві збудують на Бессарабській площі й лише в 1912 р.

⁶⁰ Олійник В. Киевское чиновничество: теперь и прежде. *Зеркало недели*. 2015. 4 декабря. URL: <https://zn.ua/HISTORY/kiievskoe-chinovnichestvo-teper-i-prezhde-.html>

⁶¹ Там само.

У лютому 1892 р., коли Хрещатиком пішов перший паровий трамвай, М. Фабриціус знов запропонував свою садибу на Думській площі під станцію для очищення паровиків від сажі та завантаження їх паливом і водою (щось на кшталт трамвайного парку). Хоча Фабриціус був гласним (депутатом) і мав досить впливові лобі у міському парламенті, однак дума не дала згоди на «зведення у центрі Києва складів вугілля та сажі»⁶².

Інженер М. Фабриціус був також першим, хто на підставі власних проєктів заговорив про використання артезіанських свердловин у Києві, створення міської каналізації, розробив та впровадив у місті новий тип критої підводи для вивезення з садиб міщан сміття. Він став одним із засновників Київського яхт-клубу.

Вінцем винахідливості М. Фабриціуса став проєкт «Перенесення Царського саду на Труханів острів», згідно з яким планувалося зрити частину Царського саду (понад 150 тисяч кв. м) між Хрещатиком, Дніпром та сучасними Володимирським узвозом і Петрівською алеєю, яка «не приносила місту жодного прибутку». У пояснювальній записці до проєкту М. Фабриціус зазначив: «У самого Хрещатика лежить міський садок, половина якого примикає до Купецького клубу і є абсолютно непотрібною місту місцевістю, що вимагає, проте, щорічних від міста витрат на нагляд і від уряду витрат на виправлення укосів її по Дніпру ... І все ж таки гори повзуть, обвалюються і засинають Набережне шосе»⁶³.

Зриту землю (2 млн 217 тисяч куб. м, або, як підрахував М. Фабриціус, 225 млн возів землі!) за допомогою канатної дороги та поромів (автор назвав їх «літаками») влітку, а взимку, – кінною залізницею по льоду, – мали б переправити на Труханів острів, що страждав від весняних повеней. Піднявши, таким чином, рівень острова приблизно на чотири метри, М. Фабриціус планував спорудити на ньому розважально-торговельний комплекс на кшталт американського Манхеттена. А на території нагірного Києва, що звільнилася б, прокласти Дніпровський бульвар, побудувавши на ньому прибуткові будинки. Далі в пояснювальній записці до проєкту М. Фабриціус писав: «Із зриттям гори утворюється вільна площа з правим спланованим укосом до річки... Краєм укосу пройде Дніпровський бульвар, який служитиме місцем прогулянки для обивателів... тут можуть бути влаштовані кафе-ресторани, грати музика, і звідси ж буде влаштований спуск до річки пішохідний та вагонетками для пасажирів до купалень і до

⁶² Олійник В. Киевское чиновничество: теперь и прежде. *Зеркало недели*. 2015. 4 декабря. URL: https://zn.ua/HISTORY/kyevskoe-chinovnichestvo-teper-i-prezhde_.html

⁶³ Там само.

парового порома на той бік річки... Від Дніпровського бульвару до Олександрійської вулиці... пройде вулиця Царська, паралельно бульвару – ще одна вулиця і перпендикулярно до них, служачи продовженням Хрещатика та з'єднанням його з Дніпром – третя вулиця... Весь простір між цими вулицями... буде розбитий на садибні ділянки для забудови будинками... Зарічній частині міста я пропоную дати планування променево-розбіжних вулиць... так як приплив і відплив жителів її буде здійснюватися через річку від пристані, влаштованої біля центру вулиць заріччя, що розходяться. Сухопутне ж повідомлення... може бути влаштоване через Ланцюговий міст та новий місток із Слобідки (нині, – Гідропарк, – *А. III.*) на острів... Заріччя, крім набережної, розрізається Кільцевою вулицею. Простір між цими вулицями ближче до річки займуть дачі... а далекі частини, прилеглі до чудової гавані..., склади, фабрики, заводи та майстерні. Цю справу можна виконати менше ніж за три роки..., працюючи і вночі при електричному освітленні, витрати на що окупляться сторицею»⁶⁴.

Витрати на реалізацію свого задуму М. Фабриціус оцінив у 870 тисяч рублів. Однак, згідно його задуму, не планувалося залучення жодної казенної копійки, адже він вважав, що «для виконання цього потрібно лише запропонувати бажаючим купити майбутні ділянки на вибір... за зменшеними цінами... Багато хто скористається правом вибору та дешевою ціною землі... а інші ділянки рано або пізно за вищу ціну буде продано»⁶⁵.

Такий грандіозний проєкт в Київську міську думу могла подати людина діяльна, фахова та авторитетна, яка була зацікавлена в покращенні життя у місті та розуміла, як це зробити, а також розраховувала, що його думки знайдуть прихильність у громаді. Саме таким ініціативним та активним діячем Київської міської думи і запам'ятався М. Фабриціус мешканцям міста кінця XIX ст. Відомий тогочасний київський адвокат і журналіст С. Ярон констатував, що М. Фабриціус входив до когорти тих гласних Київської міської думи, які виділялися «енергійною своєю діяльністю»⁶⁶, та наголошував: «Діяльним гласним думи слід назвати інженера-полковника М. П. Фабриціуса. Ним було подано до думи багато проєктів по благоустрою міста, одним з видатних був проєкт про перенесення, як називали цей проєкт, “Царського саду на Труханів острів”. Проєкт цей, що викликав багато суджень і став нескінченною темою для полеміки, якимось одразу потім

⁶⁴ Олійник В. Киевское чиновничество: теперь и прежде. *Зеркало недели*. 2015. 4 декабря. URL: <https://zn.ua/HISTORY/kiievskoe-chinovnichestvo-teper-i-prezhde-.html>

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Ярон С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила. Київ : Видавництво «Варто», 2017. С. 147.

зник, але пізніше ідеєю проєкту стали користуватися і частково його виконувати – або у вигляді саду Купецького зібрання, або алеї Петра I, або бібліотеки тощо. З питань, що в теперішній час здійснюються (1910-ті роки – *А. Ш.*) діяльну участь брав пан Фабриціус, – у питанні про артезіанську воду, з якого подав розширену записку, а як представник інженера Струве, він подав записку про каналізацію за системою Вернера, із застосуванням для перекачування системи Шона, а також проєкт кінної залізниці. Взагалі, як громадський діяч М. П. Фабриціус, перебуваючи гласним, був великою силою. Пізніше Фабриціус переїхав на службу до Петербурга і там також був одним з діяльних гласних міської думи»⁶⁷.

Цікавився М. Фабриціус історією та мистецтвом, був членом Імператорського товариства заохочення мистецтв й завзятим колекціонером живопису: «Як кожна заможна й освічена людина своєї доби, М. Фабриціус колекціонував твори мистецтва. Його київська колекція налічувала понад 400 творів українських, російських, нідерландських майстрів, зокрема, полотна Боровиковського, Левицького, ціла низка старовинних інтер'єрів тощо»⁶⁸.

Більш детально про діяльність М. Фабриціуса як колекціонера, історію та зміст його колекції буде далі.

В 1905 р. М. Фабриціус вийшов у відставку в чині генерал-майора та вирішив повернутися до Києва. Купив на Інститутській, 50, одноповерховий дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті (на сьогодні – не зберігся), у якому й мешкав протягом 1910–1915 рр. з дружиною Євгенією Олександрівною (уродженою Шміт), донькою Ксенією та зятем, підпоручиком Олександром Платоновичем Матвєєвим. У 1915 р. на Інститутській, 50, М. Фабриціус і помер. Його одспівали в Олександрівській церкві і поховали на Аскольдовій могилі⁶⁹.

Отже, серед предків В. Щавинського, перша згадка про яких датується XIII ст., та його рідних немало відомих, а то й видатних осіб. Він був спадковим дворянином, проте не українського, а польського походження. Його предки одружувалися з представницями польських і литовських шляхетських родів, а мати походила із київського дворянського роду. Щавинські займали відповідальні військові, державні й земські посади, проявили себе на дипломатичній та культурній ниві, цікавилися історією та мистецтвом, формували бібліотеки й колекційні збірки. Не виключенням були й предки

⁶⁷ Ярон С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила. Київ : Видавництво «Варто», 2017. С. 291–292.

⁶⁸ Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. С. 89.

⁶⁹ Там само. С. 88–89.

останніх поколінь В. Щавинського, які в XVIII–XIX ст. проживали і діяли у Правобережній Україні. Наразі не виявлено документів, які б підтверджували їхню участь в українському русі. Але професійна та громадська діяльність Щавинських та їх рідних була помітною й корисною для громадян міст, у яких вони мешкали, а отже вони діяли для українського народу. Так і розуміємо слова В. Щавинського про те, що представники його роду завше намагалися стати хоч в «малій пригоді» країні, яку вважали за рідну, а саме – Україні.

1.2. Формування особистості та пріоритети в навчанні

Найменш досліджений із життя В. Щавинського – це період його дитинства та юності, пов'язаний з отриманням середньої освіти. Не багато відомо й про життя Василя у молоді роки та отримання ним вищої освіти. А, як відомо, диплом про закінчення вищого навчального закладу, – Федерального політехнічного інституту (нині – університету) в Цюриху, – В. Щавинський отримав у березні 1898 р., коли йому виповнилося 30 років. У такому віці людина є вже сформованою особистістю з усталеним характером і звичками, яка, як правило, визначилася з професією, пріоритетами, справою, метою та сенсом свого життя. А у випадку із В. Щавинським, який загинув у 56 років, було пройдено ще й екватор життєвого шляху.

Втім, про перші тридцять років життя В. Щавинського відомо не багато, і то, головним чином, із короткого життєпису, що був складений ним самим. Найбільш повно його представлено та прокоментовано у некролозі, який підготував і опублікував В. Перетц: «Біографія В. О. [Щавинського] типова для представника української та російської молоді 1880-х років, що так мріяла про служіння народові; в дальшому – ми використаємо коротенькі замітки В. О., що збереглися в його паперах. В. О. народився в 1868 році в глухому містечку Київськ. губ., де батько його був мировим посередником. Учився він спочатку в Кам'янецькій гімназії, а з третього класу перейшов до реальної школи в м. Новозибкові Черніговської губ. Скінчив В. О. її в 1887 р., вибравши в 7-му додатковому класі своїм фахом хімію. Цей рік остаточно вияснив В. О., що його найбільше тягне до природознавства взагалі і зокрема до хімії.

Всі пам'ятають умови навчання у вищій школі наприкінці 1880-х років та в 1890-х роках. В. О. пробував дістати вищу освіту звичайним шляхом, але, як він сам пише, “через незалежні від моєї волі обставини, я не міг учитися в російських вищих технічних школах, куди мене тягло, хоч я пробував попасти в деякі з них”. В. О. поступив після конкурсу до Петербурзь-

кого технологічного інституту, але був викинутий звідти за “неблагонадійність”; він перейшов до Ризького політехнікума, де хотів продовжувати свою освіту, але через ту ж таки “політичну неблагонадійність”, вилетів і звідти. Занадто “вільнодумний” був В. О. для своїх часів і не вміщався в рамках тодішнього поліційно-бюрократичного режиму. Залишалося одно – шукати науки “за морем”, – в еміграції. “В 1891 році, пише В. О., мені пощастило нарешті виїхати за кордон і вступити після іспиту до Цюрихського політехнічного інституту на хіміко-технічний відділ. Але скінчив я його лише в 1898 році, бо був затриманий, під час одної з літніх своїх подорожей на батьківщину, тими ж самими – такими звичайними для того часу – політичними обставинами; а ці обставини ще ускладнили для мене моє скрутне матеріальне становище. Під час цієї примусової перерви, живучи в Києві, я працював у лабораторії південно-західних залізниць, а коли й це мені було заборонено, жив з літературної праці, пишучи в київських газетах”. Працював також В. О. в лабораторії Київського цукрово-рафінадного заводу. Коли нарешті з’явилася для В. О. змога продовжувати свою освіту, він повернувся до Цюриху й був знову прийнятий до Цюрихського політехнікуму, де й дослухав курс дисциплін, склав іспити і представив дипломні праці»⁷⁰.

Оце і все, що відомо про тридцять років життя В. Щавинського. Під час вивчення короткого життєпису діяча виникає багато запитань, на які не так просто знайти відповіді. Наприклад: «Чому розпочавши навчання в гімназії, здобуття середньої освіти він завершував у реальному училищі?», «І вже не в Кам’янці-Подільському, центрі Подільської губернії, а у порівняно невеликому Новизибкові Чернігівської губернії?». Або: «Які незалежні від В. Щавинського обставини стали на заваді його навчанню у вищих навчальних закладах Російської імперії?», «Чому його вважали занадто вільнодумним і політично неблагонадійним та виключили зі складу студентів Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту та Ризького політехнікуму (Ризького політехнічного училища)?». І зрештою: «Чи брав участь В. Щавинський в українському русі у молоді, зокрема студентські роки?».

Існує думка, що у правильно поставленому запитанні вже міститься половина відповіді. Тоді іншу, недостатню половину відповіді на запитання, напевно, треба шукати у документних джерелах, а їх, на жаль, бракує. А при відсутності джерел доводиться, головним чином, робити припущен-

⁷⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1–2; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188.

ня. Втім, у особовому архіві В. Щавинського, який зберігається в Інституті рукопису НБУВ, відклалося декілька документів, що стосуються його навчання. Спробуємо їх дослідити, аби хоч частково відповісти на поставленні запитання.

В особовому архівному фондi В. Щавинського, зокрема, збереглася завірена копія свідоцтва Київської духовної консисторії про його народження:

«Свідоцтво

За указом його Імператорської Величності, дано це з Київської Духовної Консисторії, за належним підписом та з доданою казенною печаткою, у тому, що за метричною книгою Воскресенської церкви м. Ілінець, Липовецького повіту, за № 7, знайдено статтю, записану так: “Тисяча вісімсот шістдесят восьмого року, народився двадцятого січня, а хрещений шостого лютого, син Василь. Батьки м. Ілінець мешканець, 2 ділянки мировий посередник, поручик Олександр Кирилов Щавинський та законна дружина його Олександра Платонівна, обидва православні. Хрещені: м. Вінниці, Подільської губернії, міський лікар Олександр Кирилов Щавинський та дружина чиновника Варвара Васильєва Щавинська. Таїнство хрещення звершував священик Костянтин Черпаковський”.

Вересень. 6 дня, 1871 року
Протоієрей Юрій Соловйов»⁷¹.

У свідоцтві датою народження В. Щавинського вказується 20 січня 1868 р., а хрещення – 6 лютого того ж року. Але зауважимо, що це дати за старим стилем, а за Григоріанським календарем він народився 1 лютого 1868 р., таїнство ж хрещення відбулося 18 лютого 1868 р.

Світ В. Щавинський побачив у містечку Іллінці та напевно декілька років свого життя мешкав у ньому. Тут він почав знайомитися з природою, історією та культурою України. Оскільки його батько був мировим посередником в Іллінцях, то, нема сумніву, що в сім’ї обговорювалися соціальні й національні проблеми, традиції та історія мешканців міста. А історія Іллінців багата на події, які пов’язані як з історією українського визвольного руху, так і з розвитком української культури.

Іллінці знаходяться на етнографічній межі Східного Поділля та Наддніпрянщини в низинній місцевості при злитті річок В’язовиці та Собка,

⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 23. Арк. 1.

що впадають у річку Соб. З природою Іллінців та його околиць пов'язані одні з перших життєвих вражень В. Щавинського. А за 8 км на захід від міста лежить Іллінецька астроблема – найдавніший в Європі метеоритний кратер, що утворився внаслідок зіткнення Землі з кометою або астероїдом 400–430 мільйонів років тому. Можливо В. Щавинський з батьками відвідували цю пам'ятку природи.

Перша письмова згадка про населений пункт відноситься до 1391 р., а у 1448 р. польський король Казимир IV Ягеллончик подарував на той час вже досить велике поселення, що називалося Ланці, своєму вельможі Менку. Багато згадок про Іллінці залишилося в історичних документах доби Визвольної війни та боротьби українського народу проти польсько-шляхетських і турецько-татарських поневолювачів у XVII ст. Тоді Іллінці було сотенним містечком. Іллінецьку сотню, яку деякий час очолював Іван Туровець, неодноразово відвідували талановиті козачі полководці Іван Богун та Іван Сірко, а в 1655 і 1656 рр. у місті зупинявся й сам гетьман Богдан Хмельницький. Звичайно, що В. Щавинський неодноразово чув розповіді про звияти українських козаків. Напевне, в місті згадували й про декабристів, адже з 1818 р. тут знаходився штаб В'ятського полку, яким протягом 1821–1825 рр. командував П. Пестель – керівник Південного товариства декабристів.

22 жовтня 1757 р. Іллінцям було надано магдебурзьке право та герб. У 1773 р. у місті зведено церкву Різдва Святої Богородиці. Ця однокупольна церква була збудована у стилі українського (козацького) бароко (вона збереглася й нині є одним із найстаріших дерев'яних храмів Правобережної України). В. Щавинський міг з батьками бувати в церкві Різдва Святої Богородиці.

В 1801 р. у Іллінцях народилися та провели дитинство відомі поети, представники української школи в польській літературі Тимко Падура і Северин Гоцинський. Поет і композитор Т. Падура є автором низки пісень про козаків, у тому числі такої легендарної, як «Гей, соколи», яку нині своєю вважають українці, поляки, словаки і білоруси. Багато поезій Україні присвятив і С. Гоцинський.

У 1866 р. Іллінці стали волосним центром Липовецького повіту Київської губернії, після чого місто почало активно розширюватися. У 1875 р. коштами власниці іллінецького маєтку княгині О. Демидової Сан-Донато збудовано цукровий завод. Після скасування кріпацтва в місті почали діяти церковнопарафіяльні школи, у 1881 р. засновано сільське двокласне училище, із 1882 р. запрацювала лікарня. До розвитку Іллінців у період проведення селянської реформи чимало зусиль приклав й мировий посе-

редник О. Щавинський. Напевне, В. Щавинський був свідком громадської діяльності батька, яка могла стати для нього прикладом.

Крім того, мешкаючи в Іллінцях, В. Щавинський перебував серед української стихії, спілкувався з українцями, чув і вивчив українську мову, слухав українські пісні та музику, знайомився із звичками, традиціями, культурою українського народу.

При нагоді наведемо цитату із спогадів майже ровесника Василя Олександровича, О. Лотоцького, який народився в 1870 р. у с. Бронниця Подільської губернії та провів дитинство на Поділлі. У мемуарах звернено увагу на те, що місцева подільська адміністрація більше переймалася боротьбою з польськими впливами та досить лояльно ставилося до українського життя: «Взагалі, на Поділлі, де серед адміністрації, однаково як світської, так і духовної, переважали моменти боротьби з полонізмом, менш давали себе знати різні україножерські заходи, ніж в інших місцях України. Українство на Поділлі у 80-ті роки минулого століття (XIX ст. – *А. III.*) було здоровим життєвим явищем побутовим, що не живилося, правда, якимись ідейними стимулами, але і не викликало проти себе спеціального упередження. Це був самий факт здорової стихії»⁷².

Перш ніж реконструювати процес навчання В. Щавинським, зокрема, отримання ним середньої освіти, розглянемо основні засади функціонування середньої школи в Російській імперії: «Головною метою [загальноосвітньої середньої школи в Російській імперії] на час її створення було: 1) підготовка випускників до навчання у вищому навчальному закладі; 2) підготовка до практичної діяльності шляхом підвищення загального розумового розвитку школярів, їх знань і умінь...

Середня освіта давала можливість: 1) отримувати достатню кількість інформації та поглиблювати розумовий розвиток особистості, щоб успішно навчатися у вищій школі; 2) володіти письмовою та усною літературною мовою; 3) свідомо ставитися до явищ, які відбуваються в природі та людському суспільстві; 4) набувати здібностей самостійного мислення в питаннях особистого, суспільного і політичного життя; 5) цінувати твори мистецтва і науки, читати та розуміти літературні твори. [Вважалося, що] людина, яка володітиме такими якостями, буде свідомо ставитися до себе і суспільства, зможе обрати для себе практичну професію та легко опанувати та виконувати доручену справу»⁷³.

⁷² Лотоцький О. Сторінки минулого. [Б. м.] : Видавництво Української православної церкви в США, 1966. Ч. 1. С. 36.

⁷³ Боровик А. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 179.

Проте – це в ідеалі, адже багато чого залежало від конкретних освітніх закладів, навчальних програм, педагогічного колективу та здібностей учня. Не будемо розглядати всю історію створення та розвитку середніх навчальних закладів і змісту навчального процесу в них, а зупинимося на освітніх реформах середини XIX ст., які й обумовили обставини навчання та отримання середньої освіти В. Щавинським.

За реформою 1864 р. створювалося три типи середніх шкіл: 1) класичні гімназії з вивченням латинської та грецької мов, 2) реальні гімназії з вивченням латинської мови, 3) реальні гімназії без вивчення старих мов. Випускники цих гімназій могли вступати до університетів, але випускники обох типів реальних гімназій мали право навчатися лише на фізико-математичних факультетах.

Реформа гімназій 1871 р. проголошувала, що лише: «класична школа стала загальноосвітньою і науковою. Лише випускникам цих гімназій надавалося право вступу до університетів, реальні гімназії перейменовувалися у реальні училища, а їхні випускники втрачали право вступу до університетів. За цією освітньою реформою змінювалося ставлення до вивчення у гімназіях “старих мов”. Підвищена увага до них мала знищити нігілістичні погляди в учнівської молоді. Латинську мову починали вивчати з 1 класу в обсязі 8 годин на тиждень, що становило третину тижневого навчального навантаження. З третього класу учні вивчали ще й грецьку мову. Обидві ці мови продовжували вивчати до завершення навчання у гімназії. “Старі мови” і математика стали головними навчальними предметами, а на інші дисципліни звертали менше уваги. Вивчення російської мови зводилося лише до вивчення граматики, а літератури – лише до ознайомлення з творчістю окремих письменників, наприклад, М. В. Гоголя. У викладанні історії звертали увагу лише на знання фактів та хронології, географії – назв міст, річок, гір тощо. Одну з нових іноземних мов мав обрати сам учень, проте на їхнє вивчення звертали менше уваги»⁷⁴.

На відміну від гімназій у реальних училищах із семирічним терміном навчання не вивчалася латинська та грецькі мови, які замінювалися на сучасні європейські мови: німецьку, французьку або англійську. А замість неї викладали креслення, малювання, збільшувалася кількість годин на вивчення предметів природничо-математичного циклу. Учні також надавалися технічні знання з урахуванням практичних вимог регіонів.

⁷⁴ Боровик А. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии». С. 179.

Тривалість навчання у гімназіях становила 8 років (класів), а у реальних училищах – 6–7 років (у додатковому 7 класі навчали бажаючих вступити у вищі спеціальні навчальні заклади). До перших класів приймалися діти віком 10–12 років за наслідками вступних іспитів із Закону Божого, російської мови і арифметики, а рівень знань з цих предметів визначався за курсом початкової школи.

Оскільки свідоцтво про закінчення реального училища В. Щавинський отримав у 1888 р.⁷⁵, а навчалися тоді в середніх освітніх закладах протягом 8 років, то можна припустити, що навчатися в середній школі він почав у 12 років, вступивши у 1880 р. до першого класу Кам'янець-Подільської гімназії. Пам'ятаємо, що навчання В. Щавинський розпочав у гімназії, а завершив середню освіту в реальному училищі. До вступу в Кам'янець-Подільську гімназію його освітою, напевне, опікувалися у сім'ї. Імовірно, він відвідував і підготовчий клас гімназії.

Кам'янець-Подільська та ще Немирівська гімназії були в Подільській губернії найбільшими середніми навчальними закладами. Понад те, крім них, наприкінці XIX ст. чоловічих гімназій взагалі не було на Поділлі. Під час реформи 1864 р., до того класичні, вони стали реальними гімназіями, але під натиском суспільства їм у 1869 р. повернули статус класичних гімназій. Вінницьку ж повітову гімназію, яку відкрили в 1832 р., було переведено в 1847 р. до Білої Церкви.

А перше реальне училище у Подільській губернії з'явилося за клопотанням міського голови Вінниці в 1880 р., можливо й О.-М. Щавинського, рідного дядька В. Щавинського. Подільський губернатор задовольнив клопотання вінницького голови про відкриття у місті реального училища в квітні 1882 р. Проте лише в червні 1889 р. прийняли рішення про переведення з Могилева-Подільського реального училища до Вінниці, де й розпочалося навчання у 1890 р. До початку XX ст. воно було єдиним реальним училищем на території Поділля⁷⁶.

До Кам'янця-Подільського В. Щавинський потрапив у підлітковому віці, коли у людини інтенсивно формуються характер, її світогляд і переконання, закладаються основи моральної свідомості, розвиваються пізнавальні потреби та інтереси, які стають більш широкими та змістовними. Навчання у Кам'янці-Подільському, одному з найдавніших і найкрасивіших міст України з багатими історичними й культурними традиціями та великою кількістю архітектурних пам'яток, напевне, мала позитивний

⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 26. Арк. 1.

⁷⁶ Кошолар О. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. *Szkola-Zawód. Praca*, 2012. № 4. С. 117–118.

вплив на становлення особистості В. Щавинського та формування широти його пізнавальних інтересів.

Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію відкрили в 1833 р. і в перший рік її діяльності у закладі навчалося 98 учнів, а у 1880 р., коли до гімназії вступив В. Щавинський, у гімназії здобувало освіти 585 учнів. У 1883/1884 навчальному році, який став останнім роком перебування В. Щавинського в гімназії, у закладі вже навчалося 678 учнів. Тобто, кількість вихованців Кам'янець-Подільської гімназії невпинно зростала, що вимагало відкриття паралельних класів. Так, у 1880 р. відкрили паралельний перший клас. Учнями були, переважно, все ще представники дворянських родин, але поступово збільшувалося представників із духовенства, купецтва та інших станів. У гімназії навчалося й декілька десятків дітей іноземців⁷⁷.

Гімназія мала свою, збудовану в 1841 р. у стилі класицизму, трьохповерхову будівлю: на першому поверсі розташовувалися учнівські квартири, на другому – класи, на третьому мешкали вчителі. У горішньому залі було обладнано Трисвятительську церкву.

Навчальний і виховний процес у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії у цілому відбувався в рамках засад, визначених реформою 1871 р.: найбільша кількість годин відводилася вивченню латинської та грецької мов, досить багато годин передбачалося для вивчення математики і фізики, значна увага приділялася вивченню російської мови, а для всіх інших предметів (сучасна європейська мова, історія, література, географія, Закон Божий і логіка) надавалося стільки ж годин, скільки було виділено на вивчення однієї дисципліни – латинської мови. У 1880/1881 навчальному році у навчальний план гімназії внесли деякі зміни: дещо збільшили кількість годин для російської мови та історії, а також відмінили систему письмових іспитів з метою полегшення праці учнів. Всі предмети викладалися російською мовою, що відповідало національно-культурній політиці імперської влади, спрямованій на русифікацію українських земель.

Протягом 1871–1882 рр. Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію очолював **Володимир Платонович Должиков**, який мав великий вплив на розвиток гімназії, формування її педагогічного колективу та становлення навчального і виховного процесів навчального закладу.

Розпочав В. Должиков свою роботу на посаді директора гімназії зі створення фахового та відповідального педагогічного колективу однодум-

⁷⁷ Михалевич И. Камене́ц-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетии ее существования (1833–1883). Каменецк-Подольск : Типография Подольского губернского правления, 1883. С. CXVII–CXVIII.

ців, адже помітив, що викладачі у своїй діяльності дотримувалися «проти-лежних напрямів та ідеалів». Йому не сподобалося, що молодші викладачі «з деякою безтурботністю та легкістю ставилися до репутації гімназії» і тим самим давали привід вважати їх у місті лібералами, а вчителі старшого віку «відстали від науки та сучасної педагогіки» і не мали авторитету серед педагогічного співтовариства та громадськості. Ймовірно, В. Должиков мав неабиякі організаторські здібності, бо йому вдалося добитися того, щоб «постійні зусилля всіх членів педагогічної корпорації спрямовувалися до дружньої, узгодженої діяльності на користь гімназії»⁷⁸.

До характеристики навчального процесу у закладі, поданої вище, слід додати, що гімназія мала добру книгозбірню, і за каденції В. Должикова були розроблені «правила користування книгами фундаментальної бібліотеки».

Щодо виховного процесу, то в гімназії діяли «правила для учнів», складені в 1872 р., а також пильна увага приділялася заходам, які б мали сприяти огороженню учнів від зловмисних дій антиурядової пропаганди та підняттю їхньої моральності. Варто зазначити, що В. Должиков був прибічником морального, а не карального, впливу на учнів, у чому його підтримав і педагогічний колектив гімназії, який у виховному процесі керувався наступною засадою: «Моральний порядок і дисципліна закладу підтримуються заходами навіювання і переконання... Це веде до помітного пом'якшення і облагороджування характеру учня, що провинився, але чесно визнав у більшій частині свою провину... І становить в руках багатьох викладачів важливий засіб для пробудження в природі дітей усвідомлення своєї особистості та взагалі для підняття рівня морального духу між учнями»⁷⁹.

Для об'єктивності зауважимо, що педагогічному колективу гімназії на чолі з В. Должиковим не вдалося добитися від учнів належної дисципліни. На це звернув увагу попечитель Київського навчального округу С. Голубцов, який відвідав Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію в травні 1881 р.⁸⁰

У Кам'янці-Подільському В. Щавинський навчався лише в початкових класах гімназії й, напевне, якихось видатних досягнень не виявив. Якщо поглянути на його оцінки в атестаті Новозибківського реального училища,

⁷⁸ Михалевич И. Каменец-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетии ее существования (1833–1883). С. 162.

⁷⁹ Там само. С. 163.

⁸⁰ Там само. С. 175.

то з усіх дисциплін, які вивчалися ним й у гімназії, він мав «задовільно». Виключення склали лише такі предмети як географія («відмінно») та історія («добре»). Швидше за все, такі самі оцінки В. Щавинський отримував і в Кам'янець-Подільській гімназії. Додамо, що історію та географію в гімназії викладав **Петро Степанович Любарський**, який якщо не прищепив Василю інтерес до свого предмету, то, імовірно, викладав його цікаво.

У некролозі, складеному В. Перетцем, зазначено, що В. Щавинський до реальної школи в Новозибкові перейшов з третього класу⁸¹, а в іншому дослідженні вказано, що до реального училища він перейшов з четвертого класу⁸². Тут не зовсім зрозуміло, чи мається на увазі, що В. Щавинський перейшов до реального училища після закінчення третього або четвертого класу гімназії, чи він вступив після третього в четвертий клас реального училища. Логічно припустити, що в Кам'янці-Подільському В. Щавинський протягом 1880–1884 рр. навчався в 1–4 початкових класах гімназії. Їх закінчивши, він вступив до 4 класу реального училища, адже строк навчання в реальному училищі не вісім років, як в гімназії, а шість років, а бажаним вступити до вищих навчальних закладів треба було закінчити ще й додатковий 7 клас. Отже, В. Щавинський протягом 1884–1887 рр. навчався у 4–6 класах реального училища. Отримавши атестат про середню освіту⁸³, він у 1887–1888 р. навчався у додатковому класі училища⁸⁴.

Що ж спонукало батьків В. Щавинського перевести його із доволі престижної Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії до реального училища у порівняно невеликому Новозибкові на Чернігівщині? Документи, у яких можна було б знайти відповідь на це питання, поки що не виявлено. Але можна припустити, що, оскільки навчальний процес у гімназії із давніми мовами і математикою з фізикою Василя не зацікавили і він не виявив успіхів у навчанні, уважні та відповідальні батьки вирішили перевести сина до навчального закладу, в якому викладалися предмети, необхідні для отримання майбутньої професії, пов'язаної з розвитком фабрично-заводської промисловості та початком капіталістичної індустріалізації. Адже випускники реальних училищ мали право поступати в технічні, промислові та комерційні інститути.

Але чому було вирішено продовжувати навчання в Новозибкові, адже у період навчання В. Щавинського в середній школі, реальне училище,

⁸¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188.

⁸² Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 5.

⁸³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 25. Арк. 1–1 зв.

⁸⁴ Там само. Од. зб. 26. Арк. 1–1 зв.

наприклад, діяло у Києві? Можливо річ у тому, що тоді реальних училищ в Україні було небагато, на рубежі 1870-х – 1880-х рр. вони діяли тільки в Києві, Одесі, Харкові, Кременчуці, Мелітополі, Катеринославі, Севастополі, Херсоні, Полтаві, Ромнах і Новозибкові. Реальні училища користувалися популярністю у населення і місць для бажаючих у них навчатися не вистачало. Зокрема, така ситуація склалася для тих, хто бажав навчатися у Київському реальному училищі, де багатьом відмовляли у вступі до закладу із-за браку місць⁸⁵. Це могло бути однією з причин, що зумовила навчання В. Щавинського у Новозибкові.

Місто Новозибків знаходиться на Стародубщині, що є найпівнічнішою частиною з українських історичних земель (нині – адміністративний центр Новозибківського р-ну Брянської обл.). У 1809 р. Новозибків отримав статус повітового міста, центру Новозибківського повіту. У 1880-х рр. місто також стало центром з виробництва сірників в імперії, адже в ньому діяло 10 сірникових фабрик і заводів, які виробляли приблизно 250–300 млн коробків сірників у рік. А в 1887 р. до Новозибкова проклали залізницю, що пов'язала місто з Новгород-Сіверським і Брянськом.

Новозибківське реальне училище відкрили в 1875 р. Воно розташовувалося в центрі міста на південному березі озера Карна. У 1879 р. у місті було засновано земську публічну бібліотеку, а в 1880 р. відкрито жіночу гімназію.

В особовому архівному фондї В. Щавинського в Інституті рукопису зберігаються оригінали атестата про закінчення ним повного курсу Новозибківського реального училища від 14 червня 1887 р.⁸⁶ і свідоцтва про закінчення хіміко-технологічного відділення додаткового класу Новозибківського реального училища від 9 червня 1888 р.⁸⁷. Ці документи не тільки розкривають студійні успіхи В. Щавинського, а й відображають коло його інтересів, уподобання та пріоритети в навчанні. По предметам, які були Василю цікаві, він мав оцінку «відмінно», а по дисциплінам, які його не зацікавили – «задовільно». Так, до останніх відносилися Закон Божий, російська мова, німецька мова, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, нарисна геометрія, фізика, механіка (згідно атестату) або арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, додаткова алгебра до геометрії, нарисна геометрія, рахівництво (згідно свідоцтву).

⁸⁵ Милько В. Модернізація системи освіти в Україні в другій половині 1860–1870-х рр. (на прикладі навчальних округів). *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 34.

⁸⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 25. Арк. 1–1 зв.

⁸⁷ Там само. Од. зб. 26. Арк. 1–1 зв.

Предметами, що цікавили В. Щавинського, на яких він зосередився в навчанні і які знав на «відмінно» були: географія, малювання, природнича історія, хімія (згідно атестату) та загальна хімія, аналітична хімія, будівельне мистецтво, природнича історія, хімічна технологія (згідно свідоцтву). А оцінку «добре» В. Щавинський мав з історії та креслення в атестаті та із Закону Божого і фізики у свідоцтві.

Отже, найбільш улюбленим предметом для В. Щавинського була хімія, яка в майбутньому й стала для нього фахом. Зараз важко сказати, що стало поштовхом для зацікавлення В. Щавинського хімією. Можливо хімія його інтересувала ще до навчання в Новозибківському реальному училищі. Адже можна припустити, що в домашній бібліотеці Щавинських були книги з хімії, бо батько в минулому служив у Саперному батальйоні, а дядько був лікарем. І тоді перехід з гімназії, у якій не вивчали хімію як окремий предмет, до реального училища, де хімія вивчалася, ще обумовлювався й уподобаннями юнака. А можливо хімією В. Щавинський зацікавився під час навчання в реальному училищі, то тоді зміна навчального закладу суттєво вплинула на його долю. Скоріш за все, у реальному училищі Новозибкова працювали хороші викладачі та спеціалісти з хімії, адже місто було центром сірникового виробництва, а без фахових хіміків таке виробництво не налагодити.

Аналізуючи документи В. Щавинського про отримання середньої освіти, варто ще зазначити, що і в атестаті, і в свідоцтві наголошувалося на його відмінній поведінці. А для середньостатистичного учня, який за більшість навчальних предметів мав задовільну оцінку, це було не зовсім характерно. Імовірно, В. Щавинський свідомо зосереджував свої зусилля на тих предметах, які йому подобалися або які вважав для себе важливими. Але при цьому не висловлював негативне ставлення до інших предметів. Відмінна оцінка з поведінки ще свідчить і про те, що ніяких конфліктів у В. Щавинського з іншими учнями, викладачами та адміністрацією Новозибківського реального училища не було.

Як зазначалося вище, випускники реальних училищ мали право вступати до вищих навчальних закладів, але не в університети, а в технічні, промислові та комерційні інститути. В останній чверті XIX ст. в Україні почали з'являтися вищі спеціальні навчальні заклади для підготовки фахівців із різних галузей промисловості.

В 1885 р. у Харкові було відкрито Південноросійський (Харківський) практичний технологічний інститут – другий технологічний інститут в Російській імперії після Санкт-Петербурзького. Харківський технологічний

інститут мав два відділення, – механічне та хімічне, – на які приймалося тільки 125 чоловік: 85 – на механічне і 40 – на хімічне відділення.

У Санкт-Петербурзький практичний технологічний інститут з 1875 р., після створення мережі реальних училищ, теж стали набирати на перший курс 125 чоловік (до цього набір був більший). Однак Санкт-Петербурзький технологічний інститут мав багатшу історію та величніші традиції ніж Харківський інститут. Він був заснований в 1828 р., а у 1862 р. отримав статус вищого спеціального навчального закладу. З 1853 р. на території Санкт-Петербурзького технологічного інституту відкрили хімічну лабораторію, у якій в різні роки працювали видатні хіміки Д. Менделєєв і Ф. Бейльштейн. Навчальний заклад мав фундаментальну, одну із старіших в імперії, хімічну бібліотеку, у якій містилася література з хімії та хімічної технології, фізики, математики та інших природничих дисциплін. Від 1878 р. строк навчання в інституті складав п'ять років. Навчальний заклад мав право на відрядження випускників за кордон на один рік для стажування та підвищення кваліфікації. Випускники отримували звання інженера-технолога з правом вступу на державну службу в чині X класу.

Подолавши конкурс, В. Щавинський вступив до Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту, напевне, в 1888 р. Проте цей інститут йому закінчити не судилося. Причиною стала, імовірно, участь В. Щавинського у студентському русі.

Студентські виступи в окремих навчальних закладах імперії періодично відбувалися починаючи з 1860-х років. Особливо студентський рух поширився та прийняв організовані форми у 1880-х – 1890-х рр., коли у країні встановилася політична реакція. Після вбивства Олександра II уряд посилив наступ на автономні права університетів і взяв під пильний контроль їхнє внутрішнє життя. Затверджений у 1884 р. загальний Статут університетів обмежив академічні свободи, ліквідував автономію навчальних закладів і виборність адміністративних та викладацьких посад. Положення новоствореного Статуту поширювалися, зокрема, на Університет Св. Володимира в Києві, Харківський, Новоросійський, Санкт-Петербурзький, Московський та деякі інші навчальні заклади.

На фоні загальної політичної апатії в країні студентство сформувалося в організовану опозиційну уряду та взагалі владі силу. Популярними серед студентів стали не лише ліберальні та демократичні погляди, але й радикальні ідеї. Студенти все ж у своїх вимогах в другій половині 1880-х рр. поділилися на «академістів» і «політиків». Далі такий поділ опозиційного студентства став традиційним.

«Академісти» вважали за краще обмежитися відстоюванням інтересів виключно студентської корпорації, а також питаннями науки та вищої освіти. Не сприймаючи систему освіти, встановлену Статутом 1884 р., вони вимагали відновлення автономії університетів за зразком Статуту 1863 р., введення повної свободи викладання та слухання лекцій, відкриття доступу до вищих навчальних закладів всім бажаючим без різниці статі, стану, національності та віросповідання, визнання законності існування студентських корпорацій, заснування автономного університетського суду та позбавлення інспекції її поліцейських функцій.

«Політики» ж розглядали систему управління вищими навчальними закладами невід'ємною частиною загального устрою в імперії, а тому поряд із задоволенням академічних вимагали політичних змін, як-от: запровадження свободи слова, скасування цензури, встановлення виборності та представництва в системі державного управління тощо.

З другої половини 1880-х рр. стали типовими студентські виступи одночасно у декількох навчальних закладах, що були досить багаточисленними і тривалими та супроводжувалися випуском листівок й прокламацій, а також вуличними демонстраціями.

Оскільки студентські об'єднання заборонялися, то в університетах та інших навчальних закладах вони створювалися нелегально або полулегально у вигляді кас взаємодопомоги, гуртків, наукових товариств чи земляцтв, які об'єднувалися у союзи земляцтв. З часом почали проводитися з'їзди студентських організацій.

Слова «студент», «неблагонадійний», «політично неблагонадійний» та навіть «державний злочинець» стали синонімами. Студентів арештовували, кидали до в'язниці, відраховували з навчальних закладів, віддавали під нагляд поліції⁸⁸.

У студентському русі активну участь брали не лише представники університетів, а й студенти вищих спеціальних навчальних закладів. Так, вже на наступний рік після відкриття Харківського практичного технологічного інституту його студенти взяли участь в антиурядових виступах. Перша сходка студентів Харківського технологічного інституту відбулася 30 жовтня 1886 р. А 1 грудня 1887 р. вони припинили заняття та провели мітинг, де висловили солідарність з московськими студентами, яких було віддано жорстоким репресіям з боку уряду у зв'язку із замахом на

⁸⁸ Краснов П. В. «Студенческий вопрос» и его истоки глазами служащих политической полиции Российской империи 80–90 гг. XIX в. Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. 2013. № 6. С. 67–80.

Олександра III. Харківський технологічний інститут закрили та віддали під охорону поліції, а 56 студентів виключили із інституту. Тоді 3 грудня студенти-технологи разом із студентами Харківського університету і Харківського ветеринарного інституту організували на Університетській горі демонстрацію протесту проти репресивних дій влади. Під час мітингу на Університетській горі 4 грудня відбулося зіткнення студентів з поліцією. У результаті вісім студентів технологічного інституту і шість студентів університету були арештовані та відправлені до в'язниці⁸⁹.

У 1890 р. у Харківському практичному технологічному інституті відбувся перший випуск. Із 125 тих, хто вступив до інституту в 1885 р., звання інженерів-механіків і хіміків-технологів отримали лише 38.

Тут варто додати, що зменшення кількості студентів і випускників вищих навчальних закладів в імперії стало одним із засобів боротьби проти студентського і взагалі опозиційного та революційного руху.

Документи, які б підтверджували та розкривали участь В. Щавинського у студентському русі або його діяльність у якихось студентських організаціях нині відсутні. З короткого життєпису діяча та некрологу, написаного В. Перетцем, відомо, що через деякий час після вступу до Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту В. Щавинського відрахували з навчального закладу за «неблагонадійність»⁹⁰.

Яка ж діяльність В. Щавинського під час навчання у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті стала підставою для зарахування його до «політично неблагонадійних» осіб? Деякі припущення можна зробити, спираючись на біографію В. Щавинського, яка була підготовлена М. Могилянським. У ній згадується, що товаришем Василя під час навчання в Санкт-Петербурзькому технологічному інституті був Л. Красін⁹¹, який навчався в цьому інституті протягом 1887–1891 рр., а в майбутньому став видатним діячем РСДРП(б) та обіймав посаду народного комісара зовнішньої торгівлі СРСР і був повноважним представником СРСР у Франції та Великій Британії.

Будучи студентом Санкт-Петербурзького технологічного інституту, Л. Красін брав участь у діяльності опозиційних студентських гуртків, у тому числі марксистського гуртка М. Бруснева, відомого під назвою групи Бруснева. Вона була створена з ініціативи петербурзьких студентів у

⁸⁹ Історія університету: події і факти (1870–1920). URL: <https://www.kpi.kharkov.ua/ukr/istoriya-universytetu-podiyi-i-fakty-1870-1920/>

⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188.

⁹¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

1889 р. з метою пропаганди ідей марксизму серед робітників. Свою назву група отримала за ім'ям одного із її засновників і керівника М. Бруснева. За своїм складом група поділялася на дві частини. До першої частини входили інтелігенти – студенти технологічного, гірничого, лісничого інститутів Санкт-Петербурга та Санкт-Петербурзького університету. Вони займалися пропагандою марксистських ідей серед інтелігенції та здійснювали загальне керівництво пропагандою в робочих гуртках. Серед її членів, крім М. Бруснева й Л. Красіна, були Г. Красін (в майбутньому – доктор технічних наук, член-кореспондент Академії архітектури СРСР), М. Ольмінський (майбутній публіцист, історик та літературознавець), В. Святловський (майбутній економіст, історик, поет, який співпрацював із Союзом діячів мистецтв) та інші. До другої частини групи входили робітники, які керували робітничими гуртками. На початку 1890-х років група М. Бруснева налагодила зв'язки із групою Г. Плеханова «Визволення праці», заснованою у Женеві, та робочими гуртками в інших містах Російської імперії, зокрема Києві та Харкові.

Члени гуртка М. Бруснева в майбутньому стали відомими вченими та партійними і державними діячами. Щодо зв'язків між В. Щавинським і Л. Красіним, то вони не переривалися до останніх років їхнього життя. Як зазначив М. Могилянський, саме Л. Красін у 1920-х роках допоміг В. Щавинському переслати діячам мистецтва на Заході науковий каталог його художньої колекції, що був виданий в 1917 р. у Петрограді⁹².

Отже, логічно припустити, що В. Щавинський під час навчання в Санкт-Петербурзькому технологічному інституті взяв участь у студентському русі або діяльності студентського гуртка, можливо, й пов'язаного з групою Бруснева, що і стало причиною його відрядження з навчального закладу як «політично неблагонадійного».

Маючи намір отримати фах, В. Щавинський вирішив продовжити навчання у Ризькому політехнічному училищі (Ризький політехніці). Цей навчальний заклад був заснований у 1861 р. і спочатку мав статус приватної середньої школи. В училище приймалися піддані Російської імперії без вступних іспитів, але навчання здійснювалося за плату. У статуті Ризького політехнічного училища було використано положення статутів Вищої технічної школи Цюриха (Швейцарія) та Вищої технічної школи Карлсруе (Німеччина), а навчання велося німецькою мовою. У 1896 р. навчальний заклад був перетворений на Ризький політехнічний інститут з викладанням російською мовою.

⁹² ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

У Ризькому політехнічному училищі В. Щавинський міг навчатися у 1889–1891 рр. Його вступу до цього навчального закладу сприяло те, що у середній школі, зокрема в Новозибківському реальному училищі, він вивчав німецьку мову. Але для В. Щавинського, напевне, важливим було те, що у Ризькому політехнічному училищі діяв хімічний факультет, на якому викладали і з яким співпрацювали всесвітньо відомі вчені-хіміки. Так, протягом 1881–1887 рр. професором хімічного факультету Ризького політехнічного училища працював Вільгельм Оствальд, майбутній академік і Нобелівський лауреат. У Ризькій політехніці видавався міжнародний журнал з фізичної хімії, у якому брали участь такі видатні вчені як Сванте Арреніус, Якоб Вант-Гофф, Анрі Ле Шательє, Д. Менделєєв та ін.

Однак В. Щавинському не вдалося закінчити і Ризьке політехнічне училище. Причиною стала все та ж його «політична неблагонадійність»⁹³. Знов-таки документи, які б проливали світло на навчання В. Щавинського та його громадську діяльність у Ризькій політехніці, відсутні. При цьому, розмірковуючи над чинниками, що могли б обумовити відрахування В. Щавинського з Ризького політехнічного училища, не можна не звернути увагу на те, що у Ризькій політехніці постійно виникали та активно діяли студентські корпорації, членами яких у перші десятиліття існування навчального закладу були майже всі його студенти. Наприклад, протягом 1876–1880 рр. діяла студентська корпорація *Borysthenia* (назва походила від грецької назви Дніпра, – Борисфен, – *А. III.*), членами якої, крім інших, були представники з українських земель. Після закриття *Borysthenia* в Ризькому політехнічному училищі були засновані студентські корпорації: російська *Fraternitas Arctica* (1880) та польська *Veletia* (1883).

Повторимо, документів про відрахування В. Щавинського з Ризького політехнічного училища та причини цього, поки що не виявлено. Але, як наголосив В. Перетц, біографія В. Щавинського була «типова для представника української та російської молоді 1880-х років, що так мріяла про служіння народові»⁹⁴ та, додамо, долучилася до громадської діяльності, брала участь у студентському русі.

У літературі про В. Щавинського також зустрічаються твердження, що отримати вищу освіту в навчальних закладах імперії йому завадили «відверті українофільські погляди»⁹⁵ або «гостра національна свідомість», яка привела «майбутнього вченого до активної участі в антиурядовій ді-

⁹³ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 5.

яльності»⁹⁶. Але на сьогодні немає документів, яким б підтвердили або спростували антиурядові виступи В. Щавинського у студентські роки з українофільських мотивів.

Отже, поки що життєвий шлях В. Щавинського мало чим відрізнявся від тисяч біографій його ровесників, які, закінчивши гімназії та інші середні школи, вступали до університетів або вищих спеціальних навчальних закладів та були відраховані з них за активну громадянську позицію. Але далі біографія В. Щавинського становиться все більш неординарною, що обумовлювалося непересічністю його особистості.

Переконавшись, що шляхи до отримання вищої освіти в Російській імперії йому перекрито, В. Щавинський вирішив вступити до вищого спеціального навчального закладу в іншій країні. Як студент Ризького політехнічного училища він мав можливість навчатися у видатних європейських учених і спілкуватися з ними, адже до Ризької політехніки запрошували викладати науковців із Німеччини, Австрії та Швейцарії. Можливо від них В. Щавинський отримав відомості про інститути в країнах Європи. Його вибір пав на Федеральний політехнічний інститут у Цюриху, до якого він, не без проблем отримавши дозвіл для виїзду за кордон, вступив за результатами іспитів у жовтні 1891 р.⁹⁷

Федеральний політехнічний інститут у Цюриху було засновано в 1854 р., а перші виклади у ньому розпочалися в 1855 р. Традиційно діяльність цього вищого спеціального навчального закладу базувалася на таких засадах як свобода, відповідальність, дух підприємництва та відкритість світу, що сприяло налагодженню продуктивного навчального процесу та отриманню студентами якісної освіти⁹⁸.

Хімічний факультет був одним із перших шести факультетів Цюрихської політехніки. Він розташовувався у двох корпусах, призначених для аналітичного та технологічного відділень. Будівлю факультету збудували за проєктом визнаного у науковому співтоваристві фахівця в галузі хімічної технології Георга Лунге⁹⁹. Корпуси було обладнано кондиціонером, що

⁹⁶ Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. С. 4.

⁹⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 31. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 190.

⁹⁸ Зараз Федеральний політехнічний університет у Цюриху є університетом з найвищим рейтингом в Континентальній Європі та входить до першої двадцятки навчальних закладів за провідними європейськими та світовими рейтингами. В ньому навчаються 20 000 студентів із 120 країн світу. Серед випускників університету 21 Нобелівський лауреат, у тому числі А. Ейнштейн.

⁹⁹ Лунге Георг (1839, Бреслау (нині – Вроцлав, Польща) – 1923, Цюрих) – німецький вчений-хімік, доктор філософії (1859). Працював на промислових підприємствах у Німеччині та Англії. З

регулював температуру й вологість повітря у приміщеннях. Просторі хімічні лабораторії мали добре обладнаними, в аудиторіях теж було створено всі умови для проведення найскладніших хімічних експериментів. В. Щавинському пощастило навчатися у професора Г. Лунге, який в інституті викладав неорганічну хімію, хімічну технологію матеріалів, металургію, опалення та вентиляцію, а також проводив практичні заняття з хімічної технології.

Варто ще зазначити, що у ХІХ ст. відбулося інтенсивне економічне зростання Цюриху і місто стало економічною столицею Швейцарії та великим науковим і культурним центром. Крім Федерального політехнічного інституту, з 1833 р. у місті діяв Цюрихський університет. Для послуг студентів і учнів навчальних закладів Цюриху в 1835 р. було відкрито Студентську бібліотеку. Крім того, в місті з 1634 р. діяла Публічна бібліотека, фонди якої формувалися з ХІІІ ст. З 1891 р. у Цюриху діяв Національний Швейцарський музей, до якого увійшли колекційні збірки з усіх 25 кантонів країни. Право мати такий музей Цюрих отримав у боротьбі з Берном, Базелем і Люцерном. При нагоді зазначимо, у своєму життєписі В. Щавинський наголосив, що пам'ятки давнього мистецтва його стали цікавити зі студентських років¹⁰⁰. Отже, під час навчання у Цюриху він вивчав давні пам'ятки.

Як студент Федерального політехнічного інституту Цюриху В. Щавинський зарекомендував себе з найкращого боку. Він мав гарні оцінки як з теоретичних дисциплін, так і з практичних занять. У 16 із 24 навчальних предметів, які відображені в його вихідному свідоцтві, Василь мав оцінку «відмінно», інші дисципліни склав на «добре»¹⁰¹.

Однак знов-таки «політичні обставини» ледве не завадили навчанню В. Щавинського у Цюриху. У чому полягали ці «політичні обставини» достовірно невідомо. Знаємо лише зі слів В. Щавинського, що вони перешкодили його виїзду за кордон із України, де він перебував під час літніх канікул. Але можна припустити, що ці «політичні обставини» були пов'язані з арештами членів групи Бруснева, які розпочалися в 1892 р. після отримання нею нелегальної літератури від групи «Визволення праці» із швейцарської Женеві, та проведенням охранкою з цього приводу слідства.

1876 р. – професор Федерального політехнічного інституту в Цюриху. Автор багатьох наукових праць з різних галузей хімії, у тому числі книги з виробництва сірчаної кислоти та лугів, кам'яновугільної смоли та аміаку. Підготував і опублікував дослідження «Історія хімічної промисловості». Винайшов нітрометр, названий його ім'ям (1878).

¹⁰⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 4; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). *Україна*. С. 190.

¹⁰¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 32. Арк. 1–2.

До речі, у 1892 р. за участь у групі Бруснева був заарештований та кинутий до в'язниці і Л. Красін, товариш В. Щавинського по навчанню у Санкт-Петербурзькому практичному технологічному інституті та активний учасник групи Бруснева.

В одному із своїх життєписів В. Щавинський вказував на те, що поїздки до України він здійснив, подолавши екватор навчання у Цюрихській політехніці: «витримавши в 1893 р. напівдипломний іспит, я змушений був повернутися на батьківщину, в Київ, щоб працювати в лабораторії Південно-Західної залізної д[ороги] як лаборант, а також в лабораторії Київського цукрово-рафінадного заводу»¹⁰².

Вимушена перерва в навчанні В. Щавинського тривала три роки – із серпня 1893 р. до жовтня 1896 р.¹⁰³. Тоді, оселившись в Києві, він спочатку працював лаборантом у лабораторії Південно-Західної залізниці, а коли це йому заборонили, співпрацював з київськими газетами, заробляючи на життя літературною працею. Згодом влаштувався у хімічну лабораторію Київського цукрово-рафінадного заводу. Збереглася посвідка Товариства цього заводу, видана В. Щавинському, імовірно, на його прохання, для пред'явлення адміністрації Федерального політехнічного інституту в Цюриху. У ній зазначено, що «колишній студент Федеральної політехніки в Цюриху Василь Щавинський з 15 березня 1895 року і по сьогоднішній день (6 червня 1896 р. – *А. III.*) працював у хімічній лабораторії цукрового заводу в Києві... і протягом цього часу зарекомендував себе, як старанний працівник і досвідчений хімік»¹⁰⁴.

Звернемо увагу на те, що керівництвом Київського цукрово-рафінадного заводу В. Щавинського охарактеризовано, як «старанного працівника», що не дивно, але атестовано, як «досвідченого хіміка», тоді як він на той час ще навіть не завершив навчання. Очевидно, що знання та вміння В. Щавинського як хіміка справили враження на керівників і фахівців Київського цукрово-рафінадного заводу.

Подолавши несприятливі обставини, В. Щавинський виїхав з України і у жовтні 1896 р. поновив навчання в Федеральному політехнічному інституті Цюриху. Відбувши практику, склавши іспити та захистивши диплом, він завершив навчання і 18 березня 1898 р. отримав диплом техника-хіміка¹⁰⁵. Разом з дипломом В. Щавинський отримав й позитивні рекомендації від професорів Г. Лунге і Ф. Тределя, у яких відзначалися його високі

¹⁰² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 69.

¹⁰³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 32. Арк. 1.

¹⁰⁴ Там само. Од. зб. 27. Арк. 1.

¹⁰⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 31. Арк. 1; Там само. Од. зб. 33. Арк. 1.

інтелектуальні якості, ґрунтовні теоретичні знання з хімії та вміння на практиці розв'язувати нестандартні хімічні завдання, а також «ввічлива поведінка» та сумлінність при виконанні своїх обов'язків¹⁰⁶. Отже, своє навчання В. Щавинський завершив у 30-літньому віці, отримавши диплом про вищу освіту поза Україною, але в одному з найпрестижніших у світі вищих спеціальних навчальних закладів.

Підсумовуючи дослідження перших трьох десятиків життя В. Щавинського, зазначимо, що для повної, всебічної та правдивої реконструкції його біографії цих років нині недостатньо документних джерел. Тому, заповнюючи лакуни життєпису В. Щавинського, доводиться висловлювати деякі припущення.

Народившись, за словами В. Перетца, у «глухому містечку» Іллінці на Поділлі, В. Щавинський мав можливість з дитинства знайомитися з життям українського народу, його історичними та культурними традиціями. Робота його батька, О. Щавинського, на посаді мирного посередника, що була спрямована на вирішення нагальних економічних, соціальних і культурних питань мешканців громади, передусім, селян, напевне, стала для Василя прикладом громадської діяльності та служіння народу.

Навчання у середніх школах Кам'янця-Подільського та Новозибкова, адміністративно-культурних і промислових українських центрів сприяло розширенню знань з історії українських земель. Навчальний та виховний процеси у гімназії та реальному училищі, організовані в рамках імперської політики, навряд чи сприяли розвитку українофільських поглядів у В. Щавинського. Проте вони дали можливість визначитися з уподобаннями в навчанні та пріоритетами у виборі навчальних дисциплін. Улюбленим предметом майбутнього вченого стала хімія, вивчення якої не тільки задовольняло інтелектуальні потреби юнака, а й давало можливість отримати фах, що тоді був затребуваний в країні, яка економічно та промислово розвивалася.

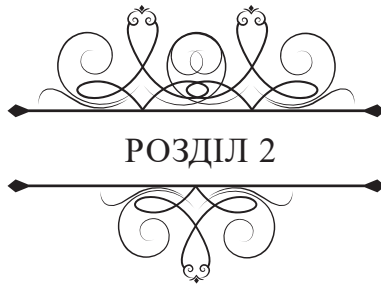
Знання, отримані В. Щавинським в середній школі, дозволили йому вступити до вищих спеціальних навчальних закладів. Однак реакційна політика імперської влади, спрямована на обмеження свобод і автономії у діяльності вишів, зумовили розвиток організованого студентського руху в країні. Імовірно, В. Щавинський взяв участь у виступах студентів, але відсутні документи, які б висвітлювали характер його участі у студентському русі. Напевне, він не був активістом або організатором студентських акцій, адже тільки що розпочав навчання у вищих навчальних закладах,

¹⁰⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 34. Арк. 1; Там само. Од. зб. 35. Арк. 1.

але взяти участь у студентських виступах або стати членом опозиційного студентського гуртка міг. Разом з тим, стверджувати, що його громадська діяльність у студентські роки обумовлювалася українофільськими ідеями, немає ніяких підстав. Однак громадська активність В. Щавинського виявилася достатньою, аби його було зараховано до «політично неблагонадійних» осіб, що перекрило шлях до отримання вищої освіти у навчальних закладах імперії.

Бажання завершити вищу освіту та отримати фах, спонукали В. Щавинського до виїзду за кордон і вступу до європейського вищого спеціального навчального закладу, а саме Федерального політехнічного інституту в Цюриху. В Швейцарії, в умовах академічної та соціальної свободи, сприяння підприємництву він у повній мірі проявив свої непересічні здібності та здобув добру освіту, отримавши диплом одного з найпрестижніших вищих спеціальних навчальних закладів світу.

У студентські роки, імовірно, у європейському Цюриху, який наприкінці XIX ст. став економічним, науковим і культурним центром Швейцарії, В. Щавинський почав цікавитися пам'ятками давнього мистецтва.

УНІКАЛЬНІ ДОСЯГНЕННЯ В. ЩАВИНСЬКОГО ЯК ВЧЕНОГО ТА КОЛЕКЦІОНЕРА

2.1. Від лаборанта до керівника підприємств, або успіхи хіміка-технолога

Отримавши диплом техника-хіміка у Федеральному політехнічному інституті у Цюриху, В. Щавинський вирішив повернутися в Україну, де сподівався знайти роботу за фахом. Здавалося б, для цього були об'єктивні підстави, адже наприкінці XIX ст. в Україні стрімко розвивалася промисловість, у тому числі й хімічна. Зокрема, у великих містах будувалися лакофарбові заводи, наприклад, такі підприємства було засновано в Одесі (1856), Харкові (1857) і Києві (1860). І взагалі наприкінці XIX – на початку XX ст. лакофарбова промисловість в Україні добре розвивалася. Хімічні лабораторії також створювалися на підприємствах інших галузей економіки. Так, ще будучи студентом, В. Щавинський працював у лабораторіях Південно-Західної залізниці та Київського цукрово-рафінадного заводу.

Допомогти влаштуватися на роботу мали б і особисті схвальні рекомендаційні листи навчителів В. Щавинського, професорів Цюрихської політехніки Г. Лунге і Ф. Тредвеля. Зокрема, доктор Г. Лунге у своїй рекомендації наголосив: «Цим я засвідчую, що пан Василь Щавинський, який вивчав хімію в Цюрихській політехніці і здобув диплом техника-хіміка, під час свого навчання продемонстрував надзвичайні здібності і розум. Тому я можу настійливо рекомендувати його для практичної діяльності, пов'язаної з хімією»¹⁰⁷.

А доктор і професор аналітичної хімії Федерального політехнічного інституту в Цюриху Ф. Тредвель у своєму рекомендаційному листі зазна-

¹⁰⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 34. Арк. 1.

чив: «Я радий засвідчити, що пан В. Щавинський... закінчив 7-семестровий курс хімії в місцевому Політехнічному інституті і в березні цього року (1898 р. – *А. Ш.*), склавши іспит, отримав у нашому закладі диплом “техніка-хіміка”. У студентські роки він частково працював під моїм керівництвом і отримав міцні знання з гравіметричного, об’ємного та газового аналізу. Пан Щавинський був дуже вправним маніпулятором і, завдяки своїм міцним теоретичним знанням, міг швидко й вміло вирішити найскладніші завдання з аналітичної хімії. Пан Щавинський у повній мірі вразив своєю ввічливою поведінкою та сумлінним виконанням своїх обов’язків. Він завоював довіру своїх викладачів, тому я з особливим задоволенням й від усього серця надаю йому рекомендацію»¹⁰⁸.

Проте влаштуватися на роботу в Україні, навіть з дипломом європейського інституту і позитивними рецензіями провідних європейських учених В. Щавинському не вдалося. Чому ж він не зміг знайти роботу в Україні після отримання диплому про вищу освіту, адже в студентські роки, коли, імовірно, ще й перебував під наглядом Департаменту поліції, йому це зробити вдалося?

В літературі зустрічаємо лише натяки на обставини, що зашкодили В. Щавинському отримати посаду в Україні, зокрема в Києві. За однією із версій причиною стали політичні обставини, під тиском яких він «мав шукати роботу не в омріяній Україні, а у Санкт-Петербурзі»¹⁰⁹. В чому полягали ці «політичні обставини» у літературі не вказано, але, з огляду на стосунки В. Щавинського з поліцією у студентські роки, означену версію припустити можна. Але тоді виникає інше запитання: якщо В. Щавинський і після закінчення навчання залишався «політично неблагонадійним», чому йому дозволили мешкати у Санкт-Петербурзі, столиці імперії (із якої, зазвичай, висилають осіб саме політично неблагонадійних), де він швидко і без перешкод влаштувався на посаду за фахом? На це запитання, дотримуючись версії про «політичні обставини», відповісти складніше.

Друга версія належить В. Перетцу, і ще туманніша. Це навіть не версія, а натяк біографа, який у некролозі, присвяченому В. Щавинському, зазначив: «Дістати посаду на Україні В. О. [Щавинському], одначе, не вдалося. Інша річ – Петербург. Тут він зараз же дістає посаду хіміка в центральній лабораторії заводів О. М. Жукова...»¹¹⁰.

¹⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 35. Арк. 1.

¹⁰⁹ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 6.

¹¹⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 2; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188–189.

У чому ж Санкт-Петербург мав переваги перед Україною, зокрема Києвом, В. Перетц не пояснив. Якщо відкинути політичні або якісь бюрократичні перепони, можливо, він мав на увазі конкуренцію на ринку праці. Адже в Північній Пальмірі знаходилася велика кількість підприємств, у тому числі й хімічних, на яких отримати посаду хіміка-технолога було легше. Але ж обійняти вакантну посаду у місті, де кожен рік Санкт-Петербурзьким практичним технологічним інститутом випускалися десятки фахівців в галузі хімічної технології, було не просто.

При нагоді звернемо увагу й на самого В. Перетца, першого біографа В. Щавинського, адже вони належали до одного покоління і в їх долях було багато схожого. В. Перетц нам цікавий ще й тим, що він відіграв одну з провідних ролей у збереженні спадку В. Щавинського та перевезенні його колекційних збірок із міста на Неві до Києва.

Уродженець Санкт-Петербурга **Володимир Миколайович Перетц (1870–1935)**, який походив із збіднілих дворян, був на два роки молодший за В. Щавинського. Вони вповні могли перетинатися ще під час студентських акцій, бо В. Перетц навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету протягом 1889–1893 рр. (а В. Щавинський – в Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, напевне, у 1888–1889 або й у 1888–1890 рр.), тобто у часи піднесення студентського руху. Від студентських років В. Перетц, як і В. Щавинський, перебував під наглядом Департаменту поліції як політично неблагонадійний, і хоча він, на відміну від Василя Олександровича, закінчив університет, але неблагонадійність стала одним із чинників, що завадила йому обійняти штатну педагогічну посаду в одному з навчальних закладів Санкт-Петербурга. Крім того, на заваді в отриманні посади у рідному місті В. Перетцу стала гостра професійна конкуренція в науковому та освітянському середовищі Санкт-Петербурга.

В 1890-ті рр. у В. Перетца сформувався інтерес до історії та культури України взагалі та історії давньої української літератури зокрема, що стало предметом його наукових зацікавлень на все життя. На формування наукових інтересів В. Перетца вплинули й українські діячі, які мешкали у Санкт-Петербурзі. Але на відміну від багатьох українців, які у пошуках успіху та посад прагнули переїхати з України до Санкт-Петербурга, В. Перетц мріяв працювати у Києві, в архівах, бібліотеках і музеях якого відклалися давні українські літературні пам'ятки. Він налагодив зв'язки з українськими філологами, мистецтвознавцями, іншими представниками української наукової еліти, зокрема, археологом і музейним діячем М. Біля-

шівським¹¹¹ і професором Київської духовної академії М. Петровим¹¹², який очолював Церковно-археологічний музей, де містилося одне з найбільших на той час зібрань писемних і мистецьких пам'яток, значна частина яких мала українське походження. Згодом В. Перетц, М. Петров і М. Біляшівський стануть одними з перших дійсних членів Української академії наук, а з М. Біляшівським в справі поповнення колекцій українських музеїв активно співпрацюватиме і В. Щавинський.

У Києві В. Перетц реалізував себе як талановитий вчений і педагог та зробив успішну кар'єру. В Університеті Св. Володимира протягом 1903–1914 рр. він працював на посадах професора та завідувача кафедри російської мови і словесності, а впродовж 1905–1914 рр. ще й був секретарем історико-філологічного факультету. У рамках діяльності організованого ним Семінарію російської філології сформувалася Київська філологічна школа, тяглість традиції якої на полі дослідження історії української літератури і мови відчутна й нині. Його, як видатного філолога, було обрано дійсним членом Санкт-Петербурзької (1914) та Української (1919) академій наук.

Відтоді В. Перетц, як, зрештою, і В. Щавинський від 1917 р., жили на два міста, – Київ та Петроград (Ленінград), – де вчені відшукували, вивчали та популяризували українські історичні, літературні та культурні пам'ятки. Зокрема, і беручи участь у роботі Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Петрограді (Ленінграді), що в 1920-ті роки діяло як філія Всеукраїнської академії наук. Понад те, В. Перетц і В. Щавинський всіляко намагалися сприяти поверненню до науково-культурних установ України пам'яток української історії та культури, що перебували поза її межами¹¹³.

Об'єднувало В. Перетца та В. Щавинського ще й те, що вони обидва були видатними колекціонерами й бібліофілами. Так, В. Перетцу вдалося зібрати одну із найбільших для свого часу приватних колекцій стародавніх рукописів і стародруків, серед яких значна кількість мала українське походження. Як дослідник історії давньої української літератури В. Перетц з особливою старанністю збирав все, що мало стосунок до стародавньої писемності України, розраховуючи, як і В. Щавинський, на те, що з часом

¹¹¹ Шаповал А. Сторінки співпраці М. Ф. Біляшівського та В. М. Перетца (за епістолярієм вчених). *П'яті читання пам'яті М. Ф. Біляшівського*. Матеріали наукової конференції 2019 року. Збірка статей. Київ : ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2020. С. 75–81.

¹¹² Шаповал А. І. Наукова співпраця В. М. Перетца та М. І. Петрова через призму епістолярних джерел. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2018. Вип. 22. С. 128–140.

¹¹³ Шаповал А. Діяльність В. М. Перетца щодо збереження українських історико-культурних пам'яток (за матеріалами епістолярію вченого). С. 135–140.

передасть власні колекційні збірки до наукових установ Києва. Проте не судилося, але про долю колекцій В. Перетца буде далі.

Отже, повернемося до думки В. Перетца про те, що на відміну від Києва у Санкт-Петербурзі В. Щавинському було легше знайти роботу за фахом. Дійсно, Санкт-Петербург наприкінці XIX – на початку XX ст. став великим промисловим центром, де у цей період діяло і відкривалося багато хімічних підприємств, на яких вироблялося біля 40 відсотків продукції хімічної промисловості імперії. І за таких обставин В. Перетц, очевидно, мав рацію щодо більших професійних можливостей, що відкривалися для В. Щавинського у місті на Неві. Хоча, як зазначалося вище, і конкуренція серед хіміків-технологів у Північній Пальмірі була гострою.

Проте, достовірно не відомо, чи робив В. Щавинський спробу знайти роботу в Україні, чи, закінчивши навчання в Швейцарії, відразу виїхав до Санкт-Петербурга, де обійняв посаду хіміка в Центральній лабораторії заводів О. Жукова¹¹⁴. В літературі є й інша версія, відповідно до якої В. Щавинський у 1898 р. «очолив Центральну хімічну лабораторію на знаменитому миловарному підприємстві Торгового дому “О. М. Жуков”»¹¹⁵.

Сам В. Щавинський в автобіографії зазначив: «Повернувшись із-за кордону в Петербург, я негайно отримав посаду хіміка в Центральной лабораторії Т[оргового]/д[ому] О. М. Жуков»¹¹⁶.

Варто також додати, що В. Щавинському довелося зробити ще одне доленосне рішення, адже його навчитель, професор Г. Лунге, який користувався авторитетом у європейських наукових і промислових колах, зокрема, у Німеччині та Англії, запропонував своєму талановитому учню обійняти посаду хіміка-технолога на «Баденській аніліновій та содовій фабриці», яка була відкрита у 1865 р., надіславши листа своєму учню до Санкт-Петербургу 29 червня 1898 р.¹¹⁷. «Баденська анілінова та содова фабрика» була відомим потужним хімічним підприємством, що розташовувалася на березі річки Рейн в Людвігсгафені (Німеччина) і динамічно розвивалося, розширюючи асортимент своєї продукції та освоюючи нові ринки¹¹⁸. Така

¹¹⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 2; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

¹¹⁵ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 6.

¹¹⁶ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 69.

¹¹⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 61. Арк. 1.

¹¹⁸ Нині це всесвітньо відомий німецький хімічний концерн BASF SE зі штаб-квартирою в Людвігсгафені. Назва концерну походить від його першої назви Badische Anilin- und Soda-Fabrik («Баденська анілінова та содова фабрика»). BASF є найбільшою в світі компанією хімічного спрямування, яка виробляє широкий спектр продукції, зокрема, пластик, фарбу, косметику, харчові добавки, технічні та будівельні хімікати, засоби агрохімічного захисту рослин тощо.

вигідна пропозиція щодо працевлаштування на європейській фірмі була неординарною подією і від неї важко було відмовитися. З цього приводу В. Перетц писав: «[У Санкт-Петербурзі В. О. Щавинський] зараз же дістає посаду хіміка в центральній лабораторії заводів О. М. Жукова, а незабаром дістає дуже почесну для молодого вченого фахівця – пропозицію взяти посаду хіміка на баденській аніліновій та содовій фабриці в Людвігсгафені. Ті, що знають закордонні порядки, можуть як слід оцінити таку пропозицію, яка була зроблена В. О. [Щавинському] через професора Лунге: звичайно закордонні вищі охоче давали емігрантам дипломи та “вчені ступені”, але... без права практики. Лише видатні здібності В. О. [Щавинського] та висока оцінка його професора можуть пояснити цей незначний факт. Але В. О. [Щавинський] від цієї пропозиції відмовився»¹¹⁹.

Отже, В. Щавинський відмовився від привабливої пропозиції професора Г. Лунге, яка обіцяла стабільну роботу в Європі та заможне життя¹²⁰, вирішивши працювати на вітчизняних підприємствах.

Але це не завадило обранню В. Щавинського 27 лютого 1899 р., напевне, за рекомендацією Г. Лунге, надзвичайним членом Німецького хімічного товариства¹²¹. При нагоді зазначимо, що В. Щавинського також було обрано довічним членом Товариства колишніх учнів Цюрихського політехнічного інституту¹²².

Оскільки В. Щавинському понад двох десятиліть довелося пропрацювати на підприємствах Жукових, де він зробив успішну професійну кар’єру та заробив кошти, на які було придбано його колекційні збірки, більш детально розглянемо, що собою представляло Акціонерне товариство заводів «О. М. Жуков», хто був його засновником і керівниками.

Засновником справи став **Олексій Михайлович Жуков (біля 1821–1876)**, який у 1846 р. придбав на вул. Боровій, 86, у Санкт-Петербурзі лавку та став торгувати милом і свічками. Через декілька років, імовірно, у 1855 р. він відкрив на березі річки Ліга (нині – Ліговський проспект, 283) невелике миловарно-салотопельне підприємство, яке офіційно зареєстрував у 1865 р. під назвою «Миловарний завод № 1». Для роботи на підприємстві О. Жуков запросив німецьких майстрів. Візиткою заводу було мармурове (біло-блакитне) мило із зображенням на упаковці фабричної

¹¹⁹ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 2; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

¹²⁰ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 60. Арк. 1.

¹²¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 20. Арк. 1; ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 67.

¹²² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 67.

марки «Жука-скарабея» (герба Жукових), яке незабаром стало відомим і популярним у країні та навіть постачалося до імператорського двору.

Дітям О. Жукова, **Олександру (1845–1902)** та **Миколі (1854–1905)**, які успадкували декілька домів по вул. Боровій і на Васильєвському острові, свічний завод, що розташовувався у власному будинку на вул. Боровій, 86, та миловарний завод на Лігівці, 283, вдалося розширити справу, яку вони проводили під фірмою «О. М. Жуков», що наприкінці ХІХ ст. уже володіла миловарним, стеариновим (з 1884 р.), олійним (з 1885 р.), нафтоперегінним і вазеліновим (з 1887 р.) та салотопленими заводами. В 1900 р. на заводах фірми «О. М. Жуков» виготовлялося 75 видів продукції (жирової та нафтової). Дерев'яні заводські будівлі було замінено на цегляні, поряд з виробничими спорудами по вул. Лігівській, 285–289, будувалися житлові будинки для робітників та фахівців. У другій половині 1890-х рр. Олександр Жуков замінив на заводі практиків-іноземців вітчизняними фахівцями. За його керівництва було організовано Центральну хімічну лабораторію, до якої запросили на службу П. Шестакова, К. Ногіна, Л. Карпова, В. Щавинського та ін.¹²³

Після смерті О. та М. Жукових керівництво справою перейшло до дітей Олександра – Олександра молодшого та Георгія. Це вже було нове покоління підприємців, які розуміли переваги наукового керівництва виробництвом. І якщо Олександр старший ще міг ходити по заводу в засмальцьованому каптані та перераховувати бочки у салі, то Олександр молодший, який мав університетську освіту, стажувався як хімік за кордоном та став «лощеним буржуа», мав справу лише з фахівцями і сам до обладнання не доторкався. Олександр молодший був ініціатором створення та організатором Центральної хімічної лабораторії, він сам, частково, керував її науковою роботою та мав низку наукових праць. До керівництва заводів почали залучатися вчені-хіміки та інженери-механіки¹²⁴.

Однак, варто зазначити, що в літературі плутають постаті двох Олександрів, – старшого та молодшого, – та їхню діяльність з керівництва заводами фірми «О. М. Жуков». Наприклад, вказується, що університетську освіту отримав не Олександр молодший, а Олександр старший, який, крім того, став ще у 1897 р. доктором філософії в одному з німецьких університетів, і, таким чином, він же організував Центральну хімічну лабораторію

¹²³ Ключевич А. С. Из истории материальной культуры и народного хозяйства России. Моющие средства, переработка жиров с древнейших времен по 1917 год. Казань : Изд-во Казанского университета, 1971. С. 347.

¹²⁴ Там само. С. 355–356.

на миловарному заводі, на яку запросив працювати вітчизняних вчених-хіміків: «Олександр Олексійович Жуков, який з 1877 р. брав участь в управлінні заводом, заснував разом із батьком Торговий дім “О. М. Жуков” і успадкував його разом із братом Миколою Олексійовичем, здобув освіту в Петербурзькому університеті і став 1897 р. доктором філософії в одному з німецьких університетів. Він організував на заводі велику хімічну лабораторію, запросивши до неї Петра Івановича Шестакова, Костянтина Ілліча Ногіна, Лева Яковича Карпова, Василя Олександровича Щавинського та інших вчених-хіміків»¹²⁵.

У будь-якому разі в 1898 р. В. Щавинського, як зазначалося вище, разом з іншими вітчизняними хіміками-технологами, зокрема, уродженцем Києва Л. Карповим, було прийнято на посаду хіміка до Центральної хімічної лабораторії заводів «О. М. Жуков», на якій він працював спочатку під керівництвом Олександра Жукова старшого, а згодом Олександра Жукова молодшого. Мешкав В. Щавинський у домі для фахівців, збудованому при заводі. В книзі «Така дивовижна Лігівка» описано місце, де протягом декількох років працював і проживав Василь Олександрович: «На околиці нафтоперегінного заводу Жукова між Литовською та Чернігівською вул. (Лігівська вул., 285/15) склався своєрідний центр дозвілля цього заводського району. 21 червня 1898 року за сприяння Петербурзького товариства тверезості тут відкрився Лігівський народний сад. На його влаштування (театр, гірка для дітей, естрада, танцювальний майданчик, буфет, бакалійні та квасні крамниці) було витрачено 3343 руб. Всю декораційну роботу взяв на себе режисер театральної трупи Микола Павлович Чубинський, який пізніше (1905–1917) працював у театрі Суворіна. Розваги були по кишені навіть бідній людині: ціна за вхід у сад становила 5 коп., танці коштували 5 коп., квитки до театру – від 6 коп. до 1 руб., чай – 5 коп., тістечко або бутерброд із сиром – 3 коп., фунт ковбаси – 12–16 коп., шматок хліба – 1 коп. Народний сад існував недовго, до 1900: фабрики товариства “О. М. Жуков” розросталися та вимагали більше простору. Так було забуто ідею побутового благоустрою цього району.

У будинку для працівників заводу (вул. Лігівська, 285, – *А. III.*) у 1898 р. жив директор миловарного заводу, член Французького благодійного товариства та Політехнічного товариства Луї (Людвіг Єгорович) Мозер; у 1909–1917 рр. тут мешкали: директор миловарного заводу О. М. Жукова,

¹²⁵ Крашенинникова Т., Векслер А. Такая удивительная Лиговка. 2009. С. 151. URL: http://loveread.cc/read_book.php?id=74089&p=151

редактор періодичних видань Міністерства фінансів, віце-голова правління Товариства сприяння розвитку хімічної промисловості та торгівлі, спадковий дворянин Микола Іванович Пантюхов із дружиною Ольгою Олександрівною, фельдшер Степан Дмитрович Попов, Ісаак Максимович Слесарєв, директор заводів Торгового дому «О. М. Жуков», Волзького акціонерного товариства «Салолін» та школи Імператорського товариства заохочення мистецтв, спадковий дворянин, інженер-хімік Василь Олександрович Щавинський, доктор природничих наук, професор хімії Санкт-Петербурзького політехнічного інституту Петро Іванович Шестаков»¹²⁶.

У Центральній хімічній лабораторії заводів «О. М. Жуков» В. Щавинський, за даними В. Перетца, працював протягом 15 років¹²⁷, тобто впродовж 1898–1913 рр. За даними ж самого В. Щавинського у Центральній хімічній лабораторії він працював нетривалий час¹²⁸. У жировій промисловості того часу ця лабораторія стала «явищем винятковим» як за складом фахівців, які в ній працювали, так і за змістом досліджень, що там проводилися. Науковим досліддами керували, переважно, сам О. Жуков, який мав наукову ступінь, та П. Шестаков, а в установі у різні роки працювали В. Щавинський, К. Ногін, Л. Карпов, М. Пантюхов, Г. Петров, Ф. Касаткін, П. Купчинський, І. Стеценко, С. Орлова та інші відомі хіміки. Для консультацій, при потребі, запрошували Д. Менделєєва¹²⁹. Результати досліджень Центральної хімічної лабораторії заводів «О. М. Жуков» регулярно оприлюднювалися у вітчизняних і закордонних наукових виданнях.

Працюючи на фірмі «О. М. Жуков», В. Щавинський опікувався широким колом питань з дослідження жирових речовин, одержання олеїнової

¹²⁶ Крашенинникова Т., Векслер А. Такая удивительная Лиговка. 2009. С. 152. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=74089&p=152

¹²⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 2; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

¹²⁸ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 69 зв.

¹²⁹ Ключевич А. С. Из истории материальной культуры и народного хозяйства России. Моющие средства, переработка жиров с древнейших времен по 1917 год. С. 437.

Співробітники Центральної хімічної лабораторії заводів «О. М. Жуков» досягли великих здобутків і отримали визнання в науковому співтоваристві. Так, П. Шестаков став доктором природничих наук, професором хімії Санкт-Петербурзького політехнічного інституту; К. Ногін – професором Ленінградської лісотехнічної академії; Л. Карпов – одним із організаторів радянської хімічної промисловості, засновником нинішнього Фізико-хімічного інституту, якому присвоєно його ім'я; М. Пантюхов – директором миловарного заводу О. Жукова, редактором періодичних видань Міністерства фінансів, віце-головою правління Товариства сприяння розвитку хімічної промисловості та торгівлі; Г. Петров – відомим хіміком-винахідником, творцем вітчизняної пластмаси, доктором технічних наук і професором тощо.

кислоти, гліцерину, організації стеаринового виробництва та виготовлення штучної камфори з ялицевої олії¹³⁰.

Напевно, В. Щавинський дуже швидко проявив себе не лише як талановитий хімік, а й як здібний організатор виробництва. У своєму життєпису він повідомляв: «Із лабораторії мене незабаром було переведено на Стеариновий завод на посаду помічника директора. Тут я отримав можливість влаштувати власну лабораторію, провести в ній ряд технічних робіт, що мали на меті вивчення та поліпшення [технологічних] процесів»¹³¹.

А В. Перетц зазначав: «Щоб дати йому змогу працювати над поліпшенням виробництва без усяких завад, власник заводів дозволив В. О. [Щавинському] урядити на стеариновому заводі свою власну лабораторію; тут був пророблений ряд різних праць та експериментів, які дали дуже цінні результати. Такі, наприклад, – нові способи розщеплення гліцеридів та товщів, продукція камфори з російської сировини – олії з ялиці; уплотнення товщів через гідрогенізацію їх за допомогою нікелю, який впливає каталітично на цей процес і т. ін.»¹³².

Результати досліджень В. Щавинського негайно впроваджувалися на виробництві. У 1906 р. його було призначено директором стеаринового заводу. Отримавши керівну посаду він розширив штат заводської лабораторії, де й сам продовжив проводити дослідження практичного та теоретичного характеру¹³³.

Жукови прагнули, аби їхні заводи відповідали світовим технологічним стандартам, тому відряджали провідних фахівців до розвинутих країн Європи для обміну досвідом і закупівлі найсучаснішого обладнання. В. Щавинський майже щороку виїздив за кордон, де на підприємствах великих промислових центрів економічно розвинутих країн, зокрема Німеччини й Англії знайомився з новими технологічними розробками, які згодом впроваджувалися на заводах Жукова. Поїздки за кордон В. Щавинський використовував й з метою дослідження творів давніх майстрів живопису¹³⁴.

¹³⁰ Блох М. А. Биографический справочник. Выдающиеся химики и ученые XIX и XX столетий, работающие в смежных с химией областях науки. Ленинград : Науч. хим.-техн. изд-во, 1931. Т. 2, вып. 1. С. 741–742.

¹³¹ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 69 зв.

¹³² ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 2–3; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

¹³³ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 69 зв.

¹³⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 4; ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 70 зв. Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189–190; Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 6.

Застосування новітніх технологій, наукової організації праці сприяло динамічному розвитку виробництва на заводах Жукова, яке в 1912 р. досягло свого максимуму та наближалось до перетворення у вітчизняну монополію. В 1914 р. було створено «Акціонерне товариство заводів “О. М. Жуков”» з установчим капіталом у 4 млн руб., основу якого склали миловарне та стеаринове підприємства, що перебували під управлінням або консультативною опікою В. Щавинського.

Тут треба додати, що сталий, на той час, хоча й не дуже великий, але досить значний матеріальний дохід, який В. Щавинський почав отримувати з 1906 р., обійнявши посаду директора стеаринового заводу, дав йому можливість системно збирати художню колекцію¹³⁵. Свою колекцію він зберігав там, де й працював, на території заводу у одному із дерев'яних будинків. Цей будинок відвідало чимало колекціонерів і митців, яких цікавило зібрання В. Щавинського. Про один із таких візитів згадував у своїх мемуарах О. Бенуа, зазначивши, як «великою компанією відвідали колекціонера Щавинського на його миловарному заводі “Жуков”», де насолодилися оглядом «досить вишуканої “картинної галереї”»¹³⁶.

Основу художньої збірки В. Щавинського складали картини голландських і фламандських майстрів. Зацікавленість голландським живописом та культурою обумовив його інтерес до історії та традицій нідерландців, зокрема квітів, які з успіхом вирощувалися у досить північній країні, радуючи її мешканців і гостей різноманітними, вражаючими уяву формами, фарбами та ароматами. В. Щавинському вдалося влаштувати не менш дивовижний квітник на заводському подвір'ї. За свідченням С. Тройницького: «Василь Олександрович Щавинський був помітною фігурою серед наших колекціонерів та мистецьких діячів. Інженер-хімік за освітою, В. О. Щавинський багато років стояв на чолі великого заводу на околиці Ленінграда і тут, у невеликому дерев'яному будиночку, він зібрав дуже цікаву колекцію творів старого живопису, головним чином, голландської школи, будучи в цьому сенсі ніби продовжувачем П. П. Семенова-Тянь-Шанського. Але, захопившись голландським живописом, В. О. Щавинський підійшов до справи ширше за колишніх подібних колекціонерів і поряд зі своєю невеликою картинною галереєю влаштував у себе на подвір'ї чудовий квітник у голландському смаку, на кшталт тих, які ми бачимо на старих голландських картинах. Цей квітник з підбору квітів, насіння та цибулини яких

¹³⁵ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 6.

¹³⁶ Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. С. 79.

В. О. Щавинський виписував з Голландії, справляв чудове враження і багато художників (Анісфельд, М. Яковлев та ін.) користувалися ним для своїх творів, подовгу мешкаючи у гостинного господаря»¹³⁷.

Проте повернемося до заводських справ. Жукови активно скупляли акції дотичних до їхнього виробництва фірм. О. Жуков молодший став членом ради Міністерства торгівлі та мануфактур, членом та головою правлінь декількох петербурзьких і російських акціонерних товариств, віцеголовою Товариства заводчиків і фабрикантів. Членом правлінь кількох товариств був і його брат Г. Жуков. Таким чином, у масложировій промисловості в середині 1910-х рр. склалася могутня група з домінуючим впливом Жукових.

Після початку Першої світової війни О. і Г. Жукови увійшли до складу правління Волзького акціонерного товариства олійних і хімічних заводів «Салолін». На цьому виробництві переробляли рідкі рослинні олії на тверді жири шляхом насичення їх киснем – гідрогенізацією. Нову речовину назвали – «салолін». У 1912 р. нове підприємство цієї фірми було відкрито у Санкт-Петербурзі, – Хімічний олійний завод «Салолін», – що розташовувався на вул. Салова, 36. На заводі випускали жири для миловарних і маргаринових заводів Санкт-Петербурга, Північно-Західного регіону, Латвії, Литви та Естонії. У 1915 р. директором Хімічного олійного заводу «Салолін», за наполяганням О. Жукова, призначили В. Щавинського, який керував підприємством протягом 1915–1919 рр.¹³⁸.

Війни та революційні події наклали відбиток на діяльність заводу «Салолін». Вони не тільки не сприяли його розвитку, а і нормальній роботі. В. Щавинському довелося керувати заводом за складних і драматичних історичних обставин, однак він гідно виконував свої обов'язки як очільника підприємства та громадянина: «У 1915 р. В. О. [Щавинський] переходить на посаду директора заводу “Салолін” і керує ним до 1919 року.

Якраз тоді надзвичайно гостро відчувався брак засобів самоохорони російської армії проти отруєння газами. В шпиталь, який В. О. [Щавинський] спорудив на заводі (він же і завідував ним [протягом трьох років]), привозилося багато солдатів, яких було отруєно газами – хлором та фосгеном. Страшний вигляд цих жертв війни дав В. О. [Щавинському] на розум використати надзвичайно сприятливі умови перебування на заводі “Салолін” для спроб вироблення засобів хімічної самооборони. В. О. [Щавинсь-

¹³⁷ С. Т. [Сергей Тройницкий]. Ушедшие. В. А. Щавинский. С. 61.

¹³⁸ Ключевич А. С. Из истории материальной культуры и народного хозяйства России. Моющие средства, переработка жиров с древнейших времен по 1917 год. С. 422; ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 3; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

кий] звернувся до артилерійського відомства з цією пропозицією, але, – як це часто трапляється, – вона не мала успіху...

В голодні роки, коли загальна руїна зробила становище заводів критичним, завод, на чолі якого стояв В. О. [Щавинський], перейшов виключно на продукцію олії й виробляв її з дуже кепського матеріалу (олія льняна й інші). Зважаючи на потреби голодуючого міста, завод всю свою продукцію віддавав продовольчій управі.

Вже з цих останніх рис біографії В. О[лександрови]ча видно, що в ньому ніколи не вмирав суспільний робітник, що не вбила його спеціальна праця»¹³⁹.

В. Щавинський залишався директором Хімічного олійного заводу «Салолін» і у період, коли завод у 1918 р. націоналізували та передали у підпорядкування Головного комітету жирової промисловості ВРНГ СРСР, змінивши у тому ж році назву на Петроградський хімічний олійний завод «Салолін». А в 1919 р. назву підприємства було змінено вже на Державний гідрогенізаційний та миловарний завод № 6. Про роботу та досягнення В. Щавинського у галузі індустріальної хімії та організації виробництва добре було відомо вітчизняним фахівцям, тому йому пропонували місце на інших підприємствах¹⁴⁰.

Декілька слів варто сказати про ставлення В. Щавинського до революційних перетворень. Як зазначалося вище, у молоді роки він взяв участь у студентському русі, був зарахований до політично неблагонадійних осіб та тривалий час перебував під наглядом Департаменту поліції. Тоді ж він познайомився з багатьма майбутніми учасниками революційних подій, які за радянської влади обійняли високі державні посади, увійшли до складу нової науково-технічної та громадсько-культурної еліти. Це, напевне, допомогло В. Щавинському знайти себе у пореволюційній країні.

Проте, буремні події 1917 р. все ж стали потрясінням для В. Щавинського. Наведемо спогадами мистецтвознавця та публіциста О. Бенуа, який бачив його у березні того року на вулицях мітингуючого Петрограда: «я потрапив біля Анічкова мосту в саму гущавину маніфестації, що просувалася Невським із прапором попереду, на якому було накреслено “Земля і Воля”. На підйомі до мосту маніфестанти зупинилися і заспівали... зауважте на загиблих на цьому місці жертвами революції. Дещо далі зустрів Щавинського, який зовсім розгублений і має вигляд зайця, якого переслідують

¹³⁹ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 3; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

¹⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 19. Арк. 1.

мисливці. Оце так революціонер! У той же час він сповнений цікавості»¹⁴¹.

За спогадами того ж О. Бенуа, у 1917 р. В. Щавинський критично ставився до діяльності більшовиків. Під псевдонімом «Ильинский» він виступав проти їх діяльності у робітничій газеті «Единство», що виходила під редакцією Г. Плеханова¹⁴². Негативно поставився В. Щавинський і до співпраці О. Бенуа, з яким протягом багатьох років співробітничав на мистецтвознавчій ниві, з громадсько-літературною соціал-демократичною газетою «Новая жизнь»¹⁴³. При нагоді зазначимо, що О. Бенуа неодноразово, але без особливого пієтету, згадує В. Щавинського у своїх мемуарах¹⁴⁴. Ці щоденники відомого історика мистецтва є цінним джерелом до відображення діяльності Василя Олександровича та його стосунків з тогочасною художньою елітою.

З часом В. Щавинський примирився з радянською владою. Разом з такими відомими вченими, як В. Бехтерев, С. Ольденбург, О. Зак, С. Корф, М. Рейнке та іншими, він став співзасновником «Союзу трудової інтелігенції». 18 лютого 1920 р. «Союз» прийняв «Декларацію трудової інтелігенції», у якій ставилося за мету всебічно сприяти найбільш продуктивному використанню інтелігентських сил у країні для відтворення її культурно-господарського життя¹⁴⁵. Протягом 1919–1921 рр. В. Щавинський за завданням Петроградського раднаргоза розробив технологію брикетів для палива із деревовугільного пилу, маргарину з риб'ячих жирів, рослинних фарб для текстилю та живопису, що не линяють, читав лекції з технології фарб і пігментів для малювання¹⁴⁶.

Отже, як хімік-технолог В. Щавинський зробив успішну кар'єру. Він проявив себе як талановитий учений та організатор виробництва, що дало йому можливість увійти до кола науково-промислової еліти. Оскільки професійна діяльність Василя Олександровича проходила на хімічних підприємствах Санкт-Петербурга (Петрограда), то йому доводилося працювати в російськомовному середовищі. Але високий статус керівника хімічних підприємств і сталий матеріальний дохід дозволили йому займа-

¹⁴¹ Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. С. 123.

¹⁴² Там само. С. 626.

¹⁴³ Там само. С. 317.

¹⁴⁴ Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. С. 79, 113, 123, 317, 479, 606, 634, 642; Бенуа А. Н. Дневник. 1918–1924. С. 11, 201.

¹⁴⁵ Колеров М. А. На пути к лояльности: «Декларация трудовой интеллигенции» (1920). *Русский сборник: Исследования по истории России*. Москва : МОДЕСТ КОЛЕРОВ, 2009. С. 167.

¹⁴⁶ Выдрин И. И. Щавинский Василий Александрович (1868–1924 г.) – химик-технолог, искусствовед. *Степан Петрович Яремич*. С. 307–308.

тися дослідженням української та європейської культури, збирати пам'ятки давнього українського та нідерландського мистецтва. В. Щавинський зміг адаптуватися до економічних і суспільних перетворень, викликаними революційними подіями, але він вирішив покинути роботу на підприємствах хімічної промисловості та зосередитися на дослідженні пам'яток мистецтва і культури.

2.2. Експерт і дослідник пам'яток мистецтва та культури

У студентські роки В. Щавинський зацікавився пам'ятками давнього мистецтва, яке захопило його. Навчаючись у швейцарському Цюриху, а згодом регулярно відвідуючи великі європейські міста у Німеччини, Англії, Франції, Голландії, Італії, Австрії та Іспанії, в музейних і культурних центрах яких зосереджувалися мистецько-культурні багатства світу, він з натхненням вивчав історію та пам'ятки старовинного мистецтва¹⁴⁷.

Спогадів про свої перші кроки з дослідження пам'яток мистецтва і культури В. Щавинський не залишив. Вони могли б розкрити гаму тих гострих і суперечливих думок та яскравих вражень, які безсумнівно оволодівали ним при огляді та вивченні мистецьких творів і музейних колекцій. Тому звернемося до мемуарів **Богдана Івановича Ханенка (1849–1917)**, який був попередником В. Щавинського у справі збирання давніх художніх творів і, певною мірою, своїм прикладом вплинув на його діяльність як колекціонера.

У «Спогадах колекціонера», чи не єдиному документі, що залишився із сімейного архіву Б. і В. Ханенків, діяч відверто розповів про думки і почуття, сумніви та бажання, що охоплювали його, коли він тільки починав колекціонувати мистецькі пам'ятки. Під час своєї першої подорожі Європою Б. Ханенко, як згодом і В. Щавинський, з інтересом і подивом оглядав картинні галереї та музеї: «Тут я вперше ознайомився з пам'ятками культури та мистецтв стародавнього світу, доти мені незнайомими. Я зовсім був пригнічений масою нових вражень, розібратися в яких не міг. Я ходив музеями, дивився на мармури, на давню бронзу, глиняні вази, але не розумів значення предметів, яких бачив; відчуваючи їхню красу, я прийшов до свідомості, що моє уявлення про мистецтво далеко не повне, можливо, навіть і невірне»¹⁴⁸.

Захоплення пам'ятками викликало природне бажання їх придбати та мати у своїй власності, аби отримувати естетичну насолоду від прекрасних

¹⁴⁷ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 70 зв.

¹⁴⁸ Ханенко Б. І. Спогади колекціонера. Київ : Дзеркало світу, 2008. С. 26.

творів мистецтва. Однак для придбання пам'яток потрібні були не тільки спеціальні знання, а й немалі кошти та сталий заробіток. І як згадував Б. Ханенко: «Займаючи становище в суспільстві, доводилося нести відповідні витрати, які, однак, були не за коштами, і я повинен був зводити кінці з кінцями, поповнюючи недостачі зі своїх мізерних заощаджень колишніх років; у такому становищі, звичайно, не можна було думати про придбання будь-яких художніх предметів, і я обмежувався лише покупкою у букіністів художніх видань, книг з мистецтва і гравюр, що випадково траплялися»¹⁴⁹.

Аналогічне становище було і у В. Щавинського, який у перші роки своєї професійної діяльності не мав матеріальної змоги для придбання художніх творів. Але інтерес до пам'яток мистецтва спонукав до придбання літератури та студіювання історії та творів культури, відвідування букіністів і антикварів, виставок і музеїв, знайомства з митцями та науковцями. Поліпшення матеріального стану дало можливість зробити перші придбання, що в свою чергу поглибило знання про ринок пам'яток, вартість картин та значення окремих художників і митців. Про цей період у колекціонуванні Б. Ханенко згадував так: «Зі вступом на посаду... мої матеріальні засоби порівняно збільшилися, і я отримав можливість дещо витрачати на купівлю художніх предметів та картин. Звичайно, купувати я міг тільки те, що було дешево і тому коло моїх придбань було обмежене. Почав я підбором зразків виробів і марок різних фабрик порцеляни, захопився переважно старою саксонською порцеляною... Пізніше приступив я до купівлі картин. Спочатку придбані були мною покажчик Андрєєва "Живопис і художники" і твір Сіре "Лексикон художників". За цим, обережно став я купувати, що зустрічалось гідного та дешевого з картин XVIII і XIX століть і сучасних художників... Така купівля-продаж картин принесла мені велику користь тим, що навчила вивчати і оцінювати картини і ознайомила мене з перевагами та недоліками багатьох художників»¹⁵⁰.

Знання кон'юктури ринку живописних творів, інформація про вартість картин та відомості про наявні колекційні збірки обумовили вибір Б. Ханенка, який: «Вирішив звернути увагу на картини майстрів старовинних шкіл, якими на той час у Петербурзі мало хто цікавився, і тому були в пропозиції.

Чудові картини Імператорського Ермітажу полегшували знайомство з художниками старих шкіл та представляли зразки для порівнянь. Твір абата Ланца про італійські школи, Карла Бланка про живописців усіх шкіл та

¹⁴⁹ Ханенко Б. І. Спогади колекціонера. С. 27.

¹⁵⁰ Там само. С. 29–31.

інші твори про живопис остаточно зблизили мене зі старими майстрами і змусили їх полюбити. Особливий світогляд цих майстрів, чистота їхньої віри, наївність, їхня прямота і щирість, іноді веселий гумор, а головне, любов до мистецтва надавали в моїх очах особливий інтерес їхнім творам; у старих картинах воскресало для мене і давнє минуле і його діячі, з усіма їх характерними особливостями, їхніми настроями та думками.

Переді мною відкрився новий світ, у мене утворилося нове коло цікавих знайомих і, відтоді, покликання моє визначилося, я безповоротно вже почав вивчати старовинний живопис і вирішив збирати його твори»¹⁵¹.

Напевне, приблизно такі думки, враження та почуття охоплювали і В. Щавинського, коли він здійснював перші кроки на шляху до діяльності з колекціонування давніх творів живопису та історико-культурних пам'яток.

Але, звичайно ж, цей шлях у В. Щавинського мав свої індивідуальні, особливі та неповторні риси. Важливу роль у становленні В. Щавинського як колекціонера відіграли його природня допитливість та прагнення до наукових досліджень й висвітлення історії, особливостей та значення пам'яток, які попадали у коло зацікавлень вченого.

На особливе, відмінне від інших збирачів ставлення В. Щавинського до діяльності з колекціонування, вказували і його біографи. Так, М. Могилянський звертав увагу на те, що В. Щавинського цікавила, головним чином, «методологічна праця визначення школи, автора»¹⁵².

Мистецтвознавець, художник й колекціонер С. Яремич, який протягом багатьох років товаришував і співпрацював із В. Щавинським, наголошував на його здатності виявляти характерні особливості та риси пам'яток, які не бачили інші, та визначати культурно-історичне значення творів мистецтва, що зумовлювало напрями колекціонування: «Здатність знаходити і виявляти характерні риси предмета дано далеко не кожному. Але ще менша категорія людей має здатність знаходити ознаки значущості у предметах матеріально мало цінних, які і з погляду навколишнього середовища не мають жодного значення. А саме ця здатність у збиральному методі становила відмінну його особливість.

Збирати те, що представляє загальновизнану цінність, не складає особливих труднощів, тут немає потреби у великій підготовці і навіть у спеціальних знаннях, необхідні матеріальні ресурси або здатність знаходити предмет там, де втратилося уявлення про його ринкову вартість. Це найпоширеніший вид збирання, що має на меті наживу.

¹⁵¹ Ханенко Б. І. Спогади колекціонера. С. 31–32.

¹⁵² ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

Інший бік збирання – рід подвижництва, коли значення матеріальне нерідко мізерне і предмет, який шукають, представляє цінність лише при визнаному відборі та порівнянні один з одним і науковому висвітленні.

Центр тяжіння як би переміщується. У даному випадку те, що шукають, дуже часто саме по собі матеріально незначне, і вся цінність полягає в об'єднуючому фокусі, тобто в особі, яка шукає предмет і дає роз'яснення загадкових його сторін. В. О. Щавинський є найбільш повно вираженим збирачем цього типу»¹⁵³.

Наведемо ще одну цитату із спогадів С. Яремича, яка доповнює просопографічно-психологічну характеристику В. Щавинського як колекціонера та дослідника: «Василь Олександрович надто відчував буття, і внаслідок цього всі його дослідження обертаються довкола реальної речі. Чим жвавіше зачіпає його предмет, тим суворіше і уважніше його ставлення щодо нього, тим більше бажання всебічно висвітлити його. Ось чому з таким захопленням все життя він присвятив пошукам книг та художніх речей»¹⁵⁴.

І В. Перетц зазначав, що В. Щавинський у своїй діяльності у сфері колекціонування керувався, передусім, науковими інтересами: «Але В. О. [Щавинський] не був звичайним збирачем-колекціонером, що для естетичних вражень розшукують і набувають собі образи. І в цьому керували ним наукові інтереси»¹⁵⁵.

Отже, становлення В. Щавинського як колекціонера, значною мірою, було обумовлено його науковими інтересами, потягом до дослідницької діяльності у галузі історії мистецтва.

Своє кредо, як колекціонера та мистецтвознавця, В. Щавинський висловив під час дискусії з відомим істориком мистецтва та художником **Олександром Миколайовичем Бенуа (1870–1960)**, який відстоював пріоритет суб'єктивних факторів та естетичних чинників під час оцінки мистецьких пам'яток. Полеміка розгорнулася на сторінках популярної тоді газети «Речь», де О. Бенуа публікував свої «Художні листи». Розмірковуючи над призначенням музеїв і художніх колекцій, він розкритикував «художніх вчених» і «жерців мистецтва», які перетворювали музеї в архіви і лабораторії та застосовували наукові підходи в оцінці мистецьких творів. Художній критик наголошував: «Грішно ставиться до картини та статуї як до предмета для магістерської дисертації або як до трупа, над якими мо-

¹⁵³ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 303.

¹⁵⁴ Там само. С. 305.

¹⁵⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 4; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 190.

жна читати лекції з “історичної анатомії”. Картина, в якій відобразилося божественне світло справжнього натхнення – “святина”, вимагає до себе “культу”»¹⁵⁶.

З такою категорично однобічною позицією О. Бенуа не погодився В. Щавинський, який зазначив: «Будучи істориком мистецтва, пан Бенуа, здавалося, мав би цілком засвоїти собі об’єктивну науково-літературну точку зору в дослідженні та оцінці предметів старовинного мистецтва. Насправді виходить проте не так. Цього разу він допускає одне лише їх обожнювання і різко ганьбить будь-яку спробу підійти до них з метою наукового їх дослідження»¹⁵⁷.

Далі В. Щавинський додав, що значення художніх колекцій на той час змінилося: вони перестали бути «місцями молитовного усамітнення небагатьох», а стали науковими колекціями. Крім того, як констатував Василь Олександрович, за кордоном найкращі фахівці музейної справи керувалися та керуються не лише одним естетичним принципом. І ставлення до художніх творів як до «об’єктів наукових, об’єктів, що вивчаються історією мистецтва, настільки тісно і нероздільно скутою з історією людського духу» та з історією світової культури, лише посилює інтерес до пам’яток¹⁵⁸.

Однак виступ В. Щавинського не переконав О. Бенуа, якій у черговій своїй статті наголосив, що західний шлях, який передбачає ставлення до художніх збірок як до наукових колекцій, для нього є «сумним», та підкреслив, що він радіє прагненню суспільства до краси, яке досить сильно реагувало «проти занедбання ідеї храму в музеях»¹⁵⁹.

Таким чином, В. Щавинський був одним із тих небагатьох, хто на початку ХХ ст. наполягав на необхідності поряд із естетичними засадами при формуванні художніх колекцій застосовувати науковий підхід і відстоював доцільність ставлення до пам’яток як до об’єктів наукового дослідження.

Результати досліджень В. Щавинського, які були присвячені питанням історії й пам’яткам давнього мистецтва, їх збереженню та реставрації, огляду художніх колекцій та видань, а також окремим митцям і колекціонерам, побачили світ, головним чином, у журналі «Старые годы». Цей щомісячник виходив протягом 1907–1916 рр. у Санкт-Петербурзі, був одним із провідних європейських художніх часописів того часу та мав велику популярність серед мистецтвознавців і колекціонерів. У виданні активно

¹⁵⁶ Бенуа А. Приобретения Эрмитажа. *Речь*. 1909. 23 сентября.

¹⁵⁷ Щавинский В. Что такое Эрмитаж? *Речь*. 1909. 24 сентября.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Бенуа А. Еще об Эрмитаже. *Речь*. 1909. 24 сентября.

друкувалися видатні історики, мистецтвознавці, музейні працівники, художники, літератори, бібліофіли та колекціонери, у тому числі й українці. Так, крім В. Щавинського, із журналом «Старые годы» співпрацювали або публікувалися у виданні Є. Кузьмін, М. Макаренко, В. і Г. Лукомські, М. Реріх, Б. Ханенко, О. Щусєв і С. Яремич, життя, діяльність і творчість яких так чи інакше були пов'язані з Україною.

До того ж В. Щавинський разом із В. Курбатовим, Є. Лансере, Г. Лукомським, М. Макаренко, О. Ростіславовим, М. Соловйовим, О. Трубніковим і С. Яремичем входив до кола однодумців і прихильників видання «Старые годы», які з 1908 р. щовівторка збиралися у будинку видавця та редактора журналу П. Вейнера: «Гостей запрошували у велике приміщення бібліотеки, що не мало вікон, заввишки в два поверхи. По стінах між книжковими шафами були розвішані картини. Зібрання живопису нараховувало понад тридцять першокласних полотен російських та західноєвропейських майстрів XV–XIX століть. Світло потрапляло через ліхтар у стелі і поступово розсіювалося по кімнаті. Жоден звук не проникав у бібліотеку ззовні. Тут упродовж майже десяти років створювалися “Старые годы”. Друзі-однодумці розсаджувалися за масивним квадратним столом, призначеним для вивчення гравюр та читання фоліантів, обговорювали плани, намічали нові напрямки, підбивали підсумки. Після завершення ділової частини присутні розповідали про нові придбання, жартували, веселилися. У журналі співпрацювали люди, зовсім не схильні до сухої манірності»¹⁶⁰.

Звернемо увагу на те, що до кола прихильників, співробітників і багаторічних авторів художнього видання входили діячі, які незабаром відіграють важливу роль у становленні та розбудові Музею мистецтв ВУАН: мистецтвознавець і художник **Георгій Крискентійович Лукомський (1884–1952)** стане першим упорядником музею, а археолог і мистецтвознавець **Микола Омелянович Макаренко (1877–1938)** очолюватиме музей протягом кількох років, тоді як В. Щавинський виступить за передачу музею своєї цінної колекції.

На сторінках журналу «Старые годы» побачила світ значна кількість публікацій з українознавчої тематики. У багатьох працях автори торкалися питань збереження та реставрації архітектурних пам'яток, які розташовувалися в Україні¹⁶¹. У розвідках йшлося про наукові та культурні заходи й

¹⁶⁰ Лурье Ф. М. Журнал «Старые годы» и его издатель. *Старые годы : хронологическая роспись содержания. 1907–1916*. Санкт-Петербург : Коло, 2007. С. 11–12.

¹⁶¹ Макаренко М. «Развалины в Старогородке» (1907 р., лютий), «Ляличи» (1910 р., липень-вересень); М. Реріх «Записные листки. XXIX [про реставрацію О. Щусєвим церкви в Овручі]»

події, що відбувалися в Україні, а також про українських громадсько-культурних діячів і митців¹⁶². Велику кількість статей про українське мистецтво та культурно-мистецькі події в Києві у часопису помістив український мистецтвознавець і публіцист Є. Кузьмін¹⁶³. Архітектурним пам'яткам і мистецьким скарбам Львова було присвячено дослідження В. Верещагіна¹⁶⁴. З початком Першої світової війни у виданні друкувалися праці, присвячені збереженню пам'яток від негативних наслідків воєнних дій, що розгорталися на теренах України, зокрема в Галичині та Поліссі¹⁶⁵. В журналі щомісяця публікувалися новини з мистецько-культурного життя, в яких чимало вміщено українських матеріалів, у тому числі й відомості про музеї в Кам'янці-Подільському, Харкові та Києві¹⁶⁶. А у постійній рубриці

(1907 р., червень), «Записные листки. Десятинная церковь в Киеве» (1909 р., квітень); О. Щусев «[Реставрація церкви Св. Василя в Овручі]» (1907 р., липень-вересень); Лукомський Г. «К ремонту Батуринского дворца» (1911 р., жовтень), «Хроника провинциальных вандализмов» (1911 р., жовтень, листопад), «Вишневецкий замок» (у співавторстві з В. Лукомським, 1912 р., березень), «Несколько памятников архитектуры в Козельце» (1912 р., травень) та ін.

¹⁶² Макаренко М. «Егор Кузьмич Редин» (1908 р., травень), «Южнорусское искусство на XIV Археологическом съезде в Чернигове» (1908 р., жовтень); Шидловський С. «Забытые сокровища в Харьковской губернии [знахідка в Охтирці трьох картин пензля Мурільйо]» (1916 р., липень-вересень).

¹⁶³ Кузьмін Є. «Украинский ковер» (1908 р., травень), «О значении виноградного орнамента в украинском орнаменте (о ковре)», «От XVII к XVIII: О некоторых памятниках южнорусского прикладного искусства» (1909 р., липень-вересень), «Грозят... (По поводу памятника князю Константину Острожскому в Киеве)» (1910 р., липень-вересень), «“Исторический путь” в Киеве» (1911 р., березень), «Надо поспешить [руйнація палацу К. Г. Разумовського у Батурині, Військового Миколаївського собору та арсеналу в Києві]» (1911 р., червень), «Киевский позор [модель пам'ятника княгині Ользі]» (1911 р., червень), «Памятники архитектуры в Заславле Вольнской губ.» (1911 р., червень), «Известия из Киева» (1911 р., грудень), «Опять Киев! [реконструкція центральної частини міста]» (1912 р., грудень), «Из Киева [музейне життя, міський музей Миколи II; Музей старого Києва]» (1914 р., червень).

¹⁶⁴ Верещагін В. «Старый Львов» (1915 р., квітень-травень).

¹⁶⁵ Ростіславов О. «Отражение войны [загибель пам'яток культури на територіях воюючих держав; евакуація з Галичини, Буковини та Привіслинського краю витворів мистецтва]» (1915 р., березень), «Отражение войны [евакуація рукописів із Києво-Печерської лаври, пристосування музейних приміщень під військові потреби, загибель у Поліссі предметів старини]» (1915 р., жовтень), «Отражение войны [австрійські війська у Почаївській лаврі, загибель пам'яток старовини у західних областях України]» (1916 р., липень-вересень); Трубіков О. «В Галиции [доля пам'яток архітектури, що знаходяться у зоні військових дій]» (1915 р., березень), «Прогулка по Львову. Впечатления» (1915 р., квітень-травень).

¹⁶⁶ Ростіславов О. «Вести за месяц [загибель палацу графів Завадовських у Ляличах, закриття музею в Кам'янці-Подільському, Київський міський музей]» (1913 р., січень), «Вести за месяц [Музей церковних старожитностей у Харкові]» (1913 р., лютий), «Вести за месяц [Харківський літературно-художній гурток, Київський міський музей]» (1913 р., травень), «Вести за месяц

часопису «Бібліографічні листки» можна було знайти інформацію про мистецтвознавчі видання, що вийшли друком у Києві та Україні¹⁶⁷.

Із праць В. Щавинського, що побачили світ у виданні, лише написаний ним некролог про М. Фабриціуса, який помер у Києві в 1915 р., стосувався України. У розвідці автор наголосив, що «заповітною мрією» небіжчика було створення у «рідному» для нього Києві виставкової галереї, де б відвідувачі мали змогу любитися його багатою колекцією¹⁶⁸.

Не будучи фаховим мистецтвознавцем, В. Щавинський у журналі «Старые годы» помістив вісім ґрунтовних статей, п'ять невеликих розвідок, три огляди літератури, два некрологи та одну замітку в рубриці «Поштова скринька». Загалом його перу належить 18 публікацій у цьому виданні. Але, на відміну від інших авторів-аматорів, дослідження В. Щавинського позитивно оцінювалися мистецтвознавцями та істориками культури¹⁶⁹.

Сам же В. Щавинський вважав, що його наукові інтереси були ширшими за програму художнього видання. Зокрема, він не зміг опублікувати у журналі результати своїх досліджень із суто історії малярської техніки, хоча мав велику зацікавленість проблемами цієї сфери історії мистецтва. Наведемо свідчення В. Щавинського про співпрацю із часописом «Старые годы», який у автобіографії зазначив: «Співпрацював у журналі “Старые годы” майже з його заснування, я помістив там в різні часи декілька статей з історії живописної техніки і з питань, пов'язаних з нею, доглядом за картинами, реставрацією їх та розповсюдженням підробок... На жаль, програма цього журналу не дозволяла мені розміщувати роботи безпосередньо з галузей історії та історії живописної техніки, що здавна мене надзвичайно цікавили, і мені довелося обмежитися збиранням літератури і матеріалів з

[Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва]» (1913 р., червень), «Вести за місяць [справжність картин Мурільйо, які знайшли в Охтирці]» (1915 р., грудень), «Вести [поповнення Київського художньо-промислового та наукового музею]» (1916 р., липень-вересень), «Вести [руйнування старих садів у Харківській губернії]» (1916 р., жовтень-грудень).

¹⁶⁷ Макаренко М. «Новые книги: Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. М. 1908» (1908 р., листопад-грудень); Бібліографічні листки: Габилев Н. Щербаківський В. Українське мистецтво. 1. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. Львів-Київ, 1913 (1913 р., грудень), Габилев Н. Полонская Н. Д. Историко-культурный атлас по русской истории. Вып. 2. Киев, 1913 (1914 р., лютий); В. Лукомский. Г. К. Старинная архитектура Галиции в очерках и рисунках. Пг. 1915 (1915 р., липень-серпень); Анисимов О. Павлуцкий Г. Г. О происхождении древнерусской иконописи. Киев, 1915 (1915 р., листопад).

¹⁶⁸ В. Щ. [В. Щавинський]. М. П. Фабрициус. *Старые годы*. 1915. Июль-август. С. 116.

¹⁶⁹ Золотинкина И. А. Сотрудники журнала «Старые годы» и проблема дилетантизма в отечественной науке об искусстве в начале XX в. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. № 77. С. 79–80.

метою використання їх у майбутньому. А тоді передані для видання у тому ж журналі були надруковані також мої праці загального характеру з історії живопису...»¹⁷⁰.

Отже, тематично праці В. Щавинського поділялися на дві групи. До першої належать дослідження з історії живопису, передусім, нідерландського та творчості окремих голландських художників. До цієї групи віднесемо й роботи, що присвячені колекціонерам нідерландського та фламандського живопису, а також приватним і музейним зібранням, у яких містилися твори нідерландських і фламандських митців.

Друга група праць В. Щавинського присвячена дослідженню техніки та технології давнього живопису. Сюди ж належать і розвідки з питань збереження й реставрації пам'яток та огляди літератури, дотичної до цієї проблематики. Зупинимось більш детально на працях мистецтвознавця, у яких досліджується технічна сторона створення художніх творів і розкривається методологія реставрації картин, тим паче, що хронологічно їх публікація передувала друку досліджень з історії мистецтва.

Дебютував В. Щавинський у журналі «Старые годы» в листопадовій книжці за 1907 р. рецензією на переклад російською книги французького вченого-художника Ж. Вібера, яка була присвячена питанням техніки живопису і містила рецепти та практичні поради художникам з підготовки якісних матеріалів для роботи. У замітці В. Щавинський наголосив на гострій потребі у такому виданні, адже: «Тисячі картин, які гинуть – найкращий доказ пекучої необхідності для художників ґрунтовної наукової підготовки в галузі техніки малювання»¹⁷¹.

Разом з тим, В. Щавинський досить критично оцінив книгу Ж. Вібера, про науковість якої, на думку рецензента, «серйозно говорити не доводилося»¹⁷². Він також указав на численні вади перекладів технічних і наукових термінів у виданні.

Замітка у часопису засвідчила, що В. Щавинського дуже цікавили питання техніки живопису. Він був добре ознайомлений з тогочасною літературою із проблематики та уважно стежив за новими публікаціями. Цим виступом у художньому виданні В. Щавинський впевнено заявив про себе як експерт з питань техніки та технології живопису, обійнявши відповідну окрему нішу у тематичному спектрі публікацій журналу «Старые годы».

¹⁷⁰ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 68.

¹⁷¹ В. Щ. [В. Щавинський]. Ж. Г. Вибер. Научные сведения по живописи. Перевод с французского... *Старые годы*. 1907. Ноябрь. С. 596.

¹⁷² Там само.

У низці праць, що вийшли друком у часопису, В. Щавинський розглянув питання, що стосувалися підробки старовинних картин та боротьби з фальсифікацією художніх творів. Зазначивши, що на європейському антикварному ринку все частіше почали з'являтися майстерно підроблені під старину картини, він дослідив історію фальсифікації художніх творів від XVI ст. Автор змушений був констатувати, що наприкінці XIX ст. підробка старовинних картин стала свого роду мистецтвом, а діяльність підприємців, які займалися продажем фальсифікованих пам'яток, досягла промислового розміру. Як експерт, В. Щавинський докладно розглянув технологію, що застосовувалася для штучного старіння новостворених картин, яка, втім, стала настільки досконалою, що відрізнити підроблені твори від оригінальних було майже неможливо. Тому у статті «Про підробку старинних картин» він наголосив, що «для успішності подальшої боротьби експертиз [із фальсифікацією творів] необхідна нова зброя, нові точні методи дослідження художніх об'єктів»¹⁷³.

Окремі розвідки В. Щавинський присвятив аналізу технічних сторін підроблених портретів під Рембранта, які було виявлено у Північній Пальмірі та навіть куплено «деякими досвідченими колекціонерами». Автор застерігав читачів від подібних придбань, а художників-підробників картин і торговців-шахраїв попереджав про можливі неприємні для них судові наслідки¹⁷⁴.

У травневій книжці журналу «Старые годы» за 1908 р. побачила світ засаднича стаття В. Щавинського «Про матеріали старовинної картини»¹⁷⁵. У праці Василь Олександрович виклав свої погляди щодо стану, завдань та методів нової галузі науки, – картинознавства, – яка мала вивчати художньо-історичні, малярсько-технічні та матеріально-технічні сторони художніх творів. У ті роки відбувалося лише зародження такої галузі мистецтвознавства як історія технології мистецтва, розвиток якої припадає на другу половину XX ст. В. Щавинський був одним із перших вітчизняних учених, які на початку XX ст. почали досліджувати техніку та технологію живопису в контексті вивчення історії технології мистецтва. У статті В. Щавинського вказувалося на появу та становлення нового наукового напрямку: «Молода галузь знання, яка поставила об'єктом свого дослідження

¹⁷³ Щавинский В. О подделке старинных картин. *Старые годы*. 1908. Март. С. 177.

¹⁷⁴ В. Щ. [В. Щавинский]. Мастерская «Рембрантов» в Петербурге. *Старые годы*. 1909. Февраль. С. 100; В. Щ. [В. Щавинский]. О поддельных картинах. *Старые годы*. 1909. Июнь. С. 339–340.

¹⁷⁵ Щавинский В. А. О материалах старинной картины. *Старые годы*. 1908. Июнь. С. 264–280.

картину, знаходиться поки що у тому періоді розвитку, який передбачає роботу з накопичення матеріалів. Зібрані дані систематизуються, зіставляються, методи їх дослідження поволі починаються вже визначатися. За стадією описового вивчення, слідує стадія порівняльного картознавства. У цій другій стадії є деяка можливість розпочати вирішення практичних питань на науковій основі»¹⁷⁶.

Науковий підхід до вивчення пам'яток, наприклад, дослідження та визначення матеріалу, з якого було зроблено картину, на переконання В. Щавинського, давало змогу здійснити правильну атрибуцію художнього твору, встановити автентичність картини, її автора, місце та час створення. Разом з тим, автор зауважував, що матеріально-технічне дослідження пам'яток, зокрема картин є найскладнішою справою із-за браку необхідних відомостей про матеріали старовинних художніх творів.

У статті В. Щавинський зробив спробу заповнити цю лакуну і дослідити матеріали (дошки, полотна, фарби) та техніку їх виготовлення, що використовували представники різних голландських, фламандських, німецьких, іспанських, італійських, французьких художніх шкіл протягом XIII–XIX ст., у тому числі й такі видатні митці, як Антоніс ван Дейк, Дюрер, Рафаель, Рембрандт, Рубенс, Тиціан, Ян ван Гоєн. Першоджерелами для розвідки стали праці В. Берса, Д. Вазарі, Кареля ван Мандера, К. Кеніні, А. Філарете та інших художників, користувався він й дослідженнями пізнішого часу, зокрема, Ч. Істлейка, А. де Мейера, Ж. Меріме, Т. Фріммеля. Положення своєї статті В. Щавинський проілюстрував художніми творами, що експонувалися у вітчизняних та європейських музеях і галереях.

На думку В. Щавинського, хоча літературні джерела про матеріали та техніку живопису на той час дослідниками ще далеко не були вичерпані, утім більш нагальним ставав науковий підхід, який потребував повного та всебічного дослідження картин за допомогою методів, що напрацьовувалися у фізиці та хімії. Особливу надію він покладав на застосування оптичного та хімічного аналізів під час дослідження фарб та їх сполук, що дозволило б з'ясувати точну палітру, яку використовували художники минулого¹⁷⁷.

За оцінкою В. Перетца, як дослідник В. Щавинський «у ряді статей, присвячених історії малярства та техніці старовинного малювання, виявив добре знання цієї галузі малярства. В цій царині В. О. [Щавинський] часто робив такі відкриття, яких не міг зробити інший історик мистецтва, що не

¹⁷⁶ Щавинский В. А. О материалах старинной картины. С. 264.

¹⁷⁷ Там само. С. 280.

має відповідного знання технічної хімії взагалі, і зокрема технології фарб та інших матеріалів»¹⁷⁸.

Глибокі знання В. Щавинського у техніці та технології давнього живопису та його орієнтація на наукові методи дослідження, збереження та реставрацію картин сприяли закріпленню за ним у колі мистецтвознавців, митців, музейних працівників, реставраторів і колекціонерів статусу поважного експерта. До В. Щавинського зверталися за порадами щодо методів збереження картин, оцінки стану та необхідності реставрації художніх творів, консультувалися з питань майстерності художників-реставраторів і тарифів на їхні послуги.

В особовому архіві В. Щавинського в Інституті рукопису НБУВ збереглося декілька листів від історика та колекціонера О. Анісімова за 1910–1911 рр., які засвідчують його високий авторитет як експерта серед тогочасної мистецтвознавчої еліти. Так, в листі від 16 листопада 1910 р. О. Анісімов зазначив: «Не можу не подякувати Вам, шановний Василю Олександровичу, за Вашу добру участь у долі моєї картини та за рекомендацію [звернутися до] майстра Васильєва (йдеться про реставратора олійного живопису Ермітажу Івана Івановича Васильєва – *А. III.*). Ваше ім'я справило позитивний магічний вплив, і забезпечило мені не тільки увагу, а й серцеву прихильність з боку пана Васильєва. Ви указали мені, як відправити картину до СПб., знявши з підрамника, дали цілу низку настанов і забезпечили навіть папером і кліше. Щодо ціни указали 25 або 30 рублів, дивлячись на стан картини, і сказали, що беруть цю ціну лише тому, що Ви особисто до нього (реставратора І. Васильєва – *А. III.*) надіслали. Мабуть, пан Васильєв ставиться до Вас дуже особливо, і це змушує мене ще більше пошкодувати, що я не зможу побачитися з Вами особисто, особисто подякувати Вам і передати Вам той уклін, який посилав Вам майстер.

За вказану ціну І. І. Васильєв обіцяє мені зняти картину зі старого полотна і накинути на нове, прокляїти її, щоб запобігти подальшому обсіпання і промити, тобто почистити. Заповняти її дефекти і віддавати її реставратору я поки не думаю.

Я був би дуже вдячний Вам, якби Ви якось, будучи у реставратора Васильєва, поглянули на мою картину (б[ути] м[оже] *Domenichino* «Вбивство архidiaкона Стефанія») і висловили свою думку про її стан»¹⁷⁹.

Із листа від 3 січня 1911 р. знаємо, що В. Щавинський відгукнувся на прохання О. Анісімова, який беззастережно довіряв ученому з огляду на

¹⁷⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 4; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 190.

¹⁷⁹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 45. Арк. 1–2.

його фахові знання та любов до мистецтва: «Глибоко вдячний Вам за Вашу люб'язність та лист, яким Ви мене щиро порадували. З нього я побачив, що картина моя Вам сподобалася, а Вашій оцінці я дуже довіряю. І якщо Ви кажете, що тепер потрібно віддати її реставратору-художнику, щоб зняти пізні пропилювання і заповнити існуючі дефекти, то я вважаю, що таки це і потрібно зробити... Я просив би Вас не відмовити мені в пораді, якому реставратору-художнику (хорошому, як Ви пишете) слід віддати картину і скільки за її розчищення та заповнення доведеться заплатити. М[оже] б[у-ти] Ви будете люб'язні рекомендувати мені його і приблизно призначите ціну, якою слід триматися... Дозвольте ще раз подякувати Вам за Вашу чуйність та доброту, з мого боку зовсім не заслужені: я пояснюю їх лише тими великими інтересами до мистецтва, яке Ви маєте, і яке і мене єдино дозволяє турбувати Вас проханнями»¹⁸⁰.

У послугах В. Щавинського, як експерта з техніки та матеріалів живопису, стають зацікавленні й мистецькі установи, зокрема, рисувальні школи, художні та кустарні майстерні. При Школі народного мистецтва, де, крім іншого, навчали мистецтву фарбування та іконопису, він у 1912 р. заснував фарбувальну навчальну майстерню, про яку у колі художників і громадсько-культурних діячів розповсюджувалися «захоплені відгуки»¹⁸¹. Залишилися записи самого В. Щавинського про його діяльність з організації та крівництва фарбувальною майстернею: «Цікавлячись здавна питаннями мистецтва, я намагався знайти застосування своїм техніко-хімічним знанням у цій галузі. У 1912 р. я влаштував зразкову навчальну фарбувальну майстерню при школі Народній, що мала за мету підготовку інструкторів і вчительок для кустарно-ремісничних шкіл, керував цією майстернею протягом трьох років і читав у школі вступ до курсу фарбування. Керуючи навчанням фарбувальної справи, я звертав особливу увагу на вивчення давньоруських способів фарбування, для чого мною було зібрано літературний, а також традиційний матеріал, що зберігся у народному побуті»¹⁸².

9 квітня 1915 р. В. Щавинського обрали членом Товариства відродження художньої Русі¹⁸³.

А в 1915 р. при малювальній школі Імператорського товариства заохочення мистецтв В. Щавинський організував виробництво фарб¹⁸⁴. До спів-

¹⁸⁰ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 46. Арк. 1–2 зв.

¹⁸¹ Там само. Од. зб. 59. Арк. 2 зв.

¹⁸² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2 Арк. 67 зв.

¹⁸³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 67. Арк. 1.

¹⁸⁴ Золотинкина И. А. Сотрудники журнала «Старые годы» и проблема дилетантизма в отечественной науке об искусстве в начале XX в. С. 80.

праці з малювальною школою Товариства його було запрошено з ініціативи її директора, – М. Реріха, – який, маючи намір організувати при школі виробництво якісних фарб, у 1914 р. на Педагогічній раді школи заявив про необхідність участі у цьому проєкті «відомого інженера-технолога» В. Щавинського¹⁸⁵.

Згодом про свою роль в організації виробництва фарб для малювальної школи Товариства В. Щавинський писав: «В 1915 р. я взяв на себе організацію виробництва фарб для малювання школи Товариства заохочення мистецтв, що появилися у продажу під фірмою “Ізограф”, а також і нагляд над цим виробництвом»¹⁸⁶.

У 1916 р. журнал «Аполлон» повідомляв, що фірма «Ізограф», яка працювала під егідою Імператорського товариства заохочення мистецтв та наглядом В. Щавинського виготовляла фарби, що за своєю якістю не поступалися закордонним¹⁸⁷.

Керівництво школи малювання Товариства заохочення мистецтв врахувало думку В. Щавинського при підписанні договору з фірмою М. Торсуєва на виробництво для школи фарб і художніх матеріалів, на упаковках яких мали б міститися герб, назва та емблема Товариства¹⁸⁸. М. Торсуєв же й надалі для покращення якості фарб і лаків, які виробляло його підприємство, з технологічних питань консультувався у В. Щавинського. Так, у одному з листів підприємець запитував: «Будьте настільки люб’язні і не відмовте порадити мені, що треба додати до лляної гарної сирої олії, щоб уповільнити по-перше її сушку, що швидко йде, знищити тягучість і взагалі наблизити до макової, яку тепер неможливо дістати ні за які гроші... Дуже прошу допомогти мені в цих питаннях і повідомити мені, що я маю тут робити: я знаю, що старі майстри здебільшого робили фарби на лляній олії, але безсумнівно була у них якась домішка до неї, що змінює до певної міри неприємні властивості лляної олії – її в’язкість та швидкість сушіння.

Я дозволю собі турбувати Вас лише на підставі даного мені Вами люб’язного дозволу звертатися до Вас у технологічних питаннях і заздалегідь вдячний за Вашу таку вірну та потрібну для мене допомогу Вашою авторитетною порадою»¹⁸⁹.

¹⁸⁵ Макаренко Н. Школа Императорского общества поощрения художеств. Пг., 1914. С. 48.

¹⁸⁶ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 67 зв.

¹⁸⁷ А. Р-в. [Ростиславов А.]. Искусство и война. Выставки и художественные дела. *Аполлон*. 1916. № 8. С. 55.

¹⁸⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 74. Арк. 1–3.

¹⁸⁹ Там само. Од. зб. 57. Арк. 1 зв.

Варто зазначити, що з Імператорським товариством заохочення мистецтв, яке було створено ще у 1820 р.¹⁹⁰, та малювальною школою при ньому, що заснували у 1857 р., В. Щавинський активно співпрацював протягом багатьох років. При школі, у якій щорічно на початку ХХ ст. навчалося понад 1500 учнів, діяло декілька майстерень (декоративно-малярна, літографсько-друкарська, кераміки та живопису з фарфору та фаянсу, іконописна, карбування та інші), музей з бібліотекою та постійною художньою виставкою. Для музею малювальної школи Товариства В. Щавинський приніс «щедрий дар», про який М. Реріх у грудні 1915 р. доповів на Педагогічній раді школи, яка виголосила меценату «ширу подяку»¹⁹¹.

Звернемо увагу й на те, що в Товаристві заохочення мистецтв і малювальній школі при ньому працювали та обіймали керівні посади й українські вчені, митці та громадсько-культурні діячі. Скажімо, головою Комітету Товариства протягом 1906–1917 рр. був український художник і графік В. Зарубін, а художній журнал «Искусство и художественная промышленность», який друкувався під егідою Комітету Товариства, декілька років виходив за загальною редакцією відомого мистецтвознавця та члена Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва А. Прахова, який, ще працюючи професором Університету Св. Володимира у Києві, консультував Б. Ханенка щодо оцінки картин. У малювальній школі Товариства на початку ХХ ст. викладали такі українські діячі, як І. Андреолетті, О. Білий, К. Вроблевський, В. Зарубін, М. Макаренко, П. Наумов, М. Самокиш, С. Яремич¹⁹².

За період своєї діяльності Товариство заохочення мистецтв надало допомогу багатьом українським художникам. Наприклад, брало участь у викупі з кріпацтва А. Безлюдного, О. Іванова, В. Раєва, І. Шаповалова, морально та матеріально підтримувало Т. Шевченка, С. Алексєєва, М. Беркося, П. Бориспольця, М. Брянського, С. Васильківського, К. Крижицького, О. Кухаревського, Г. Лапченка, П. Левченка, В. Менка, А. Мокрицького, П. Орлова, В. Орловського, Й. Пономаренка, М. Самокиша, І. Сошенка, Р. Судковського, М. Ткаченка, К. Трутовського, І. Шаповалова, П. Шлейфера та ін.¹⁹³.

¹⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 15. Арк. 1–4.

¹⁹¹ Там само. Од. зб. 68. Арк. 1.

¹⁹² Макаренко Н. Школа Императорского общества поощрения художеств. Петроград, 1914. 118 с.

¹⁹³ Затенацький Я. П. Петербурзьке товариство заохочення художників і його роль у розвитку українського образотворчого мистецтва ХІХ–ХХ ст. *Вісник АН УРСР*. 1954. № 9. С. 25–37.

Однак повернемося до В. Щавинського, який розпочав активно співпрацювати і з музейними установами, у тому числі й в Україні. До фондів Київського міського художньо-промислового і наукового музею він жертвував історично-культурні та бібліографічні українські пам'ятки. Про дієву співпрацю свідчать й листи до В. Щавинського від директора Київського міського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівського за 1914–1915 рр. З них можна дізнатися, що Василь Олександрович вів переговори щодо придбання для київського музею карти Київської губернії з видами Києва та гравюри із зображенням Кам'янець-Подільського¹⁹⁴, а також надіслав музею портрет принца К. Нассау-Зігена¹⁹⁵. Картина потребувала незначної реставрації і, як експерт, В. Щавинський рекомендував М. Біляшівському її провести, але у тодішньому Києві це зробити було не просто. У листі до В. Щавинського від 7 березня 1915 р. М. Біляшівський зазначив: «Портрет отримано у повній справності, крім свіжої випадкової подряпини у лівому кутку – ймовірно, з вини антиквара. Щодо реставрації, то у нас тут у Києві нема чого про це і думати, тому поки що залишено його так, як є. Портрет чудовий і навіть з художньої точки непоганий, особливо обличчя... Взагалі, завдяки Вам, Музей отримав цінну річ – дякую»¹⁹⁶.

Як знавець з техніки і технології та матеріалів живопису, якого турбували питання збереження та реставрації картин, В. Щавинський взяв участь у дискусії з питань практичної реставрації, що розгорнулася на шпальтах художніх журналів та інших періодичних видань у 1915 р. Приводом для полеміки стала невдала реставрація низки картин в Ермітажі, яку було проведено під керівництвом провідного реставратора музею Д. Богословського.

Після бездумного застосування методу поновлення картин, під час якого художнім пам'яткам надавалася буцімто первісна яскравість та свіжість, картини втрачали свою оригінальність та індивідуальність. О. Бенуа, С. Яремич і В. Щавинський у газеті «Речь» наголосили на необхідності впровадження у музеях нової методології реставрації художніх творів, яка б базувалася на бережному ставленні до картин. В. Щавинський, наприклад, вважав, що якщо в установі відсутні фахівці, які відповідають новим принципам реставрації, то краще картини зовсім не реставрувати, аби не загубити твори світового значення¹⁹⁷.

¹⁹⁴ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 52. Арк. 1–2.

¹⁹⁵ Там само. Од. зб. 53. Арк. 1–2.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Щавинский В. О реставрации эрмитажных картин. *Речь*. 1915. 3 ноября.

З детальним аналізом наукових принципів реставрації картин В. Щавинський виступив у журналі «Старые годы»¹⁹⁸. У своїй статті він поставив за мету відповісти на питання: коли та чому слід реставрувати картини, ким і як це робиться?¹⁹⁹.

На думку В. Щавинського, реставрацію варто було проводити лише у випадках, коли картина перебувала у стадії руйнування або внаслідок недосконалості техніки її створення, або завдяки неналежним умовам зберігання. Він також вважав, що реставрація може бути корисною, коли картина змінилася настільки, що більше не давала уявлення про художній задум її майстра. Разом з тим, автор зауважував, що картину не слід чіпати, якщо вона тільки трохи потемніла чи зазнала незначних змін, оскільки будь-яка чистка картини, навіть вміла та обережна, прибирала з її поверхні хоча б і найтонший, але шар фарби, а це робити власники картини не мали морального права.

У праці В. Щавинський зазначив, що реставраторське мистецтво поділяється на дві складові: художню та механічну. Відповідальним же за все, що відбувається з картиною під час її реставрації є головний реставратор, який має знати як художні особливості картини, так і техніку її творення.

Як експерт, В. Щавинський наголошував, що універсальних прийомів реставрації картини «нема і бути не може», оскільки вони міняються відповідно до техніки живопису та складу фарб, що застосовувалися під час написання твору. Тому, на переконання автора, гарний реставратор мав оволодіти наукою про структуру картин: «У давнину, коли не було масового приготування художніх матеріалів, кожна школа, часто навіть окремі майстри мали свої власні рецепти приготування фарб і лаків, ґрунту полотен і дощок, свої власні прийоми писання, які іноді й змінювали. Як лікар добре знає будову організму, що лікує, так і реставратор повинен добре знати структуру картини, яку реставрує, тобто знати, чим і як вона написана. Наука про структуру картини – дуже складна наука... Крім глави про склад і властивості речовин, що вживалися для скріплення фарб, наука про структуру картини має ще кілька інших, не менш складних відділів. Той, хто вивчає її, повинен познайомитися зі складом самих фарб, послідовністю та способами їх накладання, властивостями лаків, якими їх покривають, складом і властивостями підготовки барвистого шару. Дізнатися про все це нелегко, оскільки те, що дійшло до нас про майстерність ста-

¹⁹⁸ Щавинский В. По поводу реставрации эрмитажных картин. *Старые годы*. 1915. Ноябрь. С. 48–54.

¹⁹⁹ Там само. С. 48.

ровинних художників шляхом літератури, далеко не вичерпує цієї області, змушуючи багато про що здогадуватися, багато до чого доходити шляхом безпосереднього вивчення їх твору... Хороший реставратор ніколи не покладається на чарівно-таємничі властивості свого “складу” [реставраційних матеріалів]. Він знайомий з живописною технікою майстра картини, яку реставрує, знає склад і властивості його фарб, за якими і вибирає відповідний розчинник для їх очищення»²⁰⁰.

В. Щавинський вважав, що реставраторському мистецтву навчаються лише в майстерні і тільки у гарного реставратора. Знання спеціальної літератури, якої на той час ще й бракувало, було недостатнім. Головне для реставратора – це «навик руки і очей», який, як він наголошував, вимагав тривалої виучки²⁰¹. Майстер обов’язково мав знати хімічну складову всіх матеріалів, що застосовувалися художниками, а також вміти розпізнати їх оком. Крім того, реставратор мав вміти щадити та берегти «слабкі місця» картини. Всьому цьому можна було навчитися лише під час багаторічної та різнопланової роботи під керівництвом вчителя. Отже, як підсумував автор, реставраторське мистецтво вимагало «хорошого вчителя та багаторічної, старанної практики»²⁰².

Важливими умовами реставраційних робіт, на думку В. Щавинського, повинні бути їх протокольна фіксація та відкритість. Він зазначав: «Все, що робиться з картиною під час реставрації, має робитися цілком відкрито. У реставраторському мистецтві немає і не повинно бути жодних секретів, як не має секретів і в медицині. Усі рецепти його підлягають науковій перевірці. Реставратору, який секретничає, не можна довірити картину, також як не можна довірити хворого знахарю. Таємниця реставрації, будучи викриті згодом, не відродить зіпсованого.

Вся реставраторська робота повинна точно і докладно протоколюватися, всі зроблені при цьому спостереження – ретельно зазначатися. Протоколи повинні супроводжуватися фотографічними знімками з картини до, після та під час реставрації у різних її стадіях. Ці знімки є важливими не тільки як виправдувальні документи для реставратора. Вони матимуть величезне значення через багато років, для перевірки методів, що застосовувалися при реставрації, для вирішення питання, чи слід реставрувати картину знову. Відомості про реставрацію слід доводити до широкого загалу»²⁰³.

²⁰⁰ Щавинский В. По поводу реставрации эрмитажных картин. С. 50–52.

²⁰¹ Там само. С. 53.

²⁰² Там само. С. 54.

²⁰³ Там само.

На час публікації цієї статті, а праця вийшла друком у листопаді 1915 р., В. Щавинський вважав, що Ермітаж не мав змогу проводити «цілком серйозно», на науковій основі, реставраторські роботи, тому їх необхідно було «негайно припинити»²⁰⁴. Невдовзі публікації, які відбулися в рамках дискусії з питань реставрації художніх творів, було зібрано та надруковано як методичний збірник для музейних співробітників. До видання увійшла й стаття В. Щавинського²⁰⁵. Вона викликала схвальні відгуки у колі науковців, культурної громадськості, мистецтвознавців і колекціонерів, про що засвідчили листи П. Семенова-Тянь-Шанського²⁰⁶, Є. Фабриціус (Шміт)²⁰⁷, надіслали В. Щавинському.

Одним із наслідків дискусії стала організація при Ермітажі під керівництвом директора музею Д. Толстого особливої комісії для розгляду питань теорії та практики реставрації. До складу комісії увійшли найбільш авторитетні фахівці у галузі реставрації. Серед запрошених були й представники Петроградського товариства захисту та збереження пам'яток мистецтва і старовини: О. Бенуа, М. Реріх, П. Вейнер і В. Щавинський²⁰⁸. До речі, В. Щавинський був членом цього Товариства від початку його діяльності, а до Ради Товариства входив від 1914 р.²⁰⁹

На думку М. Фармаковського, участь В. Щавинського у роботі цієї комісії була конструктивною та продуктивною: «Статті В. О. [Щавинського] з історії малярства, що не раз зачіпали пекучі питання про охорону картин, і його слава, як витонченого збирача, що поволі зміцнювалась, спричинилась до того, що в 1915 р. В. О. [Щавинського] було запрошено на фахівця техніки малярства до особливої комісії розслідувати деякі випадки загибелі картин в Ермітажі через невдалу реставрацію. Тут В. О. [Щавинський] підніс рішуче питання про наукову постанову реставраційної справи. Виявилось, що на зібранні з-поміж 24 фахівців В. О. [Щавинський] був єдиний, хто глибоко розумівся на малярстві як мистецтві, з широкою науковою підготовкою в галузі фарб»²¹⁰.

²⁰⁴ Щавинский В. По поводу реставрации эрмитажных картин. С. 54.

²⁰⁵ Щавинский В. О реставрации эрмитажных картин. К объяснениям Совета Московской городской художественной галереи П. и С. М. Третьяковых по вопросу о реставрации картины Д. Г. Левицкого «Ф. П. Макуровский ребенок». Москва : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1916. С. 29–31.

²⁰⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 49. Арк. 1.

²⁰⁷ Там само. Од. зб. 59. Арк. 2 зв.

²⁰⁸ А. Р-в. [Ростиславов А. А.]. Выставки и художественные дела. *Аполлон*. 1916. № 2. С. 39; У. [Ушков М. К.]. В Императорском Эрмитаже. *Аполлон*. 1916. № 6–7. С. 88.

²⁰⁹ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 68 зв.

²¹⁰ Фармаковский М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 259.

На початку 1916 р. в Ермітажі відбулося декілька засідань комісії, де В. Щавинський виступав із доповідями, у яких пояснював причини старіння та руйнування картин (перепади температури, підвищена вологість повітря, пліснява, вплив сонячного світла тощо), констатував провину реставраторів у загибелі окремих картин, наприклад, при неправильному застосуванні хімічних реактивів, а, головне, відстоював наукові принципи проведення реставраційних робіт, що він обґрунтував й у наведеній вище статті. У результаті для проведення реставраційних робіт комісія розробила рекомендації, до яких увійшли і пропозиції В. Щавинського: реставрацію варто застосовувати лише у випадках, коли художньому твору загрожувала загибель; реставрація мала проводитися при точному та детальному протоколюванні робіт; до протоколів обов'язково повинні додаватися докладні та показові фотознімки; залучати науковців до ухвалення рішень про методи і техніку реставрації картин в музеях²¹¹. Сам В. Щавинський взяв діяльну участь у деяких реставраційних проєктах, що проводилися в Ермітажі²¹².

У 1918 р. В. Щавинського запросили на посаду наукового співробітника Ермітажу²¹³, а реставраційні роботи у музеї відтоді все частіше поєднували з проведенням наукових досліджень. Ініційована у тому ж році В. Щавинським програма вивчення живописної техніки стала базовою й для інших дослідників²¹⁴.

Участь В. Щавинського у роботі комісії з розгляду питань практичної реставрації на початку 1916 р. в Ермітажі стала «переломом» у його професійній діяльності. І хоча він ще декілька років залишався на чолі величезного промислового підприємства «Салолін» та продовжував працювати у галузі індустріальної хімії, але головну свою діяльність В. Щавинський «перекинув у галузь вивчення історії технології малярських фарб і техніки малярства»²¹⁵.

Завдяки своїм вагомим досягненням В. Щавинський увійшов до когорти професійних хіміків, які, застосовуючи природничо-наукові знання у дослідженні хімії фарб та технологічних властивостей барвників, розчин-

²¹¹ У. [Ушков М. К.]. В Императорском Эрмитаже. *Аполлон*. 1916. № 6–7. С. 88–89.

²¹² С. Т. [Сергей Тройницкий]. Ушедшие. В. А. Щавинский. С. 61.

²¹³ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 6; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 191.

²¹⁴ Алешин А. Б. История реставрации станковой масляной живописи в России в XIX–XX вв. *Реставрация памятников истории и искусства в России в XIX–XX веках. История, проблемы*. Москва : Академический Проект ; Альма Матер, 2008. С. 240.

²¹⁵ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 259.

ників, розріджувачів, масел, лаків, ґрунтів, на початку ХХ ст., започаткували технологічний напрямок у дослідженні техніки живопису та технології малярських матеріалів²¹⁶.

Цікавили В. Щавинського й питання охорони пам'яток старовини та мистецтва. Він був дієвим членом Ради Петроградського товариства захисту та збереження пам'яток мистецтва і старовини²¹⁷. У його особовому фонді в Інституті рукопису НБУВ відклалися документи, що висвітлюють участь вченого у заходах, які мали б привернути увагу державних структур, пам'яткоохоронних товариств, громадськості та меценатів до питань, пов'язаних із організацією робіт з дослідження стану та ремонту Андріївської церкви у Києві як видатної історичної, архітектурної та культурної пам'ятки, що за роки Першої світової війни почала руйнуватися²¹⁸.

Перебуваючи у Києві, 17 вересня 1917 р. В. Щавинський за власної ініціативи взяв участь у роботі комісії з обстеження стану Андріївської церкви, що була організована Київським товариством охорони старовини та мистецтва. До складу комісії входили протоієрей, настоятель Андріївської церкви, професор Київської духовної академії, історик церкви та член Ради голів Київського товариства охорони старовини та мистецтва Ф. Титов, а також київські інженери, архітектори та реставратори О. Кобелев, В. Леонтович і В. Обремський. Ретельно оглянувши будівлю храму та територію навколо церкви, комісія зафіксувала ознаки руйнації пам'ятки та зсуви ґрунту навколо неї. Зібрання Київського товариства охорони старовини та мистецтва, що відбулося 21 вересня, ухвалило рішення про необхідність капітального обстеження Андріївської церкви та збору коштів на її реставрацію.

3 жовтня 1917 р. Ф. Титов звернувся із листом до В. Щавинського, у якому просив повідомити державні органи, наукову, культурну та широку громадськість у Північній Пальмірі про стан Андріївської церкви в Києві:

«Милостивий Государю Василю Олександровичу!

Вам завгодно було, згідно властивого Вам освіченого благородства, виявити, під час перебування у Києві, виняткову увагу до долі Київського Андріївського храму. Вважаємо своїм моральним обов'язком висловити Вам за це нашу щиру

²¹⁶ Зверев В. В. От поновления – к научной реставрации. *Реставрация памятников истории и искусства в России в XIX–XX веках. История, проблемы*. Москва : Академический Проект ; Альма Матер, 2008. С. 40.

²¹⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 86. Арк. 1.

²¹⁸ Там само. 7 арк.

та глибоку подяку. Натомість старанно просимо Вас допомогти справі порятунку рідкісної пам'ятки мистецтва і в майбутньому.

Для цього було б дуже важливо, якби Ви побажали особисто доповісти про загрозливе становище храму, оглянутого Вами, спільно з київськими інженерами, 17 вересня цього року, пану комісару Тимчасового уряду у справах колишнього міністерства двору Ф. О. Головіну, а також Петроградському товариству [захисту та] збереження пам'яток мистецтва і старовини. Ми були б глибоко вдячні і зобов'язані Вам, якби Ви поінформували про те ж і широке коло російського освіченого суспільства, так само як і меценатів, і взагалі любителів чистого мистецтва за допомогою періодичної преси»²¹⁹.

Відгукнувшись на лист із Києва, В. Щавинський 8 листопада 1917 р. зробив доповідь про Андріївську церкву на зібранні членів Петроградського товариства захисту та збереження пам'яток мистецтва і старовини, на якому обговорювалися питання збереження історичних і культурних пам'яток²²⁰.

З грудня 1918 р. розпочалася співпраця В. Щавинського з петроградським відділом охорони, обліку і реєстрації пам'яток мистецтва та старовини Наркомпросу²²¹, де він працював експертом старовинного живопису та пам'яток мистецтва²²². В його особовому архіві, що міститься в Інституті рукопису НБУВ, збереглося кілька запрошень для проведення експертизи речей щодо їх художньої цінності як у приватних осіб²²³, так і в установах²²⁴.

Про енергійну, напружену та копітку роботу В. Щавинського у Наркомпросі залишив спогади С. Яремич, якому й самому доводилося неодноразово виступати експертом картин і художніх зібрань. Варто зазначити, що під час ущільнення житлових приміщень у Петрограді, С. Яремич у 1924 р. мешкав у квартирі В. Щавинського²²⁵, – свого товариша, – а після смерті останнього мав можливість ознайомитися з його архівом, тому ці мемуари є свідченням очевидця, що мають документальне підґрунтя: «Василь Олександрович зосередив свої зусилля на художній експертизі, яку виконував

²¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 86. Арк. 1.

²²⁰ Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. С. 479.

²²¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 77. Арк. 1.

²²² Там само. Од. зб. 11. Арк. 1.

²²³ Там само. Од. зб. 80. Арк. 1.

²²⁴ Там само. Од. зб. 81. Арк. 1.

²²⁵ Головчинер В. Д. Раздумья и размышления. *Степан Петрович Яремич* / Сост. И. И. Выдрин, В. П. Третьяков. СПб. : Издательство «Сад искусств», 2005. С. 101.

за заявками Наркомпросу, оглядаючи численні місця зберігання предметів культури та мистецтва. Пам'ятається, він оглядав приміщення французького, італійського, шведського посольств щодо виявлення там справжніх творів мистецтва, які у зв'язку із від'їздом посольств могли опинитися поза республікою. Він виявив там понад 50 картин французьких, італійських шкіл XVII–XX століть, підготовлених до відправлення. Запам'яталися мені його розповіді про експертизу художніх зібрань, власники яких мали намір залишати Петроград і готували до вивезення найцінніші твори мистецтва. Мені самому неодноразово доводилося проводити подібні експертизи, тому ми обмінювалися повідомленнями про знахідки. Найважливіша і кропітка робота буквально поглинула всю енергію Щавинського. Переглядаючи його архів, я виявив десятки актів обстежень картинних зібрань. Які тут імена, які школи! Велика кількість картинного матеріалу пройшла через його руки. Виявляючи справжні цінності, Щавинський прагнув, щоб вони негайно надходили до музейного фонду. Не один день він витратив на перевірку слайдів на Нікольському та інших ринках міста, виявивши та передавши до музейного фонду десятки зразків порцеляни, художнього скла, кераміки, вишивки, килимових виробів. Він дотримувався свого девізу. Реєстрація та описування цінностей збільшує ймовірність того, що, переживаючи тривожний період мандрівок дуже небезпечними етапами антикварного ринку та сховищами аматорів, вони не пропадуть безвісти для майбутнього»²²⁶.

Звичайно, що діяльність В. Щавинського експертом Наркомпросу викликала незадоволення діячів, чиї художні та мистецькі збірки він обстежував, особливо у тих випадках, коли речі або цілі колекції вилучалися із приватної власності для поповнення музейних фондів. Серед незадоволених був, скажімо, М. Реріх, який з 1917 р. перебував в еміграції, а В. Щавинський, як експерт, обстеживши його художню колекцію, висловив думку про доцільність її охорони музейним відділом. Проте слід зазначити, що стосунки між М. Реріхом і В. Щавинським ускладнилися, передусім, у зв'язку з активною діяльністю останнього щодо реформування Товариства заохочення мистецтв²²⁷. Навесні 1917 р. В. Щавинського було обрано членом Комітету Товариства та делеговано до Союзу діячів мистецтв²²⁸. Невдовзі він став віцепрезидентом Товариства²²⁹.

²²⁶ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 306.

²²⁷ Бенуа А. Н. *Дневник*. 1916–1918. С. 625–626.

²²⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 5. Арк. 1.

²²⁹ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 67.

Прибічником реформування Товариства заохочення мистецтв був і С. Яремич, позитивно оцінивши діяльність В. Щавинського, який під час революційних перетворень очолив Комітет Товариства: «У 1918–1922 роках Щавинський захопився діяльністю Товариства заохочення мистецтв. Очоливши, він мріяв перетворити його на справжній науковий і просвітній центр мистецького життя молодій республіці. Але, на жаль, протидія відділу образотворчих мистецтв Наркомпросу, на чолі з Д. Штеренбергом, всіляко перешкоджала здійсненню цього грандіозного задуму. Завдяки невтомній енергії Щавинського йому вдалося у 1919 році добитися особисто від А. В. Луначарського права на продовження діяльності Товариства, його музею, школи та всієї видавничої роботи та організації у його залах художніх аукціонів і виставок, творів мистецтва»²³⁰.

Комітету Товариства заохочення мистецтв чолі із В. Щавинським удалося налагодити підготовку до публікації низки видань, у тому числі планувалося надрукувати книгу про полтавських гончарів²³¹. Члени Товариства проводили широку просвітницьку та лекційну діяльність. У 1919 р. В. Щавинський викладав на курсах музейних співробітників²³² і в рамках діяльності Товариства виступив з публічними лекціями «Розвиток пейзажного живопису у XVII ст.»²³³, «Матеріали та стиль у зображувальному мистецтві» (26 червня), «Як визначають картини» (11 вересня)²³⁴ та «Про підроблені картини» (24 липня)²³⁵, автографи яких нині зберігаються у Документально-архівному фонді Національного художнього музею України. До 100-річного ювілею від дня заснування Товариства заохочення мистецтв у 1920 р. Комітет підготував історичну довідку, у якій наводилася програма подальшої діяльності Товариства²³⁶.

2 травня 1919 р. Рада науково-навчальної асоціації Вищого інституту фотографії та фототехніки обрала В. Щавинського викладачем історії живопису²³⁷. За даними ж В. Перетца, у Вищому інституті фотографії та фототехніки мистецтвознавець працював професором кафедри хімічної технології, де викладав спеціальний курс, – «Історія та теорія малярської те-

²³⁰ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 306.

²³¹ Там само.

²³² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 67.

²³³ Там само.

²³⁴ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 87. Арк. 1–2.

²³⁵ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 194.

²³⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 15. Арк. 1–4.

²³⁷ Там само. Од. зб. 83. Арк. 1.

хніки»²³⁸, – програма якого відкладалася знов-таки в особовому фонді В. Щавинського, що міститься у Національному художньому музеї України²³⁹.

І в особовому фонді В. Щавинського, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, міститься документ, який пов'язаний з його діяльністю у Вищому інституті фотографії та фототехніки. Це заява В. Щавинського, як професора інституту, до директора Північно-західного кінофотоуправління **Дмитра Ілліча Лещенка (1876–1937)**. Знайомлячись з біографією та діяльністю останнього, не можна не помітити, що життєві шляхи Д. Лещенка та В. Щавинського могли перетинатися раніше, у 1900-ті рр., коли вони обидва працювали на заводах фірми «О. М. Жуков».

Уродженець Миколаєва, Д. Лещенко закінчив природничий факультет Санкт-Петербурзького університету. Ще будучи студентом, став учасником революційного руху. Згодом свою нелегальну діяльність прикривав службою на миловарному заводі Жукових у Лівівці. Протягом 1917–1920 рр. обіймав посаду секретаря Державної комісії з освіти Наркомпросу. Був одним із перших організаторів радянської кінематографії, засновником і професором Вищого інституту фотографії та фототехніки. У травні 1922 р. Д. Лещенко став директором новоствореного Північно-західного кінофотоуправління, яке очолював до березня 1923 р. Саме у цей період В. Щавинський і надіслав йому заяву, у якій виклав свої пропозиції щодо організації музейної справи в нових умовах, а також створення спеціального видання для огляду пам'яток, що містяться у музеях:

«Директору Півн-Зах-Кіно
Дмитру Іллічу Лещенку
Професора Фототехнічного
Ін[ститу]та В. О. Щавинського

Заява

Нині наше музейне будівництво досягло свого найвищого розвитку. Небувалий приплив нових художньо-історичних цінностей, наявність нових вільних приміщень для них, дали можливість музейним діячам значно розширити наші музеї, збільшити старі колекції, заснувати низку абсолютно нових відділень і навіть музеїв, як, наприклад, музеї-палаці к[олишніх] Юсупових, Шереметьєвих,

²³⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 6; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 191.

²³⁹ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 188.

Шувалових та ін. Зібрані в них культурні скарби нині вже у значною мірою упорядковано і класифіковано.

Настав час подумати про те, як використовувати ці скарби, як донести масам усвідомлення всієї важливості їх у подальшому культурному розвитку країни, розуміння наукових завдань, пов'язаних з їх вивченням, як зацікавити ці маси в самому вивченні.

Старий досвід показав, що для цього звичайно зовсім недостатньо відчиняти двері музеїв, хоча б щодня, організовувати багатолюдні екскурсії з побіжним поясненням вмісту великої кількості музейних залів. Від таких випадкових короткочасних швидких прогулянок ними, як відомо, залишається лише строкате, дуже німічне враження.

Крім того, настав час подумати про інтереси тієї величезної маси народонаселення, яка зовсім не має можливості відвідувати музеї і отримувати хоча б навіть такі враження.

Для того, щоб музейні об'єкти стали доступними для розуміння народних мас, необхідне посередництво популярної літератури. За великої кількості та складності музейних багатств з одного боку, і різного ступеня підготовленості їхніх відвідувачів з іншого, ця література має бути відповідно багатосторонньою. Завдання її не обмежуються повідомленням самих елементарних відомостей, корисних лише для найменш підготовлених. Справжній живий інтерес до науки прокидається у музейних відвідувачів тільки після того, як ці елементарні відомості ними будуть цілком засвоєні. Для задоволення цих запитів потрібна відповідна галузь літератури, розрахована на середньо-підготовленого відвідувача. Крім того, необхідний орган, який задовольняв би науковим запитам кіл, що ближче стоять до музейної справи, та представників науки, які працюють над вивченням музейних матеріалів, а також долучав наші музейні скарби до скарбниці світової науки. За відсутності живого та діяльного зв'язку між музеєм та народом, музеї будуть лише складами нікому не потрібних предметів, цвинтарями реліквій старовини та мистецтва.

Характерна особливість такого роду літератури полягає у великій кількості ілюстративного матеріалу. Шляхом безпосередніх зорових вражень можна набагато легше збуджувати і підтримувати інтерес до предметів, що вивчаються. Лише тоді, коли є можливість тривалого споглядання відомих образів, пам'ять утримує елементи, які необхідні для подальшого розвитку.

Почин у вирішенні наміченого мною вищого завдання повинен належати органу, який має можливість технічно та комерційно правильно поставити та здійснити справу відтворення та друкування відтворених наших музейних скарбів.

Що стосується комерційної його сторони, то слід зазначити, що крім значного попиту на подібні видання всередині країни, тут, з повною підставою можна розраховувати ще на закордонний ринок, де нове видавництво з успіхом могло б замінити численні іноземні фотографічні видавничі фірми, як наприклад: Рукмана, Андерсена, Брауна, Ганфштенгеля та ін., що займаються видавництвом репродукцій російських художніх історичних об'єктів.

Вважаючи, що таким органом в даний час є Півн-Зах-Кіно, я і вважав за потрібне звернути його увагу на положення, про які доповів у загальних рисах, а також запропонувати, у разі згоди в основній його постановці, зайнятися подальшою його розробкою»²⁴⁰.

У листопаді 1923 р. В. Щавинський разом із професором Д. Єршовим, який був фахівцем з проведення масштабного фотознімання, підготували договір з дирекцією Російського музею щодо створення, виробництва та розповсюдження фоторепродукцій мистецьких пам'яток з метою ознайомлення широкого загалу зі скарбами культури²⁴¹.

Наприкінці 1919 р. В. Щавинського обрано завідувачем розряду (відділу) техніки малярства та технології фарб Інституту археологічної технології Російської академії історії матеріальної культури (з 1926 р. – Державна академія історії матеріальної культури), яка координувала наукову діяльність з дослідження пам'яток матеріальної культури, їхньої реставрації та охорони. Як завідувач вперше створеного у країні науково-дослідного відділу, що вивчав техніку та технологію давнього живопису, В. Щавинський велику увагу приділяв визначенню та удосконаленню методів дослідження матеріальної складової пам'яток живопису з метою їх збереження та реставрації. Поряд з хімічними, він також розробляв і фізичні методи дослідження пам'яток, у тому числі й спектральний аналіз фарб, співпрацюючи у цьому напрямі із науковцями Вищого інституту фотографії та фототехніки. При відділі В. Щавинського в Інституті археологічної технології вперше в країні було створено фотоаналітичну лабораторію²⁴² для дослідження творів живопису та мистецтва: «За найнегайніше завдання в новій справі В. О. [Щавинський] вважав питання про методи дослідження: строгий експерименталіст, він розумів, як історик мистецтва, що неможливо поруши-

²⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 40. Арк. 1–1 зв.

²⁴¹ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 72–73.

²⁴² Фирсова О. Л., Шестопалова Л. В. Государственная система реставрации и охраны памятников. 1918–1991. *Реставрация памятников истории и искусства в России в XIX–XX веках. История, проблемы*. Москва : Академический Проект ; Альма Матер, 2008. С. 140.

ти археологічні недоторканості багатьох об'єктів дослідження, – іншими словами – неможливо в питаннях малярської техніки обмежуватися тільки хімічним аналізом. Тому спільно з директором Вищого інституту [фотографії та] фототехніки, О. О. Поповицьким, він заходився розробляти фізичні методи дослідження, зокрема, спектральну аналізу окремих історично відомих фарб. На жаль, цю працю за браком засобів і скороченням штатів припинено на півдорозі. У всякім разі сама постанова питання становила дуже важливу справу»²⁴³.

Отже, В. Щавинський був першим із вітчизняних учених, хто поставив питання про доцільність застосування спектрального аналізу при датуванні та дослідженні творів живопису, що, крім того, не порушувало цілісності картин. Робота відділу В. Щавинського з дослідження живопису в ультрафіолетових та інфрачервоних променях мала новаторський характер. Згодом фотоаналітичний метод став застосовуватися у практиці багатьох реставраційних майстерень. Результати ж досліджень В. Щавинського сприяли створенню методик зміцнення та розчищення творів давнього живопису, що забезпечувало збереження пам'яток²⁴⁴.

А ще, як зауважив В. Перетц: «Хімічний аналіз, а також спеціально утворений В. О. [Щавинським] метод для визначення фарб через аналіз спектрів, променів, відбитих цими фарбами, – відкрили новий шлях для студіювання старовинного малярства»²⁴⁵.

Созеревившись на дослідженні техніки давнього живопису та технології фарб Давньої Русі, В. Щавинський у грудні 1919 р. здійснив наукове відрядження до Новгороду з метою дослідження будівельних матеріалів, техніки давніх фресок і живопису та проведення хімічних дослідів²⁴⁶. Перебуваючи у Новгороді, В. Щавинський разом з групою архітекторів, археологів, геологів та інших фахівців увійшов до складу спеціальної комісії з обстеження стану Церкви Спаса на Нередиці. Саме завдяки його експертній оцінці вдалося врятувати видатну пам'ятку архітектури XII ст., адже він довів, що храм руйнувався із-за неправильно проведених реставраційних робіт, під час яких застосовувалося цементне мастикування, що привело до утворення парникового ефекту та швидкого розвитку цвілі, унаслідок чого й відбувалося осипання фарб фресок церкви. Особливу роль В. Щавинсь-

²⁴³ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 259–260.

²⁴⁴ Фирсова О. Л., Шестопалова Л. В. Государственная система реставрации и охраны памятников. 1918–1991. С. 140–141.

²⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 6; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 191.

²⁴⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 10. Арк. 1.

кого у рятуванні Церкви Спаса на Нередиці, яку в 1992 р. було внесено до переліку пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, відзначив М. Фармаковський: «Цікава була постановка питання про розпис Нередицької церкви в Новгороді: ця найдавніша пам'ятка малярського мистецтва стояла 700 літ непорушна, але після реставрації перекрита почала швидко руйнуватися; спеціальна комісія, що її організував Інститут археологічної технології, відкинула всі попередні здогади про причини цього руйнування й погодилась з гадкою В. О. [Щавинського], що причина полягає в цементовій корі, якою реставратори вкрили храм, через що утворились в середині будинку парникові умови, які сприяли надзвичайно швидкому розвитку цвілі та грибкової флори; відмираючи кора цієї різноманітної флори скручувалась і відривала від стін малювання. Мікроаналізи цілковито ствердили правдивість гадки В. О. [Щавинського], і цементову кору було відкинуто. Всі його (В. Щавинського – *А. III.*) здогадки та міркування щодо цих питань зафіксовано в журналах засідань Інституту археологічних технологій»²⁴⁷.

Працюючи в Інституті археологічної технології, В. Щавинський, як експерт, входив до складу багатьох спеціальних комісій, які, мали визначити: причини руйнування античної кераміки, що містилася в музеях; методи очистки та консервування залізних предметів старовини; способи використання народних барвників при фарбуванні тканин тощо.

В особовому фонді вченого в Інституті рукопису НБУВ відклався лист розряду греко-римського мистецтва Інституту археологічної технології з інформацією про науково-дослідні роботи співробітників цього розряду, до яких, напевне, був причетний і В. Щавинський. Крім іншого, науковцями проводилися роботи з очистки розписів античної кераміки, досліджувалося питання про її збереження у недостатньо сухих приміщеннях, було організовано роботу з очистки виробів із бронзи, віднайдених в Ольвії, та вивчалось питання про захист бронзових предметів від руйнації²⁴⁸.

Взяв участь В. Щавинський й у роботі комісії з реставрації пам'яток старовинного буддійського малярства, привезених П. Козловим із Монголо-Сичуанської експедиції (1907–1909), під час якої було відкрито стародавнє тангутське місто Хара-Хото. Серед декількох тисяч тангутських пам'яток перебували картини, стародавні звитки, книжки, статуетки, шовкові грошові знаки, речі повсякденного вжитку тощо. Варто додати, що П. Козлов активно співпрацював з українськими вченими, зокрема, протягом 1917–1919 рр. працював комісаром з охорони зоопарку Асканія-Нова,

²⁴⁷ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 260–261.

²⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 84. Арк. 1–1 зв.

маючи, крім інших, мандат на захист заповідника від Київського обласного природоохоронного комітету. В лютому 1927 р. П. Козлов виступив на Спільному зібранні ВУАН з доповіддю про результати Монголо-Тибетської експедиції (1923–1926), що відбулася під його керівництвом. У тому ж 1927 р. видатного мандрівника та географа було обрано позаштатним академіком ВУАН.

Як зазначав М. Фармаковський, оцінка та рішення В. Щавинським проблем, над якими працювали спеціально створені комісії, завжди мали оригінальний характер і дуже часто відрізнялися від думок інших науковців, адже ґрунтувалися на глибокому розумінні природи об'єктів²⁴⁹. І всюди, – це вже констатував В. Перетц, – де б не працював В. Щавинський, він вносив «науковий запал» і збагачував «знаннями своїх товаришів по праці»²⁵⁰.

Успішне та продуктивне вирішення проблем, над якими працював В. Щавинський, сприяли укріпленню його авторитета як дослідника та експерта з питань збереження та реставрації пам'яток мистецтва та культури. Все більше установ прагнули залучити вченого до вивчення та розв'язання складних питань зі збереження та реставрації пам'яток. Так, з ініціативи керівництва Публічної бібліотеки у місті на Неві, він очолив комісію, що мала з'ясувати причини руйнації книг і рукописів та встановити способи боротьби з їх шкідниками. У рамках роботи цієї комісії вчений організував всебічні та плідні наукові дослідження. На прохання дирекції технікуму кустарної промисловості, В. Щавинський створив у навчальному закладі майстерню та очолив її роботу з метою вивчення та удосконалення народних способів фарбування ужиткових речей. Він став представником Інституту археологічної технології у Центральному бюро краєзнавства, де досліджував старовинну техніку, що використовувалася у народному побуті²⁵¹.

Зберігся звіт В. Щавинського як завідувача розряду техніки малярства та технології фарб Інституту археологічної технології за перше півріччя 1923 р., у якому відображено активну та продуктивну науково-дослідну діяльність вченого. У звіті вміщено відомості й про його дієву співпрацю з Центральним бюро краєзнавства, де В. Щавинський зазначив: «На одному із засідань Ради Інст[итуту] арх[еологічної] техн[ології] мною було збуджене питання про спільну роботу Інст[итуту] з Центром Бюро краєзнавства при Акад[емії] Наук з питання вивчення архаїчних технічних прийомів

²⁴⁹ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 260.

²⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 7; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 191.

²⁵¹ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 261.

і засобів, що відроджуються в країні. У результаті чого Рада Інст[итуту] відрядила мене як свого представника на засіданнях Бюро. Зроблене мною на одному із засідань Бюро по цьому питанню повідомлення викликало жвавий обмін думками, по закінченні якого мені було запропоновано написати для поточного номеру журналу «Краеведение» статтю як керівництво для збирання на місцях описувань з піднятого мною питання. Таку статтю, яку названо «Жива археологія та нові форми», було віддано мною своєчасно до редакції органу Бюро і нині вже надруковано»²⁵².

Виступаючи у журналі «Краеведение», В. Щавинський закликав краєзнавців до вивчення та описування архаїчних способів отримання кричного заліза, кустарного солеваріння, поташного виробництва, домашнього фарбування тканин тощо²⁵³.

Отже, коло зацікавлень та проблем, над якими працював В. Щавинський в останні роки свого життя, було досить широким. Вражали й нестандартні рішення, що базувалися на результатах його ґрунтовних наукових досліджень. За оцінкою директора Інституту археологічної технології академіка О. Ферсмана, В. Щавинський був рідкісним талантом, у якому поєднувалися глибокий технічний розум із живим художнім розумінням мистецтва: «Його роботи по фрескам та їхньому збереженню, з вивчення причин загибелі кераміки, по хімізму іржавіння залізних предметів у музеях, з вивчення барвистого фону та його технології в народному побуті та в історії культури – все це висунуло В. О. [Щавинського] саме за останні роки у великому новатора... одного з найкорисніших і найбільших умів нашого часу»²⁵⁴.

Таким чином, прагнення до колекціонування, значною мірою, обумовлювалися науковими інтересами В. Щавинського. Він належав до тих небагатьох діячів, хто на початку ХХ ст. відстоювали необхідність поряд із естетичними уподобаннями застосовувати наукові підходи при формуванні художніх колекцій відповідно до європейських засад зберігання та дослідження пам'яток живопису і мистецтва.

Піонерські праці В. Щавинського з питань історії давнього мистецтва, техніки та технології давнього малярства, збереження та реставрації творів живопису, що ґрунтувалися на результатах наукових досліджень та побачили світ у популярному художньому журналі «Старые годы», його дієва

²⁵² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 42 зв.–43.

²⁵³ Щавинский В. А. Живая археология и новые формы. *Краеведение*. № 2. 1923. С. 98–102.

²⁵⁴ Золотинкина И. А. Сотрудники журнала «Старые годы» и проблема дилетантизма в отечественной науке об искусстве в начале ХХ в. С. 80.

участь у дискусії з питань практичної реставрації художніх пам'яток та плідна співпраця з провідними художньо-освітніми та музейними установами сприяли закріпленню за ним у колі художньої еліти статусу авторитетного фахівця у сфері техніки й технології давнього живопису та поважного експерта зі збереження та реставрації пам'яток мистецтва і культури.

Від 1916 р. В. Щавинський зосередився на дослідженні історії технології малярських фарб і техніки давнього живопису, що стало пріоритетом у його професійній та науковій діяльності. Він був одним із учених, які розпочали застосовувати природничо-наукові знання у дослідженні фарб й стали засновниками технологічного напрямку дослідження техніки живопису та технології малярських матеріалів. Одним із перших вітчизняних мистецтвознавців В. Щавинський поставив питання і про доцільність застосування спектрального аналізу при датуванні та дослідженні творів живопису, що давало можливість не порушувати їхньої цілісності.

Дослідницька та експертна діяльність В. Щавинського сприяли розширенню кола його знайомств серед інтелектуальної еліти, зокрема, і розвитку співпраці з такими провідними українськими вченими, митцями та громадсько-культурними діячами, як М. Біляшівський, Г. Лукомський, М. Макаренко, С. Яремич та іншими. У полі зору В. Щавинського знаходилася діяльність Київського міського художньо-промислового і наукового музею, фонди якого він, по змозі, намагався поповнювати.

2.3. Видатний колекціонер

Шлях В. Щавинського до колекціонування пролягав через системні довгорічні студії історії українського та європейського мистецтва, які розпочалися ще в його студентські роки та продовжилися під час роботи хіміком-технологом на вітчизняних заводах. Напевно, першим об'єктом збирання для В. Щавинського стали книги з історії й культури України та історії українського та західноєвропейського живопису та мистецтва²⁵⁵. Згодом, регулярно виїжджаючи за кордон до великих промислових європейських міст у професійних справах як директор хімічного підприємства, він відвідував музейні та культурні центри, поглиблюючи свої знання з історії живопису, мистецтва та культури.

Інтерес до історії культури, творів живопису та пам'яток мистецтва увів В. Щавинського до кола вчених, митців, музейних співробітників і колекціонерів, спілкування з якими розширювало його знання з мистецтвознавства та цікавість до колекціонування.

²⁵⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 41. Арк. 1.

Без сумніву, В. Щавинський підтримував зв'язки зі своїм рідним дядьком М. Фабриціусом, видатним інженером і громадським діячем, гласним Санкт-Петербурзької міської думи (1904–1907), який активно цікавився історією та мистецтвом, був членом Імператорського товариства заохочення мистецтв, меценатом і зятим колекціонером: «Шанувальник яскравого, барвистого життя, Фабриціус не любив собі ні в чому відмовляти і, захоплюючись, наприклад, картинами, він не зупинявся ні перед якими витратами, щоб придбати ще якесь нове полотно великого художника»²⁵⁶.

При нагоді зазначимо, що В. Щавинський, як і М. Фабриціус, цікавився історією техніки. У його особовому фонді в Інституті рукопису НБУВ відкладалася чернетка праці «Новий принцип у техніці повітроплавання», у якій простежено історію повітроплавання та проаналізовано ідеї винахідника та піонера авіації С. Ленглі з розробки літального апарату²⁵⁷.

У колекції М. Фабриціуса, яку той збирав більше тридцяти років, нараховувалося понад 400 пам'яток, у тому числі понад 300 творів живопису. При формуванні своєї збірки М. Фабриціус керувався, передусім, естетичними уподобаннями, не дотримуючись жодної системи. До складу його зібрання входили й полотна українських майстрів, зокрема В. Боровиковського, Д. Левицького, М. Пимоненка, І. Рєпіна, І. Айвазовського та інших художників з української тематики. Наприклад, привертала увагу маловідомий портрет Івана Мазепи, написаний відомим польським художником Я. Мальчевським, та пейзаж «Святогір'я» пензля М. Воробйова. Містилися також твори західноєвропейських митців, у тому числі нідерландських шкіл. М. Фабриціус з великим бажанням брав участь у виставках, знайомлячи громадськість із шедеврами своєї збірки, а в 1906 р. вийшов друком каталог його колекції. М. Фабриціус мріяв про створення картинної галереї у Києві, де б розміщувалася його збірка, яку він мав намір подарувати рідному місту. Напевне, В. Щавинський, якого цікавила історія мистецтва та твори живопису, був знайомий зі змістом художньої колекції рідного дядьки, знав його думку про створення власного музею у Києві та поділяв її. Отже, з великою мірою імовірності можна припустити, що діяльність М. Фабриціуса з колекціонування творів живопису та пам'яток мистецтва вплинула на рішення В. Щавинського й самому зайнятися колекціонуванням.

Початок діяльності В. Щавинського як колекціонера творів живопису датується 1906 р. У цей же рік побачив світ і каталог М. Фабриціуса. Мо-

²⁵⁶ Усманов-Каплунский В. У колекционера М. П. Фабрициуса. *Столица и усадьба*. 1916. № 60–61. С. 15.

²⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 3. Арк. 1–10.

жливо це випадковий збіг подій, а можливо, що й суспільний резонанс, викликаний публікацією каталогу колекції, справив враження на В. Щавинського і він вирішив спробувати свої сили у колекціонуванні.

Але біографи В. Щавинського початок його діяльності як колекціонера пов'язують, головним чином, із поліпшенням матеріального стану Василя Олександровича²⁵⁸.

У 1906 р. він обійняв посаду директора стеаринового заводу Торгового дому «О. М. Жуков» у Санкт-Петербурзі, що забезпечило йому досить високий та сталий матеріальний дохід, який давав можливість системно збирати художні та мистецькі пам'ятки. На це вказував і сам В. Щавинський у своїй автобіографії²⁵⁹.

І дійсно, не маючи великих коштів, про колекціонування можна було лише мріяти. Згадаємо хоча б Б. Ханенка, який тривалий час обмежувався купівлею у букіністів художніх видань і книг з мистецтва та їх студіюванням. І лише отримавши сталу посаду мирового судді, він почав купувати картини, які, втім, не мав можливості довгий час із-за матеріальних чинників «утримувати їх за собою та передавав в інші руки»²⁶⁰. І це при тому, що його дружина, В. Ханенко, була донькою необмеженого у статках підприємця Н. Терещенка, поділяла інтерес чоловіка до колекціонування і будь-коли могла розраховувати на фінансову допомогу батька.

Щоб вже не повертатися до матеріального питання у колекціонуванні В. Щавинського, зазначимо, що він ніколи не мав дуже великих статків і, хоча й витрачав на придбання художніх творів майже весь свій заробіток, змушений був купувати картини митців не першої величини. Траплялися випадки, коли під час поїздок за кордон і придбання там художніх пам'яток, він змушений був скористатися допомогою П. Семенова-Тянь-Шанського, який, перебуваючи із В. Щавинським у дружніх стосунках, надавав йому необхідні для покупки картин грошові кредити²⁶¹.

Наведемо також спогади і думки сучасників В. Щавинського про матеріальний бік його діяльності з колекціонування. Так, з цього приводу М. Могиланський зазначав, що В. Щавинський: «всі заробітки, як на той час досить великі, за виїмкою витрат на дуже скромне життя, повертав на покупку картин по антикварах Петербурга та Західної Європи, яку не раз одвідував. Не маючи ніколи великих грошей, потрібних на покупку про-

²⁵⁸ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 6.

²⁵⁹ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 70 зв.

²⁶⁰ Ханенко Б. І. Спогади колекціонера. С. 30.

²⁶¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 48. Арк. 2.

славлених зразків, Щ[авинський], як сам признавався, купував картини невідомих авторів, випадково знайдених у антикварів»²⁶².

Ще треба обов'язково підкреслити, що ніколи В. Щавинський не розглядав колекціонування як засіб збагачення. У цій діяльності він користувався науковими інтересами та бажанням подарувати власну збірку Києву. На альтруїстичному та проукраїнському характері колекціонування В. Щавинського наголошував В. Перетц: «В. О. [Щавинський] на свій трудовий заробіток “не збудував палат мурованих”, – більше, – не забезпечив навіть своєї дружини, яку дуже кохав. Все, що він мав, – він витратив на збирання надзвичайної колекції старовинних образів, переважно голландської школи; цю колекцію він мав намір подарувати своїй Вітчизні, передавши її до Київського публічного музею»²⁶³.

Думку В. Перетца поділяв і С. Яремич, який у своїх спогадах про В. Щавинського зазначав: «Зазвичай навіть багаті колекціонери піддаються спокусам матеріальних вигод, і збирання, зрештою перетворюється на своєрідну антикварність.

Такий був характер колекціонування В. Н. та Б. І. Ханенків, які, нерідко ганяючись за уявною вигодою, втратили добру частину найцінніших художніх творів. Які першокласні картини французької та голландської шкіл втратив Київ завдяки тому, що збирачі віддавали данину матеріальним фікціям та швидкоплинним примхам смаку.

Щавинський, незважаючи на обмеженість коштів, ніколи нічого не продавав із зібраного. Раз до нього потрапило – кінчено. Це вважалося недоторканим. Все, що він збирав, всю працю і весь підсумок свого життя, він заздалегідь призначав своєму улюбленому місту Києву»²⁶⁴.

Отже, художні твори В. Щавинський почав збирати у 1906 р. і того року він придбав свої перші 15 картин, із яких 12 творів було куплено у Санкт-Петербурзі, 1 – в Лондоні, а ще 2 – у поміщиків Кисловських із Каширського повіту Тульської губернії. 9 із 15 картин, які було придбано у 1906 р. представляли творчість художників нідерландських шкіл.

Розглянемо ще деякі статистичні відомості, які, певною мірою, відображають діяльність В. Щавинського як колекціонера та характеризують його художню збірку. Ці дані складено на основі аналізу каталогу картин колекціонера²⁶⁵.

²⁶² ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

²⁶³ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 4; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 190.

²⁶⁴ Яремич С. П. Учений, колекціонер, експерт. *Степан Петрович Яремич*. С. 305.

²⁶⁵ Собрание картин В. А. Щавинского. Пг. : Изд. общины Св. Евгении, 1917. 184 с.

У каталозі художньої колекції картин В. Щавинського представлено 150 полотен, які він зібрав протягом 1906–1916 рр. Із них 120 картин репрезентують нідерландські школи, інші 30 художніх творів представляють італійські (13 картин), французькі (5), іспанські (5), німецькі (5) та англійські (2) школи.

Упродовж 1906–1912 рр. В. Щавинський щорічно покупав 15 і більше картин, найбільшу кількість творів він придбав у: 1907 р. – 23, 1909 р. – 20, 1912 р. – 21. Потім спостерігається суттєвий спад, що, імовірно, був викликаний подіями Першої світової війни, бо у 1913 р. було придбано 9 творів, а в 1915 р. колекціонер купив лише 2 картини.

Переважну більшість картин (140 із 150) В. Щавинський придбав у Санкт-Петербурзі (Петрограді), що суперечить твердженням деяких біографів, скажімо, того ж М. Могилянського, що твори колекціонер купував під час системних поїздок до країн Західної Європи. Одну із перших своїх картин В. Щавинський придбав у Лондоні (1906), ще були покупки двох творів у Берліні (1907, 1910) та трьох картин у Брюсселі у 1910 р. По одній картині він купив у Гаазі (1910), Відні (1911), Парижі (1914) та Амстердамі (1914).

У літературі про В. Щавинського ще зазначається, що найкращі твори для своєї колекції він придбав за кордоном²⁶⁶. Звернувшись до каталогу його зібрання, можна встановити, які саме картини колекціонер купив у Європі – це «На водопої» Ніколаса Пітерса Класа Берхема, «На березі каналу» Ловіса Блумарта, «Ідолослужіння Соломона» Леонарда Брамера, «Лукреція» Яна ван Гансбергена, «Троє селян на стогу» Яна ван Гоєна, «Корабельна аварія біля берегу» монограмиста «С М Н V», «Портрет Таймана Осдорпа» невідомого автора, «Риба на морському березі» Віллема Ормеа, «Автопортрет» Гезіни Терборх і «Свиняча тушка» Еліаса Вонка.

Більшість із вказаних вище творів є прекрасними картинами, але не менш гарні полотна В. Щавинський придбав і в Санкт-Петербурзі (Петрограді) або у вітчизняних колекціонерів: «Миття посуду» Віллема Калфа, «Жінка, яка зачісується» Пітера Кодде, «Вірсація» Пітера Ластмана, «Булочник і булочниця» Адріана ван Остаде, «Гра в кулі» та «Курці» Давіда Тенірса молодшого, «Юдіф» Франса Флоріса, «Гостинність» Франса Франкена та інші²⁶⁷. Тобто однозначно стверджувати, що найкращі твори для своєї колекції В. Щавинський придбав за кордоном не можна, адже у його зібранні знаходилися не гірші полотна, які він купив не виїжджаючи із Санкт-Петербурга (Петрограда).

²⁶⁶ Борис Т. Коллекция В. А. Щавинского в истории музейного дела Украины. С. 50.

²⁶⁷ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 306.

Назвемо також деякі аукціони та зібрання, які для В. Щавинського стали джерелом для поповнення власної колекції. 6 картин він придбав на аукціоні реставратора картин Ермітажу О. Сидорова (2 у 1907 р. і 4 у 1909 р.). Протягом 1908–1912 рр. купив 5 полотен у поміщика І. Забельського із Луги. 4 твори В. Щавинський придбав під час розпродажу колекції відомого статистика і колекціонера П. Охочинського, після смерті останнього у 1909 р. 3 картини в 1910 р. купив у відомого історика, бібліофіла та колекціонера О. Селіванова. 3 полотна В. Щавинський придбав на аукціонах картин П. Деларова, який був власником однієї з найкращих у Санкт-Петербурзі колекцій західноєвропейського живопису (1914, 1915, 1916). Одну із останніх картин своєї колекції він у 1916 р. придбав у барона М. Врангеля, знаного підприємця, письменника й антиквара та батька відомого генерала П. Врангеля і талановитого мистецтвознавця, редактора журналу «Старые годы» Миколи Миколайовича Врангеля.

Варто зазначити, що питання формування художньої колекції В. Щавинського вимагає ретельного дослідження та ще уточнення фактів, які наводяться у працях про історію створення його зібрання. Наприклад, у відомій статті Т. Борис указано: «В. А. Щавинський постійно відвідував аукціони та магазини Петрограда, спілкувався з досвідченими мистецтвознавцями. Так, приміром, 24–27 лютого 1916 р. у Петрограді відбувся великий розпродаж творів мистецтва з колекції Павла Деларова – шедеврів голландського, іспанського, французького, російського мистецтва. Тут Василь Олександрович придбав картини Яна ван Гоєна “Троє селян на стогу”, Яна ван Кесселя “Пташник” та Пітера де Хоха “Хвора та лікар”»²⁶⁸.

Дійсно В. Щавинський із зібрання П. Деларова придбав три картини, проте, як зазначив сам колекціонер, твори було куплено не за один, 1916 р., а протягом трьох років, 1914–1916 рр. Полотно «Троє селян на стогу» Яна ван Гоєна із колекції П. Деларова куплено на аукціоні у Парижі в 1914 р.²⁶⁹. Картину «Пташник» Яна ван Кесселя старшого В. Щавинський купив на аукціоні картин П. Деларова у Петрограді в 1915 р.²⁷⁰. Полотно «Лікар», за визначенням В. Щавинського, пензля Яна Вермеєра Делтфського він придбав на аукціоні картин П. Деларова у Петрограді в 1916 р. Цей твір у паризькому каталозі художнього зібрання П. Деларова значиться як полотно школи Пітера де Хоха²⁷¹.

²⁶⁸ Борис Т. Коллекция В. А. Щавинского в истории музейного дела Украины. С. 50.

²⁶⁹ Собрание картин В. А. Щавинского. С. 53.

²⁷⁰ Там само. С. 78.

²⁷¹ Там само. С. 35–36.

Перш ніж перейти до розгляду засад, якими керувався В. Щавинський під час формування своєї художньої колекції, зазначимо, що на початок своєї діяльності як колекціонера він уже співпрацював і листувався з видатними європейськими мистецтвознавцями, музейними співробітниками і колекціонерами, зокрема, німецьким істориком і теоретиком мистецтва, авторитетним дослідником раннього нідерландського живопису XV–XVI ст. **Максом Якобом Фрідлендером (1867–1958)**. Сам М. Фрідлендер був учнем німецького історика мистецтва, колекціонера та музейного діяча **Арнольда Вільгельма фон Бодє (1845–1929)**, який став одним із засновників сучасного музеєзнавства. В. фон Бодє виступив фундатором Музею кайзера Фрідріха (нині – Музей Бодє) на Музейному острові в Берліні.

В особовому архіві В. Щавинського в Інституті рукопису НБУВ відклався лист від колекціонера І. Забельського, датований 5 листопадом 1907 р. Із контексту документа зрозуміло, що В. Щавинський вів переговори із автором листа щодо продажу із колекції поміщика трьох картин для М. Фрідлендера²⁷², який на той час очолював Берлінську картинну галерею та Граверний кабінет. Міститься також лист М. Фрідлендера, надісланий В. Щавинському із Берліна 23 грудня 1907 р., у якому йдеться про оцінку картини, що належала до німецької школи живопису²⁷³.

Як колекціонер В. Щавинський зосередив свої зусилля на збиранні картин майстрів нідерландських шкіл. Чим був зумовлений такий вибір? Напевне, комплексом чинників. Згодом характеризуючи свою художню колекцію, В. Щавинський підкреслював, що збірка складена переважно із творів XVII ст. «доби розквіту північного мистецтва»²⁷⁴. Імовірно, його цікавили та вражали перетворення та здобутки Північного Ренесансу, які значною мірою проявилися у Нідерландах, яка входила до найбагатших і розвинених країн європейського континенту того часу. Розквіт національної культури Нідерландів знайшов відображення, зокрема, й у розвитку голландського та фламандського живопису та гравюри, становленню у XVII ст. реалізму в усіх художніх жанрах і формуванню національних мистецьких шкіл, твори яких приваблювали колекціонерів і дослідників.

Нові ідеї та досягнення голландських і фламандського митців, стрімке поширення світських жанрів у нідерландському мистецтві вплинули й на розвиток культури в інших європейських країнах, у тому числі, як зазначав В. Щавинський, мали великий вплив і на українську культуру²⁷⁵. Напевне,

²⁷² ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 43. Арк. 1–1 зв.

²⁷³ Там само. Од. зб. 62. Арк. 1–1 зв.

²⁷⁴ Там само. Од. зб. 41. Арк. 2.

²⁷⁵ Там само.

він мав намір дослідити вплив нідерландського мистецтва на українське, що також спонукало його до колекціонування картин нідерландських шкіл і дослідження голландського та фламандського живопису. Понад те, за спогадами С. Яремича, В. Щавинський «мріяв про видання книги про великий голландський живопис українською мовою»²⁷⁶. У планах В. Щавинського був ще один проєкт, який він не встиг реалізувати: «У нього було підібрано матеріал із зображеннями українських козаків на голландських картинах XVII століття. Така гучна слава, якою користувалася Запорізька Січ у середині XVII століття, анітрохи не суперечить цій темі. Мені здається, що Щавинський навіть називав ім'я одного з майстрів, і ніби [то був] Ян Ба- тист Ваннікс старший»²⁷⁷.

При нагоді звернемо увагу на те, що В. Щавинський зібрав значну колекцію українських бібліографічних, художніх і мистецьких пам'яток: «Змушений жити далеко від Батьківщини, він завше думками линув до неї. У вільні часи він невпинно студіював минуле українського народу, а для цього збирав усе, що могло йому допомогти в цьому. Він зібрав порядну бібліотеку історичних джерел та розвідок по історії України, починаючи з літописів і кінчаючи козацькими хронічками та мемуарами, а також ряд видань українських письменників»²⁷⁸.

Найціннішими з української частини колекції В. Щавинського були пам'ятки, що стосувалися літературної та художньої творчості Т. Шевченка²⁷⁹.

Додамо, що разом із М. Біляшівським, О. Новицьким, В. Перетцем, Б. і В. Ханенками, К. Широцьким, В. і Д. Щербаківськими, С. Яремичем та іншими патріотично налаштованими українськими вченими, колекціонерами та громадсько-культурними діячами В. Щавинський дарував історично-культурні та бібліографічні пам'ятки Київському міському художньо-промислому і науковому музею²⁸⁰.

²⁷⁶ Яремич С. П. Учений, колекціонер, експерт. *Степан Петрович Яремич*. С. 307.

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 3; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

²⁷⁹ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1 зв.

²⁸⁰ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за 1913 год. Киев, 1914. С. 8, 10; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за 1914 год. Киев, 1915. С. 10; Оксенич М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернівці, 2007. Вип. 8. С. 170, 172.

Звичайно, що велику увагу В. Щавинський приділяв збиранню наукової літератури з історії нідерландського живопису, яку він з ентузіазмом вивчав, адже добре володів німецькою та нідерландською (голландською) мовами²⁸¹. У його книжковому зібранні перебували праці таких мистецтвознавців і митців, як В. фон Боде, К. Восмаар, Г. Кнакфус, К. ван Мандер, Г. Ригель, І. Фіренс-Геварт, К. Фрейзе, Т. фон Фріммель, К. Хофстеде де Гроот, Б. Хют, Ю. фон Шлоссер та інших учених. Можливість читати праці видатних дослідників історії нідерландського мистецтва в оригіналі та листуватися з деякими із них був ще одним чинником, який сприяв поглибленню інтересу В. Щавинського до збирання та вивчення художніх творів голландського та фламандського живопису.

Принагідно зазначимо, що на шпальтах художнього журналу «Старые годы» В. Щавинський виступав з оглядами нових видань, які було присвячено історії та характеристиці нідерландського живопису. Зокрема, він дав високу оцінку словнику нідерландських художників у трьох томах, що протягом 1905–1911 рр. виходив друком у Відні й Лейпцигу, та який був підготовлений «талановитим істориком голландського мистецтва та перекладачем його першоджерел» австрійським мистецтвознавцем Альфредом Вурцбахом²⁸². В іншій своїй розвідці В. Щавинський привернув увагу художнього часопису до серії видань з голландського та фламандського живопису, яка виходила друком у Лейпцигу за авторством мистецтвознавців В. Мартіна та Е. Моеса²⁸³.

Оригінальну думку про зацікавленість В. Щавинського нідерландським живописом висловив С. Яремич, який пояснював пристрасть вченого до картин голландських шкіл «органічними властивостями» його характеру²⁸⁴.

Вище ми вже неодноразово посилалися на мемуари **Степана Петровича Яремича (1869–1939)**, який чи не єдиний у своїх спогадах характеризував В. Щавинського саме як експерта та колекціонера. Їх С. Яремич написав після загибелі В. Щавинського наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст., але світ вони побачили лише у 2009 р.²⁸⁵. На основі аналізу

²⁸¹ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 304.

²⁸² В. Щ-ский. [Щавинский В.]. Wurzbach A., von. *Niederländisches Künstler-Lexikon*. Wien und Leipzig, 1906–1911. *Старые годы*. 1911. Май. С. 44–45.

²⁸³ Щ. [Щавинский В.]. Серия книг, посвященных голландской и фламандской живописи]. *Старые годы*. 1912. Июнь. С. 44.

²⁸⁴ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 303.

²⁸⁵ Там само. С. 303–308.

мемуарів С. Яремича, спогадів інших діячів, зокрема, О. Бенуа і В. Головчинер²⁸⁶ та низки документів, у тому числі тестаменту В. Щавинського щодо своєї колекції, при оформленні якого С. Яремич виступив першим свідком²⁸⁷, можна стверджувати, що В. Щавинського та С. Яремича, які тісно співпрацювали у багатьох установах, товариствах, виданнях, комітетах і комісіях, у тому числі й українських, об'єднувала справжня багаторічна чоловіча дружба, яка ґрунтувалася на любові до України та її культури, мистецтва у цілому та скріплювалася спільними професійними інтересами та справами.

Варто зазначити, що В. Щавинський і С. Яремич були однодумцями у багатьох питаннях, скажімо, й щодо реформування Товариства заохочення мистецтв, проти чого активно виступали М. Реріх і його прибічники. М. Реріх у боротьбі проти В. Щавинського і С. Яремича та тих, хто їх підтримував, намагався ще заручитися підтримкою О. Бенуа, зокрема, просив його врятувати С. Яремича від «поганого впливу» В. Щавинського²⁸⁸. Цікаві записи щодо стосунків В. Щавинського і С. Яремича, зокрема, й у контексті згаданої історії залишив О. Бенуа у своїх мемуарах. Наприклад, він зазначав, що С. Яремич, який душею підтримував реформи у Товаристві та сумлінно відносився до обов'язків очільника його музею та бібліотеки, сам не мав великих організаторських здібностей, тобто не був «здатний ні на дії, ні на вдалий вибір людей і ще менш на керівництво ними»²⁸⁹, на відміну, додамо, від В. Щавинського. Дружба між В. Щавинським і С. Яремичем не подобалася М. Реріху, який побоювався їхнього тандему. Про дружбу між В. Щавинським і С. Яремичем писав О. Бенуа, який сам знаходився у приятельських стосунках із останнім, але із суб'єктивних чинників критично ставився до діяльності В. Щавинського. Як вважав О. Бенуа: «Дружба ця засновувалася на обідах та на рясній випивці, а частково і на культі України»²⁹⁰.

Отже, як підмітив О. Бенуа, В. Щавинський та С. Яремич були живими людьми зі своїми перевагами та вадами, але не можна було не побачити, що в основі їхньої дружби лежала любов до України.

Як і В. Щавинський, С. Яремич походив з України. Народився він на Київщині, навчався у Лаврській іконописній майстерні та Київській рису-

²⁸⁶ Головчинер В. Д. Раздумья и размышления. *Степан Петрович Яремич* / Сост. И. И. Выдрин, В. П. Третьяков. СПб. : Издательство «Сад искусств», 2005. С. 101–119.

²⁸⁷ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 1–1 зв.

²⁸⁸ Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. С. 642.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ Там само. С. 626.

вальної школі М. Мурашка, брав уроки у М. Ге і М. Врубеля, з яким оздоблював орнаментами Володимирський собор у Києві. Мешкаючи в місті на Дніпрі, С. Яремич виступив на захист унікальних розписів XVII ст. Успенської церкви Києво-Печерської лаври, коли під час реставрації пам'ятки планувалося обновити її розписи. Захисту фресок у Лаврі він присвятив статті «Пам'ятки мистецтва XVI і XVII століть у Києво-Печерській лаврі» та «Ще раз про пам'ятки мистецтва Києво-Печерської лаври», які вийшли друком на шпальтах журналу «Киевская старина». Серед іншої українознавчої літератури у книгозбірні В. Щавинського зберігалися праці С. Яремича²⁹¹ Під час реставрації Андріївської церкви у 1898–1903 рр. С. Яремич обстежував інтер'єр храму, долучившись, як згодом і В. Щавинський, до робіт зі збереження унікальної архітектурної пам'ятки. Відомі й картини С. Яремича, присвячені українській тематиці: «Вид на Дніпро з Княжої гори», «Українська дівчина», «Дніпро» та ін.

С. Яремич був видатним колекціонером, якому належала велика збірка рисунків і гравюр вітчизняних та західноєвропейських майстрів. Багато пам'яток із своїх збірок він, як і В. Щавинський, жертвував музеям Києва. Зокрема, дарував твори Т. Шевченка, ікони, українські стародруки тощо. Як науковець, С. Яремич значну увагу уділяв питанням збереження, вивчення та реставрації мистецьких творів і пам'яток старовини. Цікаво, що у грудні 1924 р. йому, як і В. Щавинському, пропонували обійняти посаду директора Музею мистецтв ВУАН у Києві²⁹².

Отже, С. Яремич, який протягом тривалого часу дружив і співпрацював із В. Щавинським, добре знав його вдачу, вважав, що навіть своїм характером він відповідав колекціонеру та досліднику картин шкіл нідерландського живопису: «Я не сказав би, що В. О. Щавинському була властива скритність, як це може здатися при першому знайомстві. Він скоріше був обдарований зосередженістю та розсудливою стриманістю. Зосередження – органічна риса характеру, а стриманість – результат вдумливої роботи над собою. І внаслідок цього – вміння чи, вірніше, властивість знаходити у кожному предметі його живий і поетичний сенс.

З яким блаженним почуттям він згадував проведені ним у дитинстві та юності роки у Білій Церкві та на берегах Дністра, а потім пізніше – у Києві з його чудовими околицями, і це не заважало йому жити протягом багатьох років на фабриці, на Лігівці, не втрачаючи радісного ставлення до навколишнього.

²⁹¹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 79.

²⁹² Булаєвська Н. Людина семи талантів. До 140-річчя від дня народження С. П. Яремича. Відлуння віків. 2010. № 1. С. 62.

Таку ж заразливу радість, що розповсюджувалася і на його друзів, він переживав, коли знаходив картину, що дуже цікавила його, якийсь рідкісний зразок Межигірського фаянсу або документ, книгу або, нарешті, факт, що кинув нове світло на тему, яка не давала йому спокою.

І пристрасть Василя Олександровича до картин голландської школи пояснюється органічною властивістю його характеру, його невичерпною допитливістю, яка ніколи не слабшала»²⁹³.

Прагнення до колекціонування та дослідження художніх творів нідерландських шкіл обумовлювався ще й тим, що наприкінці XIX – на початку XX століть на художньому ринку Росії оберталася багато картин нідерландських митців, що активно завозилися в країну з початку XVIII ст., а з кризою поміщицьких господарств, спричиненою реформою 1861 р., стали регулярно виставлятися на художніх аукціонах у Північній Пальмірі. З 1870-х рр. серед вітчизняних істориків мистецтва і колекціонерів став виникати сталий науковий інтерес до полотен художників нідерландських шкіл, утім на початок XX ст. серйозних дослідників і колекціонерів нідерландського живопису в країні було обмаль.

На той час одним із найавторитетніших фахівців з історії нідерландського живопису був видатний мандрівник, учений-географ і статистик **Петро Петрович Семенов-Тянь-Шанський (1827–1914)**, який понад п'ятдесят років наполегливо збирав колекцію нідерландського живопису XVI–XVII ст., ретельно вивчав історію нідерландського мистецтва та біографії майстрів Голландії та Фландрії, поставивши собі за мету сформувати колекцію, яка б заповнила лакуни збірки нідерландського живопису в Ермітажі та репрезентувала творчість не тільки знаних, а й маловідомих та забутих нідерландських митців. Унаслідок багаторічних системних пошуків, співпраці з вітчизняними та європейськими антикварами і колекціонерами, регулярної участі у художніх аукціонах, у тому числі Берліна, Відня, Парижа, Лондона та інших європейських міст, П. Семенову-Тянь-Шанському вдалося зібрати одну з найбільших в Європі за повнотою та художньою значимістю художню колекцію, до якої входило понад 700 картин і 3500 аркушів графіки голландських та фламандських майстрів. Результати своїх ґрунтовних досліджень колекціонер підсумував у праці «Етюди з історії нідерландського живопису» (1885–1890) і каталозі власної збірки, що вийшов друком у 1906 р. Як тут не згадати, що В. Щавинський розпочав свою діяльність колекціонера саме у 1906 р.

²⁹³ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 303.

І М. Фабриціус, і П. Семенов-Тянь-Шанський, каталоги художніх колекцій яких побачили світ у 1906 р., безперечно, мали вплив на діяльність В. Щавинського як колекціонера. Опосередковано про їх вплив свідчить хоча б і те, що на смерть лише цих двох видатних збирачів пам'яток мистецтва він відгукнувся статтями-некрологами²⁹⁴. Якщо зі значною мірою імовірності можна говорити про вплив М. Фабриціуса, який з великим ентузіазмом і натхненням ставився до збирання пам'яток, на В. Щавинського у питанні прийняття рішення зайнятися колекціонуванням, то вплив поважного науковця П. Семенова-Тянь-Шанського на нього, як колекціонера, був безсумнівним та набагато більшим і значущим. На думку С. Яремича: «Щавинському пощастило зблизитися з цим колекціонером (П. Семеновим-Тянь-Шанським – *А. Ш.*), що вже стояв у присмерку своїх днів, і при цьому він з рідкісною увагою використав досвід маститого збирача. Цьому сприяли винятково сприятливі обставини. На час знайомства із Семеновим-Тянь-Шанським він уже мав солідну підготовку в облюбованій ним області»²⁹⁵.

Спільні інтереси у колекціонуванні, поважне ставлення В. Щавинського до П. Семенова-Тянь-Шанського як до свого навчителя у питаннях збирання старовинних пам'яток нідерландського живопису сприяли встановленню між ними дружніх і довірливих стосунків. І коли у 1910 р. постало питання про продаж збірки П. Семенова-Тянь-Шанського Ермітажу, то власник колекції, який тоді мав 83 роки, довірив представляти свої інтереси під час здійснення акту купівлі-продажу саме В. Щавинському, в особовому архівному фонді якого зберігся проєкт листа з цього приводу:

«Милостивий Государ

Василь Олександрович,

цим уповноважую Вас зробити замість мене здачу проданої мною Імператорському Ермітажу колекції картин, уповноваженому на те особі, а також заміняти мене при прийнятті зазначеної колекції на довічне моє користування, при чому надаю Вам право розписуватися замість мене як на складеному під час руху робіт, щодня ними займаючись, із передання Ермітажем картин, а також в остаточному протоколі про прийом картин з боку Ермітажу та здачі ним у моє довічне користування,

²⁹⁴ Щавинский В. Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанский. *Старые годы*. 1914. Март. С. 57–59; Щавинский В. М. П. Фабрициус. *Старые годы*. 1915. Июль–август. С. 116.

²⁹⁵ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 304.

причому за підписання такого протоколу будь-яка відповідальність за подальше зберігання колекції покладається на мене, згідно з договором, укладеним мною з Директором Імператорського Ермітажу оголошеного у СПб нотаріуса Арцебушева 10го цього червня за № 3955, государю високоблагородію В. О. Щавинському.

12го червня 1910 р.

П. П. Семенов-Тянь-Шанський»²⁹⁶.

Відмовившись від надзвичайно вигідних пропозицій закордонних покупців (500 тис. руб.), П. Семенов-Тянь-Шанського свою колекцію нідерландського живопису за удвічі меншу ціну (250 тис. руб.) продав Ермітажу, домовившись залишити у себе збірку до власної смерті.

Науково-системний і разом з тим творчий характер колекціонування П. Семенова-Тянь-Шанського імпонував В. Щавинському. Цей метод збирання свого навчителя він кваліфікував як науково-історичний²⁹⁷, який на той час був багатьом не зрозумілим і не застосовувався більшістю музейних співробітників і колекціонерів у своїй діяльності. А ще учні П. Семенова-Тянь-Шанського, – В. Щавинський, П. Охочинський, Д. Шмідт, – порівнювали колекцію свого навчителя з Бостонською національною галереєю, у якій на початку ХХ ст. формування фондів відбувалося за подвійною системою, яка передбачала поряд з відділами для любителів живопису створення виключно наукових відділів²⁹⁸.

Про прагнення П. Семенова-Тянь-Шанського до системної завершеності під час колекціонування В. Щавинський наголосив у своїй капітальній статті «Історія голландського живопису за колекцією Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанського». Цю засаду поділяв й сам В. Щавинський, і як колекціонер, користувався нею у своїй діяльності: «Збирання будь-яких предметів набуває особливого значення тоді, коли збирач має на увазі можливість у результаті своєї праці отримати повний підбір предметів, що його цікавлять. Зібрана на основі об'єднуючого принципу колекція сама по собі є новим самостійним цілим, вінцем діяльності збирача-творця. Але таке свідоме і суворе ставлення до своїх завдань, на жаль, дуже рідко зустрічається серед збирачів старовини взагалі і старовинних картин особливо, всі приватні колекції, та й багато серед громадських носять суто випадковий характер»²⁹⁹.

²⁹⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 44. Арк. 1.

²⁹⁷ Щавинский В. Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанский. С. 59.

²⁹⁸ Кучумова Л. И. Увлечение покорителя Тянь-Шаня. *Наука в России*. 2001. № 4. С. 61.

²⁹⁹ Щавинский В. История голландской живописи по коллекции Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанского. *Старые годы*. 1909. Май. С. 229.

П. Семенов-Тянь-Шанський зібрав унікальну, завершену та зразкову колекцією нідерландського живопису XVI–XVII ст., у якій містилися твори понад 400 майстрів голландських і фламандських шкіл. В. Щавинський же, будучи прибічником ідей П. Семенова-Тянь-Шанського і перебуваючи з ним у дружніх стосунках, мав можливість не тільки ознайомитися із колекцією, а і всебічно дослідити збірку, користуючись «дуже люб'язним сприянням, підтримкою та вказівками її власника»³⁰⁰. У своїй статті на основі аналізу художніх творів нідерландських митців, засновників і представників голландських шкіл, що увійшли до колекції П. Семенова-Тянь-Шанського, та вдало використовуючи той же науково-історичний метод, В. Щавинський подав широку панораму розвитку нідерландського живопису у XVI–XVII ст.

Додамо, що В. Щавинський, по змозі, допомагав П. Семенову-Тянь-Шанському поповнювати колекцію творів нідерландських майстрів. Як це було, зокрема, при розпродажі зібрання після смерті колекціонера І. Забельського, коли П. Семенов-Тянь-Шанський попросив В. Щавинського посприяти у придбанні картин Ластмана, Баккера і Беркгейдена³⁰¹. В. Щавинський з інтересом стежив за новинками збірки П. Семенова-Тянь-Шанського, про які поінформував художню та наукову громадськість у своїй розвідці³⁰².

Зі свого боку П. Семенов-Тянь-Шанський надавав В. Щавинському необхідні консультації та слушні поради, а при потребі й, як вже зазначалося вище, кредитував молодшого товариша та однодумця у справі колекціонування. Показовим у цьому плані є лист П. Семенова-Тянь-Шанського до В. Щавинського від 1 липня 1911 р.:

«Дорогий Василь Олександрович,

хоча Ваш приїзд до нас (подружжя П. і Л. Семенових, які тоді перебували у своєму маєтку в Урусово – *А. III.*) дуже б мене втішив, але я ще більше радію Вашій подорожі до Австрії та Венеції, яка ще більше розширить Ваші дороги для нас обох пізнання та погляди. Тільки не захоплюйтеся занадто італійцями, хоча б і реалістами школи Боссано, а пошукайте у Венеції заїжджих нідерландців XVI і

³⁰⁰ Щавинський В. История голландской живописи по коллекции Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанского. С. 230.

³⁰¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 50. Арк. 1–2 зв.

³⁰² Щавинський В. Новости в собрании П. П. Семенова-Тянь-Шанского. *Старые годы*. 1910. Март. С. 36–39.

XVII століття. Але найбільш цікаві для нас Ваші поїздки в австрійських землях: добре, якби Ви відвідали окрім Відня Інсбрук, Будапешт і навіть Германштадт у Трансильванії. У всіх цих місцях Ви знайдете чимало для Вас цікавого, маловідомого та повчального. Як мені шкода, що я не можу пригадати прізвища віденського картиноторгівця, який приїжджав кілька років поспіль до Петербурга і поставав дуже хорошими картинами, зібраними ним в австрійських землях багатьох петербурзьких любителів, завжди починаючи з мене, а потім переходячи до графа Голенищева-Кутузова, сенатора Микешина, Охочинського та інших. Перестав він їздити до Петербурга з часу революції, а ми з Лізою були у нього у Відні 1907 року. Тоді він жив на Дунайській набережній, у чудовому приміщенні.

Якщо Вам трапиться зустріти у продажу картину нідерландської школи XVII або навіть XVI століття, наскільки можна з достовірним підписом, написаного таким художником, якого в мене немає, але принаймні гідного повного Вашого схвалення, і перевищує кошти, які Ви маєте, то згадайте про мене, на що я готовий надати у Ваше розпорядження, звичайно після Вашого повернення кредит у розмірі, що перевищує на 50 %, той, який Ви мали у Вашому розпорядженні в минулу Вашу поїздку.

Всією душею Вам відданий

і Вас люблячий

П. Семенов-Тянь-Шанський

Пишіть мені.

Р. С. У віденського картиноторгівця, про якого я Вам нагадую, було два, скільки мені пам'ятається, оригіналу Брамера»³⁰³.

Тоді, під час поїздки до Європи у 1911 р., В. Щавинський придбав лише одну картину у Відні – це було полотно голландського художника «золотого віку» Еліаса Вонка³⁰⁴. Щодо порад і впливу П. Семенова-Тянь-Шанського, то В. Щавинський, за його зізнанням, із жадібністю вивчав досвід свого навчителя, але після смерті останнього все ж шкодував, що недостатньо скористався наданою йому рідкісною можливістю долучитися до знань та «духовної скарбниці» видатного вченого³⁰⁵.

Важливим було й те, що співпрацюючи та тісно спілкуючись із П. Семеновим-Тянь-Шанським, В. Щавинський мав можливість розширювати коло своїх знайомств із представниками художньої еліти, істориками мис-

³⁰³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 48. Арк. 1–2 зв.

³⁰⁴ Собрание картин В. А. Щавинского. С. 148.

³⁰⁵ Щавинский В. Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанский. С. 57.

тецтва та збирачами пам'яток давнього живопису й мистецтва, серед яких був і київський колекціонер Б. Ханенко. Точно не відомо коли і за яких обставин відбулося знайомство В. Щавинського із Б. Ханенком, але можна припустити, що цьому посприяв П. Семенов-Тянь-Шанський, який консультував обох колекціонерів³⁰⁶.

Напевне, що ще на початку своєї діяльності як колекціонера В. Щавинський знав про колекційну збірку Б. і В. Ханенків, каталоги якої вийшли друком у 1896 і 1899 рр., а згодом, у 1911 р., Ханенки видали й ілюстрований альбом живопису північних шкіл. На концептуальну подібність каталогів колекції Ханенків і каталогу художнього зібрання В. Щавинського, що вийшов друком у 1917 р., звернув увагу відомий історик С. Білокінь. Утім, при цьому, дослідник указав і на різницю у виданнях: ханенківський каталог виглядає як «конспект» або «фіксація» ідеї, а каталог В. Щавинського – як її «реалізація»³⁰⁷. Проте, можна й по іншому оцінювати ці два видання: каталог Ханенків виглядає аматорським і недосконалим порівняно із науково завершеною працею В. Щавинського.

Картини голландських та фламандських художніх шкіл досить широко було представлено серед полотен зібрання Ханенків. Про те, що В. Щавинський добре знав зміст київської збірки Ханенків, свідчать і його мистецтвознавчі дослідження, адже окремі картини представників нідерландських шкіл із колекції Ханенків він згадував у низці своїх праць³⁰⁸. Так, у лютневій книжці журналу «Старые годы» за 1912 р. побачила світ стаття В. Щавинського, присвячена творчості видатного голландського художника періоду розквіту нідерландського живопису XVII ст. Леонарда Брамера, картини якого було представлено у художніх зібраннях обох колекціонерів. Авторський відбиток після публікації своєї праці «Леонард Брамер» В. Щавинський подарував Б. Ханенку з дарчим написом: «Вельмишановному і дорогому Б. І. Ханенку на добру пам'ять. 27 березня 1912 р. С.П.Б. В. Щавинський»³⁰⁹.

Цей документ засвідчує хороші стосунки між В. Щавинським і Б. Ханенком, які з повагою ставилися один до одного. Зрозуміло, що колекціонери добре знали й зміст обох художніх збірок. А от постає таке запитан-

³⁰⁶ Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). С. 385.

³⁰⁷ Білокінь С. Записки Богдана Ханенка. *Правдиве українське серце*. Олександр Рибалко. Київ : Видавничий дім «Простір», 2010. С. 447.

³⁰⁸ Щавинский В. Леонард Брамер. *Старые годы*. 1912. Февраль. С. 32, 36, 40; Щавинский В. Выставка «Искусство союзных народов». *Старые годы*. 1915. Январь–февраль. С. 84.

³⁰⁹ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 92.

ня: «Чи враховував В. Щавинський, формуючи свою художню колекцію з метою передати її Києву, зміст художніх творів у зібранні Б. Ханенка, який теж мав бажання подарувати власну колекцію Києву, аби обидві збірки, опинившись у Києві, доповнили б одне одну, склавши певну цілісність?».

У літературі утвердилася думка, що В. Щавинський, формуючи свою художню колекцію, враховував зміст зібрання Ханенків³¹⁰. Підставою для такої думки, скажімо, як у праці Л. Сак, стало твердження українського мистецтвознавця та музеєзнавця С. Гілярова, який у передмові до каталогу картин Музею мистецтв ВУАН зазначив: «Українець походженням, В. О. Щавинський збирав свою колекцію не тільки для себе самого; він мав на увазі згодом офірувати її “Українському Національному Музеєві”». Він сподівався, що такий музей повинні таки колись утворити в Києві й в нього, як він гадав, мали б увійти й добре відома йому збірка його приятеля Б. І. Ханенка. Тому, набуваючи речі, він прагнув здобувати саме такі, що правили б за додаток і доповнення до збірки Ханенків»³¹¹.

Інші джерела, які б підтверджували думку, що В. Щавинський, формуючи свою художню колекцію, враховував зміст зібрання Ханенків, нині невідомі (принаймні невідомі автору).

У пошуках відповіді на поставлене запитання, було переглянуто дослідження С. Білоконя, який у кількох своїх працях зауважив: «збираючи свою колекцію, Василь Щавинський орієнтувався на київську збірку Ханенків, додатком і доповненням якої він її бачив»³¹².

Без сумніву, С. Білокінь добре знав вище вказане твердження С. Гілярова³¹³, але для підтвердження своєї думки він посилається не на передмову, написану останнім для каталогу картин Музею мистецтв ВУАН, а на працю К. Акінши³¹⁴ та публікацію про Другий державний музей у Києві в журналі «Наше минуле» за 1919 р.³¹⁵. Проте у вказаних С. Білоконом публікаціях жодним чином про наміри В. Щавинського у колекціонуванні або про його ставлення до збірки Б. Ханенка чи співпрацю колекціонерів

³¹⁰ Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). С. 385; Білокінь С. Записки Богдана Ханенка. *Правдиве українське серце. Олександр Рибалко*. Київ : Видавничий дім «Простір», 2010. С. 447.

³¹¹ [Гіляров С.]. Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук. *Каталог картин* / Склад С. О. Гіляров. Київ : Видання Всеукраїнської академії наук, 1931. С. XII.

³¹² Білокінь С. Записки Богдана Ханенка. С. 447; Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Київ, 2006. С. 40.

³¹³ Білокінь С. До історії каталогу «Музею мистецтв ВУАН» 1931 року. *Правдиве українське серце. Олександр Рибалко*. Київ : Видавничий дім «Простір», 2010. С. 450–489.

³¹⁴ Акінша К. Забытый меценат. *Наше наследие*. 1989. № V. С. 28–38.

³¹⁵ Другий державний музей. *Наше минуле*. Київ, 1919. Ч. 1–2. С. 181–182.

давнішого західноєвропейського живопису не йдеться. У статті про Другий державний музей у Києві, який створювався на базі зібрання Ханенків у будинку по вул. Терещенківській, 15, В. Щавинського зовсім не згадано. А у праці К. Акінши «відомого колекціонера та знавця голландського живопису» В. Щавинського згадано лише один раз і не в контексті розглядаємого нами питання, а наводиться його думка про петербурзький антикварний ринок 60–70-х рр. XIX ст., на якому тоді перебувало багато картин майстрів голландських і фламандських шкіл³¹⁶. Отже, ще раз наголосимо на відсутності джерел про наміри В. Щавинського збирати колекцію художніх творів з урахуванням змісту зібрання Ханенків.

Звичайно, було б ідеально, якби два талановитих і енергійних колекціонера-патріота, які планували подарувати свої художні збірки Києву, координували чи узгоджували свою діяльність. Або, хоча б один із них, скажімо В. Щавинський, який розпочав свою діяльність з колекціонування на декілька десятків років пізніше за Ханенків і мав набагато менші статки, а отже і можливості у колекціонуванні, формував свою колекцію картин як додаток до збірки художніх творів Ханенків. Проте, вважаємо, що це мало імовірно.

Напевне, з більшою вірогідністю можна припустити, що В. Щавинський у своєму колекціонуванні міг би орієнтуватися на зібрання свого родича, – М. Фабриціуса, – який мріяв відкрити картинну галерею у Києві та подарувати її місту, адже у його зібранні теж перебували полотна майстрів нідерландських шкіл. При нагоді зазначимо, що М. Фабриціус таки заповів свою колекцію Києву. Але рідним колекціонера, який помер у 1915 р., не удалося виконати волю небіжчика³¹⁷. Із листа вдови Є. Фабриціус (Шміт) до В. Щавинського відомо, що вона вела поговори з Київським художньо-промисловим і науковим музеєм щодо передавання колекції М. Фабриціуса

³¹⁶ Акинша К. Забытый меценат. С. 31.

³¹⁷ Поряд із суб'єктивними були й об'єктивні причини, які завадили передати колекцію М. Фабриціуса до Київського художньо-промислового і наукового музею, адже у зв'язку із подіями Першої світової війни збірки самого музею було евакуйовано до Москви. Частина колекції картин М. Фабриціуса було розпродано на аукціонах, а частину передано до Рум'янцевського музею у Москві, де протягом 1917–1922 рр. вона виставлялася в окремому приміщенні – «Зала М. П. Фабриціуса». Після ліквідації в 1924 р. Рум'янцевського музею 24 кращі картини із зібрання М. Фабриціуса передали до Третьяковської галереї, а інші полотна розійшлися провінційними музеями. Місце знаходження ж його збірки ювелірних виробів та цінних зразків нефриту нині невідоме. У 1929 р. Ф. Ернст, як голова Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури, звертався до Наркомату освіти УСРР щодо необхідності повернення колекції М. Фабриціуса київським музеям, проте безрезультатно.

музею, але безуспішно, а деяку участь у збереженні картин дядька брав і В. Щавинський³¹⁸.

Однак, повернемося до питання про можливу співпрацю В. Щавинського із Б. Ханенком. Тут очевидним є лише те, що обидва колекціонери мали намір подарувати свої збірки Києву. Але кожен йшов своїм шляхом. Б. і В. Ханенкам за сорок років удалося зібрати одну з найкращих у Європі приватних колекцій пам'яток давнього мистецтва, до складу якої входило й близько 300 картин західноєвропейських майстрів італійських, нідерландських, іспанських, французьких та інших шкіл. Полотна митців голландських і фламандських шкіл у колекції Ханенків були гармонійною, але рівноправною з іншими, складовою зібрання західноєвропейських художників. Свою колекцію мистецтва Європи, у тому числі й картини, Ханенки розмістили у власному маєтку по вул. Терещенківській, 15, у Києві, маючи намір створити публічний музей свого імені. За заповітом Б. Ханенка, складеним у березні 1917 р., художнім зібранням мала довічно володіти В. Ханенко, а після її смерті воно переходило у власність Києва³¹⁹. У грудні 1918 р. В. Ханенко, аби зберегти колекцію у буремні роки, підписала дарчий документ про передачу зібрання УАН.

Для В. Щавинського ж основним об'єктом колекціонування стали картини майстрів нідерландських шкіл, головним чином, XVII ст., визначеного «золотим віком» нідерландського живопису, які зрештою й склали 80% його художньої збірки. Тобто, на відміну від, скажімо так, еkleктичного художнього зібрання Ханенків, колекція картин В. Щавинського була тематично окреслена нідерландським живописом XVII ст., яку доповнювали збірки гравюр, рисунків і фотографічних знімків картин. Тестаментом від 18 листопада 1917 р. В. Щавинський свою колекцію заповів «Київському національному українському музею» (27 липня 1918 р. на базі Київського художньо-промислового і наукового музею був створений Національний музей України, від 23 червня 1919 р. – Перший держаний музей), де картини з його зібрання, по можливості, мали б виставлятися окремо, а з часом, якщо відбудеться поповнення музею, він пропонував розподіляти його картини разом з іншими творами за художніми школами. Тобто, складаючи тестамент, В. Щавинський вважав свою колекцію за тематично завершену та самодостатню збірку, але, якщо і допускав її поєднання з іншими колекціями, то лише за художніми школами творів, але не за їх власниками³²⁰.

³¹⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 59. Арк. 1 зв.–2.

³¹⁹ Другий державний музей. *Наше минуле*. С. 181.

³²⁰ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 1.

Восени 1918 р. більшу частину своєї збірки картин В. Щавинський передав на тимчасове зберігання до Ермітажу, чекаючи нагоду передати всю колекцію до Києва. Намагаючись знайти вихід із ситуації, що склалася із прийняттям 8 березня 1923 р. декрету ВЦВК РНК РСФРР «Про облік і реєстрацію предметів мистецтва і старини», згідно якого художні речі, що зберігалися у державних музеях, визнавалися державною власністю і не поверталися їх власникам, В. Щавинський у 1923 р. звернувся із заявою до ВУАН з проханням поклопотатися, аби його колекцію, яка була «не дуже корисна Ермітажу», але мала «велике значення для українського музею» передали, згідно його волі, до «Київського національного музею». У заяві він висловив думку, що, якщо на то буде ухвала ВУАН, то передати його колекцію можна було б і до Музею мистецтв ВУАН імені Б. І. та В. Н. Ханенків, де вже містилися подібні збірки³²¹.

Тут ще наведемо думку В. Перетца, який приклав значних зусиль для перевезення колекції В. Щавинського до Києва. У листі до директора Музею мистецтв ВУАН І. Врони від 8 грудня 1925 р. він підкреслив, що своє зібрання В. Щавинський заповідав вищій науковій установі в Україні. На момент перевезення колекції В. Щавинського до Києва такою установою стала ВУАН: «Воля небіжчика, котру він не раз висловлював – була та, щоб його колекцію було передано вищій науковій інстанції на Вкраїні. За таку, в 1917 р. він мав згаданий Держ[авний] Музей, пізніше ВУАН – коли її було утворено»³²².

Із думкою В. Перетца збігаються свідчення М. Могилянського: «Щ[авинський] завжди тримався думки, що така цінна художня збірка, яку йому пощастило невтомною працею всього життя зложити, не може бути приватною власністю і зробив заповіт, яким галерея передавалася Київському міському музею (тепер – 1^й Державний). Після заснування Укр[аїнської] ак[адемії] наук Щ[авинський] змінив заповіт на користь вищої наукової інституції України (Всеукраїнської академії наук – *А. III.*)»³²³.

Таким чином, свою колекцію В. Щавинський збирав для українського, національного музею у Києві. І стверджувати, що вона формувалася як додаток або доповнення до зібрання Ханенків не вповні коректно. Те, що колекція картин В. Щавинського, частина його бібліотеки, інших збірок опинилися у Музею мистецтв ВУАН, якщо не є випадковістю, то, значною мірою, спричинено збігом обставин. Музей мистецтв ВУАН розглядався як

³²¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 41. Арк. 1–2.

³²² НА НММХ. Оп. 1. Спр. 5. Од. зб. 49. Арк. 20.

³²³ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

один із можливих варіантів розміщення колекції В. Щавинського у Києві. І остаточне рішення про місцезнаходження зібрання мало ухвалити керівництво ВУАН, адже колекцію було передано до ВУАН. Крім того, варіант із Музеєм мистецтв ВУАН став розглядатися лише у 1923 р., тоді як активне формування своєї колекції В. Щавинський завершив у 1916 р. Більш детально про перевіз його зібрання із Ленінграда до Києва та передачу окремих її збірок Музею мистецтв ВУАН буде далі. Утім зазначимо, що не можна не погодитися з іншим твердженням С. Гілярова, який констатував, що: «Збірка Щавинського не абияк збагатила відділ нідерландського малярства [Музею мистецтв ВУАН], поповнила деякі пробіли і в колекції картин італійської школи»³²⁴.

Правий і С. Білокінь, який наголосив, що В. Щавинський і Б. Ханенко збирали: «мистецтво, старе, справжнє, і його справжність розуміли всі»³²⁵.

Підсумовуючи відповідь на вище поставлене запитання, наголосимо, що свою колекцію творів майстрів нідерландського живопису XVII ст. В. Щавинський формував самостійно на основі науково-системного підходу як окреме цілісне зібрання, у якому сукупність представлених полотен мали б скласти завершену систему картин якомога більшої кількості митців голландських і фламандських шкіл означеного періоду. Попри порівняно обмежені статки, йому вдалося зібрати на початку XX ст. одну з найбільших колекцій нідерландського живопису XVII ст., що могла стати прикрасою будь-якого українського музею.

У художньому зібранні В. Щавинського, згідно каталогу його колекції, було репрезентовано творчість майстрів таких **нідерландських** шкіл, як:

Південно-нідерландська (XVI ст.) – Геррі мет де Блес, Адріан Ізенбрандт, Гілліс ван Конінксло, монограміст «P V A», Гілліс Мостарт старший, Лукас ван Фалькенборх, Франс Флоріс;

Північно-нідерландська (XVI ст.) – Пітер Артсен, Пітер Брейгель старший, Гендрік Гольціус, Корнеліус Кетель, Корнеліс Корнеліссен ван Гарлем, Корнеліс Массейс;

Голландська (XVII ст.) – монограмісти «A V T», «C M H V»;

Амстердамська (XVII ст.) – Людольф Бакхейзен, Ян Венікс, Ян Баптист Венікс, Ян Вермеєр Делтфський, Бартоломеус ван дер Гелст, Гендрік Якобс Дюббельс, Віллем Калф, Томас де Кейзер, Ян Лівенс, Ян Лінгельбах, Пітер Ластман, Йоганн Генріх Рос, Еліас Вонк;

³²⁴ [Гіляров С.]. Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук. *Каталог картин*. С. XII.

³²⁵ Білокінь С. Записки Богдана Ханенка. С. 447.

Гаазька (XVII ст.) – Абрагам ван Беєрен, Віллем ван Беммель, Андріс Бот, Йоріс ван дер Гаген, Ян ван Гансберген, Ян ван Гоєн, Дірк Даленс старший, Ісаак ван Дуйнен, Пітер Ян Куаст, Антоні Ян ван дер Крос, Ян Куленбір, Якоб Франс ван дер Мерк, Ян ван Равестейн;

Гарлемська (XVII ст.) – Ніколас Пітерс Клас Берхем, Ловіс Блумарт, Дірк Блекер, Ян Вейнантс, Есайас ван де Вельде, Якоб де Вет, Томас Гереманс, Егберт ван Гемскерк, Корнеліус Деккер, Ян ван Кессель, Пітер Кодде, Пітер ван Лар, Пітер де Молейн, Бартоломеус Моленар, Клас Моленар, Ян ван дер Меєр, Пітер Мулір молодший (Темпеста), Адріан ван Остаде, Віллем де Портер, Саламон ван Ромбоутс, Пітер Геррітс Рустратен, Гезіна Терборх;

Делфтська (XVII ст.) – Леонард Брамер, Антоні Паламедес, Паламедес Паламедес, Егберт ван дер Пул;

Роттердамська (XVII ст.) – Людольф де Йонг, Корнеліс Сафтлевен;

Утрехтська (XVII ст.) – Мельхіор де Гондекутер, Ніколаус Кнюпфер, Віллем Ормеа;

Фламандська (XVII ст.) – Гендік ван Бален старший, Пітер ван Блумен, Ян Франс ван Блумен, Абрагам Брейгель, Ян Брейгель старший, Карл Брейдель, Пауль Бріль, Пітер ван де Вельде, Адам Віллартс, Гаспар де Вітте, Отто ван Веєн, Франс де Гамільтон, Даніель ван Хейль (Гейль), Вільям ван Херп, Абрагам Говертс, Ян Йозеф Гореманс, Корнеліус де Хем, Ян Давідс де Хем, Даніель ван Дейк, Абрагам ван Діпенбек, Герард (Геркулес) Зегерс (Сегерс), Франс Кастельс, Ян ван Кессель старший, «Майстер зимових пейзажів» – Гейсбрехт Лейтенс, Адамс Франс ван дер Мейлен, Жан Франсуа Мілле, Пітер ван Мол, Пітер Снайєрс, Ян Франс Солмакер, Давід Тенірс молодший, Франс Франкен.

Крім того, у художній колекції В. Щавинського представлено полотна митців ще декількох західноєвропейських шкіл, а саме: **англійської** (XVIII ст.) – Річард Уілсон; **німецької** (XVIII ст.) – Іоганн Альберт Ангермайєр, Август Кверфурт, Януаріус Цик; **іспанських**, зокрема, **Мадридської** (XVII ст.) – Хуан Баутиста Мартинес дель Мазо, **Гранадської** (XVII ст.) – Педро де Мойя, **Севільської** (XVII ст.) – Франсіско Пачеко; **італійських**, зокрема, **Бергамської** (XVI ст.) – Джованні Баттіста Мороні, **Болонської** (XVII ст.) – Альбані Франческо, **Венеційської** (XVI ст.) – Якопо Бассано, Гаспаро Лопес, **Генуезької** (XVI ст.) – Лука Камб'язо, **Ломбардської** (XVI ст.) – Антоніо Аллегрі (Антоніо де Кореджо), **Неаполітанської** (XVII ст.) – Гізольфі Джованні, Бернардо Кавалліно, **Римської** (XVII ст.) – Джузеппе Чезарі (Кавалер д'Арпіно); **французької** (XVII ст.) – Жак Калло,

Жан-Батист ван Лоо, Нікола Пуссен, Жан-Оноре Фрагонар; **французької/італійської** (XVII ст.) – Гаспар Дюге (Гаспар Пуссен).

Збираючи колекцію картин майстрів нідерландських та інших західноєвропейських шкіл, В. Щавинський сформував й велику та цінну збірку творів голландських і фламандських граверів. Зберігся лист К. Бурикіної-Щавинської до С. Гілярова, у якому наведено відомості про історію створення цієї колекції гравюр: «Купував В. О. [Щавинський] гравюри за кордоном, переважно у Німеччині, в перший період пристрасного захоплення голландським мистецтвом. Більшість аркушів у дуже доброму стані і частина з них походить з великих зібрань, доказом чому є штемпелі та рукописні позначки»³²⁶.

Дослідниця зібрання гравюр О. Шостак, співставивши інформацію у листі з біографією В. Щавинського, зробила припущення, що колекція «датується приблизно 1906–1910 роками»³²⁷. Однак, як зазначалося вище, В. Щавинський активно купував картини протягом 1906–1912 рр., тому, зі свого боку, припустимо, що основну частину гравюр колекціонер придбав все ж упродовж 1906–1912 рр. Але, не виключено, що окремі гравюри В. Щавинський міг придбати як раніше, так і пізніше означеного періоду. В його особовому фонді зберігається лист від відомого мистецтвознавця М. Романова, який протягом 1910–1923 рр. обіймав посаду зберігача відділення витончених мистецтв і класичних старожитностей Рум'янцевського музею та багато зробив для облаштування граверного кабінету цього музею. Із листа, який був написаний 15 червня 1916 р., можна дізнатися, що В. Щавинський цікавився наявністю гравюр Данієля ван ден Дейка у граверному кабінеті Рум'янцевського музею³²⁸. Тобто В. Щавинський мав дієвий інтерес до гравюр нідерландських митців і в інші, ніж окреслені припущенням, роки.

Свою колекцію гравюр, як і зібрання картин, В. Щавинський збирав на основі науково-історичного підходу, намагаючись системно представити у збірці різні школи та напрямки голландських і фламандських граверів XVI–XVII ст. Додатково до цього, як зауважив С. Яремич, який добре знав склад колекції та уподобання В. Щавинського, останній купував й ті арку-

³²⁶ Шостак О. Гравюри з колекції В. О. Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)* / Упоряд. О. Живкова. Київ : Фенікс, 2020. С. 49.

³²⁷ Шостак О. Д. Західноєвропейська гравюра із зібрання В. О. Щавинського у колекції Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. С. 20; Шостак О. Гравюри з колекції В. О. Щавинського. С. 49.

³²⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 54. Арк. 1.

ші, які «зацікавили його якими-небудь побутовими особливостями»³²⁹. Зібрана В. Щавинським на наукових засадах колекція гравюр, які, крім того, було виконано якісно та на високому рівні, за визначенням фахівців, мала значну як наукову, так і художню цінність³³⁰.

Зібрання В. Щавинського складалося із 1225 граверних аркушів. До колекції увійшли різцеві гравюри, офорти та гравюри чорної манери. У зібранні було представлено, переважно, репродукційні твори з картин відомих голландських майстрів (Пітера Пауля Рубенса, Антоніса ван Дейка, Адріана Брауера, Давида Тенірса та інших) у виконанні Лукаса Ворстермана, Корнеліса Галле, Пітера де Йоде, братів Больсвертів та інших. А також репрезентовано авторські гравюри Луки Лейденського (Лукаса ван Лейдена), Абрагама Блумарта, Адріана ван Остаде Антоні Ватерлоо, Яна Порцеліса та інших митців. Крім творів майстрів голландських і фламандських шкіл, до складу колекції гравюр, що зібрав В. Щавинський, входили й шедеври, автори яких були представниками інших західноєвропейських шкіл: німецької (Альбрехт Дюрер), французької (Жак Калло), англійської (Вільям Хогарт), італійської (Стефано делла Белла, Агостіно Караччі) та ін.³³¹.

Розглядаючи діяльність В. Щавинського з колекціонування, яка базувалася на наукових інтересах до історії нідерландського живопису XVI–XVII ст., уже згадувалися його публікації у журналі «Старые годы». Виступаючи на шпальтах цього художнього часопису із результатами своїх досліджень, В. Щавинський проявив себе як поважний фахівець з історії голландського та фламандського живопису. Як зазначав В. Перетц: «Спеціалісти-маляри можуть погоджуватися чи не погоджуватися з спостереженнями В. О. Щавинського в царині історії малярства, але всі ці праці мають важне значення для історика. В них ми знаходимо нові погляди, що їх дав автор, який знався ґрунтовно в історії, а разом із тим прекрасно знав і хімію; ще до того ж він володів даром наукової інтуїції та тонким оригінальним методом, який утворювався через студіювання природничих наук»³³².

Розгорнуту картину розвитку нідерландського живопису у XVI–XVII ст. з розкриттям значення голландських шкіл та аналізом досягнень

³²⁹ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 307.

³³⁰ Яремич С. П. Ученый, коллекционер, эксперт. *Степан Петрович Яремич*. С. 307; Шостак О. Гравюри з колекції В. О. Щавинського. С. 49–51.

³³¹ Там само.

³³² ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 5; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 190.

їхніх представників він подав у статті, присвяченій художньому зібранню П. Семенова-Тянь-Шанського³³³.

У праці «Леонард Брамер» В. Щавинський відобразив життєвий шлях, особливості та значення творчості видатного голландського художника періоду розквіту нідерландського живопису XVII ст.³³⁴ Брамер був найяскравішим представником майстрів Делтфської школи, проте на початок XX ст. його творчість була ще маловивченою, він вважався учнем Рембранта, а деякі твори майстра навіть рахувалися картинами останнього. У статті В. Щавинський дослідив незалежність творчого шляху обох видатних представників «золотого віку» нідерландського живопису та наголосив, що Леонард Брамер був «абсолютно самостійною та оригінальною історичною фігурою»³³⁵.

Звернемо увагу на широке коло джерел дослідження В. Щавинського про творчість Леонарда Брамера. Джерельним підґрунтям праці стали гравюри майстра у Мюнхенській пінакотеці та його картини, що зберігалися у галереях і музеях Амстердама, Відня, Дрездена, Карлсруе, Мадрида, Майнца, а також у художніх зібраннях В. Аргутинського-Долгорукова, П. Деларова, В. Зурова, П. Семенова-Тянь-Шанського, Б. Ханенка та у власній колекції В. Щавинського.

В особовому фонді мистецтвознавця, що сформовано у Національному художньому музеї України, зберігається широкий комплекс робочих матеріалів до праці В. Щавинського «Леонард Брамер». Серед документів, що стосуються роботи дослідника над життєвим і творчим шляхом митця, містяться два листи Б. Ханенка, які були надіслані В. Щавинському в 1910 р. у відповідь на прохання останнього надіслати фотографії картини Л. Брамера, що знаходилася у зібранні київського колекціонера. Влітку того року Б. Ханенко подорожував Європою, і лист В. Щавинського, написаний 27 липня, надіслав адресата лише на початку вересня у Парижі³³⁶. Тим не менш, повернувшись до Києва, Б. Ханенко виконав прохання колеги, надіславши В. Щавинському фотографії картини Л. Брамера³³⁷.

Крім того, зазначимо, що, збираючи матеріал для своєї статті, В. Щавинський також листувався із європейськими мистецтвознавцями, у тому числі авторитетним голландським істориком мистецтва А. Бредіусом, який протягом тривалого часу був директором Королівської галереї Мауріцгейс

³³³ Щавинский В. История голландской живописи по коллекции Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанского. С. 229–263.

³³⁴ Щавинский В. Леонард Брамер. *Старые годы*. 1912. Февраль. С. 20–41.

³³⁵ Там само. С. 37.

³³⁶ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 379.

³³⁷ Там само. Арк. 372–374, 380.

у Гаазі та мав власну велику колекцію нідерландських художників XVII ст. А. Бредіус надіслав В. Щавинському фотографію ранньої картини Брамера, яка знаходилася у його художньому зібранні³³⁸. Ця картина, написана, так званою, «коричневою манерою», яку використовували венеціанські художники, дала можливість В. Щавинському підтвердити вплив італійських майстрів на творчий розвиток Леонарда Брамера.

Працюючи над статтею про Леонарда Брамера, В. Щавинський також листувався з британським істориком мистецтва Р. Уїттом, який надав йому відомості про деякі картини Брамера та стосунки останнього з Рембрантом³³⁹.

У статті «Три покоління» В. Щавинський дослідив, яким чином відбувалася еволюція або зміни у композиції та манері письма видатних представників трьох періодів «золотого віку» голландського живопису періоду шукань, розквіту або апогею та початку занепаду, відповідно Пітера Ластмана, Рембранта і Герарда Доу. Зробив це В. Щавинський дуже оригінально, проаналізувавши особливості картин майстрів за одним і тим же сюжетом: «Вірсавія» у Ластмана і Рембранта та «Купальниця» у Доу³⁴⁰.

Не менш цікавим є дослідження В. Щавинського «Майстер зимових пейзажів»³⁴¹, у якому, за твердженням Л. Сак, вчений: «вперше поставив питання про творчу індивідуальність так званого "майстра зимових пейзажів" і про еволюцію його, як художника»³⁴².

У 1908 р. В. Щавинський придбав у колекціонера І. Забельського картину тоді невідомого автора «Пейзаж із замком», яку з кількома іншими полотнами із його зібрання було відібрано для виставки картин старовинних майстрів, яку у листопаді-грудні того року влаштовувала редакція журналу «Старые годы»³⁴³. Ця картина увійшла до каталогу виставки, про неї згадувалося й на сторінках художнього часопису у листопадово-грудневій книжці за 1908 р.³⁴⁴. Розміщуючи картини, організатори виставки звернули увагу на подібні за своїм стилем до картини «Пейзаж із замком» полотна із інших зібрань: «Дроворуб» і «Ковзанярі» із збірки В. Аргутинського-Долгоруко-

³³⁸ Щавинский В. Леонард Брамер. С. 27.

³³⁹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 65. Арк. 1 зв.; Там само. Од. зб. 66. Арк. 1.

³⁴⁰ Щавинский В. Три поколения. *Старые годы*. 1914. Май. С. 25–30.

³⁴¹ Щавинский В. Мастер зимних пейзажей. *Старые годы*. 1910. Декабрь. С. 20–26.

³⁴² Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). С. 385.

³⁴³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 63. Арк. 1–1 зв.

³⁴⁴ Собрание картин В. А. Щавинского. С. 101; Трубников А. А. Голландские пейзажи. *Старые годы*. 1908. Ноябрь-декабрь. С. 694.

ва та рисунок зимового пейзажу із колекції Ермітажу. Невідомого автора подібних картин умовно назвали «Майстром зимових пейзажів», оскільки його твори, за влучним визначенням В. Щавинського, об'єднували характерні та особливі деталі: «Перед нами, таким чином, чотири твори невідомого автора. Всі вони настільки близькі між собою, що їх з цілковитою безперечною можна вважати твором однієї й тієї ж руки. Деякі деталі, як, наприклад, величне, вкрите інеєм дерево на малюнку із Ермітажу та картині із замком, повторюються майже трафаретно. Особливо характерний для нашого пейзажиста стиль, де він передає малюнок зимового дерева. З величезною любов'ю і великою майстерністю креслить він тонке та ніжне мереживо оголених гілок та гілочок. Повітря та вершини дерев він населяє зграями пернатих, старанно відзначаючи особливості кожного виду. Зимовий пейзаж, у його подачі, стає привабливим, велично-красивим; він співає величний гімн зимі. Типова особливість композиції майстра полягає в тому, що він обмежує зображуваний пейзаж праворуч або ліворуч, а іноді одночасно з обох боків, потужними стволами старих дерев, що відіграють роль традиційного коричневого першого плану»³⁴⁵.

Протягом 1908–1910 рр. В. Щавинський активно проводив дослідницьку роботу у пошуку невідомого автора. У цьому йому допомагали інші колекціонери та мистецтвознавці, зокрема П. Деларов і О. Трубніков³⁴⁶. Так, історик мистецтва О. Трубніков під час подорожі Німеччиною та Францією, на прохання В. Щавинського (знаходячись в різних країнах, мистецтвознавці іноді навіть спілкувались по телефону)³⁴⁷, оглядав художні музеї цих країн, маючи на меті виявити картини, подібні за стилем до творів «Майстра зимових пейзажів». Листом від 5 вересня 1910 р. із Франції О. Трубніков повідомив В. Щавинського, що схожі картини він знайшов у музеях Нансі та Орлеана, авторами яких відповідно вважалися М. Пооля і Йоос де Момпер³⁴⁸.

У пошуках невідомого автора В. Щавинському допомагали і європейські фахівці. Деякі відомості він отримав від директора Гаазької галереї, доктора Мартіна. Відомий історик нідерландського мистецтва К. Хофстеде де Гроот припустив, що «Майстром зимових пейзажів» міг би бути молододосліджений на той час фламандський художник Деніс ван Алслот. В. Щавинський не відкидав припущення К. Хофстеде де Гроота щодо Алслота, якого вважали автором низки полотен із зимовими пейзажами, однак сто-

³⁴⁵ Щавинский В. Мастер зимних пейзажей. С. 23.

³⁴⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 55. Арк. 1–3.

³⁴⁷ Там само. Арк. 1.

³⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 55. Арк. 1–3; Щавинский В. Мастер зимних пейзажей. С. 21.

відсоткової впевненості у цьому в нього не було³⁴⁹. До речі, саме на Деніса ван Алслота, як можливого автора картини «Зимовий краєвид» («Зимовий пейзаж») із колекції В. Щавинського, вказував і С. Гіляров у складених ним каталогах картин Музею мистецтв ВУАН³⁵⁰.

У статті «Майстер зимових пейзажів» В. Щавинський поділився з читачами результатами своїх досліджень щодо можливого автора творів. По-перше, дослідник змушений був констатувати, що у картинах вище вказаних митців, які, за припущенням, могли б бути авторами творів на тему зимових пейзажів, не простежується увесь комплекс особливостей стилю «Майстра зимових пейзажів», тому їх кандидатури було відкинуто. По-друге, найбільше цьому стилю відповідали полотна фламандських художників Яна Брейгеля старшого і Деніса ван Алслота, які померли відповідно у 1625 р. і 1626 р. Тому В. Щавинський припустив, що «Майстер зимових пейзажів» був фламандським художником, який творив у першій чверті XVII ст. Його припущення опосередковано підтверджувалося й картиною Франса Франкена молодшого «Кунсткамера» (1636), одним із елементів якої був рисунок, подібний до малюнку зимового пейзажу із колекції Ермітажу, який за композицією і стилем був дуже схожий на картину «Пейзаж із замком» із колекції самого В. Щавинського. А Франс Франкен молодший все життя мешкав у Антверпені, а отже тільки у Фландрії міг бачити характерний рисунок із зимовим краєвидом³⁵¹.

Відразу зазначимо, що припущення В. Щавинського щодо школи автора і часу створення картини «Пейзаж із замком» («Зимовий пейзаж»), яка перебувала в його колекції, виявилися вірними. Але знадобилося 100 років, аби остаточно встановити автора цієї картини, яким виявився фламандський художник-пейзажист **Гейсбрехт Лейтенс (1586–1643 або 1656)**. Картина «Зимовий пейзаж» із колекції В. Щавинського нині є прикрасою фондів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, інші твори Гейсбрехта Лейтенса можна побачити у Національній галереї у Празі, Музеї історії мистецтв у Відні та багатьох інших музеях світу.

Назвемо вчених, які вслід за В. Щавинським долучилися до визначення «Майстра зимових пейзажів». Першим ототожнив «Майстра зимових пейзажів» з Гейсбрехтом Лейтенсом голландський знавець національного живопису Петрус Реелік, який у 1942 р. оприлюднив дані про картину

³⁴⁹ Щавинский В. Мастер зимних пейзажей. С. 22.

³⁵⁰ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 41; [Гіляров С.]. Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук. *Каталог картин*. С. 25.

³⁵¹ Щавинский В. Мастер зимних пейзажей. С. 20–26.

«Зимовий пейзаж» з власної колекції, на дошці якої містилася монограма «G L». Петрусу Рееліку вдалося встановити, що в гільдії Св. Луки м. Антверпен значився майстер-пейзажист Гейсбрехт Лейтенс, твори якого були виконані в стилі «Майстра зимових пейзажів». Досліднику також вдалося відшукати відомості про 18 картин митця.

Першою із вітчизняних мистецтвознавців на Гейсбрехта Лейтенса як автора картини «Зимовий пейзаж», що походила із колекції В. Щавинського та перебувала в Державному музею західного та східного мистецтва у Києві (нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків), вказала мистецтвознавець **Людмила Миколаївна Сак (1910–1985)**, яка працювала у Київському художньому інституті (нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Невідомо, на чому ґрунтувалися висновки Л. Сак, можливо, вона знала про дослідження Петруса Рееліка. Але у 1970 р. мистецтвознавиця виступила автором видання «Фламандський живопис XVII століття», у якому Г. Лейтенса визначено автором «Зимового пейзажу»³⁵².

У 1973 р. німецька вчена Едіт Грейндл, провівши стилістично-порівняльний аналіз, розширила творчий набуток «Майстра зимових пейзажів» до 44 картини, а в 1988 р. інша німецька дослідниця, – Урсула Хертінг, – у часопису «Die Kunst» опублікувала картину «Зимовий пейзаж із сокольничим і струмком, що замерз», яка була підписана не монограмою, а повним ім'ям художника – Гейсбрехт Лейтенс.

Дивно, але співробітники Музею Ханенків, у якому зберігається шедевр із колекції В. Щавинського, до початку XXI ст. нічого не знали про дослідження вітчизняних та іноземних мистецтвознавців щодо автора «Зимових пейзажів»³⁵³. І лише після того, як завідувачка відділу західноєвропейського мистецтва музею О. Живкова побувала в 2006 р. у науковому відрядженні у Нідерландах і дізналася про праці європейських колег, було проведено комплексне дослідження твору, результати якого підтвердили авторство Гейсбрехта Лейтенса³⁵⁴. Таким чином, дослідження з визначення автора картини «Зимовий пейзаж», яке було розпочате з ініціативи В. Щавинського та проводилося протягом 1908–2008 рр., мало успішне звершення.

У 1914 р. В. Щавинський виступив одним із головних організаторів виставки «Мистецтво союзних народів», на якій власники приватних колек-

³⁵² Сак Л. Фламандський живопис XVII століття. Київ : «Мистецтво», 1970. С. 9, 68.

³⁵³ Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. С. 3–18.

³⁵⁴ Живкова О. Доля однієї картини або таємниця «Майстра зимових пейзажів». *Україна. Наука і культура*. 2008. Вип. 34. С. 446–461.

цій репрезентували 300 картин голландських, фламандських, бельгійських, французьких, англійських і польських художників. На виставці експонувалася цілий ряд полотен із зібрання В. Щавинського, а також декілька картин із колекції Б. і В. Ханенків. Виставці «Мистецтво союзних народів» В. Щавинський присвятив ґрунтовну статтю, у якій привернув увагу науковців і громадськості до проблеми втрати творів мистецтва у воєнний період, а також розглянув питання атрибуції та датировки картин, переважно, голландських і фламандських шкіл³⁵⁵. Питанню атрибуції полотен майстрів нідерландських шкіл мистецтвознавець присвятив ще кілька своїх праць³⁵⁶.

Вище зазначалося, що публікації В. Щавинського у журналі «Старые годы» викликали інтерес у вітчизняних істориків мистецтва та колекціонерів, а, при нагоді, вчений, як автор, дарував примірники часопису своїм колегам і друзям. Високофаховим виданням з якісним друком і великою кількістю фотографій художніх творів цікавилися й іноземні мистецтвознавці, колекціонери та музейні співробітники. В особовому фонді В. Щавинського в Інституті рукопису НБУВ відклався лист британського історика мистецтва, сера **Роберта Клермона Уітта (1872–1952)** від 16 листопада 1915 р. Лондонський вчений повідомляв, що йому стало відомо про «цікаву статтю» В. Щавинського у журналі «Старые годы» (напевне, йдеться про працю «Мистецтво союзних народів»), і він просив надіслати примірник часопису з цією розвідкою³⁵⁷. Крім того, Р. Уітт мав бажання придбати будь-де та будь-які номери журналу за 1913–1915 рр., які містили фотографії картин. Він зізнався В. Щавинському, що дістати часопис «Старые годы» в Європі «майже неможливо», що доводило його майже до розпачу, тому просив посприяти у придбанні видання³⁵⁸.

Уже йшлося про співпрацю Р. Уітта та В. Щавинського під час підготовки останнім статті «Леонард Брамер». Із листа британського мистецтвознавця дізнаємося, що вчені тісно співпрацювали протягом кількох років, у тому числі й як колекціонери. Тому декілька слів варто сказати про діяльність та досягнення сера Роберта Уітта. Народився він у Лондоні у німецькій родині. Під час навчання в Оксфордському університеті одружився з Мері Мартен, разом з якою займався колекціонуванням фотографій та репродукцій творів мистецтва. Зібрання подружжя розташовувалося в їхньому домі на Порт-

³⁵⁵ Щавинский В. Выставка «Искусство союзных народов». С. 73–88.

³⁵⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 2. Арк. 1–101; Щавинский В. Нидерландские мастера в московских частных собраниях. *Старые годы*. 1915. Июль-август. С. 108–114; Щавинский В. Картины голландских мастеров в Гатчинском дворце. *Старые годы*. 1916. Июль-сентябрь. С. 68–95.

³⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 66. Арк. 1.

³⁵⁸ Там само. Арк. 1–1 зв.

ман-сквер, 32, у Лондоні та нараховувало понад 500 тис. одиниць зберігання. Колекція, яку називали Бібліотекою Уїтта, стала найбільшим у світі архівом репродукцій картин, гравюр і рисунків, а будинок вченого – міжнародним навчальним центром для дослідників історії мистецтв. Р. Уїтт був співзасновником Інституту мистецтв Курто в Лондоні (1932), до якого й надійшла значна частина колекції вченого після його смерті.

Варто зазначити, що В. Щавинський також колекціонував фотографії та репродукції творів західноєвропейських майстрів. За раніше наведеними даними О. Живкової, до Музею мистецтв ВУАН із зібрання В. Щавинського надійшло близько 30 тис. репродукцій з картин західноєвропейських митців³⁵⁹. Втім у документах і літературі можна зустріти й іншу цифру. Так, у статті, підготовленій до 10-річчя заснування музею, зазначено, що станом на 1 березня 1929 р. у фондах Музею мистецтв ВУАН містилося понад 18 тис. репродукцій з творів західноєвропейського мистецтва³⁶⁰. Останню цифру вказано і у каталозі, підготовленим С. Гіляровим³⁶¹. У виданні, підготовленому НММХ до виставки пам'яток із колекції В. Щавинського, на підставі складених актів перевірки 14 ящиків, переданих до Музею у 1925 р., наведено точну цифру – 18 744 од. зб.³⁶².

Однак, не можна виключати, що у 1925 р. Кабінет українського мистецтва ВУАН передав до Музею мистецтв ВУАН не всі фоторепродукції із колекції В. Щавинського. Так, декілька папок з фоторепродукціями ще додатково було передано у жовтні 1927 р.³⁶³. 190 папок із фоторепродукціями картин голландських і фламандських митців із колекції В. Щавинського наразі зберігаються у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури, 72 папки фоторепродукцій відклалися у відділі образотворчих мистецтв Інституту книгознавства НБУВ.

З питань фотографування картин В. Щавинський листувався із європейськими фахівцями³⁶⁴. В рамках формування колекції фотографій та репродукцій творів західноєвропейських митців він активно співпрацював і з Р. Уїттом. Так, у листа від 11 березня 1912 р., надісланого британським мистецтвознавцем із Лондона (документ зберігається у фонді В. Щавинського, що відклався у Національному художньому музеї України), йдеться про

³⁵⁹ Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. С. 15.

³⁶⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 18688. Арк. 9.

³⁶¹ [Гіляров С.]. Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук. *Каталог картин*. С. XII, XVI.

³⁶² Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 96.

³⁶³ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 863. Арк. 6.

³⁶⁴ Там само. Ф. 68. Од. зб. 51. Арк. 1–2.

обмін між колекціонерами фоторепродукціями картин Пітера Рустратена, який писав натюрморти, і голландського пейзажиста Яна Куленбіра³⁶⁵. Р. Уїтт високо оцінював діяльність В. Щавинського з колекціонування та з прихильністю ставився до дієвої та взаємокорисної співпраці між ними. Зокрема, у цьому листі він пропонував В. Щавинському: «Якщо є якісь інші майстри, якими Ви особливо зацікавлені, будь ласка, не соромтеся повідомити мені про це, оскільки мені було б приємно допомогти такому справжньому любителю мистецтва та колекціонеру, як Ви»³⁶⁶.

Британський історик мистецтва, на прохання В. Щавинського, за надісланими останнім йому фотографіями ідентифікував низку творів майстрів голландських шкіл³⁶⁷. У листі від 16 листопада 1915 р. Р. Уїтт повідомляв В. Щавинського, що його зібрання фотографій картин значно розширилося і на момент написання листа в ній нараховувалося понад 100 тис. репродукцій. Р. Уїтт також зазначав, що до його колекції часто звертаються дослідники творів мистецтва, у тому числі критики, митці та студенти, оскільки документи у зібранні було фахово атрибутовано. Автор листа прохав надсилати йому нові фотографії із колекції В. Щавинського, бо вони будуть корисними як для нього, так і для інших лондонських дослідників. Він заохочував і В. Щавинського, при потребі, скористатися його великою збіркою, адже досліджуючи її, можна було зробити нові цікаві відкриття³⁶⁸.

Варто додати, що В. Щавинський теж надавав можливість дослідникам, громадськості та студентам знайомитися з фоторепродукціями творів живопису із його колекції. Наприклад, в грудні 1920 р. було влаштовано виставку у Вищому інституті фотографії та фототехніки, на якій експонувалося 227 фотографій картин майстрів італійських шкіл зі збірки В. Щавинського³⁶⁹. Фоторепродукції творів західноєвропейських майстрів із зібрання колекціонера також використовувалися у дослідних і освітніх цілях співробітниками і студентами створеного у 1924 р. Київського художнього інституту. І нині у бібліотеці Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури зберігається 190 папок з фоторепродукціями картин нідерландських митців із колекції В. Щавинського³⁷⁰.

³⁶⁵ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 85.

³⁶⁶ Там само. Арк. 86.

³⁶⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 66. Арк. 1.

³⁶⁸ Там само. Арк. 1–1 зв.

³⁶⁹ Там само. Од. зб. 12. Арк. 1.

³⁷⁰ Кашуба-Вольвач О. Методика опрацювання джерельних матеріалів з образотворчого мистецтва і архітектури України. *Українська академія мистецтва*. Київ, 2011. Вип. 18. С. 339.

Крім фоторепродукцій творів майстрів західноєвропейських шкіл, в колекції В. Щавинського містилися репродукції за темою «Україніка» та альбом українських гравюр³⁷¹.

У 1914 р. помер П. Семенов-Тянь-Шанський і В. Щавинський взяв дієву участь у заходах, присвячених вшануванню пам'яті видатного вченого та колекціонера. Він долучився до організації посмертної виставки під назвою «Пам'яті Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанського», яку було відкрито у квітні того ж року в Ермітажі. Цікаво, що перевезення картин із дому померлого власника до музею відбувався протягом п'яти днів. В. Щавинський разом з істориком мистецтва М. Врангелем підготували якісний каталог виставки, що сприяло її успіху. У цьому виданні В. Щавинський умістив розвідку про свого багаторічного наставника з колекціонування³⁷². Пам'яті П. Семенова-Тянь-Шанського присвятив В. Щавинський і каталог власної колекції художніх творів західноєвропейських майстрів³⁷³.

Автограф каталогу картин із зібрання В. Щавинського зберігається в його особовому архівному фонді в Інституті рукопису НБУВ³⁷⁴. І хоча датою завершення роботи над каталогом вказано 1916 р., із змісту праці стає очевидним, що над ним мистецтвознавець працював протягом всієї своєї діяльності з колекціонування. Як зазначалося вище, у каталозі художньої колекції картин В. Щавинського представлено 150 творів, які він зібрав протягом 1906–1916 рр. Із них 120 картин репрезентують творчість майстрів нідерландських шкіл XVI–XVII ст., авторами ще 30 полотен є митці інших західноєвропейських художніх шкіл.

Ця ґрунтовна праця стала підсумком багаторічних ретельних досліджень В. Щавинського, адже в каталозі всебічно науково описано кожну картину. Вміщено інформацію про авторів творів, вказано розміри полотен, матеріал і техніку їх творення, наведено відомості про зміст, історію та походження картин та час їхньої купівлі. Крім того, В. Щавинський досліджував художні особливості полотен, а також їхній зв'язок з іншими картинами, визначав місце та значення творів у розвитку нідерландського та західноєвропейського живопису.

Про засадничі принципи діяльності у сфері колекціонування та дослідженні давніх пам'яток, які В. Щавинський вважав визначальними для себе, він, як автор праці, у передмові до каталогу наголосив: «Володіння

³⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 99–99 зв.

³⁷² Щавинский В. П. П. Семенов-Тянь-Шанский как собиратель картин. *Памяти Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанского* / Сост. Н. Н. Врангель. Санкт-Петербург, [1914]. С. 10–15.

³⁷³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 1. Арк. 2; Собрание картин В. А. Щавинского. 184 с.

³⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 1. Арк. 1–346.

старовиною зобов'язує. Перебуваючи у близькому спілкуванні з пам'яткою старовини, яка перемогла все руйнуючий час, тимчасовий її володар знайомиться з історичним минулим цієї пам'ятки і, знайомлячись, переймається свідомістю абсолютності культурного значення її, що далеко виходить за межі тієї цінності, яку вона може мати для свого випадкового власника. З цього моменту збирання набуває глибокого змісту та значення. Переймаючись почуттям відповідальності перед віками майбутнього, збирач дбає про фізичну охорону своїх скарбів, бо ніщо не виправдає його, якщо набуте збереженням, піде зіпсованим. У цьому основне завдання збирання. Але обов'язок того, хто з повним внутрішнім задоволенням, хотів би сказати: я зробив усе, що міг, ним не вичерпується. У охороняючого цілість предметів, що стали близькими йому, виникає бажання долучити їх до тієї вічної скарбниці людського знання, невикористані частки якої вони поки що становлять. Вивчаючи старанно, збирач радіє, знайшовши підходяще, хоча, можливо, і дуже скромне містечко для своєї речі в їхній скарбниці. Не завжди, звичайно, подібні дослідження призводять до остаточних і бездоганих результатів, але все ж таки, будучи опублікованими, вони є першим і найважливішим кроком до того, щоб закріпити за реліквією сивої старовини надійніше майбутнє. Реєстрація та описування її збільшують ймовірність того, що переживаючи тривожний період мандрівок багато небезпечними етапами антикварного ринку та аматорськими сховищами, вона не пропаде безслідно для майбутнього»³⁷⁵.

Каталог В. Щавинського надрукувало видавництво благодійного товариства Громада Святої Євгенії Червоного Хреста, яке своїми виданнями популяризувало твори мистецтва. Видавництво було благодійним, а кошти від продажу видань спрямовувалися на потреби Червоного Хреста.

В особовому архіві В. Щавинського в Інституті рукопису НБУВ відклалися декілька листів до нього від завідувача видавництвом М. Чернягіна (крайні дати документів: 4 січня 1916 р. – 8 березня 1917 р.), що проливають світло на історію публікації каталогу. Ініціатором друку праці у видавництві Громади Св. Євгенії виступив М. Реріх, з яким, як директором школи малювання Імператорського товариства заохочення мистецтв, В. Щавинський у 1916 р. тісно співпрацював. Тоді видавництво мало намір видати монографію про творчість М. Реріха. Останній, напевно, знаючи про працю колеги, і провів із завідувачем видавництва М. Чернягіним переговори щодо публікації «монографії» В. Щавинського³⁷⁶.

³⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 1. Арк. 3–5; Собрание картин В. А. Щавинского. С. V–VI.

³⁷⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 70. Арк. 1.

Комісія художніх видань видавництва Громади Св. Євгенії прийняла позитивне рішення про друк «каталогу-монографії» В. Щавинського за умови, що у книзі буде вміщено фоторепродукції картин, представлених у каталозі. Крім того, В. Щавинський для прискорення публікації видання, а також для виготовлення кліше і фотографій та придбання паперу мав внести на рахунок видавництва позичку у 1700 рублів³⁷⁷, які йому було повернуто після друку каталогу в березні 1917 р.³⁷⁸

Каталог картин художнього зібрання В. Щавинського отримав високу оцінку з боку мистецтвознавців, музейних співробітників і колекціонерів, у тому числі і європейських, яким з великими труднощами йому вдалося надіслати це видання у 1920-ті рр. За свідченням М. Могилянського: «Цікава не тільки як каталог збірка картин, але й як серйозна методологічна праця, книжка викликала у спеціалістів величезне зацікавлення. Щ[авинський] показував мені низку листів, автори яких разом з подякою за надіслання книжки, просили прислати більше примірників. А В. О. [Щавинський] в той час вже сам купував свою книжку по букіністах і з матеріальних причин не міг задовольнити тих прохань»³⁷⁹.

С. Яремич у середині 1930-х рр. констатував: «Каталог представляє великий внесок у спеціальну літературу і, на жаль, ще не знайшов своїх наслідувачів»³⁸⁰.

Таким чином, видання якісного та науково довершеного каталогу художнього зібрання В. Щавинського підсумувало його активну десятирічну діяльність з колекціонування. Свої збірки картин, гравюр, фоторепродукцій та інших колекцій, а також бібліотеки В. Щавинський формував на наукових засадах і з визначальною метою подарувати їх головній науково-культурній установі Києва. Під час колекціонування українських та західноєвропейських, головним чином, нідерландських пам'яток, а також їхнього дослідження В. Щавинський увійшов до кола тогочасної художньо-мистецької еліти, став відомим серед українських громадсько-культурних діячів і європейських істориків мистецтва та музейних працівників, із якими дієво співпрацював на ниві колекціонування та дослідження давніх художніх пам'яток.

³⁷⁷ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 71. Арк. 1.

³⁷⁸ Там само. Од. зб. 73. Арк. 1.

³⁷⁹ Там само. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1–1 зв.

³⁸⁰ Яремич С. П. Учений, колекціонер, експерт. *Степан Петрович Яремич*. С. 306.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЩАВИНСЬКОГО НА УКРАЇНОЗНАВЧІЙ НИВІ

3.1. Співпраця з українськими культурними та науковими установами

Підсумувавши свою діяльність з колекціонування публікацією каталогу власного художнього зібрання навесні 1917 р., В. Щавинський відійшов від активного збирання картин. Напевне, що колекціонуванню не сприяли й революційні події, внаслідок яких відбувалися радикальні соціально-економічні перетворення та перерозподіл прав на власність. Разом з тим, відкривалися нові та більш широкі можливості для громадсько-культурної діяльності, у тому числі й в рамках розвитку українського національного руху.

У передреволюційні роки В. Щавинський дієво співпрацював з українськими громадсько-культурними діячами. Як мистецтвознавець, колекціонер і меценат він був відомий у Києві, неабиякий авторитет учений мав і серед українських кіл Петрограда.

А українська громада Петрограда напередодні буремного 1917 р. нараховувала понад сто тисяч осіб. У місті діяли: Благодійне товариство видання дешевих і корисних книжок для українського народу на чолі з письменником П. Стебницьким; Товариство Т. Г. Шевченка для допомоги студентам високих шкіл, родом з України, яким керував відомий український етнограф і антрополог Ф. Вовк; Український клуб «Громада», який очолював адвокат М. Корчинський; Українське літературно-художнє товариство на чолі з українським скульптором і письменником С. Жуком; видавництво «Нашим дітям», яким керував О. Лотоцький; засновані книгознавцем П. Балицьким «Українська книгарня і базар» та видавниче товариство «Друкар»; український лазарет, організований під час Першої світової війни І. Житецьким та іншими діячами; низка українських полі-

тичних організацій тощо. Після Лютневої революції постала Українська Національна Рада на чолі з О. Лотоцьким, згодом з ініціативи С. Жука діяла Рада українських організацій у Петрограді та ін.

В особовому архівному фонді В. Щавинського в Інституті рукопису НБУВ відклалися документи, які засвідчують його співпрацю з Українським клубом «Громада» та Українським літературно-художнім товариством – це тимчасові квитки від Ради старшини Петроградського Українського громадського зібрання «Громада» про сплату членських внесків за 1916 і 1917 рр.³⁸¹ та Статут Українського літературно-художнього товариства³⁸².

Український клуб «Громада» був утворений у Санкт-Петербурзі з ініціативи родини Русових під час Першої російської демократичної революції в 1905 р. з метою забезпечення національно-політичних прав українського народу та розвитку його духовного і економічного потенціалу. У різні роки Український клуб «Громада» очолювали Г. Ячницький, Л. Мацієвич, Ф. Вовк, С. Афанасьєв, О. Лотоцький, Д. Лаврентьєв, а у 1912 р. головою «Громади» став М. Корчинський. Керівним органом була Рада старшини, до складу якої входило 15 чоловік. У діяльності із популяризації ідеї самобутності українського народу, його історії та культури, Українському клубу «Громада» вдалося об'єднати українську творчу інтелігенцію та студентство Північної Пальміри. З 1914 р. при клубі нелегально працював «український університет» під назвою «Наша школа». Лекції та реферати для української молоді в «Громаді» читали відомі українські науковці: з української мови – Г. Голоскевич, української історії – Ф. Слюсаренко, історії українського мистецтва – К. Широцький, з української літератури та про творчість Т. Шевченка – П. Зайцев, історії українського театру – О. Кисіль та інші. Відбувалися зустрічі українських учених і громадсько-культурних діячів з російськими, у яких, брали участь В. Вернадський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, П. Стебницький, С. Ольденбург, О. Шахматов та інші, де обговорювалося українське питання³⁸³.

Члени Українського клубу «Громада» активно співпрацювали з часописом «Український студент» і російськомовним щотижневиком «Украинский вестник». Ці видання відклалися і у власній бібліотеці В. Щавинсько-

³⁸¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 75. Арк. 1, 2.

³⁸² Там само. Од. зб. 4. Арк. 1–2.

³⁸³ Сергійчук В. Український клуб «Громада». *Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда...* Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2013. С. 614–615; Швидкий В. Громадсько-політична діяльність О. Лотоцького в Петербурзі (початок ХХ ст.). *Український історичний збірник – 2000*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. С. 149–162.

го³⁸⁴. Крім того, у ній зберігався «Звіт Санкт-Петербурзького Українського клубу “Громада”»³⁸⁵ та праці активних членів українського клубу в Північній Пальмірі, а саме: «Україна і українці» та «Українська справа» П. Стебницького, «Нариси з історії декоративного мистецтва України» та «Старовинне мистецтво на Україні» К. Широцького, «Український правописний словничок» Г. Голоскевича та ін.³⁸⁶

Поштовхом для утворення Українського літературно-художнього товариства в Петрограді стала заборона російським урядом з початком Першої світової війни діяльності в Україні культурно-освітніх і громадських установ. Ця всеукраїнська мистецька організація була заснована у листопаді 1916 р. з ініціативи мистецтвознавця та громадського діяча **Сергія Стефановича Жука (1885–1969)**. Крім проведення клубної роботи, Товариство мало здійснювати теоретично-наукову працю та практично-мистецьку діяльність, а також виконувати громадсько-політичні завдання. Воно ставило за мету об’єднати розпорошені сили українських митців для служби рідному народові. На прапорах Товариства було накреслено гасла: «Тільки в мистецтві виявляється душа народу» та «Через ворота національності – в царство людкості». Члени Товариства діяли та творили відповідно до принципу, що «український митець мусить бути перш за все громадянином»³⁸⁷.

До членів Українського літературно-художнього товариства належали такі видатні українські митці та громадсько-культурні діячі, як: художники І. Похітонов, М. Самокиш, В. Зарубін, С. Чуприненко, Ф. Різниченко, З. Подушка, Г. Світлицький, С. Іваківський, К. Трохименко, П. Носко, І. Їжакевич, Ф. Красицький; архітектори А. Білогруд, О. Литвиненко, Д. Дяченко, П. Кирилів; диригенти М. Малько, Д. Похотінов; співаки І. Алчевський, Г. Нікітіна, Є. Петренко, Й. Супруненко та інші; композитори Ф. Якименко, Я. Степовий, К. Стеценко, Г. Козаченко; письменники М. Могилянський, Б. Лазаревський, А. Шабленко; мистецтвознавці К. Широцький, М. Макаренко, О. Грушевський, С. Яремич, О. Кисіль, П. Зайцев та інші. До складу членів Українського літературно-художнього товариства входив і В. Щавинський³⁸⁸.

³⁸⁴ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 78 зв.

³⁸⁵ Там само. Арк. 71.

³⁸⁶ Там само. Арк. 68 зв., 75, 78, 81.

³⁸⁷ Жук С. Українська громада в Петербурзі та її роля в будівництві Української держави. *Визвольний шлях*. 1964. Кн. 2. С. 149–156; Сергійчук В. Українське літературно-художнє товариство в Петрограді. *Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда...* С. 610–611.

³⁸⁸ Жук С. Українська громада в Петербурзі та її роля в будівництві Української держави. С. 152–153.

З постановом Української Центральної Ради В. Щавинський уважно стежив за становленням української державності та перетвореннями на ниві українського культурного будівництва. Його цікавили питання відновлення державних символів України. Добре знаючи особливості фарб та використання кольорів в українській державницькій та національній культурній традиціях, він звернувся з листом до редакції газети «Нова Рада», де висловив свою думку щодо кольорів прапора України³⁸⁹. Позицію мистецтвознавця було оприлюднено на щаблях часопису:

«Прапор України

Вже давно перед революцією в Росії вважали за український прапор ясно-голубу і ясножовту фарбу. Однак з погляду наукового та практичного – це зовсім неправильно. Геральдика, тоб-то гербознавство, відділ історичної науки, що займається питаннями державних, національних і родинних гербових знаків, признає тільки дві основні металічні й п'ять т. з. фініфтных фарб. А саме: металічні – золото, вона ж і густожовта, і срібло – вона ж біла фарба; фініфти – густочервона, синя, чорна, зелена, багряна (пурпурова) фарба. Кожна фініфть чи та ж фарба вживається тільки в однім густім і яркім тонові. Півтонів і блідних фарб геральдика не признає. Ці традиції, що зложилися віками, геральдика береже, бо вони мають розумну підставу. Геральдичні знаки повинні здалека виднітись та мають бути такими, щоб їх легко можна одрізнити одна другою, щоб у яркім сонячним світлі вони давали найбільший фарбовий ефект. А це можливе тільки з яркими й густими тонами, що різко одрізняються од інших фарб. Герб або прапор світлих або мутних тонів буде неминуче придушений гербом признаних традицією ярих фарб, що висітиме рядом з ним. На снастях корабля, наприклад, серед державних і національних прапорів різних країн, що розвиватимуться в якийсь урочистий день, нинішній український прапор блідних тонів безперечно загубиться і зіллється в один блідий тон. Українськими фарбами проте, згідно з геральдикою і практикою, можуть бути яркі й густі синій і жовтий (золотий) тони, які вживають в Галичині і на Буковині»³⁹⁰.

³⁸⁹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 39. Арк. 1–1 зв.

³⁹⁰ Щавинський В. Прапор України. *Нова Рада*. 1917. 30 вересня. С. 2.

Напевне, не всі погоджувалися з думкою В. Щавинського, адже 22 березня 1918 р. Центральна Рада в Києві ухвалила «Закон про державний прапор Української Народної Республіки», затвердивши для УНР прапор жовто-блакитного кольору. Проте в тому ж 1918 р., у період Гетьманату Павла Скоропадського, порядок кольорів було замінено на синьо-жовтий, як і пропонував В. Щавинський. Таким прапор України залишився і в період влади Директорії. А вже за часів Незалежності, 28 січня 1992 р., Верховна Рада України затвердила синьо-жовтий стяг державним символом України. Синьо-жовтий колір відповідає всім ознакам українського національного символу, а також, на чому наголошував В. Щавинський, й – науковим принципам. Синьо-жовтий колір Державного прапору України закріплено і в Конституції України.

В травні 1917 р. у Києві з метою збереження історичної та культурної спадщини було засновано Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (з липня 1917 р. як відділ входив до складу генерального секретарства освітніх справ УЦР) на чолі з **Миколою Федотовичем Біляшівським (1867–1926)**. В. Щавинський дієво співпрацював із останнім у передреволюційні роки в питаннях поповнення фондів Київського міського художньо-промислового і наукового музею, директором якого був М. Біляшівський. Зокрема, вів переговори щодо придбання для київського музею карти Київської губернії з видами Києва та гравюри із зображенням Кам'янець-Подільського³⁹¹. Ці переговори завершилися успішно. 15 жовтня 1917 р. у статті «Цінні подарунки київському музеєві», опублікованій в газеті «Нова Рада», повідомлялося, що В. Щавинський, як подарунок, передав до музею художньо виконану карту Київщини XVIII ст. з планами помісних міст і мініатюрним краєвидом Києва того часу³⁹². У другій половині вересня – на початку жовтня 1917 р. В. Щавинський перебував у Києві³⁹³ та, напевне, особисто передав цінну пам'ятку Київському художньо-промислому і науковому музею.

Невдовзі В. Щавинський отримав телеграму за підписом генерального секретаря народної освіти УЦР І. Стешенка та голови відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва М. Біляшівського від 2 жовтня 1917 р. з проханням організувати складання списку українських пам'яток, які відкриті в музеях і сховищах Петрограда:

³⁹¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 52. Арк. 1–2.

³⁹² Цінні подарунки київському музеєві. *Нова Рада*. 1917. 15 жовтня. № 163. С. 3.

³⁹³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 86. 7 арк.

«В[ельми] п[оважному] Василю Олександровичу Щавинському
Петроград, Ліговка, 285

Маючи на увазі бажання Центральної Ради, аби українські національні клейноди було повернено на Україну, звертаюся до Вас з проханням взяти на себе організацію складання списку українських речей, що переховуються в музеях та церквах Петрограда.

Генеральний секретар І. Стешенко

Голова відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва М. Біляшівський»³⁹⁴.

Питання про повернення з Росії українських національних клейнодів постало ще у квітні 1917 р., коли УЦР доручила Комітету Української Національної Ради в Петрограді зібрати відомості про українські прапори і клейноди, які за царизму вивезли із України. У вересні 1917 р. М. Біляшівський підготував приблизний перелік українських клейнодів у сховищах Петрограда і Москви, до якого увійшли українські та козацькі прапори, булави, перначі, козацька зброя тощо. Надсилаючи І. Стешенку список національних реліквій на затвердження, М. Біляшівський запропонував звернутися до комісара в справах України при Тимчасовому уряді, аби той доручив представнику петроградської громади скласти докладний список усіх українських національних пам'яток, що знаходилися в Петрограді і Москві та вжив заходів для їх повернення. І. Стешенко підтримав пропозицію М. Біляшівського і на початку жовтня 1917 р. надіслав відповідний лист комісару в справах України при Тимчасовому уряді П. Стебницькому, в якому просив прискорити вирішення питання про повернення пам'яток української історії та культури та повідомляв, що складання їх повного реєстру в музеях і збірках Петрограда доручено В. Щавинському, а Москви – О. Новицькому³⁹⁵.

Питання про повернення українських реліквій до Києва перебувало в центрі уваги української громадськості. На сторінках київської преси з'явилися публікації, в яких ставилося питання про найшвидше повернення українських пам'яток, у тому числі й національних клейнодів в Україну³⁹⁶. Аби поінформувати громадськість про кроки з повернення українських

³⁹⁴ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 76. Арк. 1.

³⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 1–1 зв., 14–15; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 20–21, 76–78.

³⁹⁶ Вечерницький А. Українські реліквії. *Нова Рада*. 1917. 18 листопада. № 189. С. 1.

пам'яток у «Новій Раді» зі статтею виступив М. Біляшівський, у якій зазначив: «Питання про наші національні клейноди давно, ще в початку революції, звертало до себе увагу. Для того, щоб докладно знати, що є з цих речей в столицях, ще два місяці тому відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва Секретарства освіти доручив відомим знавцям нашої художньої старовини В. О. Щавинському в Петербурзі і О. П. Новицькому в Москві справу реєстрування пам'яток і повернення їх на Україну при допомозі нашого комісара при Тимчасовому уряді. Реєстр тепер вже мабуть закінчений, а що до повороту речей, то при бувшому уряді не так легко можна було це виконати»³⁹⁷.

Не вдалося петроградським українцям організувати повернення національних клейнодів і за створеного наприкінці 1917 р. більшовицького уряду, який ухвалив рішення про ведення подальших переговорів щодо повернення пам'яток з пробільшовицькою українською фракцією Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету³⁹⁸. За спогадами С. Жука, вже підписаний наказ про перевезення українських реліквій з музеїв, бібліотек і архівосховищ Петрограда до України прилюдно розірвав народний комісар у національних справах Й. Сталін³⁹⁹.

Під час перебування в Києві восени 1917 р. В. Щавинський неодноразово зустрічався з М. Біляшівським та взяв участь у низці нарад відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, імовірно, маючи намір налагодити співпрацю з українськими урядовими пам'яткоохоронними інституціями та київськими музеями, а також вирішити питання про перевезення власної художньої колекції до Києва, щоб подарувати її українському народу.

2 жовтня В. Щавинський взяв участь у нараді відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, на якій було заслухано доповідь відомого українського етнографа та археографа Миколи Могилянського (брата письменника Михайла Могилянського) «Обласний чи місцевий музей як тип культурної установи». Відбулося жваве обговорення доповіді, у якому разом із І. Свенціцьким, П. Зайцевим, Ф. Ернстом, Є. Чикаленком та іншими українськими громадсько-культурними й музейними діячами взяв участь і В. Щавинський⁴⁰⁰. Ця доповідь М. Могилянського, як окреме видання, зберігалася у бібліотечній збірці В. Щавинського⁴⁰¹.

³⁹⁷ Біляшівський М. Про клейноди. *Нова Рада*. 1917. 21 листопада. № 191. С. 1.

³⁹⁸ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 25.

³⁹⁹ Жук С. Українська громада в Петербурзі та її роль в будівництві Української держави. 4. С. 398.

⁴⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 78.

⁴⁰¹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 34, 96.

3 жовтня відбулася нарада відділу зі В. Щавинським, на якій обговорювалося питання про створення у Петрограді «Товариства прихильників українських музеїв», яке відповідно до Статуту поставило б за мету всіляко сприяти діяльності музеїв, утворених на теренах, де мешкали українці, для забезпечення культурних потреб українського народу⁴⁰². Члени Товариства мали розшукувати у Петрограді та інших неукраїнських містах національні історико-культурні пам'ятки та домагатися й організовувати їх повернення в Україну. Вони повинні були б допомагати існуючим музеям України збирати відомості про давні українські пам'ятки, поповнювати фонди музеїв та досліджувати музейні матеріали. Крім того, Товариство мало б опікуватися відкриттям нових відділів при музеях, організовувати виставки пам'яток і з'їздів діячів української культури. Планувалося, що з часом Товариство поширить свою діяльність на всю територію колишньої Російської імперії та відкриє свої представництва в її найбільш культурних центрах⁴⁰³.

На початку жовтня ж відбулися переговори між М. Біляшівським і В. Щавинським щодо перевезення в Україну художнього зібрання колекціонера. Звітуючи генеральному секретарю народної освіти УЦР І. Стешенку про цю нараду, М. Біляшівський зазначив: «1-го [жовтня 1917 р.]. Нарада з В. О. Щавинським з приводу його збірки образів. Збірка знаходиться в Петрограді (Ліговка, ч. 285), містить в собі 150 образів нідерландської й інших шкіл XVI–XVIII в. найвидатніших майстрів і оцінюється в кілька сот[ень] тисяч рубл[ів]. В. О. Щавинський висловив бажання передати свою збірку, як і спеціальну бібліотеку по мистецтву українському народові. Щодо бібліотеки, то д. Щавинський залишає її поки що за для свого ужитку, збірку ж образів хоче перевезти тепер же до Києва. Для полегшення технічного боку перевізки (достати наряд) вирішено звернутися до Комісара в справах України при Тимчасовому Уряді»⁴⁰⁴.

Восени 1917 р. українські громадсько-культурні діячі та митці проводили активну роботу зі створення Української академії мистецтв, як потенціального центру з розвитку національного мистецтва. За розпорядженням І. Стешенка від літа того року діяла комісія для організації Української академії мистецтв на чолі з українським мистецтвознавцем Г. Павлуцьким, її секретарем став український графік і живописець М. Жук, а до складу

⁴⁰² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 51.

⁴⁰³ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 3; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 23, 79.

⁴⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 78.

цієї комісії увійшли такі видатні діячі, як Д. Антонович, М. Біляшівський, М. Бурачек, О. Грушевський, М. Грушевська, П. Зайцев, Ф. і В. Кричевські, М. Мурашко і Д. Щербаківський. При Українській академії мистецтв мала діяти Українська національна галерея. І в листопаді 1917 р. Рада відділу пластичних мистецтв генерального секретарства освітніх справ ухвалила заснувати Українську національну галерею, де мали зберігатися твори українських і західноєвропейських художників, починаючи від епохи Відродження й до початку ХХ ст.

Українські митці та колекціонери підтримали рішення про творення Української національної галереї, до якої частину своїх робіт передали М. Бойчук, М. Бурачек, Г. Дяченко, М. Жук, В. Кричевський, М. Козік, В. Масляников, Г. Нарбут, І. Репін, М. Самокиш, П. Холодний, С. Яремич та інші. Полотна М. Пимоненка та В. Яременка подарували члени їх родин. До Української національної галереї свої зібрання творів живопису XVI–XIX ст. передали Д. Антонович, В. Винниченко, Г. Павлуцький та інші власники приватних колекцій⁴⁰⁵.

У деяких працях указується, що до Української національної галереї свою художню колекцію передав і В. Щавинський. Так, у монографії Д. Розовика зазначено: «Особливо велику й цінну колекцію картин голландських, фламандських, іспанських, італійських та інших західноєвропейських та азійських шкіл XVI–XIX ст. у кількості 150 одиниць віддав Національній галереї мистецтвознавець та колекціонер В. Щавинський. Пізніше на основі цієї колекції було створено Київський музей східного та західного мистецтва. В. Щавинський передав Академії мистецтва також велику бібліотеку з унікальними й рідкісними книжками з мистецтва, які стали основою книжкового фонду бібліотеки цієї установи»⁴⁰⁶.

Ті самі відомості наводяться і в монографії Ю. Телячого⁴⁰⁷. Дослідники посилаються на копію звіту голови відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва М. Біляшівського про роботу відділу за період з 1 по 10 жовтня 1917 р., який був підготовлений для І. Стешенка 12 жовтня⁴⁰⁸. Оригінал цього звіту зберігається в іншій справі⁴⁰⁹. У документі йдеться про наради,

⁴⁰⁵ Розовик Д. Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. Київ : «Аквілон-Плюс», 2011. С. 270–271.

⁴⁰⁶ Там само.

⁴⁰⁷ Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921). Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2014. С. 156.

⁴⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 18.

⁴⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 1–3; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 78–79.

які проводилися у відділі охорони пам'яток старовини і мистецтва з українськими мистецтвознавцями, музейними співробітниками та громадсько-культурними діячами, зокрема і 1–3 жовтня, у яких взяв участь й В. Щавинський. Зміст цих нарад розглянуто вище. Як вже зазначалося, 1 жовтня В. Щавинський висловив бажання передати свою художню колекцію та бібліотечне зібрання українському народу. Але стверджувати, що колекціонер передав свої збірки до Української національної галереї, не вповні вірно. Крім того, дослідники наводять неправильні відомості про зміст художнього зібрання В. Щавинського, зазначаючи, що в ній були твори майстрів азійських шкіл, тоді як колекція складалася із полотен виключно західноєвропейських художників. У звіті М. Біляшівського також нічого не сказано про передачу В. Щавинським великої бібліотеки з унікальними та рідкісними книжками з мистецтва до Академії мистецтв.

Як вже зазначалося, 18 листопада 1917 р. В. Щавинський, перебуваючи в Петрограді, склав тестамент, яким всі свої колекційні збірки заповів «Київському національному українському музею»⁴¹⁰. Детальніше зміст заповіту розглянемо в іншому розділі.

Восени 1917 р. В. Щавинський виступив одним із організаторів Товариства вивчення та охорони пам'яток української культури, мистецтва та старовини у Петрограді⁴¹¹. Серед документів вченого, що відклалися у Документально-архівному фонді НХМУ, є його записи, у яких йдеться про засадничі засади та наміри у діяльності Товариства. Прагнучи офіційно зареєструвати українське Товариство за невизначеної політичної ситуації у Петрограді, майбутні його члени вирішили дистанціюватися від політики та заявити про Товариство як суто наукову установу: «Складаючись виключно із осіб, які належать до історичної науки та музейної справи, нове Товариство, займаючись вивченням письмових і речових пам'яток української старовини, що знаходяться на півночі Росії, стоїть виключно на точці зору суто науковій, залишаючись абсолютно осторонь від переживаємих в останній час Україною політичних негараздів. У нинішній час, коли політичний стан України та сусідніх їй держав можна вважати визначеним (йдеться про самостійність України та інших країн – *А. III.*), серед членів Товариства виникла думка про активну допомогу молодій справі музейного будівництва в Україні»⁴¹².

⁴¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 1.

⁴¹¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 6; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 191.

⁴¹² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 64.

Напевне офіційно зареєструвати Товариство вивчення та охорони пам'яток української культури, мистецтва та старовини у Петрограді ініціатором його створення не удалося. Однак у 1918 р. українські громадсько-культурні діячі від імені українського Товариства зверталися до Наркомпросу із заявою про утворення при Відділі у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старовини особливої комісії, яка б мала переглядати списки предметів культури та мистецтва, що вивозилися за кордон. Українських вчених особливо непокоїла активність польських діячів, які із отриманням Польщею незалежності активно проводили роботу щодо повернення історико-культурних пам'яток, значна частина яких стосувалися й української історії та культури. Пропонувалося включити до такої комісії Б. Крижанівського, П. Потоцького, С. Тройницького, С. Яремича та інших діячів, які, як наголошувалося у заяві, за родом своєї діяльності та науковим інтересам добре знали українські пам'ятки історії та культури й повинні були б посприяти їхньому збереженню для українського народу⁴¹³. Імовірно, це прохання українських науковців не було задоволено.

Однак, попри несприятливі політичні обставини, що склалися з приходом до влади більшовиків наприкінці 1917 р., українським громадсько-культурним діячам з ініціативи В. Щавинського та за його діяльної участі удалося в грудні того ж року створити Комісію по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді, яка протягом кількох місяців нелегально, бо тоді Росія та УНР перебували в стані війни, працювала без жодної фінансової підтримки з боку української влади. В особовому фонді В. Щавинського, що міститься у Документально-архівному фонді НХМУ, зберігається підготовлений ним список бібліотек, музеїв, архівів та інших установ Петрограда та Москви, у яких відклалися українські пам'ятки, а також перелік окремих реліквій⁴¹⁴. Про діяльність Комісії у доповідній записці українському уряду, складеній восени 1918 р., В. Щавинський писав: «Восени 1917 року під час перебування мого в м. Києві мені було пропонувано Українським урядом скликати з мешкаючих в Петрограді фахівців по різних галузях української старовини та мистецтва Комісію, що почала б реєстрацію існуючих в Петрограді предметів та документів історичного минулого України. В початку зими торік [у грудні 1917 р.] ця Комісія була мною скликана в складі такім: Ф. К. Вовк, В. В. Колбасєв, Б. Г. Крижанівський, М. О. Макаренко, М. М. Могилянський, П. П. Потоцький,

⁴¹³ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 64 зв.–65.

⁴¹⁴ Там само. Арк. 44–52.

П. Я. Стебницький, С. М. Тройницький, В. О. Щавинський і С. П. Яремич. Головою Комісії обрано, нині небіжчика, Ф. К. Вовка. Пропрацювавши зиму, члени Комісії зібрали деякий матеріал, який однак не був готовий до друку через свою неповність. Праця Комісії мусила припинитися через брак коштів для виплати фахівцям, що могли б цілком віддатися цій праці. Весною 1918 року головою Комісії було піднято через їхавшого до Києва члена Комісії П. Я. Стебницького ходотайство про відпуск коштів і про офіційне затвердження состава Комісії, але воно досі [у вересні 1918 р.] задовольнено не було»⁴¹⁵.

У рамках діяльності Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді В. Щавинський тісно співпрацював із очільником комісії, видатним українським етнографом, археографом і музеєзнавцем **Федором Кіндратовичем Вовком (1847–1918)**. Від 1905 р. Ф. Вовк мешкав у Санкт-Петербурзі, працюючи консерватором етнографічного відділу Російського музею, де формував українську колекцію. З 1907 р. він викладав антропологію та етнографію на природничому відділенні фізико-математичного відділення Санкт-Петербурзького університету та брав активну участь у роботі кількох університетських студентських гуртків з українознавства, народознавства та ін.

Зберігся лист В. Щавинського до Ф. Вовка від 17 лютого 1918 р., що висвітлює дружні стосунки та співпрацю українських вчених:

«Вельмишановний
Федір Кіндратович!

Я охоче візьму на себе переговори з професором [О. О.] Шахматовим, щойно остаточно з'ясується, що у нас є співробітник, який може взяти на себе роботу в Академії. Бор[исе] Георг[ійовичу Крижановський], як він мені казав, ще не цілком впевнений, що у нього знайдеться вільний час для цього.

Вибачте, що трохи запізнився з відповіддю. Хотілося переговорити з Вами особисто, але мені завадила хвороба – [інфекція] очевидно.

Відданий Вам
Василь Щавинський»⁴¹⁶.

⁴¹⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 37. Арк. 1–1 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 274.

⁴¹⁶ НА ІА НАН України. Ф. 1. Спр. 4679. Арк. 1.

Важко сказати, про яку конкретну справу йдеться у листі, але, напевне, вона стосується діяльності петроградської української громади. У документі згадується українець за походженням, вчений-етнограф **Борис Георгійович Крижановський (1886–1937)**, який працював завідувачем українського відділу Російського музею. У квітні 1921 р. Спільне зібрання Української академії наук ухвалило рішення про призначення Б. Крижановського представником від УАН для ведення справ у Петрограді. У 1925 р. його було обрано дійсним членом Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді, а в січні 1931 р. він замінив В. Перетца на посаді голови цього Товариства.

Більш детально діяльність Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді взимку 1917–1918 рр. та навесні 1918 р. висвітлено у документах, підготовлених **Петром Януарійовичем Стебницьким (1862–1923)**. 23 грудня 1917 р. він, як комісар у справах України при Тимчасовому уряді, в листі до генерального секретаря народної освіти І. Стешенка повідомив про організацію в Петрограді Комісії для реєстрації реліквій української історії та мистецтва на чолі з Ф. Вовком та за участі В. Щавинського і «ще кількох знавців петроградських музеїв і колекцій». На час написання листа Комісія вже розпочала свою роботу та навіть збирала відомості про низку українських пам'яток. Комісія поставила за мету складання якомога повного каталогу національних реліквій «Ukrainica», що відклалися у музеях та інших зібраннях Петрограда, з подальшою його публікацією. Однак, складання списків пам'яток та їх наукового описування потребувало залучення фахівців та оплати їхньої праці. П. Стебницький готовий був видати Комісії необхідні для її діяльності кошти, але за згоди українського уряду⁴¹⁷.

22 липня 1918 р., уже переїхавши до Києва, П. Стебницький підготував для міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка доповідну записку, в якій поінформував про хід робіт з повернення українських культурних цінностей з Росії. Зазначивши, що в петроградських державних музеях і приватних колекціях міститься великий масив українських історичних, археологічних та етнографічних пам'яток «великої ваги», П. Стебницький повідомив, що генеральним секретарем освіти І. Стешенком було доручено «знавцю мистецтва» В. Щавинському подбати про повернення в Україну пам'яток, які можна було вивезти з Петрограда, а також органі-

⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 13–13 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 83–84.

зувати перепис українських реліквій у петроградських музеях. У доповідній записці констатувалося, що: «Перше з цих завдань силою обставин не могло бути виконане, що-ж до другого, то з ініціативи д. Щавинського для цієї мети зорганізувалась комісія з небіжчиком проф[есором] Вовком (Ф. Вовк помер у дорозі з Петрограда до Києва 29 червня 1918 р. – *А. III.*) на чолі, при участі знавців мистецтва і колекціонерів, як С. П. Яремич, П. П. Потоцький, М. Є. Макаренко. Ця комісія власними силами за кілька місяців збрала чимало матеріалу для каталогу *Ukrainica* в головніших збірках Петрограда, але без засобів на оплату труда найманих робітників, ця велика робота не могла бути доведена до кінця, а через те комісія не могла приступити і до систематизування та друку каталогу»⁴¹⁸.

Звернув увагу П. Стебницький й на те, що для Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді стало нагальним питання виявлення та описування українських пам'яток у приватних колекціях міста, оскільки їх власники у зв'язку з погіршенням умов життя почали розпродавати свої зібрання й виникла загроза втрати реліквій або вивезення пам'яток за кордон. З іншого боку за таких обставин при наявності коштів можна було б придбати пам'ятки для українських музеїв на антикварному ринку. Виконуючи доручення членів комісії, П. Стебницький звернувся до українського уряду з проханням підтримати роботу Комісії, поки її члени ще не виїхали з Петрограда та використати їх «знання і охоту» працювати в інтересах рідного краю. Для цього необхідно було легалізувати роботу Комісії, включивши її до структури Українського консульства в Петрограді, та виділити кошти на її діяльність. На думку П. Стебницького: «На чолі Комісії, за смертю професора Вовка, міг-би стати її ініціатор, В. О. Щавинський»⁴¹⁹.

Улітку 1918 р. В. Щавинський став громадянином Української Держави. 30 липня того року в Українському консульстві в Петрограді Міністерства закордонних справ Української Держави було зареєстровано посвідчення за № 1551, у якому зазначалося, що «Щавинський Василь Олександрович, 50 років, є громадянином Української Держави»⁴²⁰.

Як громадянин Української Держави В. Щавинський звернувся до Українського консульства в Петрограді з проханням забезпечити охорону

⁴¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 1 зв.–2; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 225.

⁴¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 1–1 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 226.

⁴²⁰ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 36. Арк. 1.

його колекційних зібрань, що він мав намір передати Україні. 21 серпня 1918 р. йому було видано посвідчення, у якому наголошувалося: «Українське Генеральне Консульство у Петрограді цим посвідчує, що книжкова та художня колекції та рухоме майно, які знаходяться на Лігівці № 285, належать українському громадянину Василю Олександровичу Щавинському та перебувають під охороною Генерального Українського Консульства в Петрограді»⁴²¹.

Тоді ж В. Щавинський вирішив здійснити поїздку до України, для чого отримав від Українського консульства в Петрограді перепустку. 24 серпня 1918 р. вчений виїхав до України⁴²².

Під час перебування в Києві у вересні 1918 р., В. Щавинський звернувся до українського уряду з доповідною запискою, у якій з метою продовження та розширення діяльності Комісії в Петрограді просив затвердити її склад, статут і назву – «Комісія по питанням української старовини і мистецтва в Петрограді». Згідно розробленого В. Щавинським проєкту статуту, членом Комісії можна було стати лише шляхом обрання, а свої обов'язки вони мали виконувати безплатно. Виявлення та придбання українських пам'яток мало відбуватися за затвердженою програмою. Для оцінки реліквій, при потребі, могли б запрошуватися фахівці та експерти. Купівля пам'яток мала відбуватися у присутності представника Головного управління мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтва Української Держави. Придбані національні реліквії повинні були, при нагоді, доставлятися до Києва або тимчасово зберігатися в Українському консульстві в Петрограді. Роботи з реєстрації українських пам'яток в Петрограді планувалося завершити протягом шести місяців і В. Щавинський просив виділити кошти для діяльності Комісії⁴²³.

Питання про діяльність Комісії в Петрограді під керівництвом В. Щавинського також обговорювалося українськими діячами під час мирних переговорів, які розпочалися між Україною та Росією 23 травня 1918 р. У ході переговорів постало питання про повернення в Україну національних історико-культурних пам'яток. За ініціативи Міністерства закордонних справ при Міністерстві народної освіти діяла міжвідомча комісія з питань повернення національних культурних цінностей з Росії в Україну. На засіданні, що відбулося 31 травня 1918 р., директор Державного військово-

⁴²¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 36. Арк. 7.

⁴²² Там само. Од. зб. 38. Арк. 1.

⁴²³ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 37. Арк. 1 зв.–2 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 274–275.

історичного музею в Києві О. Благодір звернув увагу членів міжвідомчої комісії на те, що «в Петрограді в час українського руху була складена ціла комісія по вишукуванню українських речей. В цей комісії приймали участь відомі діячі як п. Щавинський та п. Могилянський, котрі залишилися в Петрограді і в свій час можуть дати докладні відомості»⁴²⁴.

5 червня 1918 р. замість міжвідомчої комісії утворено Культурну комісію при українській делегації на переговорах з Росією, яку очолили заступник міністра народної освіти і мистецтв П. Холодний (голова комісії) та професор Університету Св. Володимира у Києві Г. Павлуцький (заступник голови). Культурна комісія мала скласти основні та додаткові статті договору між Українською Державою та Росією про передачу українських культурних цінностей до України. В особовому архіві В. Щавинського відклався проєкт статей договору, над якими працювала Культурна комісія⁴²⁵.

1 серпня 1918 р. Культурна комісія розглянула лист П. Стебницького, якого невдовзі буде призначено заступником голови Української мирової делегації у справі переговорів з Росією С. Шелухіна, про діяльність Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді з проханням легалізувати петроградську Комісію та виділити кошти на її роботу. Маючи намір підтримати діяльність комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді, члени Культурної комісії вирішила розглянути це питання в присутності автора листа П. Стебницького, П. Дорошенка, як представника Головного управління мистецтва і національної культури, та В. Вернадського як голови Комісії для вироблення законопроєкту про заснування УАН⁴²⁶.

Питання про легалізацію Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді було розглянуто на засіданні Культурної комісії 5 серпня 1918 р. в присутності П. Стебницького, П. Дорошенка та М. Біляшівського. На засіданні було ухвалено на базі цієї Комісії створити Комісію по охороні пам'яток української науки і мистецтва в Петрограді, що мала б діяти при Українському консульстві. П. Дорошенко повідомив членів Культурної комісії про розробку законопроєкту, яким передбачалося виділити на потреби петроградської Комісії один мільйон карбованців. Головному управлінню мистецтва і національної культури доручалося поінформувати

⁴²⁴ ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 12 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 126.

⁴²⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 6. Арк. 1–2.

⁴²⁶ ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 32–32 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 255–256.

В. Щавинського про конкретні заходи з легалізації Комісії та підтримки її коштами. На засіданні історик культури Д. Антонович, як член Культурної комісії, висловив пропозицію звернутися до В. Щавинського з проханням надіслати для роботи Культурної комісії списки пам'яток, що було складено петроградською Комісією⁴²⁷.

9 серпня 1918 р. П. Дорошенко та М. Біляшівський надіслали міністру закордонних справ Української Держави листа з пропозицією створити при Українських консульствах у Петрограді та Москві спеціальні комісії з повернення в Україну національних пам'яток старовини і мистецтва⁴²⁸.

У серпні до Петрограда приїздив представник Головного управління мистецтва і національної культури Української Держави В. Ханенко з метою придбання пам'яток мистецтва для українських музеїв. Генеральний консул України в Петрограді С. Веселовський порадив В. Ханенку звернутися за допомогою до В. Щавинського, як голови Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді. Напевне, В. Ханенко повідомив В. Щавинського про наміри українського уряду легалізувати діяльність петроградської Комісії. Скликане В. Щавинським зібрання членів Комісії висловило бажання посприяти представнику українського уряду у придбанні історико-культурних пам'яток, але за умови затвердження Головним управлінням мистецтва і національної культури відповідної програми. Скласти її доручалося В. Щавинському під час його поїздки до Києва⁴²⁹.

Щоб мати повну інформацію про діяльність Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді, 7 вересня 1918 р. Культурна комісія вирішила запросити на засідання В. Щавинського, який на той час вже приїхав до Києва⁴³⁰.

Він і ще запрошений Культурною комісією В. Вернадський взяли участь у засіданні 14 вересня, на якому розглядалися питання про розподіл між Україною та Росією наукових установ і закладів та вимога щодо передачі Україні однієї повної збірки всіх друкованих видань, що виходили в межах колишньої Російської імперії. На цьому засіданні було ухвалено

⁴²⁷ ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 40–41; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 258–259.

⁴²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 27–27 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 260.

⁴²⁹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 37. Арк. 1 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 274.

⁴³⁰ ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 43; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 266.

рішення про складання пункту договору, у якому б зазначалося, що всі наукові установи, розташовані на терені України, є власністю Української Держави, а також вимагати від Росії один комплект всіх видань, які на підставі законів про цензуру й печать віддавалися державі в певній кількості примірників й передавалися до найбільших російських бібліотек. Після виступу В. Щавинського, який нагадав, що російським урядом проводилася топографічна зйомка української території, було вирішено скласти ще окремий пункт про повернення картографічних матеріалів, що стосувалися території України. Члени Культурної комісії заслухали й «коротке справоздання» В. Щавинського про заснування та роботу петроградської Комісії по охороні пам'яток української науки і мистецтва⁴³¹. Засідання 14 вересня виявилось останнім у роботі Культурної комісії.

В особовому фондi вченого в Інституті рукопису НБУВ зберігається посвідчення, що засвідчувало право В. Щавинського узяти участь у пленарному засіданні учасників української делегації на мирних переговорах між Україною та Росією, яке мало б відбутися 26 вересня 1918 р. У документі також зазначалося, що В. Щавинський мав право «вільного вступу в будинок Педагог[ічного] музею на весь час»⁴³².

Згадано В. Щавинського й у звіті голови Культурної комісії при Українській мирній делегації П. Холодного. Зокрема, вказано, що він та В. Вернадський, П. Дорошенко, О. Кречетович, Г. Нарбут і П. Стебницький, за запрошенням Культурної комісії взяли участь у окремих її засіданнях з правом дорадчого голосу⁴³³.

15 вересня 1918 р. з ініціативи Г. Павлуцького, М. Біляшівського, Д. Щербаківського, В. Модзалевського Рада Українського наукового товариства ухвалила рішення про організацію секції мистецтва, головним завданням якої ставилося видання праць з історії українського мистецтва та публікація досліджень і матеріалів про пам'ятки, що зберігалися в архівних, музейних та інших збірках. 20 вересня відбулися організаційні збори секції. Почесним головою секції мистецтва УНТ став Г. Павлуцький, а її головою обрали М. Макаренка. Разом з Д. Антоновичем, В. Барвінком, М. Біляшівським, С. Гіляровим, О. Грушевським, В. Данилевичем, Ф. Ернстом, В. Зуммером, П. Курінним, В. Липинським, В. Модзалевським,

⁴³¹ ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 48–49 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 270–272.

⁴³² ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 17. Арк. 1.

⁴³³ ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 37–41; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 278–282.

О. Новицьким, Є. Онацьким, В. Прокоповичем, І. Свенціцьким, Є. Сіцинським, С. Таранушенком, П. Холодним, Л. Чикаленком, К. Широцьким, Ф. Шмітом, В. і Д. Щербаківськими та іншими українськими вченими дійсним членом секції було обрано і В. Щавинського⁴³⁴.

За погодженням з головою Головного управління мистецтва і національної культури Української Держави П. Дорошенком, 16 вересня 1918 р. В. Щавинський у помешканні Національному музеї України, який 27 липня того року був створений на базі Київського художньо-промислового і наукового музею, провів нараду, де взяли участь представники Головного управління мистецтва і національної культури та фахівці у сфері музейної справи. На нараді було розроблено проєкт загальної програми поповнення музеїв та бібліотек України, який В. Щавинський особисто передав П. Дорошенку⁴³⁵. Оскільки цей документ складено за діяльної участі В. Щавинського, наведемо його зміст:

«ПРОЄКТ

загальної програми поповнення музеїв та бібліотек України

I. УКРАЇНА

А. ПАМ'ЯТКИ ЛІТЕРАТУРНІ (рукописи і друки):

- 1) історичні документи;
- 2) архіви діячів та письменників українських;
- 3) невидані твори значних українських письменників;
- 4) матеріали до біографій діячів і письменників;
- 5) автографи діячів і письменників;
- 6) стародруки;
- 7) рідкі видання по українознавству (навіть в кількох примірниках);
- 8) мапи географічні місцевостей і міст України;
- 9) матеріали генеалогічні й геральдичні.

⁴³⁴ Протоколи засідань секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві. *Збірник секції мистецтв*. Київ : Держ. вид-во України, 1921. С. 154; Білокінь С. Незреалізоване видання шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931). *Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво*. Київ : ІМФЕ, 2010. Ч. 2 (30). С. 53.

⁴³⁵ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 37. Арк. 1 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 274.

Б. ПАМ'ЯТКИ РЕЧЕВІ:

- 1) речі археологічні (від найдавніших часів);
- 2) релігійний побут: образи, хрести, ризи, церковні сосуди і т. ін.;
- 3) історичні реліквії військові й урядові;
- 4) пам'ятки сільського та міського побуту;
- 5) старе протонародне мистецтво;
- 6) стара кераміка, срібло, бронза та інше;
- 7) портрети українських діячів (оригінальні й репродуковані);
- 8) речі, що характеризують історичних і суспільних діячів України;
- 9) твори старих малярів, граверів, архітекторів та скульпторів українських;
- 10) краєвиди України, малюнки та інші мистецькі речі на українські теми.

II. СУСІДНІ ДЕРЖАВИ ТА НАРОДИ

Твори художників, документи та історичні речі держав, які мали вплив на Україну, або речі характерні для такого впливу.

III. ІНШІ ДЕРЖАВИ ТА НАРОДИ

Кращі зразки пластичного мистецтва, що характеризують доби найвищого розвитку мистецтва.

Примітка. Перевага дається конче першому відділові. Речі третього відділу можна купувати тільки в випадках виключно вигідних умов купівлі»⁴³⁶.

За підписами директора Національного музею України М. Біляшівського та музейного бібліотекаря Є. Онацького 26 жовтня 1918 р. В. Щавинському було видано посвідчення, у якому вказувалося, що останній мав доручення від дирекції музею купувати для бібліотеки музею книги та інші надруковані урядовими установами видання⁴³⁷.

Повертаючись до Петрограда, В. Щавинський отримав посвідчення від німецько-українського представництва в Києві, що він, як радник при Українському генеральному консульстві в Петрограді, повертається до постійного місця роботи для виконання своїх обов'язків. У документі висловлювалося прохання до всіх представників німецької військової та цивільної влади сприяти В. Щавинському під час його поїздки до Петрограда⁴³⁸.

А Міністерство продовольчих справ Української Держави дозволило раднику В. Щавинському вивезти із Києва та за межі України, а також

⁴³⁶ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 9. Арк. 1–2 зв.

⁴³⁷ Там само. Од. зб. 8. Арк. 1.

⁴³⁸ Там само. Од. зб. 16. Арк. 1.

провезти залізницею до Петрограда один пуд цукру та два пуда інших продуктів⁴³⁹.

Варто ще зазначити, що на одному із засідань Культурної комісії, а саме 5 серпня 1918 р., було заслухано інформацію П. Стебницького про приватні колекції пам'яток в Петрограді, власники яких мали бажання вивезти свої зібрання в Україну. Зокрема, йшлося про зібрання В. Щавинського, С. Яремича, О. Бобринського та інших колекціонерів. На думку П. Стебницького, якби український уряд зробив би практичні кроки у вирішенні цього питання та забезпечив необхідні умови для перевезення пам'яток, то організувати їх перевезення можна було б і до завершення роботи мирних переговорів між Україною та Росією⁴⁴⁰.

До тих, хто протягом багатьох років збирав національні історико-культурні, мистецькі та бібліографічні пам'ятки, маючи намір передати їх українському народу, слід віднести і самого П. Стебницького, а також таких діячів і колекціонерів, як Ф. Вовк, М. Макаренко та П. Потоцький⁴⁴¹. Всі вони були членами Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді та брали активну участь у її роботі.

Восени 1918 р. В. Щавинському судилося врятувати від більшовицького арешту видатного українського колекціонера та мецената **Павла Платоновича Потоцького (1857–1938)**, який у вересні того року був ув'язнений як заручник від петроградської російської буржуазії. Довідавшись про арешт П. Потоцького, В. Щавинський негайно звернувся до міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка з проханням вжити заходи для його звільнення. Наводимо текст листа Д. Дорошенка до генерального консула Української Держави в Петрограді С. Веселовського від 30 вересня 1918 р., який був написаний після звернення В. Щавинського:

«До Генерального Консула Української Держави в Петрограді
Пана Веселовського

Голова Комісії по реєстрації української старовини в Петрограді Пан Василь Щавинський доносить, що в Петрограді заарештовано яко злочинника, одного з головних співробітників Комісії Пана Павла Потоцького, відомого знавця і збирача української старовини.

⁴³⁹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 18. Арк. 1, 2.

⁴⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 40; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 258.

⁴⁴¹ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 39.

В зв'язи з донесенням Пана Щавинського, а також з огляду на дуже поганий стан здоров'я П. Потоцького чоловіка поважних літ, а також те, що він як зареєстрований Петроградським Генеральним Консульством громадянин України, не може бути взятий як злочинник від російської буржуазії, Міністерство закордонних справ прохає Вас зробити негайно всі заходи про звільнення Пана Потоцького з арешту.

Міністр закордонних справ»⁴⁴².

22 жовтня 1918 р. П. Потоцького було звільнено від залучення до трудової повинності як особу, яка мала певні заняття та виконувала суспільно-корисні функції⁴⁴³.

Загострення політичної ситуації у зв'язку зі зміною правлячих кіл в Україні та початком чергової фази радянсько-української війни у листопаді – грудні 1918 р. відтерміновувало здійснення планів українських громадсько-культурних діячів з повернення українських історико-культурних пам'яток на невизначений час. У ті часи складно було організувати й перевезення приватних колекцій, хоча б із-за припинення роботи потягів за браком палива. Збільшилася загроза пограбувань та втрати зібрань. За таких обставин В. Щавинський вирішив передати більшу частину своєї художньої колекції на тимчасове зберігання та охорону до Ермітажу. Як зазначив М. Могилянський: «Під час революції Щ[авинський] боявся тримати свою цінну галерею у себе (та й умови життя того не дозволяли), чому й передав її на схованку до Ермітажу»⁴⁴⁴.

Згідно щоденника О. Бенуа, 27 листопада 1918 р. відбулося засідання Ради Ермітажу, на якому було: «Розглянуто пропозицію В. О. Щавинського про прийняття на зберігання до Ермітажу колекції його голландських картин, відомих по каталогу, виданому Громадою Св. Євгенії, він просив посприяти перевезенню картин»⁴⁴⁵.

До музею В. Щавинський передав 112 картин із своєї художньої збірки. Віднайдено опис картин, які колекціонер передав на зберігання до Ермітажу⁴⁴⁶. Досі цей документ, який дає змогу встановити точну кількість, авторів і назви творів, переданих В. Щавинським до Ермітажу, не було введено до наукового обігу.

⁴⁴² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 12; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 273.

⁴⁴³ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 27.

⁴⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

⁴⁴⁵ Бенуа А. Н. Дневник. 1918–1924. С. 201.

⁴⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61–61 зв., 63–63 зв.

З поверненням В. Щавинського із Києва активізувалася й діяльність Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді. 5 грудня 1918 р. В. Щавинський надіслав листа до Головного управління мистецтв та національної культури Української Держави, у якому повідомив про виділення приватними особами Генеральному консульству України в Петрограді у розпорядження Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва 100 тис. крб. У листі також зазначалося, що Комісією проведено роботу із закупівлі низки художніх пам'яток для музеїв України⁴⁴⁷.

Зі встановленням в Україні радянської влади діяльність Комісії було припинено. У роки громадянської війни тимчасово перервалася і співпраця В. Щавинського з українськими культурними та музейними установами. Проте він прагнув налагодити зв'язок з українськими громадсько-культурними діячами, вченими і музейними співробітниками. Мистецтвознавець продовжував купувати українські пам'ятки, сподіваючись при нагоді їх передати до України. Колекціонеру вдалося зібрати ґрунтовну бібліотеку історичних джерел та наукових праць з історії України. Як вже зазначалося, у його зібранні містилися літописи, козацькі хроніки, мемуари та твори українських письменників, у тому числі книги Т. Шевченка та про нього. Відклалися наукові розвідки українських мовознавців, істориків та мистецтвознавців. Детальний аналіз українознавчого складника бібліотечного зібрання В. Щавинського буде далі.

Збирав В. Щавинський і художні твори з українознавчої тематики. Зокрема, купував портрети історичних діячів України (Богдана Хмельницького), автопортрет Т. Шевченка, гравюри С. Світославського та з видами міст України, він придбав альбом українських гравюр тощо⁴⁴⁸.

У колекції В. Щавинського було близько 150 рідкісних предметів Межигірської порцеляни 1831–1850 рр., у тому числі тарілки із зображеннями Т. Шевченка, М. Костомарова та П. Куліша, вулиці Хрещатик у Києві, фігурок дітей, амурів, тварин, птахів і рослин⁴⁴⁹.

Мешкаючи в Петрограді, В. Щавинський проводив активну наукову та громадсько-культурну діяльність, однак думками він линув до України, бо прагнув бути корисним для української справи та працювати для українського національного відродження. Настрої та думки Василя Олександровича того періоду відображено у його листі до М. Біляшівського:

⁴⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 12–12 зв.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 283.

⁴⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1 зв.; Там само. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 64–64 зв., 99 зв.

⁴⁴⁹ Выдрын И. И. Щавинский Василий Александрович (1868–1924 г.) – химик-технолог, искусствовед. *Степан Петрович Яремич*. С. 308.

«9/VIII. 1920. Петроград

Дорогий Микола Федотовичу!

Користуючі з нагодку, пишу до Вас. Знудивсь я сидячі у сему болоті, і не маючі жодного способу видертись звідце на Україну. Дуже радий був тим я одержати звістку про Вас та Вашу фамілію, цікаво було б почути щось про Ваши справи музейні, про становище всієї країни, де в останні часи безмінно перебувають думки мої. Все більш та більш росте у мене переконання, що здобутком сучасної халепи стане наше національне відродження, що зараз єдино корисна праця, се праця коло справи національної.

Не маючи способу працювати так, як би хотілося коло тутейшої української старовини мені все ж таки пощастило знайти де що цікавого; між іншим – надзвичайно гарний Тарасів автопортрет 1859-го р., олійними фарбами, досі ще ніде не репродукований і взагалі невідомий, чудовий примірник Острозької біблії (1581 р.) з вельми інтересним підписом, та де що іншого. Але се все мене не задовольняє, хотілось би якоїсь ширшої праці. Чи не час вже клопотатись, щоб було повернуто з відце де що до українського Музею? Був би радий допомогти тим. Пишіть будь ласка, моя адреса Петроград, ул. Марата, бывшая Николаевская, д. 70 б, кв. 16, Василю Александровичу Щавинському.

Вкінці, Щербаківському та іншим, хто мене ще не забув щире вітання.

Вам щиро вірний В. Щавинський»⁴⁵⁰.

Поряд із В. Щавинським українські історико-культурні пам'ятки у Петрограді продовжували активно збирати й інші національно свідомі та патріотично налаштовані українські колекціонери і громадсько-культурні діячі. Восени 1922 р. у Петрограді перебував український мистецтвознавець, музеєзнавець та видатний діяч у галузі охорони пам'яток історії та культури України **Федір Людвігович Ернст (1891–1942)**, який був членом комісій з організації Лаврського музею культів, Київської картинної галереї та Музею мистецтв ВУАН. Він зустрівся з «найвидатнішими» збирачами української старовини, маючи на меті налагодити з ними співпрацю та з'ясувати перспективи перевезення їхніх колекцій до України. Зокрема, Ф. Ернст ознайомився зі збірками В. Щавинського, С. Тройницького, С. Яремича та П. Потоцького⁴⁵¹. Згодом свої враження від спілкування з

⁴⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. XXXI. Од. зб. 735. Арк. 1–1 зв.

⁴⁵¹ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-2. Од. зб. 17. Арк. 1; Білокінь С. І. Музей України (Збірка

українськими діячами Ф. Ернст описав у листі до С. Яремича, наголосивши: «Я ніколи не забуду тих хвилин, які провів у Вас, у В. О. Щавинського та у П. П. Потоцького, і ту любов до батьківщини, з якою Ви всі збираєте “Ucrainic’y”. Дай тільки Бог, щоб праця ця не пропала даремно, і щоб усе це зібране справді потрапило до українських музеїв. Передайте мій щирий, сердечний привіт В. О. Щавинському та П. П. Потоцькому, а також С. М. Тройницькому із родиною та всім спільним знайомим»⁴⁵².

З Ф. Ернстом у В. Щавинського склалися товариські та довірливі стосунки. Вони листувалися та обмінювалися науковою літературою. Так, Ф. Ернст надіслав В. Щавинському свою працю «Контракти та контрактний будинок у Києві: 1798–1923», яка побачила світ у Видавництві ВУАН в 1923 р.⁴⁵³ Ф. Ернст, як організатор кількох київських музеїв, високо цінував колекційне зібрання В. Щавинського, цікавився долею збірки, щиро бажаючи, щоб вона потрапила до Києва. Напевне, зі свого боку, В. Щавинський за допомогою Ф. Ернста мав намір налагодити більш тісну та дієву співпрацю з музейними та культурними установами в Україні, до якої він прагнув в останні роки.

Про наміри В. Щавинського приїхати в Україну, зустрітися з українськими науковцями та громадсько-культурними діячами, поділитися з ними результатами своїх досліджень, дізнатися про успіхи та досягнення українських колег свідчать його листи до Ф. Ернста, які він написав за півроку до своєї загибелі. У листах В. Щавинський щиро розповів Ф. Ернсту про бажання бути корисним українській науці, а також про перепони і труднощі у налагодженні співпраці з науковими установами України. Наведемо уривки з цих листів:

«2/VI.24 СПб.

Дорогий Федір Людвігович!

Дякую Вам за Вашу ґрунтовну, цікаву книжку та за авторський напис – особливо. Втішно, що Ви хоч трохи можете друкувати. Ми ж позбавлені цієї можливості безнадійно. А матеріали у нас, матеріалу важливого саме для української науки, не мало. Як це прикро саме тепер, коли наша молода наука росте та міцніє! Прикро ще й тим, що тут, відірвані від батьківщини українці, не можемо бути корисними рідній батьківщині таким же, а не іншим чином. У цьому ж треба зви-

П. Потоцького). С. 49.

⁴⁵² Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 49.

⁴⁵³ Там само.

нувачувати і наших земляків, які живуть дома і у спілкуванні з нами виявляють дуже малу активність. Я кілька разів намагався налагодити зв'язок із Державним Музеєм [у Києві], але ніколи мені це не вдавалося... Вибачте, але Ви здається єдина людина, на яку можна сподіватися.

Відданий Вам В. Щавинський»⁴⁵⁴.

Наступний лист В. Щавинського датований 26 липня 1924 р.:

«Дорогий Федір Людвігович!

Дякую Вам сердечно за Ваш милий гарячий лист, яких я давно вже не отримував... У Ваших працях (дякую за пригарні книги) мене завжди особливо тішить Ваша беззавітна любов до української старовини, яку повинно вкласти в основу нової України, на порозі якої ми з Вами стоїмо. До програми мого життя завжди входило завоювання можливості незалежної наукової роботи на користь рідної країни. Мрії про матеріально незалежну роботу, тепер, звичайно відпадають, але, дивна річ, чим довше я живу на чужині, тим гостріше й гостріше відчуваю потребу долучитися до рідної культури. Завести постійні зносини з будь-яким органом, що її обслуговує мені, досі не вдалося, хоча я й прагнув цього. Тепер я остаточно не витерпів. Я отримав від РАІМК відрядження до Києва та Чернігова, хоч і без засобів для його здійснення. Залишилося відвоювати час та і кошти на поїздку. Хотілося б посунути мою справу про передачу картин, зробити 2–3 повідомлення про мої роботи, а головне послухати, як б'ється серце нової України та потиснути руки працівникам її культури. Сподіваюся доб'юся свого.

Ще раз дякую сердечно за все.

Ваш В. Щавинський»⁴⁵⁵.

Знаючи про плани В. Щавинського відвідати Україну у другій половині 1924 р., Ф. Ернст попіклувався, аби в Києві гідно зустріли відомого колекціонера та донатора. Оскільки В. Щавинський тривалий час не приїздив до Києва, то йому навіть важко було знайти житло у місті. Ф. Ернст звернувся з листом до мистецтвознавця та заступника голови Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН Д. Щербаківського посприяти у вирішенні цього питання:

⁴⁵⁴ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 1–1 зв.

⁴⁵⁵ Там само. Арк. 2–3 зв.

«Дорогий Даниле Михайловичу!

Я виїзжаю 26-го до Криму, пробуду там до початку вересня. Цими днями приїхав з Петербургу Базилевич, через якого я передав Щавинському видання Київ-Печерської друкарні про яке він просив. Щавинський здається приїде сюди у серпні місяці. Питав Базилевича, де йому спинитись – той порадив у “Праці”. Мені здається, що це незручно, коли людина дає Київу такий дар, то щоби він ще так дорого платив за своє перебування тут. Дуже прошу Вас подбати про те, дати в ребра кому треба в Академії Наук, щоби вони не однесли халатно й по-канцелярськи до такої важливої справи»⁴⁵⁶.

Однак В. Щавинському не вдалося приїхати в Україну у 1924 р. і зустрітись з київськими науковцями. Не відомо, що завадило відрядженню мистецтвознавця, але «послухати, як б'ється серце нової України», йому вже не судилося.

Під час українських визвольних змагань 1917–1921 рр. В. Щавинський проявив себе як прибічник національного та науково-культурного відродження України, взяв дієву участь у роботі низки українських урядових і громадсько-культурних інституцій, діяльність яких була спрямована на виявлення та повернення в Україну національних історико-культурних реліквій. Він здійснив практичні кроки для збереження та передачі Україні власної колекції художніх творів, бібліотечного зібрання та інших мистецьких збірок. Попри несприятливі для державного та культурного відродження України політичні обставини та з установленням радянської влади, В. Щавинський не полишав спроб налагодити співпрацю з українськими культурними та науковими установами, прагнув долучитися до спільної роботи з українськими вченими та стати корисним для української науки.

3.2. Наукові дослідження у галузі україніки

У добу українських національно-визвольних змагань одночасно із громадсько-культурною діяльністю В. Щавинський проводив і наукову роботу. З 1919 р. вчений зосередився на дослідженні техніки давнього живопису та технології фарб Давньої Русі. У рамках вивчення цієї проблематики мистецтвознавцю вдалося зібрати та опрацювати великий масив бібліографічних джерел з історії фарб і матеріалів, що виготовляли та використовували у

⁴⁵⁶ Ходак І. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. Ч. 1–2. С. 150.

давнину вітчизняні малярі. Вдалося йому зібрати і величезну колекцію їхніх зразків⁴⁵⁷.

Вивчив В. Щавинський і технічні звички та прийоми давньоруських й українських стінописців та іконописців. За рішенням Ради Інституту археологічної технології від 20 травня 1921 р. його було відряджено до Києва строком на один місяць для збирання матеріалів з історії та техніки живопису, віднайдених під час археологічних розкопок Десятинної церкви. У Києві він мав зробити фотознімки фресок, музейних речей, копії архівних документів, що відклалися внаслідок археологічних досліджень Десятинної церкви, обстежити Кирилівський монастир та інші храми Київської губернії⁴⁵⁸. На потреби, пов'язані з проведенням досліджень під час відрядження до Києва, В. Щавинському виділялися кошти в обсязі 220 тис. рублів, у тому числі 50 тис. на фотографування матеріалів і документів та 50 тис. на поїздки Київською губернією⁴⁵⁹. Ця поїздка видалася вдалою і, як згодом В. Щавинський повідомив листом М. Біляшівського, йому «пощастило» знайти «всі здобутки розкопок київської Десятинної церкви»⁴⁶⁰.

Варто зазначити, що В. Щавинський уважно стежив за науковим життям в Україні, був знайомий із науково-культурними виданнями, що виходили у Києві. У полі його зору, наприклад, перебував український журнал історії, літератури та культури «Наше минуле», у якому в рубриці «Хроніка» публікувалася інформація про діяльність наукових і культурних установ та пам'яткоохоронних організацій і товариств в Україні, у тому числі містилися й відомості про проведення та результати археологічних досліджень.

У листі до М. Біляшівського від 17 червня 1922 р. В. Щавинський зазначив, що його зацікавило повідомлення у часопису «Наше минуле» про розкопки Зарубського монастиря на Канівщині. Дослідження, про які йшлося у замітці, проводилися у 1918 р. під керівництвом М. Біляшівського як очільника відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти Української Держави. У публікації наголошувалося, що найбільший науковий інтерес під час цих розкопок викликали сотні фраг-

⁴⁵⁷ Фирсова О. Л., Шестопалова Л. В. Государственная система реставрации и охраны памятников. 1918–1991. *Реставрация памятников истории и искусства в России в XIX–XX веках. История, проблемы*. Москва : Академический Проект ; Альма Матер, 2008. С. 140.

⁴⁵⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 13. Арк. 1.

⁴⁵⁹ Там само.

⁴⁶⁰ ІР НБУВ. Ф. XXXI. Од. зб. 2202. Арк. 1.

ментів фресок, які були написані на давній штукатурці різними фарбами⁴⁶¹.

У цьому ж листі В. Щавинський поінформував київського колегу, що останнім часом він «узявся до студіювання» давнього малярства з «боку матеріального», маючи на меті підготувати першу працю про техніку давнього живопису та технологію виготовлення фарб у Київській Русі. Зібравши цінні матеріали з обстеження стінописів Церкви Спаса на Нередиці та київської Десятинної церкви, В. Щавинський мав намір долучити до своїх досліджень і фрагменти фресок, віднайдених неподалік с. Зарубинці, про що він і написав М. Біляшівському: «Було б надзвичайно важно прилучити сюди [до матеріалів для досліджень] також і зарубинські, о чому, по моему прохання, звернулась уже до Вас [Російська] Академія історії матеріальної культури. Для мого мікроскопічного та мікрохімічного аналізу треба мені аби які маленькі зразочки фрагментів, котрі можливо віддати, не шкодючі всієї знахідки, яку, безумовно, не треба рушати з Києва»⁴⁶².

Поцікавився В. Щавинський і думкою М. Біляшівського щодо «хронологічного облікування зарудських матеріалів»⁴⁶³. Тоді науковці, що брали участь в археологічних розкопках, датували віднайдені артефакти домонгольським періодом⁴⁶⁴. Однак сучасні дослідники заперечують існування давньоруського Зарубського монастиря на Канівщині, вважаючи, що експедиції М. Біляшівського розкопували Трахтемирівський монастир, початок існування якого датується 1620 р.⁴⁶⁵

Результати своїх досліджень з техніки давнього живопису та технології фарб Давньої Русі В. Щавинський оприлюднював у доповідях, з якими регулярно виступав на наукових засіданнях і публічних зібраннях у РАІМК, Інституті археологічної технології, Російському музеї, Товаристві дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді), Товаристві любителів давнього письменства. Зокрема, мистецтвознавець виголосив доповіді на такі теми, як: «Давньоруські фарби»⁴⁶⁶, «Червоні та жовті фарби в давньоруському малярстві»⁴⁶⁷, «Техніка стінного живопису у давнього українського та руського стінопису»⁴⁶⁸ та ін.⁴⁶⁹.

⁴⁶¹ Археологія. *Наше Минувле*. 1918. № 2. С. 200–201.

⁴⁶² ІР НБУВ. Ф. XXXI. Од. зб. 2202. Арк. 1–1 зв.

⁴⁶³ Там само. Арк. 1 зв.

⁴⁶⁴ Археологія. *Наше Минувле*. С. 201.

⁴⁶⁵ Ластовський В. Історичні міфи навколо Зарубського і Трахтемирівського монастирів. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. 2019. Вип. 28. С. 196–198.

⁴⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. XXXI. Од. зб. 2202. Арк. 1.

⁴⁶⁷ Там само. Ф. 68. Од. зб. 75. Арк. 3.

⁴⁶⁸ Там само. Арк. 4.

⁴⁶⁹ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 42.

Всі свої доповіді В. Щавинський мав намір опублікувати, тому він їх ретельно опрацьовував. Однак надрукувати ці праці йому все ж не вдалося. Нині розвідки мистецтвознавця зберігаються в особовому фонді В. Щавинського у Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН⁴⁷⁰.

Більшість своїх досліджень у галузі україніки В. Щавинський підготував у рамках роботи Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді), що було засновано 21 грудня 1921 р. з ініціативи В. Перетца, А. Лященка та інших українських учених і громадсько-культурних діячів, які мешкали та працювали у місті на Неві. Товариство діяло як філія ВУАН. До складу його членів входили Д. Абрамович, В. Адріанова-Перетц, О. Баранников, В. Боцяновський, В. Вернадський, А. Лященко, М. Могилянський, В. Перетц, П. Потоцький, В. Срезневський, С. Щеглова, С. Яремич та інші видатні українські науковці.

Дійсним членом Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді) В. Щавинського було обрано 25 серпня 1922 р.⁴⁷¹. Як член Товариства мистецтвознавець досліджував історію технології фарб давньої України, впливи давнього українського живопису на малярську техніку у Московії, художні твори Т. Шевченка в контексті історії мистецтва⁴⁷². У «Звідомленні» Історично-філологічного відділу ВУАН за 1923 р. повідомлялося, що протягом того року В. Щавинський «працював над темою “Фарби, що їх уживалося в давній Україні-Руси відносно до техніки малярства”, звертаючи особливу увагу на все, що торкається давньої історії України»⁴⁷³.

На публічних засіданнях Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді) В. Щавинський виступив з кількома доповідями: «Український вплив у технічних малярських підручниках північної Руси XVI–XVII ст.» (8 червня 1923 р.)⁴⁷⁴, «Старі україн-

⁴⁷⁰ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 260; Науковий архів ПМК РАН. Ф. 22. 49 спр.

⁴⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 14. Арк. 1; Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). Київ, 1927. С. 3.

⁴⁷² Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). Київ, 1927. С. 8; Українське наукове товариство в Петербурзі. *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1924. Т. LXXXII, кн. III–IV. С. 341.

⁴⁷³ Звідомлення першого (Історично-філологічного) Відділу за 1923-й рік. *Записки Історично-філологічного Відділу*. Київ, 1924. Кн. IV. С. 301–302; Звідомлення за 1923 рік Всеукраїнської Академії наук у Києві : з нагоди п'ятиріччя існування Академії 1918–1924. Київ : Друк. Всеукр. Акад. наук, 1924. С. 48–49.

⁴⁷⁴ Українське наукове товариство в Петербурзі. С. 342–343.

ські граматики і нові українські книжки для дітей» (21 грудня 1923 р.)⁴⁷⁵, «Т. Г. Шевченко і Рембрант» (9 березня 1924 р.)⁴⁷⁶. М. Могилянський згодом згадував, що В. Щавинський був активним членом Товариства дослідників української історії, письменства та мови і «брав в його праці діяльну участь, ніколи не пропускаючи засідань та виступаючи референтом на теми своїх спеціальних інтересів»⁴⁷⁷.

У науковій доповіді «Український вплив у технічних малярських підручниках північної Руси XVI–XVII ст.» (інша назва цієї праці – «Український вплив у давньоруській малярсько-технічній літературі»)⁴⁷⁸ В. Щавинський прослідкував тяглість розвитку української культури з часів Київської Русі та наголосив, що у XVI ст., не зважаючи на несприятливі політичні обставини, відбувався розквіт української культури. Розглянув взаємозв'язок між культурами південно-західних європейських народів і українською культурою. Як приклад дослідник навів «прекрасні стінописи» Кирилівського собору у Києві та «чудові розписи» у Краківському палацовому соборі, здійснені українськими майстрами⁴⁷⁹. Вчений також наголосив на значному всебічному впливі української культури на розвиток російської культури у XVI–XVII ст. Оскільки у наукових дослідженнях більше йшлося про вплив української літератури на російську, мистецтвознавець дослідив вплив у контексті розвитку живопису, проаналізувавши навчальні тексти малярсько-технічного характеру у північноруських рукописних збірниках того періоду, у яких вживалися слова, спеціальні терміни та вислови українського походження.

Іншу свою доповідь у Товаристві дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді) В. Щавинський присвятив розгляду процесу створення українськими вченими, письменниками та діячами граматик, абеток, букварів і книжок для дітей українською мовою протягом XIX – початку XX ст.⁴⁸⁰. Комплектуючи власну бібліотеку виданнями з українознавства, В. Щавинський збирав і українську навчальну літературу та казки, видані українською мовою⁴⁸¹. Вони стали у пригоді при

⁴⁷⁵ Звідомлення першого (Історично-філологічного) Відділу за 1923-й рік. С. 351.

⁴⁷⁶ Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). С. 14.

⁴⁷⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1 зв.

⁴⁷⁸ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 1–27.

⁴⁷⁹ Там само. Арк. 27.

⁴⁸⁰ Там само. Арк. 33–50.

⁴⁸¹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 9, 10, 12, 70 зв., 71, 73.

підготовці мистецтвознавцем дослідження «Старі українські граматики і нові українські книжки для дітей».

Засуджуючи у праці утиски уряду Російської імперії щодо української мови та літератури, В. Щавинський вважав особливо ганебним заборону застосування української мови у початковій школі, адже у період активного формування особистості українців позбавляли права навчатися рідною мовою. Втім учений виділив три періоди, коли під тиском внутрішніх і зовнішніх соціально-політичних чинників царизм змушений був робити поступки у русифікаторській політиці (після 1855, 1906 і 1916 років), чим негайно користувалися патріотично налаштовані українські діячі, зокрема, друкуючи навчальну літературу та інші книжки для дітей українською мовою⁴⁸².

Своє дослідження В. Щавинський розпочав згадкою про першу в українському мовознавстві друковану граматику живої народної української мови О. Павловського, яка побачила світ у 1818 р. Звернув увагу дослідник і на статтю Л. Яценка «Про дитячу мову», у якій йшлося про добір лексики для україномовних букварів і методику навчання за їх допомогою. Стаття Л. Яценка вийшла друком у журналі «Основа» (1861), який видавався колишніми членами Кирило-Мефодіївського товариства, на роль яких у створенні українських підручників указав автор доповіді. У праці В. Щавинський розкриває значення та зміст таких українських навчальних видань, як «ГраMATика» П. Куліша, «Буквар южнорусский» Т. Шевченка, «Українська абетка» М. Гатцука, «Азбука для Полтавської недільної школи» О. Строніна. Негативно оцінюючи Ємський указ та Валусівський циркуляр, що на тривалий період загальмували літературну та наукову діяльність українців, дослідник зазначив, що і в цей несприятливий для української книги час, побачили світ гарні видання для дітей, до яких В. Щавинський відніс казки Г. Андерсена, що вийшли друком у Києві в 1873 р. з перекладами українською М. Старицького та з гарними ілюстраціями М. Мурашка. Аналізуючи це видання, вчений зазначив: «М'якість та задушевність української мови напрочуд гармоніюють із характером казок Андерсена. У цьому відношенні український переклад перевершив сухі російські»⁴⁸³.

Щодо навчальних підручників початку ХХ ст., то В. Щавинський серед доволі числених видань виділив український буквар «ГраMATика», який у 1906 р. під псевдонімом Норець видав видатний український педагог і освітній діяч Т. Лубенець. Відзначив мистецтвознавець і буквар Б. Грінче-

⁴⁸² ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 33–34.

⁴⁸³ Там само. Арк. 47.

нка, що вийшов друком у 1907 р. під назвою «Українська граматика для науки читання й писання». Вдруге цей підручник був перевиданий у 1917 р. і широко використовувався у початкових школах України у період УНР і на початку 1920-х років. Ще В. Щавинський відзначив активну діяльність з видання українських букварів і читанок С. Черкасенка, який протягом 1917–1918 рр. підготував такі підручники, як «Буквар», «Рідна школа», «Читанка», «Граматика» та інші⁴⁸⁴. У доповіді автор наголосив й на тому, що попри воєнні події протягом 1917–1919 рр. в Україні видавалося багато книжок для дітей⁴⁸⁵.

Працюючи над темою про техніку давнього живопису та технологію фарб Давньої Русі, В. Щавинський намагався долучити якомога більше джерел, тому запланував поїздку до України з науковою метою у другій половині 1924 р. У листі до українського історика образотворчого мистецтва та архітектури Ф. Ернста від 26 липня того року він написав, що отримав відрядження до Києва та Чернігова, але цього разу «без засобів для її здійснення». Аби поїздка до України стала реальністю, – зазначив В. Щавинський, – залишалось лише «відвоювати час та і засоби для поїздки»⁴⁸⁶.

Відшукуючи джерела з теми, В. Щавинський у листах до Ф. Ернста звернувся з проханням надіслати йому працю історика церкви, археографа та книгознавця Ф. Титова «Типографія Києво-Печерської Лаври»⁴⁸⁷, у якій наводилися відомості про стародруки, що вийшли у київській друкарні. Це видання було вкрай необхідне В. Щавинському, адже під час написання цієї праці Ф. Титов вивчив всі стародруковані книги, видані Києво-Печерською лаврою, а також дослідив петербурзькі та московські книгосховища. У результаті він підготував ще один том, як додаток до своєї праці, у якому вмістив посвяти, передмови, післямови та ілюстрації до видань Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. Праця Ф. Титова у двох томах вийшла друком у 1918 р., а сам автор у грудні того ж року емігрував до Європи. У 1924 р. у друкарні Києво-Печерської лаври, яка на той час вже перебувала у віданні ВУАН, зусиллями неодмінного секретаря української академії А. Кримського було видано додаткові примірники другого тому праці Ф. Титова, але під іншою назвою⁴⁸⁸. Ф. Ернсту вдалося виконати прохання В. Щавинського, передавши йому книги Ф. Титова через українського архі-

⁴⁸⁴ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 49–50.

⁴⁸⁵ Там само. Арк. 31.

⁴⁸⁶ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 3.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 1 зв.

⁴⁸⁸ Тітов Хв. Матеріали до історії книжкової справи на Україні в XVI–XVIII вв.: всезбірка передмов до українських стародруків. Київ : З друк. Укр. акад. наук, 1924. 546 с.

віста та музейника В. Базилевича⁴⁸⁹. А у листі від 26 липня 1924 р. В. Щавинський подякував київському колезі:

«Дорогий Федір Людвігович!

Дякую Вам сердечно за Ваш милий гарячий лист, яких я давно вже не отримував, дякую за зовсім несподівану для мене посилку двох повних томів творів Титова. У нас у Петербурзі це здається уніка[льне видання]»⁴⁹⁰.

Вивчаючи першоджерела, В. Щавинський систематизував настанови, рецепти і вказівки техніко-технологічного характеру з виготовлення та використання художниками матеріалів, що містилися у давніх українських і російських рукописах і стародруках. Знання давніх мов дозволило йому вивчати й давні трактати європейських авторів в оригіналі та уточнювати переклади технічних текстів Геракліта, Теофіла, Діонісія Фурнаграфіота та інших. Проаналізувавши літературу з історії вітчизняного та європейського живопису, українські та російські рукописні списки і трактати європейських авторів, В. Щавинський не тільки розкрив техніку живопису та технологію фарб у Давній Русі, а ще й визначив технічну взаємозалежність виготовлення і використання фарб та інших матеріалів між вітчизняними та західноєвропейськими майстрами і художниками⁴⁹¹.

Першим В. Щавинський розпочав системно та всебічно досліджувати й чорнила давніх українських і російських рукописних книг, а це суттєво розширило та уточнило знання про техніку їх створення. Йому вдалося з'ясувати барвники та типи чорнил, що застосовувалися за різних історичних періодів при створенні рукописних пам'яток. Ще у 1923 р. він підготував розвідку «Фарби в історії давнього побуту України-Руси», у якій зробив спробу визначити склад фарб Остромирового Євангелія. Того ж року В. Щавинський зробив доповідь у Товаристві любителів давнього письменства про чорнила, які вживали давні книгописці⁴⁹². Після виступу 29 квітня 1923 р. у Товаристві любителів давнього письменства з доповіддю про еволюцію чорних писчих чорнил В. Щавинського обрали дійсним

⁴⁸⁹ Ходак І. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. С. 150.

⁴⁹⁰ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 2.

⁴⁹¹ Щавинский В. А. Очерки по истории техники живописи и технологи красок в Древней Руси. Москва-Ленинград : Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. С. 5.

⁴⁹² Звідомлення першого (Історично-філологічного) Відділу за 1923-й рік. С. 302; Звідомлення за 1923 рік Всеукраїнської Академії наук у Києві : з нагоди п'ятиріччя існування Академії 1918–1924. С. 49.

членом цього Товариства⁴⁹³. Високу оцінку дослідженням В. Щавинським чорнил дав М. Фармаковський, який наголосив: «набирають величезного значіння праці В. О. [Щавинського] над дослідженням чорнила давніх російських і українських літописів і книг. В цьому питанні пощастило В. О. Щавинському цілком змінити попередні наші поняття в техніці книгодруку, вияснивши три типи чорнила за різних історичних періодів, що має безліч наслідків для дослідження археографічних матеріалів»⁴⁹⁴.

Праці про чорнила давніх українських і російських рукописних книг В. Щавинський мав намір опублікувати у збірнику Інституту археологічної технології «Нові шляхи для вивчення культури минулого»⁴⁹⁵.

Поряд з Остромировим Євангелієм мистецтвознавець досліджував Галицьке Євангеліє, Мстиславове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 року, Добрилово Євангеліє та інші пам'ятки, а літературним джерелом для його студій, крім інших, стали й «Слово о полку Ігоревім» та Києво-Печерський патерик.

У пошуках першоджерел В. Щавинський опрацьовував рукописні фонди Російської публічної бібліотеки, книгозбірні Товариства любителів давнього письменства, зібрання давніх рукописів археографа та колекціонера В. Дружиніна⁴⁹⁶. У своєму звіті за перше півріччя 1923 р. В. Щавинський повідомляв, що разом з доктором медицини й професором Л. Ільїним він працював над вивченням давньоруської «чорнильної рецептури» з метою наукового їх описування та поновлення давньоруських способів виробництва чорнил. Додамо, що з Л. Ільїним мистецтвознавець також досліджував фарбники різних фармацевтичних і косметологічних речей (близько 90 зразків), які було знайдено під час розкопок у Ольвії⁴⁹⁷.

Про роботу В. Щавинського над вивченням чорнил давніх українських рукописів і книг знали в Україні. 18 серпня 1924 р. йому надіслав листа Я. Стешенко, який працював секретарем часопису «Бібліологічні вісті», що виходили під егідою Українського наукового інституту книгознавства у Києві. У листі Я. Стешенко запрошував В. Щавинського до співпраці із журналом та запропонував досліднику підготувати для видання статтю «Якого чорнила уживали давні книгописці»⁴⁹⁸.

⁴⁹³ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 42–42 зв.

⁴⁹⁴ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 260.

⁴⁹⁵ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 43.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 42.

⁴⁹⁷ Там само. Арк. 43.

⁴⁹⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 85. Арк. 1.

Але опублікувати свої дослідження з техніки давнього живопису та технології фарб Давньої Русі, яка ще у рукописах користувалися великою популярністю серед фахівців, В. Щавинський не встиг. В. Перетц, який опікувався науковою спадщиною мистецтвознавця, зробив спробу надрукувати працю В. Щавинського в органі Історично-філологічного відділу ВУАН. У листі до неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського від 16 січня 1926 р. він пропонував: «Велика праця В. О. Щавинського про фарби, що їх знаходимо у давн[ьому] укр[аїнському] малярстві – лежить в Інстит[уті] ареол[огічної] технології й не друкується. Чи не можна б було її надрукувати в “Зап[исках]” 1-го Відд[ілу] Укр[аїнської] акад[емії]? (20–22 арк[уші] друку). Коли б була така можливість, я би визволив з цього Інст[итуту] рукопис (на машинці) та надіслав би до Вас»⁴⁹⁹.

Однак капітальна праця В. Щавинського вийшла друком лише через десять років після його загибелі завдяки зусиллям Ф. Фармаковського.

Мистецтвознавець, художник і реставратор **Мстислав Володимирович Формаковський (1873–1946)** обіймав посаду вченого секретаря Інституту археологічної технології від початку його створення та був душею колективу. Саме він, здебільшого, здійснював повсякденне керівництво інститутом. Варто згадати, що М. Формаковський вищу освіту отримав в Україні, закінчивши відділення археології історико-філологічного факультету Новоросійського університету (1895) та Одеське художнє училище (1899). В Україні відбулося і його становлення як митця, адже протягом 1902–1906 рр. він працював художником у друкарнях, видавництвах і музеях Одеси. М. Формаковський був активним діячем Одеського товариства історії і старожитностей та одним із видавців одеського сатиричного журналу «Звон». Згодом він став одним із фундаторів школи наукової реставрації музейних предметів та археологічних колекцій.

Проте у 1931 р. за результатами «чистки» кадрів в Інституті археологічної технології М. Формаковського було репресовано і на три роки вислано до Ярославля. Одне із абсурдних звинувачень полягало в тому, що М. Формаковський, як вчений секретар Інституту археологічної технології, разом із директором О. Ферсманом, а раніше і завідувачем відділу В. Щавинським та деякими іншими провідними співробітниками інституту, які отримували заробіток ще в інших установах, систематично віддавали свою заробітну плату молодшому обслуговуючому персоналу лабораторій, заробітна плата яких була низькою. Тим самим, як вважали перевіряючі, відбу-

⁴⁹⁹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 2 : 1918–1941. С. 134.

валися крадіжки у радянської влади, адже податки з грошей, що отримувалися неофіційно, не платилися⁵⁰⁰.

Відбувши висилку, М. Формаковський поновив свою роботу у ДАІМК і у 1935 р. за його наукової редакції була підготовлена до друку та видана ґрунтовна комплексна праця В. Щавинського «Нариси з історії техніки живопису і технології фарб у Давній Русі»⁵⁰¹. Як наголошував М. Формаковський: «Ця капітальна праця, виконана за короткий час з 1919 по 1924 рр., поклала вперше дійсно міцну підвалину вивченню давньо-російського та українського малярства з боку його техніки, без чого вивчення його тільки з боку стилістичного й історичного не давало доволі даних до повного його розуміння»⁵⁰².

На думку М. Формаковського, праця В. Щавинського була першим універсальним синтетичним дослідженням техніки давнього українського живопису та технології фарб і малярських матеріалів періоду Київської Русі, яка стала основою для вивчення давньоруських пам'яток наступним поколінням їх дослідників і реставраторів. Високо оцінював працю В. Щавинського й В. Перетц, який зазначав, що у ній «ціле море відкриттів для історика малярства та палеографа»⁵⁰³. Додамо, що дослідження В. Щавинського не втратило наукової актуальності та є затребуваним і нині.

Отже, під час українських національно-визвольних змагань та у після-революційний період В. Щавинський значну увагу у свій науковій роботі приділяв дослідженням у галузі україніки. Цьому сприяла й активна участь вченого у діяльності Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді), в рамках роботи якого він досліджував вплив української культури на російську через призму розвитку малярської техніки, висвітлив історію створення українських навчальних видань і книжок для дітей, вивчав вплив Рембранта на мистецьку творчість Т. Шевченка.

Але провідною у наукових дослідженнях В. Щавинського стала тема, присвячена техніці давнього живопису та технології фарб Давньої Русі, вчений був піонером у дослідженні чорнил давніх українських і російських

⁵⁰⁰ Платонова Н. И. Исследования в области археологической технологии в РАИМК/ТАИМК (1920–1930-е годы). Памятники археологии в исследованиях и фотографиях (памяти Галины Вацловны Длужневской). Сборник научных статей. Санкт-Петербург : ИИМК РАН, 2018. С. 290.

⁵⁰¹ Щавинский В. А. Очерки по истории техники живописи и технологии красок в Древней Руси. Москва-Ленинград : Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. 160 с.

⁵⁰² Формаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 260.

⁵⁰³ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 7; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 191.

рукописних книг. Підсумком його наукових досліджень стала синтетична праця «Нариси з історії техніки живопису і технології фарб у Давній Русі», у якій вперше та, значною мірою, на українських джерелах комплексно досліджено техніку давньоруського живопису, стінопису, іконопису та технологію створення давніх рукописних і книжкових пам'яток.

3.3. Збирач і дослідник спадщини Т. Шевченка

Важко обійти увагою діяльність В. Щавинського зі збирання та дослідження літературної та малярської творчості Тараса Шевченка. Він належав до когорти колекціонерів і дослідників спадщини Шевченка, яким вдалося віднайти й придбати малюнки видатного українського митця та пожертвувати їх українському музею. Таких діячів не так вже й багато. Як зазначалося у звітах Київського міського художньо-промислового і наукового музею, малярські роботи Шевченка в різні часи до музею передавали меценати Терещенки, О. Померанцева, Д. Балаховський, Г. Вашкевич, К. Жученко, В. Терещенко, Г. Шлейфер, С. Яремич і В. Щавинський⁵⁰⁴.

Помітний доробок В. Щавинського й у дослідженні малярської спадщини Шевченка. В одинадцятому томі повного зібрання творів Кобзаря (Чикаго, 1963), присвяченого висвітленню діяльності Шевченка як маляра, гравера та скульптора, вміщено передмову українського критика Б. Кравціва «Мистецька спадщина Т. Шевченка і її вивчення». У своїй розвідці автор виділив таких українських «видатних мистецтвознавців» 1920–1930 х рр., як К. Широцький, М. Біляшівський, О. Новицький, Д. Щербаківський, Ф. Ернст, С. Таранущенко та В. Щавинський, наголосивши, що вони опублікували «важливі праці», присвячені аналізу пластичної творчості Шевченка⁵⁰⁵. Природньо, що історик культури Д. Антонович, монографію якого «Шевченко – маляр» вміщено у одинадцятому томі чиказького видання Тараса Шевченка, у своїй праці використовував, крім інших джерел, дослідження В. Щавинського.

За часів тоталітаризму прізвища та розвідки М. Біляшівського, П. Зайцева, Ф. Ернста, М. Макаренка, С. Таранущенко, В. Щавинського, Д. Щербаківського та багатьох інших мистецтвознавців, які працювали у сфері шевченкознавства, вилучалися з науково-художнього обігу, що негативно

⁵⁰⁴ Оксеніч М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернівці, 2007. Вип. 8. С. 170; ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1 зв.

⁵⁰⁵ Кравців Б. Мистецька спадщина Т. Шевченка і її вивчення. *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Т. 11 : Шевченко – маляр, гравер і скульптор. Чикаго : Вид-во М. Денисюка, 1963. С. 7.

вплинуло на наукове вивчення художньої спадщини Шевченка в радянській Україні⁵⁰⁶.

Спробуємо ж реконструювати здобутки В. Щавинського на полі збирання та дослідження спадщини Т. Шевченка. Як завзятий бібліофіл, шанувальник і дослідник творчості Кобзаря, В. Щавинський зібрав, на чому наголосив В. Перетц у некролозі про вченого, колекцію «різних видань творів Т. Г. Шевченка, які наочно показують хід студіювання творчості великого поета та малюють відношення до нього видавців та читачів»⁵⁰⁷.

Оскільки збереглися списки видань, із яких було сформовано бібліотеку В. Щавинського, що склали К. Бурикіна-Щавинська і В. Перетц під час перевезення книгозбірні колекціонера із Ленінграда до Києва, спробуємо дослідити зміст його шевченкознавчої збірки.

У бібліотечній колекції В. Щавинського містилося декілька видань «Кобзаря», як прижиттєвих, так і тих, що вийшли друком після смерті Шевченка. Як відомо, перше видання «Кобзаря» було здійснено в 1840 р. у Санкт-Петербурзі, але стверджувати, що воно містилося у книгозбірні В. Щавинського не можемо. У списках книг колекції є запис «Кобзарь Шевченко», який не має вихідних даних книги, отже це могло бути як перше, так і будь-яке інше видання «Кобзаря»⁵⁰⁸.

Однак впевнено можемо стверджувати, що В. Щавинському вдалося придбати друге видання, яке побачило світ у Санкт-Петербурзі в 1844 р. під назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки», адже до нього увійшло вісім поезій із першого 1840 р. видання «Кобзаря» та поема «Гайдамаки», яка уперше вийшла друком у 1841 р. Можливо, у бібліотеці В. Щавинського було декілька примірників «Чигиринського Кобзаря», бо в одному списку є запис «Шевченко. Чигиринський Кобзар»⁵⁰⁹, а в іншому – «Кобзар 2 вид.»⁵¹⁰. Після арешту Т. Шевченка у квітні 1847 р. його твори й книги заборонили та вилучали із продажу, тому «Чигиринський Кобзар» став рідкісним виданням ще за життя Шевченка.

Мав В. Щавинський і третє, що стало останнім прижиттєвим для українського поета, видання «Кобзаря», яке побачило світ у 1860 р. за

⁵⁰⁶ Яцюк В. Мalarство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. Київ : «Рада», 2003. С. 354.

⁵⁰⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 3; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

⁵⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 8 зв., 69 зв.

⁵⁰⁹ Там само. Арк. 9 зв., 70 зв.

⁵¹⁰ Там само. Арк. 19, 81.

підтримки українського промисловця П. Семеренка⁵¹¹. З меценатом Шевченко познайомився під час своєї останньої подорожі Україною у Млієві, де П. Семеренко плекав сади з новими плодовими деревами. Напевне, у книгозбірні В. Щавинського був і «Кобзар», що вийшов друком у тому ж 1860 р. у перекладі російських поетів за редакції М. Гербеля⁵¹².

У бібліотеці В. Щавинського містився «Кобзар» у двох томах⁵¹³. Але, важко сказати, чи це було видання, надруковане у Празі протягом 1875–1876 рр. за ініціативи О. Русова, чи – двотомний «Кобзар» за редакцією В. Доманицького, який побачив світ у 1911 р. у видавництві В. Яковенка у Санкт-Петербурзі з нагоди 50-річчя від дня смерті Шевченка.

Проте у списках є запис, що у книгозбірні В. Щавинського містився «Кобзар», виданий у Празі в 1876 р.⁵¹⁴. Це було рідкісне перше нецензуроване видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, яке цензура не дозволила ввезти на терени Російської імперії. Тоді ж у 1876 р. був виданий й Емський указ, яким заборонялася українська мова та українська література.

У Києві видавати Шевченка було складніше, ніж у Санкт-Петербурзі, особливо після прийняття Валуєвського циркуляру та Емського указу. Утім для своєї бібліотеки В. Щавинський придбав одне з небагатьох київських видань «Кобзаря» Шевченка, який побачив світ у 1894 р.⁵¹⁵. Його друк, як і перше видання «Кобзаря» у Києві в 1889 р., здійснив Ф. Йогансон.

У шевченкознавчій збірці В. Щавинського відклалося три випуски «Ілюстративного “Кобзаря”» Т. Шевченка (1896)⁵¹⁶. Автором ілюстрацій був відомий митець М. Микешин, який товаришував із Шевченком і багато зробив для популяризації його творчого доробку. В «Ілюстративному “Кобзарі”» М. Микешин планував представити літературну творчість Шевченка зі своїми ілюстраціями та репродукціями малюнків самого поета, музикальні твори на вірші Кобзаря та спогади про нього друзів. Зі смертю М. Микешина у 1896 р. друк цього видання припинився.

Крім «Кобзаря», в колекції В. Щавинського містилися окремі видання творів Т. Шевченка, які стали вершиною його поетичної творчості, а саме поеми: «Катерина», «Наймичка», «Кавказ», «Сон», а також видання ре-

⁵¹¹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 9, 11, 70, 72.

⁵¹² Там само. Арк. 9, 70.

⁵¹³ Там само.

⁵¹⁴ Там само. Арк. 11, 72.

⁵¹⁵ Там само. Арк. 9, 70.

⁵¹⁶ Там само. Арк. 16, 78.

волюційних поезій⁵¹⁷. Напевно, В. Щавинський мав й один із п'яти томів «Повного видання творів Тараса Шевченка» за редакцією Б. Лепкого, що друкувалося протягом 1919–1920 рр.⁵¹⁸

У зібранні В. Щавинського було представлено видання, що репрезентувало малярську творчість Шевченка. Зокрема, два томи «Малюнків Тараса Шевченка» (1911, 1914), які вийшли друком у Санкт-Петербурзі завдяки зусиллям Просвітнього товариства імені Тараса Шевченка та професора В. Мате⁵¹⁹.

Цікавили В. Щавинського й наукові праці, які висвітлювали життєвий шлях Т. Шевченка, розкривали роль і значення його творчої діяльності та видавалися на вшанування пам'яті Кобзаря.

У своїй книгозбірні В. Щавинський мав декілька примірників ґрунтовної праці українського письменника та громадського діяча О. Кониського, у якій на основі аналізу архівних документів, спогадів і наукових розвідок попередніх дослідників було реконструйовано наукову біографію Т. Шевченка⁵²⁰. Дослідження О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя» вийшло друком українською мовою у Львові у двох томах (т. 1, 1898; т. 2, 1901), а також, як одностомник, російською в Одесі у 1898 р. Наявні документи не дають змоги з'ясувати, яке саме видання містилося у бібліотеці В. Щавинського, можливо, що й обидва.

Із біографічних досліджень ще у бібліотечній збірці В. Щавинського знаходилася книжка дитячої письменниці [О.] Григорової «Т. Г. Шевченко, біографія для молоді» (1896)⁵²¹. До речі, це дослідження привернуло увагу й українського літературознавця та бібліографа В. Доманицького, який опублікував на нього позитивну рецензію⁵²².

Проблемі національного виховання дітей на основі спадщини українських письменників присвячено працю літератора, педагога, автора низки підручників С. Черкасенка, – «Шевченко і діти», – яку теж придбав В. Щавинський для своєї бібліотеки⁵²³.

При нагоді зазначимо, що у рамках роботи Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді) В. Ща-

⁵¹⁷ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 9, 12, 17 зв., 70, 73, 79 зв.

⁵¹⁸ Там само. Арк. 38 зв., 100 зв.

⁵¹⁹ Там само. Арк. 14, 75.

⁵²⁰ Там само. Арк. 11, 15, 72, 77.

⁵²¹ Там само. Арк. 13, 74.

⁵²² Д. В. [Доманицький В.]. Е. Н. Григорова. Т. Г. Шевченко, биография для юношества, Москва, 1896, с. 34, 4 рис. *Записки товариства імені Шевченка*. Львів, 1898. Т. 21, кн. 1. Бібліографія (рецензії й справоздання). С. 27–29.

⁵²³ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 17 зв., 79 зв.

винський підготував наукову доповідь «Старі українські граматики і нові українські книжки для дітей», з якою виступив на засіданні членів Товариства 21 грудня 1923 р.⁵²⁴. У праці вчений, крім іншого, висвітлив діяльність Т. Шевченка з підготовки, друку та розповсюдження «Букваря». У цьому дослідженні В. Щавинський наголосив, що видання народного підручника для навчання дітей та неосвічених дорослих співвітчизників українською мовою було «завітним бажанням» Кобзаря, який в останні місяці життя приклав значних зусиль, аби надрукована за його кошти книга дійшла до недільних шкіл в Україні⁵²⁵.

У шевченкознавчій збірці В. Щавинського містилася й капітальна праця В. Доманицького «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”», яку було видано у Києві в 1907 р.⁵²⁶. Книга стала результатом ґрунтовних текстологічних досліджень В. Доманицького над поезіями Шевченка, критичного аналізу автографів і друкованих видань. У тому ж році, але вже у Санкт-Петербурзі, побачило світ перше повне видання «Кобзаря», науковим редактором якого виступив В. Доманицький.

Придбав В. Щавинський для своєї бібліотечної колекції й книгу «Т. Шевченко в літературі та мистецтві: бібліографічний покажчик матеріалів для вивчення життя і творів Т. Шевченка», автором якої був український письменник, критик, перший бібліограф творів Кобзаря та праць про нього М. Комаров⁵²⁷. Її видав у 1903 р. в Одесі український друкар Ю. Фесенко. В одеській же друкарні у 1912 р. до 100-річчя поета побачив світ альманах «Вінок Т. Шевченкові», упорядкований тим же М. Комаровим, але цієї поетичної збірки у книжковому зібранні В. Щавинського не виявлено.

Проте у його колекції містилася праця ще одного фахівця з бібліографічної шевченкіани – М. Яшека, який перший у післяреволюційний час уклав бібліографічний покажчик, присвячений Шевченку (Харків, 1921)⁵²⁸. Це видання, до якого було включено 1684 найменувань вітчизняної та іноземної літератури за 1903–1921 рр., стало логічним продовженням покажчика М. Комарова.

Серед видань шевченкознавчої збірки В. Щавинського відклався нарис В. Краніхфельда «Т. Г. Шевченко співак України і Запоріжжя (1814–1861)» (1901)⁵²⁹, джерельним підґрунтям для якого стали твори Кобзаря, його що-

⁵²⁴ Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). С. 13.

⁵²⁵ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 1. Арк. 40–43.

⁵²⁶ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 16, 78.

⁵²⁷ Там само. Арк. 11 зв., 72.

⁵²⁸ Там само. Арк. 12, 73.

⁵²⁹ Там само. Арк. 17 зв., 79 зв.

денники та листування, а також розвідки та спогади про митця, опубліковані в громадсько-літературних журналах, у тому числі «Киевской старине».

Звичайно, що В. Щавинського, як мистецтвознавця та дослідника художніх пам'яток, цікавила література, яка б висвітлювала малярську творчість Т. Шевченка. І в його бібліотеці було декілька видань, що стосувалися діяльності Шевченка як художника. Оскільки назви праць у списках видань бібліотеки В. Щавинського скорочено, а інколи зустрічаються й помилки та виправлення, то в деяких випадках доводиться робити припущення. Так, у книгозбірні містилася праця, що російською мовою мала назву «Шевченко как живописец»⁵³⁰. Про те, що це була не монографія О. Новицького, свідчить закреслене його прізвище біля вказаного запису. Тому припускаємо, що йдеться про одну із розвідок іншого відомого шевченкознавця, одного з перших дослідників художньої творчості Т. Шевченка – В. Горленка, який був автором такої праці, як «Шевченко – живописец и гравер» (1893).

Втім у шевченкознавчій збірці В. Щавинського містилася й капітальна праця видатного українського історика мистецтва, бібліографа, академіка ВУАН (1922) **Олексія Петровича Новицького (1862–1934)** «Тарас Шевченко як маляр»⁵³¹. Оскільки у 1920-ті роки між В. Щавинським та О. Новицьким виникне дискусія з приводу атрибуції картини, наведемо думку Б. Кравців про роль і значення О. Новицького у дослідженні художньої спадщини Т. Шевченка: «Ще більш вирішальним для вивчення пластичної творчості Шевченка був 1914-ий рік, коли петербурзьке видання “Малюнків Тараса Шевченка” закінчено другим випуском і коли накладом Наукового Товариства ім. Шевченка появилася друком перша монографія про мистецьку творчість Т. Шевченка – книга Олексія Новицького “Тарас Шевченко як маляр”, Львів–Москва, 1914. Автор цієї книги Олексій Новицький, поставивши ціллію і завданням свого життя виявлення, реєстрування і вивчення мистецьких творів Т. Шевченка і матеріалів до їх історії, дав у своїй монографії не тільки першу спробу наукового огляду й мистецької оцінки Шевченкової пластичної творчості, але й упорядкував реєстр усіх відомих на той час мистецьких творів Т. Шевченка, що охоплює 351 позицію, та крім того подав ще список 11 приписуваних йому творів, усе з речовими довідками про кожний твір й із 130 репродукціями важливіших праць Шевченка. Своєю монографією Олексій Новицький поклав основи для дальшого вивчення пластичної творчості Шевченка»⁵³².

⁵³⁰ НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 16, 78.

⁵³¹ Там само. Арк. 11 зв., 72 зв.

⁵³² Кравців Б. Мистецька спадщина Т. Шевченка і її вивчення. С. 6.

Завершуючи огляд видань Шевченка та праць про нього у бібліотеці В. Щавинського, зазначимо, що в ній ще містилося декілька примірників збірника, який був виданий з нагоди 50 роковин від дня смерті Т. Шевченка (1912)⁵³³. До організаційного комітету з проведення урочистостей та публікації ювілейного збірника входили В. Вернадський, А. Кримський, Ф. Корш, О. Новицький та інші науковці. У виданні вміщено такі розвідки, як: «Шевченко народний поет», «Шевченко серед поетів слов'янства», «Мотиви поезії Т. Г. Шевченка», «Шевченко, як живописець», «Спомин про старшого боярина Тараса Шевченка на весіллі Пантелеймона Куліша і Олександри Куліш в 1847 р. (лист Г. Барвінок)» та ін.

Отже, шевченкознавча бібліографічна збірка В. Щавинського була сформована із рідкісних видань творів Т. Шевченка та вартісних праць про біографію та творчість Кобзаря.

Напевне, що маючи справу з колекціонерами та приватними власниками художніх зібрань, антикварами, мистецтвознавцями і музейними співробітниками та активно цікавлячись творчою спадщиною Кобзаря, у тому числі й художньою, В. Щавинський передбачав можливість знахідок малюнків Т. Шевченка, або, навіть, свідомо прикладав зусилля для розшуку художніх творів митця.

І В. Щавинському поталанило віднайти, як він вважав, раніше невідомий автопортрет Т. Шевченка. Хронологічно першим із документів, у якому йдеться про цю знахідку, є лист В. Щавинського до М. Біляшівського від 9 серпня 1920 р., у якому колекціонер повідомляв, що йому пощастило знайти: «надзвичайно гарний Тарасів автопортрет 1859-го р., олійними фарбами, досі ще ніде не репродукований і взагалі невідомий»⁵³⁴.

У своїй статті «Шевченко як маляр» В. Щавинський також підтвердив, що автопортрет Т. Шевченка був ним віднайдений у 1920 р. у Петербурзі (Петрограді)⁵³⁵. Про цінне придбання В. Щавинського згадують й колеги та автори статей про колекціонера. Так, М. Могилянський зазначав: «Поруч зі збиранням картин в зазначеному напрямку (майстрів нідерландських шкіл – А. III.) В. О. [Щавинський] почав купувати і історичні портрети діячів України, малюнки Шевченка і т. ін. (нещодавно купив цікавий автопортрет Ш[евченка])»⁵³⁶.

⁵³³ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 9, 11 зв., 70 зв., 72.

⁵³⁴ Там само. Ф. XXXI. Од. зб. 735. Арк. 1 зв.

⁵³⁵ Щавинський В. Шевченко як маляр. *Україна*. Київ : Держ. вид-во України, 1925. Кн. 1–2. С. 120.

⁵³⁶ ІР НБУВ. Ф. X. Од. зб. 5811. Арк. 1 зв.

А В. Перетц у некролозі про В. Щавинського зауважив, що у колекції останнього містився «надзвичайний своєю технікою і прекрасно написаний автопортрет Т. Г. Шевченка»⁵³⁷.

У рамках роботи Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Петрограді (Ленінграді), що діяло під керівництвом В. Перетца як філія ВУАН, В. Щавинський, крім іншого, досліджував роль та значення художніх творів Т. Шевченка в історії мистецтва. Його зацікавленість цією проблематикою, напевне, поглиблювалася й віднайденим ним автопортретом Кобзаря, який був виконаний під впливом творчості Рембранта. В. Щавинський вирішив дослідити вплив видатного голландського художника на малярську творчість Шевченка.

Із результатами своїх досліджень В. Щавинський виступив на урочистому зібранні з нагоди 110-ї річниці від дня народження Т. Шевченка, що відбулося під егідою Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді) 9 березня 1924 р. Про організацію та хід урочистого заходу йдеться у листі В. Перетца до секретаря Історично-філологічного відділу та віцепрезидента ВУАН С. Єфремова, який датований 10 березня того ж року. Як зазначалося у листі, останній раз Шевченкові роковини у Петрограді святкувалися шість років тому. Для проведення ж Шевченківського свята в 1924 р. Товариство орендувало «гарне» приміщення Театрального музею. На урочистому заході, який відвідало понад 100 осіб, з доповідями виступили: В. Перетц («“Садок вишневий”. Пам’яті Т. Г. Шевченка»), а також інші члени Товариства – В. Щавинський («Т. Г. Шевченко і Рембрант»), В. Боцяновський («Гуманізм Т. Г. Шевченка») та К. Копержинський («Шевченкове “Послання до мертвих і живих і ненароджених земляків”»). При цьому, В. Перетц і К. Копержинський свої доповіді виголосили українською мовою. «Публічність слухала дуже уважно», – констатував у листі В. Перетц. Серед присутніх на Шевченківському святі були український вчений-мікробіолог, уродженець Полтави, В. Омелянський і академік ВУАН, а в майбутньому її президент, Д. Заболотний, «численні» науковці, педагоги і студенти. Відвідала захід й «старенька внучка» видатного українського актора М. Щепкіна, – К. Щепкіна, – яка «колись сиділа на руках» у Т. Шевченка й була «єдиним самовидцем» поета⁵³⁸.

Згадуючи у листі до С. Єфремова про виступ на урочистостях Василя Олександровича, В. Перетц наголосив: «Промова В. О. Щавинського –

⁵³⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 4; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 189.

⁵³⁸ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 70. Арк. 1–2.

“Т. Г. Шевченко і Рембрант” – дуже цікава, з приводу знайденого нового автопортрету – чудового, кращого від усіх, що їх відомо було досі»⁵³⁹.

Наостанок В. Перетц у своєму листі пошкодував, що брак коштів не дозволяв за матеріалами Шевченкового свята видати науковий збірник, який можна було б оздобити автопортретом Кобзаря від 1859 р., що його віднайшов В. Щавинський.

Однак репродукції автопортрету Т. Шевченка із колекції В. Щавинського все ж таки судилося прикрасити українське видання, присвячене Кобзарю, а саме журнал «Україна», що як науковий двомісячник з українознавства виходив у Києві за загальної редакції академіка ВУАН **Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934)**.

В особовому фондї В. Щавинського в Інституті рукопису НБУВ міститься документ, з якого можна дізнатися, що мистецтвознавець, імовірно, спілкувався із М. Грушевським незадовго до своєї загибелі. Це лист В. Перетца від 8 жовтня 1924 р., у якому В. Щавинський запрошувався на зустріч із М. Грушевським, що тоді приїхав на кілька днів до Ленінграда. Цей лист проливає світло на доброзичливий характер стосунків між В. Перетцем, В. Щавинським і М. Грушевським та розкриває зміст спілкування між українськими ученими:

«8.X.1924

Вельмишановний Василе Олександровичу!

Якщо Ви ще не поїхали – просимо Вас завітати до нас у четвер 9го, тобто завтра – на обід (тільки о ½ 5го, всі прийдуть зі служби). Причина – поважна: приїхав М. С. Грушевський, якого Варв[ара] П[авлівна] Адріанова-Перетц[ь] запросила обідати і нам хотілося б зібрати на цей випадок деяких членів нашого Товариства [дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді]. Будьте ласкаві, не зважаючи на візити – відвідайте нас з цієї урочистої нагоди.

І м[оже] б[ути] поговорити з М. С. [Грушевським] віднос[но] Ваших картин: він у Москві в Наркомпросі буде говорити з [М.] Покровським.

Ваш Перетц

На біду гість буде лише до суб[оти]. І навіть до п'ятн[иці]. І тому ніяк не встигнемо влаштувати засідання [Товариства]! Він тільки вчора приїхав і був лише увеч[ері], тож я не міг написати Вам завчасно.

В. П[еретц]»⁵⁴⁰.

⁵³⁹ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 70. Арк. 1 зв.

⁵⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 58. Арк. 1–1 зв.

Отже, імовірно, В. Щавинський був на обіді у В. Перетца та зустрічався із М. Грушевським, під час спілкування з яким, напевне, обговорювалася доля художнього зібрання колекціонера, можливість перевезення його збірки до Києва. Можливо згадали й про автопортрет Т. Шевченка, працю В. Щавинського «Т. Г. Шевченко і Рембрант» та узгодили її публікацію в журналі «Україна».

Дослідження В. Щавинського було опубліковано в журналі «Україна» вже після смерті вченого. В Інституті рукопису зберігаються документи, які стосуються публікації праці мистецтвознавця у часопису з українознавства – це машинописний текст доповіді В. Щавинського «Т. Г. Шевченко і Рембрант» російською мовою⁵⁴¹; рукописний переклад праці українською⁵⁴²; записка від редакції журналу з поясненням, чому змінено назву статті на «Шевченко як маляр»; фоторепродукція автопортрету Т. Шевченка (1859)⁵⁴³.

Праця В. Щавинського побачила світ у подвійному номері «України», який було видано у 1925 р. з нагоди 64-річчя від дня смерті Кобзаря⁵⁴⁴. До видання, присвяченого Т. Шевченку, увійшли статті таких авторитетних українських дослідників життя та творчості митця, як М. Грушевський, К. Грушевська, С. Єфремов, М. Марковський, М. Новицький, О. Новицький, В. Петров, П. Рулін, О. Синявський, П. Филипович і В. Щавинський. Журнал також опублікував матеріали і замітки із шевченкознавчої тематики, подані М. Біляшівським, О. Гермайзе, Г. Житецьким, В. Кричевським, О. Новицьким, О. Олександрівим, П. Руліним, Ф. Савченком, В. Станіславським, Л. Шевченко, В. Щепотьєвим та І. Щітківським.

Оскільки два автори, О. Новицький і В. Щавинський, надіслали до часопису «Україна» статті з однаковою назвою «Т. Г. Шевченко і Рембрант», то редакція видання з огляду на те, що праця останнього мала «ширший характер», надала їй і «ширшу» назву – «Шевченко як маляр»⁵⁴⁵.

Визнаючи закон наступництва у мистецтвознавстві, В. Щавинський під час аналізу діяльності Т. Шевченка як художника поділив її на академічний та рембрантовський період. При цьому, зазначав, що академічний вплив К. Брюллова на творчість Шевченка тривав недовго й найбільше виявився у портретах 1840-х років, та навіть у цей період Кобзаря хвилювала українська тематика.

⁵⁴¹ ІА НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 18473. 12 арк.

⁵⁴² Там само. Од. зб. 18472. Арк. 1–23.

⁵⁴³ Там само. Од. зб. 18472; 18473. Арк. 34, 35 (додаток).

⁵⁴⁴ Щавинський В. Шевченко як маляр. С. 115–121.

⁵⁴⁵ Там само С. 115.

Оскільки у пошуках нового шляху Т. Шевченко звернувся до творчості Рембранта, В. Щавинський у своїй праці значну увагу приділив саме дослідженню впливу Рембранта на малярську творчість Шевченка. Мистецтвознавець ґрунтовно та всебічно простежив спільне у житті та діяльності видатних митців, наголосивши на багатосторонності їхньої творчості: «Обидва стоять на чолі національної культури, що як раз починає відроджуватись; обидва, працюючи для цієї культури, були дуже нещасливі в своєму особистому житті, що й поклало печать ліризму на всій їх творчості; обидва мали надзвичайно багатосторонні таланти: портрет, пейзаж історичний і побутовий жанр – області для них в однаковій мірі приступні – чим не міг похвалитися ні один з їх сучасників; обидва, крім того, були найвидатнішими офортистами свого часу і т. д.»⁵⁴⁶.

Одним із впливів Рембранта на творчість українського художника В. Щавинський вбачав у застосуванні Т. Шевченком «світлотіневого засобу малювання». А автопортрет Кобзаря, який він віднайшов у 1920 р., на його думку, був одним із «найкращих малярських зразків впливу Рембранта на Шевченка». Як наголосив мистецтвознавець, цей портрет був «написаний сильно» та «певною рукою»⁵⁴⁷. Часопис «Україна» опублікував й репродукцію автопортрету з підписом «Портрет Шевченка 1859 р. з колекції В. О. Щавинського».

У своїй статті В. Щавинський зазначив, що йому не вдалося вияснити походження цього портрета⁵⁴⁸. Але у мистецтвознавця не виникало жодного сумніву, що автор твору Т. Шевченко, принаймні жодного разу він не висловив сумніву щодо цього. Однак у тому ж номері журналу «Україна» вміщено замітку О. Новицького «До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським»⁵⁴⁹, який заперечив авторство Шевченка. І додамо, що й на сьогодні, через сто років після публікації, авторство твору остаточно не встановлено.

Але перш ніж розглянути аргументи науковців, простежимо шлях картини після смерті В. Щавинського. Пам'ятки, що зберігалися на квартирі колекціонера, у другій половині січня – на початку лютого 1925 р. були описані удовою К. Бурикіною-Щавинською та В. Перетцем, як представником ВУАН. Останній за власний кошт придбав ящики й упакував у них

⁵⁴⁶ Щавинський В. Шевченко як маляр. С. 120.

⁵⁴⁷ Там само.

⁵⁴⁸ Там само.

⁵⁴⁹ Новицький О. До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським. *Україна*. Київ : Держ. вид-во України, 1925. Кн. 1–2. С. 140–141.

реліквії, таким чином, підготувавши їх для перевезення залізницею до Києва. У січні до Ленінграда приїхав український антрополог, музеолог та археолог, учень Ф. Вовка, **Анатолій Зіновійович Носов (1883–1941)**, який з 1922 р. завідував Кабінетом антропології та етнології імені Ф. Вовка ВУ-АН і протягом 1923–1924 рр. керував Комісією з організації Державного лісостепоного заповідника імені Тараса Шевченка (нині – Канівський природний заповідник Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Знаючи про поїздку А. Носова до Ленінграда, В. Перетц у листі до неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського висловив прохання надати йому мандат на перевезення колекції В. Щавинського, зокрема, він писав: «пригадую, що в Ленінград збирається Ан[атолій] Зін[овійович] Носов; він має досвід і може швидко перевести речі [В.] Щав[инського] до Києва. Більш усього боюся, що Ермітаж схоче захопити й решту колекції. [А.] Носову треба видати мандата, він людина дуже енергійна і можна сподіватися, що добре виконає оце доручення»⁵⁵⁰.

Про бажання залучити А. Носова до описування пам'яток із колекції В. Щавинського та їх упакування для перевезення до Києва, йдеться і у листі В. Перетца до С. Єфремова від 26 січня 1925 р. Але А. Носов ухилився від пропозиції В. Перетца долучитися до організації перевезення спадщини колекціонера⁵⁵¹. Втім, на прохання А. Носова, два ящика заповнили книгами, що останній придбав для Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка ВУАН⁵⁵². Сам же А. Носов власноручно упакував тільки автопортрет Т. Шевченка, який особисто мав перевезти до Києва⁵⁵³. Про рішення доручити А. Носову перевезення картини В. Перетц звітував у листі до А. Кримського від 27 січня 1925 р.: «З мого доручення Анат[олій] Зін[овійович] Носів везе до Києва найкращу і найціннішу річ зо усього, що назбирав для України неб[іжчик] Щавинський – автопортрет Т. Г. Шевченка, що його описав бувший власник його (опис друкується в “Україні”))»⁵⁵⁴.

Як видно з документа, В. Перетц вважав автопортрет Т. Шевченка дуже цінною пам'яткою і, аби запобігти випадковій втраті картини у дорозі, доручив її перевезення безпосередньо самому А. Носову. Але хвилювання щодо успішної доставки твору до Києва не покидало В. Перетца й надалі. Так, у листі до С. Єфремова від 9 лютого 1925 р. він зазначив: «Вдаюся

⁵⁵⁰ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 2 : 1918–1941. С. 117–118.

⁵⁵¹ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 6–6 зв.

⁵⁵² Там само. Арк. 3–3 зв.

⁵⁵³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26322. Арк. 2.

⁵⁵⁴ Там само. Арк. 1.

до Вас за поясненням, чи дістала Академія від Носова, якому я доручив перевезти до Києва автопортрет Шевченка – оцю картину, чи ні? Я прохав його повідомити мене і дуже турбуюсь, чи не скоїлось би що небудь у дорозі!!»⁵⁵⁵.

І у листі до А. Кримського від 15 лютого 1925 р. В. Перетц стурбовано писав: «Прохаю Вас повідомити, хоч через канцелярію, чи дістали Ви, чи Управа Акад[емії] документи, щодо спадщини В. О. Щавинського. Я все відвіз 10 лютого до залізниці (34 ящ[ики] – [В.] Щав[инського] + 2 ящ[ики] книг Антропол[огічного] кабінету + ще раніш – з [А.] Носовим – автопортрет [Т.] Шевченка). І я, і удова [В.] Щ[авинського] – дуже турбуємось, як це все приїде до Академії»⁵⁵⁶.

Хвилювання В. Перетца та К. Бурикіної-Щавинської виявилися даремними, адже речі із колекційних збірок В. Щавинського успішно перевезли до Києва. 2 лютого 1925 р. на Спільному зібранні ВУАН А. Носов доповів, що привіз автопортрет Т. Шевченка із колекції В. Щавинського⁵⁵⁷. 16 лютого інші пам'ятки у 41 ящику доставили до Кабінету українського мистецтва ВУАН, де їх прийняв завідувач О. Новицький. 23 лютого два ящика з книгами для Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка ВУАН отримав А. Носов⁵⁵⁸. Автопортрет Шевченка у 1925 р. було передано до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка⁵⁵⁹. Нині картина зберігається у Національному музеї Тараса Шевченка у Києві⁵⁶⁰.

Однак повернемося до дискусії щодо атрибуції автопортрету Т. Шевченка 1859 р. у колекції В. Щавинського, яка розпочалася одночасно з його публікацією в журналі «Україна» у 1925 р.

Як вже зазначалося, В. Щавинський придбав картину в 1920 р. і вважав автором твору Т. Шевченка. У своїй статті мистецтвознавець наголосив, що автопортрет є одним із «найкращих малярських зразків впливу Рембранта на Шевченка», а також повідомив: «На верхній частині підрамника

⁵⁵⁵ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 10.

⁵⁵⁶ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 2 : 1918–1941. С. 123.

⁵⁵⁷ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали / Упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.] ; відп. ред. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ, 1998. С. 564.

⁵⁵⁸ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 41, 103.

⁵⁵⁹ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-4. Од. зб. 135. Арк. 16.

⁵⁶⁰ У 1933 р. автопортрет Т. Шевченка (1859) передали до Інституту Тараса Шевченка, при якому у 1934 р. було засновано Галерею картин Тараса Шевченка. У 1940 р. твір реставровано. У 1949 р. на базі Галереї картин Тараса Шевченка (Харків) і Центрального державного музею Тараса Шевченка у Києві створено Національний музей Тараса Шевченка у Києві, де нині й зберігається твір.

зберігся підпис майстра, що досить таки потерпів від часу: “Портрет Шевченка”, далі напів стерті слова, які, здається, можна прочитати: “Я писав сам” і ще далі зовсім добре заховане продовження їх: “з себе” 1859»⁵⁶¹.

До цих рядків В. Щавинський зробив виноску, в якій вказав, що «у правому нижньому розі рукою антиквара зроблений напис: Флавицький. Розміри в. 402, ш. 325»⁵⁶². Тут можна припустити, що колекціонер придбав полотно у якогось антиквара, від якого отримав пояснення щодо напису у нижній частині малюнку, – «Флавицький», – яке не викликало у В. Щавинського сумніву, що автором твору був Т. Шевченко, а не художник **Костянтин Дмитрович Флавицький (1830–1866)**.

У власності В. Щавинського картина перебувала протягом чотирьох років, до загибелі вченого. Звичайно, що про неї знали інші мистецтвознавці, адже В. Щавинський радо інформував громадськість про своє придбання, виступав з доповіддю про віднайдений твір, і тоді в нікого не виникло сумніву щодо авторства Шевченка.

Учений намагався з’ясувати походження картини, але зробити це йому не вдалося. Як зазначив В. Щавинський у своїй статті, дослідити історію твору допомагав йому С. Яремич, який був авторитетним мистецтвознавцем і колекціонером. Він, очевидно, теж знав про всі написи на полотні та підрамнику автопортрету, проте не заперечував, що автором твору був Т. Шевченко. Згадаємо ще, що В. Щавинський та С. Яремич на початку 1920-х років активно залучалися Наркомпросом до проведення експертиз картин і художніх зібрань, тобто мали неабиякий досвід в оцінці художніх пам’яток. Крім того, при відділі В. Щавинського в Інституті археологічної технології діяла фотоаналітична лабораторія для дослідження творів живопису та мистецтва за допомогою спектрального аналізу. Не має сумніву, що якби мистецтвознавець сумнівався в авторстві Шевченка, а Флавицький гіпотетично розглядався як автор або копіїст картини, то В. Щавинський не упустив би можливості застосувати нові методи для атрибуції твору, щоб вияснити, хто із них, – Шевченко чи Флавицький, – все ж таки написав полотно. Але ніяких сумнівів щодо авторства Т. Шевченка ані у В. Щавинського, ані у С. Яремича, ані у інших фахівців не виникало.

При нагоді зазначимо, що С. Яремич активно цікавився художньою творчістю Т. Шевченка та, як колекціонер, збирав його малюнки. А у тому ж 1925 р. він через мистецтвознавця та музейника Д. Щербаківського передав як подарунок із Ленінграда до Всеукраїнського історичного музею

⁵⁶¹ Щавинський В. Шевченко як маляр. С. 120.

⁵⁶² Там само.

ім. Т. Шевченка у Києві «дорогоцінну збірку акварелі та рисунків українських художників, в тім числі – Шевченків рисунок олівцем – портрет В. О. Закревського, 1843 р., подвійний портрет І. М. Сошенка й А. Заболотського пензля П. [Ю.] Заболотського академічних років (1834), акварель “Дівчина в ліжку” Шевченка також академічних років, й, нарешті дорогоцінний альбом, що належав відомому, безпосередньому начальникову Шевченковому, генерал-губернаторові Оренбурзького краю В. О. Обручову. Альбом цей містить до 40 акварелів та рисунків різних художників (В. Залеського, [М.] Хлебнікова т. і.) – між ними не менш шести акварелів пензля Т. Шевченка»⁵⁶³.

Однак з думкою В. Щавинського, що Т. Шевченка був автором автопортрету 1859 р., репродукцію якого надрукував журнал «Україна» (1925), не погодився найбільший на той час знавець мистецької спадщини Шевченка О. Новицький. Крім того, академік ВУАН у замітці «До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським» спростував твердження колекціонера, що саме цей автопортрет експонувався на виставці 1860 р. у петербурзькій Академії мистецтв, а також обґрунтовано заперечив, що копія портрету Т. Шевченка у 1861 р. робилася з нього⁵⁶⁴.

Напевне, ще під час підготовки до друку номеру часопису «Україна» з репродукцією автопортрета Т. Шевченка 1859 р. із колекції В. Щавинського О. Новицький мав змогу й безпосередньо оглянути полотно, бо на початку лютого 1925 р. А. Носов, який перевозив картину, повернувся до Києва. 9 лютого відбулося засідання Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, на якому заслуховувався звіт А. Носова про відрядження до Ленінграда⁵⁶⁵. Тому у статті О. Новицький висловив свою думку про автопортрет: «Що ж до останнього портрета, то він дуже подібний до портрету 1859 року, що належав І. Дзюбину, а потім перейшов до С. Неклюдова й був вигравірований на дереві Матюшиним з копії Жебровського (вид. у “Русской старине” 1891, т. XX, кн. 5). Настільки подібний, що його можна було б прийняти за оригінал цієї гравюри. Але підпис “Флавицький” зразу ж породжує сумнів. В. Щавицький гадає, що цей підпис зроблено “рукою антиквара”. Не знаю, які він мав підстави для такого висновку. На мою думку, для антиквара було більше корисним видати його за працю Шевченка, на яку легко можна було б знайти покупця, навіть незважаючи на художню її вартість. Що ж до напису на підрамнику, зробленого олівцем, то це не

⁵⁶³ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-4. Од. зб. 135. Арк. 15.

⁵⁶⁴ Новицький О. До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським. С. 140–141.

⁵⁶⁵ НА ІА НАН України. Ф. 59. Оп. 1. Од. зб. 52. Арк. 7.

є рука Шевченка; та й дивно було б, щоб сам Шевченко написав “портрет Шевченка”. А крім того й техніка малювання не Шевченкова; він не вживав таких грубих мазків, особливо на обличчі, які ми тут маємо. Моя думка, – що це є копія портрету, подарованого Шевченком Дзюбину, і можливо, що зроблена Флавицьким, який, коли дійсно малював його портрет, то міг намалювати лише копію, бо він повернувся з-за кордону 1862 р., коли Шевченка не було вже в живих»⁵⁶⁶.

З аналогічних позицій О. Новицький виступив і у збірнику «Шевченко та його доба», додавши до них ще деякі свої міркування. Розпочав академік зі звинувачення В. Щавинського у тому, що колекціонер, придбавши твір, ховав його «як святиню», бо вважав картину за «автопортрет великого поета»⁵⁶⁷. Ці звинувачення не відповідають дійсності, адже про свою знахідку В. Щавинський повідомив листом М. Біляшівського у тому ж таки 1920 р., коли придбав картину. Знали про неї і вчені Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Петрограді (Ленінграді), перед якими В. Щавинський виступив з доповіддю про автопортрет Т. Шевченка, дослідивши за ним вплив Рембранта на художню творчість українського митця. Щодо публікації твору, то В. Щавинський зробив це при першій же можливості.

Далі, порівнюючи картину із овальною гравюрою, що виконав І. Матюшин, О. Новицький висловив припущення, що і оригінальний портрет 1859 р. у виконанні Т. Шевченка мав овальну форму⁵⁶⁸. Аналізуючи текст на звороті картини, який, на переконання мистецтвознавця, був зроблений не рукою Шевченка, він зазначив, що його можна прочитати і як: «С портрета, писаного им»⁵⁶⁹. Висновок же академіка був такий же як і в першій публікації: «портрет цей – не автопортрет, а копія з того автопортрета, що Шевченко подарував Дзюбинові; а що це праця Флавицького, цілком можливо»⁵⁷⁰.

Про автопортрет Т. Шевченка 1859 р., який останній подарував І. Дзюбину, громадськість дізналася із замітки в журналі «Русская старина» за 1891 р. тодішнього власника картини С. Неклюдова, який з нагоди публікації у виданні репродукованої гравюри з цього портрету роботи І. Матюшина повідомляв: «Портрет Т. Г. Шевченка, чудова копія якого доставлена

⁵⁶⁶ Новицький О. До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським. С. 141.

⁵⁶⁷ Новицький О. Примітки до малюнків «Шевченко та його доба». С. 196.

⁵⁶⁸ Там само. С. 197.

⁵⁶⁹ Там само. С. 198.

⁵⁷⁰ Там само.

мною шановній редакції “Русской старины”, належить мені. Одержав я його в дарунок од В. Г. Биковського, що, в свою чергу, одержав цей портрет від І. Дзюбина, який засвідчив його достеменність такими рядками: “Портрет Шевченка, намальований ним самим у 1859 році, подарований мені небіжчиком Тарасом Григоровичем на незабудь про багаторічну щиру між нами приязнь. Про взаємні близькі стосунки можна прочитати в залишених Шевченком “Записках”, надрукованих у журналі “Основа” 1861-го, якщо не помиляюсь року. І. Дзюбин”. Розмір цього портрета 10 x 8 вершків. Портрет мальований олійними фарбами і прекрасно зберігся. Копію з цього портрета виконав художник Жебровський»⁵⁷¹.

Додамо, що замітка С. Неклюдова поступила до редакції журналу «Русская старина» не в рік її публікації, бо датована 15 червням 1889 р.⁵⁷².

І, якщо вважати портрет Шевченка із колекції В. Щавинського копією, то нині місцезнаходження автопортрету Т. Шевченка 1859 р. не встановлено. Невідоме й місцезнаходження копії, яку зробив Жебровський. Звернемо увагу і на те, що С. Неклюдов нічого не знав про копію автопортрету, яку міг зробити К. Флавицький.

З публікаціями О. Новицького у 1925 р. в офіційному шевченкознавстві утвердилася думка, що автопортрет Т. Шевченка за 1859 р., віднайдений В. Щавинським, є копія, автором якої можливо був К. Флавицький. Із кола шевченкознавців за минулі десятиліття лише один фахівець наважився опонувати О. Новицькому – це мистецтвознавець, літератор і колекціонер **Володимир Макарович Яцюк (1946–2012)**, більшість досліджень якого стосувалася малярства і графіки Т. Шевченка та його прижиттєвої іконографії. Одну із глав своєї праці «Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації», – «Флавицький чи Шевченко?», – він присвятив розгляду проблеми авторства автопортрета Кобзаря, віднайденого В. Щавинським, поставивши запитання: «чи достатні підстави, аби портрет, експонований нині у Національному музеї Тараса Шевченка, вважати за роботу Флавицького, віднісши достеменний автопортрет Шевченка до нерозшуканих»⁵⁷³.

Не заперечуючи авторитет О. Новицького, як знавця малярської спадщини Т. Шевченка, В. Яцюк не виключив, що в розглядаємому питанні, академік міг і помилитися, адже «кожне з його міркувань логічне, але

⁵⁷¹ Неклюдов С. Тарас Григорьевич Шевченко. Заметка о его портрете 1859 года. *Русская старина*. Санкт-Петербург, 1891. Т. XX, кн. 5. С. 447.

⁵⁷² Там само.

⁵⁷³ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. С. 320.

жадне з них не може сприйматися як незаперечне»⁵⁷⁴. Він запропонував альтернативний, не менш логічний, погляд на розглядаєме питання: «Автопортрет Шевченка 1859 року, останнім відомим нам власником якого був С. Неклюдов, ніби-то давно загубився. Отож найперше, що спадає на думку, чи не він знайшовся 1920 року у тому ж таки Петербургу-Петрограді і потрапив до збірки Щавинського? Розміри наявного портрета близькі до таких, які подав С. Неклюдов. Неідентичність може зумовлюватися неретельним вимірюванням або узагальненою формою вислову: “10 x 8 вершків”. Ніяких інших відомостей про те, що Флавицький робив копію автопортрета Шевченка, окрім напису, який нині неозброєним оком не читається, немає. Взагалі, в часи Шевченка (тай у наш також), як правило, художник-копіїст на роботі свого прізвища не зазначав, а якщо й зазначав, то при цім обов’язково робив помітку, що робота його – копія з того художника. Якщо Щавинський твердив, що підпис зробив антиквар, то, можливо, у нього були для того підстави. Міркування О. Новицького: “для антиквара було більш корисно видати його за працю Шевченка” можна заперечити в такий спосіб. До антиквара через сторонніх людей або перекупників, не утаємничених не тільки в історію створення автопортрета, але і в те, хто на ньому зображений, потрапляє портрет без будь-якого підпису. У свідомості антиквара портрет невідомого вусатого чоловіка взагалі міг не асоціюватися з особою Шевченка, бо тип зображення на портреті відмінний од поширених у ті часи портретів поета в кожусі і шапці. Завважимо при цім, що навіть дослідник творчості Шевченка-художника Щавинський не відав про публікацію гравюри зі свого портрета в “Русской старине”. А те, що на автопортреті не було підпису автора, цілком вірогідно, адже немає його і на автопортреті 1840 року. Те, що підпису справді не було або на той час він уже не прочитувався, можна вичитати між рядками, писаними С. Неклюдовим, тими, де він засвідчує автентичність посилкою не на авторський підпис, а на свідчення Дзюбина. За такої ситуації підпис “Флавицький” цілком міг з’явитися»⁵⁷⁵.

Так, і за твердженням В. Щавинського, напис «Флавицький» був зроблений «рукою антиквара», тому він й не бентежив колекціонера. Однак важко допустити, хоча це й можливо, що В. Щавинський не знав про існування автопортрета Т. Шевченка 1859 р., який був подарований Кобзарем І. Дзюбину та опублікований у журналі «Русская старина» в 1891 р. Як зазначалося вище, В. Щавинський у своїй бібліотеці мав працю О. Но-

⁵⁷⁴ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. С. 322.

⁵⁷⁵ Там само. С. 322–323.

вицького «Тарас Шевченко як маляр» (1914), де серед перерахованих відомих на той час автопортретів Кобзаря був вказаний і цей твір, а також повідомлялося про його публікацію⁵⁷⁶. І, звичайно, перше, що мав зробити колекціонер, придбавши автопортрет Шевченка 1859 р., це з'ясувати інформацію про портрети Кобзаря, виконані у цьому році, та перевірити його подібність до інших відомих автопортретів. Імовірно, що В. Щавинський так і зробив, але чомусь не ототожнив картину, що потрапила до нього, із гравюрою І. Матюшина. Зараз можна лише пошкодувати, що В. Щавинський загинув до публікації автопортрета Шевченка, який перебував у його власності. Напевне, він би багато чого прояснив, відповідаючи на аргументи О. Новицького.

На одну із характерних невідповідностей гравюри І. Матюшина та автопортрету, що перебував у руках В. Щавинського, звернув увагу й О. Новицький – це форма творів: овальна у гравюрі і прямокутна у портрета. Мистецтвознавець навіть припустив, що оригінальний портрет теж був овальної форми, адже копія Жебровського, з якої І. Матюшин зробив гравюру, повинна була відповідати оригіналу. А оскільки гравюра І. Матюшина не відповідала по формі портрету, який належав В. Щавинському, останній міг вважати, що до нього потрапив не той твір, який Т. Шевченко подарував І. Дзюбіну.

Критикуючи О. Новицького, В. Яцюк звернув увагу на необґрунтованість окремих позицій академіка, у тому числі й щодо форми картини: «На жаль, не витримують критики і два останні аргументи опонента Щавинського: 1) “техніка малювання не Шевченкова; він не вживав таких грубих мазків, особливо на обличчі”, 2) “з гравюри можна гадати, що портрет має овальну форму”».

“Грубі” або, як тепер кажуть, пастозні мазки, Шевченко таки вживав, особливо задля увиразнення чола та інших освітлених місць. У цьому можна переконатися, дивлячись на два останні його (1860-го та 1861-го років) автопортрети. Власне, інакше й не могло бути. Адже чи став би Флавицький, якби йому й справді довелося копіювати автопортрет Шевченка, тонкі лісирування художника передавати грубими мазками? Так само навіщо було йому форму портрета переводити у прямокутну. Адже усе це суперечить самому поняттю “копія”»⁵⁷⁷.

Що автором твору міг бути Т. Шевченко, на думку В. Яцюка, свідчило й те, що останні автопортрети митця 1860 р. і 1861 р. з часом потерпіли та

⁵⁷⁶ Новицький О. Тарас Шевченко як маляр. Львів–Москва : Наукове товариство імені Шевченка, 1914. С. 40.

⁵⁷⁷ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. С. 323.

потьманіли, оскільки майстер використовував коричневу фарбу асфальт, яка з одного боку ефектна, а з іншого – «підступно нетривка». Аналогічні процеси присутні і в автопортреті 1859 р., який з роками помітно потьманів⁵⁷⁸.

Відстоюючи авторство Т. Шевченка, В. Яцюк, утім, для остаточного встановлення атрибуції твору виступав за проведення комплексного дослідження картини, у тому числі й рентгенографічного фахівцями Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Таке дослідження було проведено у 2011 р. за участі завідувачки відділу Національного музею Тараса Шевченка Т. Калініної. За результатами експертизи автопортрет було визнано копією, що відображено у кількох статтях Шевченківської енциклопедії⁵⁷⁹.

Але остаточно авторства картини не встановлено, адже неможливо достеменно стверджувати, що вона належить пензлю К. Флавицького. І дійсно, не зрозуміло, чому російський художник, який писав картини на біблійні та історичні теми, найбільш відомою з яких є полотно «Смерть княжни Тараканової», вирішив зробити копію автопортрета Т. Шевченка. З цього приводу свої припущення висловив мистецтвознавець Л. Владич, який досліджував мистецьку спадщину Шевченка та відтворення його образу в радянському мистецтві. У передмові до укладеного ним альбому «Автопортрети Тараса Шевченка» він зазначив: «Ми не знаємо, яким чином до рук Флавицького, що повернувся з-за кордону після шестирічного перебування там, потрапив Шевченків автопортрет і що саме спонукало художника скопіювати його. Відомо, що Флавицький був палкий прихильник Карла Брюллова, як художник, він значною мірою сформувався під його впливом, і особа Шевченка, одного з улюблених учнів “великого Карла”, повинна була привернути увагу молодого живописця. А можливо, не обійшлося тут без участі Марка Вовчка, з якою Флавицький познайомився за кордоном»⁵⁸⁰.

Отже, є лише припущення та не вповні аргументовані гіпотези, чому К. Флавицький, який сформувався під впливом академічної творчості К. Брюллова, зробив копію автопортрета Т. Шевченка, який був виконаний у манері Рембранта. І дійсно для встановлення істини потрібні додаткові досліді та порівняльні експертизи із картинами К. Флавицького.

⁵⁷⁸ Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. С. 323–324.

⁵⁷⁹ Юр М. Автопортрет 1859. *Шевченківська енциклопедія*. Т. 1: А–В. С. 101; Боронь О. Флавицький Костянтин Дмитрович. *Шевченківська енциклопедія*. Т. 6: Т–Я. С. 523–524; Калініна Т. Щавинський Василь Олександрович. *Шевченківська енциклопедія*. Т. 6: Т–Я. С. 1007.

⁵⁸⁰ Владич Л. Автопортрети Тараса Шевченка. Київ : Вид-во «Мистецтво», 1973. С. 27.

Таким чином, маючи великий інтерес до літературної та малярської спадщини Т. Шевченка, В. Щавинський зібрав рідкісні видання Кобзаря та науково вартісні праці про нього, які після смерті вченого надійшли до книгозбірень України. Мистецтвознавцю вдалося віднайти і ввести до наукового та соціально-культурного обігу портрет Шевченка, який приваблює високим рівнем виконання та досконало відтвореним образом видатного українського митця. На базі придбаних бібліографічних і художніх джерел В. Щавинський підготував низку наукових праць, що розкривали просвітницьку та мистецьку діяльність Т. Шевченка, чим зробив помітний внесок у вітчизняне шевченкознавство. Публікація автопортрету Шевченка 1859 р. у журналі «Україна» стала поштовхом для дискусії щодо атрибуції твору, яку не завершено і нині. У межах цієї дискусії побачили світ наукові праці, що розширили знання про життя та творчість Тараса Шевченка.

ДОЛЯ КОЛЕКЦІЇ В. ЩАВИНСЬКОГО

4.1. Заповіт Василя Щавинського

Збирання українських та європейських пам'яток мистецтва та культури В. Щавинський здійснював на наукових засадах, одночасно користуючись художніми творами, історико-культурними реліквіями, рукописними та друкованими виданнями із своїх збірок як джерельним підґрунтям для наукових досліджень. Але, разом з тим, мешкаючи та працюючи поза Україною, свою діяльність з колекціонування В. Щавинський проводив з метою подарувати зібрану колекцію українському народу, передавши її до головної національної науково-культурної установи у Києві.

Перші практичні кроки для здійснення цієї мети В. Щавинський зробив восени 1917 р. Зустрівшись 1 жовтня у Києві з головою відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва генерального секретарства освітніх справ УЦР та директором Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівським, він висловив бажання передати українському народу коштовну колекцію художніх творів майстрів нідерландських та інших західноєвропейських шкіл XVI–XVIII ст., а також спеціальну бібліотеку з мистецтвознавства. Якщо книжкове зібрання вчений мав намір ще на деякий час залишити у себе для дослідницької роботи, то колекцію картин він бажав негайно перевезти до Києва. Про рішення та пропозиції В. Щавинського доповіли генеральному секретарю народної освіти УЦР І. Стешенку, а для практичної організації перевезення колекції до Києва ухвалили звернутися до комісара у справах України при Тимчасовому уряді в Петрограді⁵⁸¹.

⁵⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 2; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918. С. 78.

Повернувшись з України, В. Щавинський юридично закріпив своє рішення щодо долі колекції, склавши 18 листопада 1917 р. у Петрограді тестамент (заповіт): «Петроград, 1917 листопада 18-го дня. Я, який нижче підписався, спадковий дворянин Василь Олександрович Щавинський, будучи у здоровому глузді і твердій пам'яті, забажав на випадок смерті розпорядитися всім майном так: Київському Національному Українському музею заповідаю я: по-перше, всі картини мого зібрання, у кількості ста п'ятдесяти, перелічені у каталозі, виданому Громадою Св. Євгенії у 1917 р., примірник якого знаходиться у згаданому музеї, і прошу, після переходу їх у власність музею, виставити їх по можливості окремо, коли ж музей буде поповнений значною кількістю інших старовинних картин, мої картини можуть бути розподілені разом із новими поповненнями за школами; по-друге, – інші мої картини сучасних та старовинних шкіл, які адміністрацією музею або ж особами нею на те уповноваженими будуть визнані для музею придатними; по-третє, всі мої зібрання гравюр, малюнків та фотографічних знімків із картин; по-четверте, моє зібрання старовинної порцеляни, фаянсу, скла та інших художніх предметів за вибором адміністрації музею або осіб нею на те уповноважених; по-п'яте, художні видання, журнали та книги з мистецтва та його історії, з історії народів, що відіграли важливу роль у розвитку мистецтва, та за галузями знання, співвизначеними та допоміжними мистецтву; по-шосте, ті з книг з українознавства чи українською мовою, які будуть знайдені для музею корисними.

Всі речі, що надійшли у власність Київського Національного Українського музею, призначаються для загального користування, повинні бути на рівні з іншими музейними предметами, доступними для публіки та продажу не підлягають»⁵⁸².

Тестамент В. Щавинського оформив петроградський нотаріус Микола Генріхович Гугель, а засвідчили його почесний громадянин Степан Петрович Яремич та інженери-технологи Михайло Кіндратович Названс і Дмитро Іванович Верещагін. Один примірник тестаменту В. Щавинського було передано директору Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівському⁵⁸³.

Згодом В. Щавинський, пояснюючи мотиви, що спонукали його до оформлення тестаменту, наголосив на двох чинниках – це небезпечні обставини революційного часу та бажання передати власну колекцію на-

⁵⁸² ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 1.

⁵⁸³ Там само. Арк. 1 зв.

ціональному музею у Києві. Зокрема, він зазначав: «Наприкінці 1917 небезпечного року, турбуючись аби всі ці мої здобутки [з колекціонування], назначені з самого початку Київському Національному Музеєві, не обминули свого призначення, я склав тестамент, копію з якого подав дирекції Київського Національного Музею»⁵⁸⁴.

Питання про перевезення колекцій В. Щавинського та інших українських діячів з Петрограда до Києва розглядалося на засіданні Культурної комісії при українській делегації на мирних переговорах з Росією 5 серпня 1918 р. Однак практичних кроків у вирішенні питання з перевезення приватних колекційних зібрань в Україну ані Культурною комісією, ані українським урядом зроблено не було. А зміна влади в Україні та початок другої фази радянсько-української війни наприкінці 1918 р., господарська розруха та розгул бандитизму унаслідок бойових дій унеможливили практичне вирішення цього питання на невизначений час.

У тому ж 1918 р. радянською владою було націоналізовано заводи, якими керував В. Щавинський, а свою колекцію він зберігав у домі на території одного з них. Імовірно, ситуація складалася так, що і йому невдовзі довелося підшукувати житло та з'їхати з Ліговки, 285, на вул. Марата (колишня – Ніколаєвська), б. 70^б, кв. 16. За такої ситуації колекціонер навіть лишався приміщення, де міг би у належних умовах зберігати художні пам'ятки.

Крім того, у ті буремні роки реальною була загроза пограбування зібрання і не тільки злочинцями та різними маргінальними елементами, а й представниками нової влади, які особливо не обмежували себе вимогами закону. Тут наведемо уривок із спогадів Г. Лукомського, який на початку 1919 р. обійняв посаду головного зберігача Музею Ханенків і боронив колекцію від зазіхань ВУНК та інших представників влади у Києві. Але те ж саме, безсумніву, діялося і в Петрограді. Отже, Г. Лукомський згадував: «Майже щоночі з'являлися загони з Чека, самозванні або військові, які шукали забороненого за декретами або намагалися вчинити грабунок, або шукали місця для постою. Доводилося не раз з'ясовувати стосунки з ними, входити в суперечки і навіть по ночах... виявляти опозицію їхньому прагненню проникнути до музею»⁵⁸⁵.

Всі ці чинники, аби не втратити мистецьке цінну та коштовну художню колекцію, спонукали В. Щавинського передати більшу її частину на тим-

⁵⁸⁴ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 41. Арк. 1.

⁵⁸⁵ Лукомський Г. Художник у Російській революції. *Хроніка 2000*. Київ, 2003. Вип. 61–62. С. 66.

часове зберігання та охорону до Ермітажу, науковим співробітником якого, як зазначалося вище, мистецтвознавець працював з 1918 р. Рішення про прийняття на зберігання до музею 112 картин із художньої колекції В. Щавинського було прийнято 27 листопада 1918 р.⁵⁸⁶

У літературі наводяться дані, що у 1918 р. В. Ханенко зверталася листом до В. Щавинського з пропозицією очолити Музей Ханенків у Києві⁵⁸⁷. Тоді вчений від цієї пропозиції відмовився. Наразі невідомо, якими причинами він обґрунтував своє рішення. О. Живкова у дослідженні про В. Щавинського зазначила, що науковець відмовився від пропозиції В. Ханенко через «певні особисті і політичні причини»⁵⁸⁸. Напевне, що комплекс причин вплинув на рішення В. Щавинського. До особистих і політичних причин можна додати і професійний чинник, адже у 1918 р. він ще обіймав посаду директора великого підприємства та керував госпіталем. Але головна причина, яка на наш погляд, визначала дії В. Щавинського у той період – це турбота про збереження своєї колекції. Як В. Ханенко опікувалася своїм зібранням, відмовлялася від еміграції, хоча у грудні 1918 р. – січні 1919 р. всі її рідні та знайомі виїхали за кордон, і все робила для збереження та упорядкування свого музею, так і В. Щавинський, не маючи можливості перевести колекцію до Києва, не міг залишити драгоцінну збірку без догляду у Петрограді.

У 1918 р. з Петрограда до Києва переїхало чимало українських громадсько-культурних діячів, які не володіли такими великими мистецькими збірками, як В. Щавинський. У 1918 р. у Києві перебував відомий мистецтвознавець М. Макаренко (остаточно переїхав до Києва у 1919 р.), який теж, маючи на те свої мотиви, відмовився від пропозиції В. Ханенко очолити Музей⁵⁸⁹. 15 грудня того року В. Ханенко з пропозицією прийняти у дарунок Музей і бібліотеку при ньому звернулася до УАН, яка лише 5 лютого 1921 р., але все ж задовольнила це прохання. За Статутом установа отримала назву «Музей мистецтв ім. Б. І. та В. І. Ханенків», проте 31 грудня 1923 р. за наполяганням наукового комітету Головпросвіти імена фундаторів було вилучено із назви закладу.

⁵⁸⁶ Бенуа А. Н. Дневник. 1918–1924. С. 201; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61–61 зв., 63–63 зв.

⁵⁸⁷ Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). С. 388.

⁵⁸⁸ Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. С. 12.

⁵⁸⁹ Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). С. 388.

Першим головним зберігачем Музею Ханенків став Г. Лукомський, який мав досвід подібної роботи у музеях і палацах Петрограда. Його науковий авторитет і солідний досвід справив належне враження на В. Ханенко та не викликав заперечень з боку української влади при призначенні вченого на посаду головного зберігача Музею. Під керівництвом Г. Лукомського та за допомоги С. Баранової, А. Бродської, О. Гансена, С. Гілярова, О. Дахновича, М. Макаренка, Н. Переслені та М. Фліге вперше було складено наукові описи колекцій Музею Ханенків і розроблено схему розташування експонатів у ньому⁵⁹⁰. Робота Г. Лукомського у Музеї виявилася не тривалою, восени 1919 р. із вступом до Києва Добровольчої армії та за небезпеки переслідувань з боку чергової, вже антиукраїнської влади, він змушений був покинути місто та виїхати за кордон.

У червні 1919 р. Музей був націоналізований радянською владою як Другий державний музей. Наприкінці того ж року він надходить у відання ВУКОПМИСу, голова якого Б. Вольський одночасно завідував Музеєм. З переїздом Б. Вольського до Харкова Музеєм керував голова Київського ГУБКОПМИСу Ю. Михайлов, який передав управлінські повноваження М. Макаренку, якого 7 березня 1921 р. УАН призначило директором Музею⁵⁹¹. Перебуваючи на цій посаді, М. Макаренко приклав значних зусиль для повернення з Москви до Києва живописних та історико-культурних пам'яток із колекції Ханенків, що вивезли під час Першої світової війни, та налагодження у закладі культурно-освітньої роботи. На засідання ВУАН, присвяченому пам'яті В. Ханенко, яка померла 7 травня 1923 р., М. Макаренко виступив із доповіддю «Історія Музею мистецтв ім. Ханенків та його значіння для України»⁵⁹².

Однак повернемося до дій В. Щавинського із збереження своєї колекції та здійснення ним кроків щодо її перевезення до України. У 1923 р. він почав клопотатися про повернення своїх 112 картин із Ермітажу з метою організувати перевезення картин до Києва та подарувати їх ВУАН⁵⁹³. Проте дирекція Ермітажу відмовилася видати В. Щавинському його картини,

⁵⁹⁰ Лукомський Г. Музей Ханенків. Історичний нарис і короткий опис колекцій Київського державного музею імені Ханенків. *Хроніка 2000*. Київ, 2003. Вип. 61–62. С. 98–99.

⁵⁹¹ НА ІА НАН України. Ф. 9. Од. зб. 205. Арк. 1–2; Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2014. Вип. 14. С. 100.

⁵⁹² Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. С. 101.

⁵⁹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 60, 62.

посилаючись на декрет ВЦВК РНК РСФРР «Про облік і реєстрацію предметів мистецтва і старини» від 8 березня 1923 р., згідно якого художні речі, що зберігалися у державних музеях, визнавалися державною власністю та не поверталися їх власникам. Намагаючись знайти вихід із ситуації, що склалася, В. Щавинський звернувся із заявою до ВУАН, яку, як можна зрозуміти із його листа до Ф. Ернста, напевне, написав наприкінці серпня – на початку вересня 1923 р.⁵⁹⁴. У ній колекціонер зазначив:

«До Всеукраїнської Академії Наук
В. О. Щавинського

Заява.

Здобутком довголітнього студіювання української історії і історії західно європейського мистецтва лишилась у мене наукова бібліотека з кількох тисяч томів, чимала збірка фотографічних репродукцій з художньо-історичних об'єктів, деякі керамічні та інші художні речі, та колекція малюнків, каталог якої було видано коштом Общини Св. Євгенії 1917 році.

Наприкінці 1917-го небезпечного року, турбуючись аби всі оці мої здобутки, назначені з самого початку Київському Національному Музеєві не оминули свого призначення, я склав тестамент, копію з якого подав Дирекції КНМ, де вона і досі повинна бути.

Не маючи жодного способу переховувати мої малюнки або перевезти їх до Київського Музею, я передав 112 з них, по списку, до Ермітажу на тимчасовий схов, куди їх було прийнято під № 9.

Московським декретом од 8 березня 1923 р. (Изв[естия] ВЦИК [№] 58 16-го березня 1923 р.) було оповіщено, що всі художні речі, які переховуються у державних музеях, визнаються яко державна власність й власникам не повертаються.

Не маючи на думці перечити цій постанові, я, про те гадаю, що я все ж таки маю рацію піклуватися аби моя колекція, яко не дуже корисна Ермітажеві, але маюча велике значення для Українського музею, була передана згідно з своїм призначенням. Оце моє таке бажання матиме лишень тоді вагу, як що Всеукраїнська Академія Наук знайде його заслугуючим уваги й візьме на себе клопотання прохання перед сферами од всіх належить його виконання.

Звертаючись з цим моїм проханням до Всеукраїнської Академії Наук, я маю ще додати: 1) що колекція моя складена переважно з малюнків західно-єв-

⁵⁹⁴ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 1 зв.

ропейських майстрів XVII ст., доби розквіту північного мистецтва, яка мала великий вплив на українську культуру. 2) що колекція моя складена виключно на мої трудові заробітки, бо жодного майна я не придбав собі, окрім книжок та малюнків, призначених українському музеєві, 3) її можна було б прилучити не тільки до КНМ, але, як що воно буде ухвалено Всеукраїнською Академією Наук, і до музею Б. І. Ханенка, який вже має заклад колекції цього гатунку.

Судилося мені значну частину мого віку перебувати за українськими кордонами, але ж я ніколи не покидав думки стати колись хоч у маленькій пригоді країні, яку я і мій рід завше вважали за рідну.

В. Щавинський»⁵⁹⁵.

До заяви В. Щавинський додав копію списку картин із своєї колекції, що знаходилися на тимчасовому зберіганні у Ермітажі, надрукований Громадою Св. Євгенії каталог власної збірки мистецьких творів і друкарські відбитки статей, що побачили світ у художньому журналі «Старые годы». Вказав також свою адресу у Петрограді по вул. Марата, 70⁶.

Заяву В. Щавинського було розглянуто на Спільному зібранні ВУАН, яке відбулося 3 вересня 1923 р. Зібрання постановило клопотатися перед НКО про виділення коштів для перевезення бібліотеки, збірки малюнків і фотографій В. Щавинського із Петрограда до Києва⁵⁹⁶.

29 вересня 1923 р. відбулося засідання Комітету Музею мистецтв ВУАН ім. Б. І. та В. Н. Ханенків, де доручили співробітнику Музею, мистецтвознавцю Ф. Шміту, який мав здійснити відрядження до Петрограда, з'ясувати стан справ із частиною мистецької колекції В. Щавинського, що перебувала на тимчасовому зберіганні в Ермітажі⁵⁹⁷.

У ЦДАВО України у фонді № 166 «Міністерство народної освіти України, Київ» відклався комплекс документів, який дає змогу реконструювати процес розгляду заяви В. Щавинського щодо його колекції у НКО та ВУАН. Ці документи вперше вводяться до наукового обігу.

Отже, 12 жовтня 1923 р. неодмінний секретар ВУАН **Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942)** надіслав листа народному комісару освіти УСРР В. Затонському, у якому, ґрунтуючись на заяві В. Щавинського та постанові Спільного зібрання ВУАН наголосив:

⁵⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 73.

⁵⁹⁶ Історія Академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали / Упоряд.: В. Г. Шмельов [та ін.] ; відп. ред. П. С. Сохань. Київ : Наукова думка, 1993. С. 499.

⁵⁹⁷ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 95.

«Відомий колекціонер Щавинський В. О. давно вже подарував Всеукраїнській Академії Наук і свій заповіт зробив листовно кілька тисяч томів своєї наукової бібліотеки, чималу збірку фотографічних репродукцій с художньо-історичних об'єктів, деякі керамічні та інші художні речі та колекцію малюнків...

Зазначені колекції складені В. О. Щавинським виключно на його трудові заробітки (жаднісінького майна, опріч переліченого, він собі не придбав і не має); та є здобутком довголітнього студіювання української історії та історії західно-європейського мистецтва.

Під час великих хитань, коли художнім цінностям загрожувала велика небезпека від холоду, бо не було палива, та розбиття і коли залізниці нічого не перевозили, 112 із вказаних малюнків В. О. Щавинський передав на тимчасову схованку та охорону до Ермітажу (прийнято під № 9).

Зараз декретом Ради Народних Комісарів РСФСР од 8/ІІІ 1923 року ("Изв[естия] ВУЦК № 58, от 16/ІІІ") було оповіщено, що всі художні речі приватних власників, що переховуються по державних музеях, визначаються за власність держави і власникам не повертаються.

І коли Щавинський В. О. захотів виїняти зазначені 112 малюнків з Ермітажу та перевезти їх до Академії, дирекція Ермітажу відмовилась видавати йому академічні речі, посилаючись на вказаний вище декрет.

Всеукраїнська Академія Наук не має на думці перечити постанові Ради Народних Комісарів РСФСР, але все ж таки гадає, що добра воля Щавинського В., його заповіт має якусь вагу в ділі вирішення чиї ці речі: чи приватного власника, чи державної установи. Тим більше Щавинський В., особисто має рацію піклуватися про долю своєї колекції, щоб ця колекція, утворена на його трудові гроші, являючись дублікатом в Ермітажі, дійсно дійшла до ВУАН, тому що вона для українського музею (сам Щавинський українець) відіграє велике значення, бо складена переважно з малюнків західно-європейських майстрів XVII ст., доби розквіту північного мистецтва, що мала такий великий вплив свого часу на українську культуру. Зі свого боку ВУАН підкреслює непохитне бажання повернути свою власність на відповідне їй місце в своєму музеєві, заповнюючи тим самим велику мистецьку прогалину на стінах своєї збірки, окраси та гордощі в сучасний мент УСРР.

Спільне Зібрання ВУАН на своєму засіданні од 3 вересня б. р. (протокол № 171, § 4) ухвалило вдатися до Вас з умотивованим клопотанням вжити заходів перед відповідними органами РСФРР про негайний поворот вказаної колекції Ермітажем до Всеукраїнської академії Наук та одночасно просити заасигнувати Вас гроші на перевезення цих речей з Петрограду до Києву.

При цьому прикладається список картин колекції.

Неодмінний секретар ВУАН, академік А. Кримський

Керуючий справами П. Лозієв»⁵⁹⁸.

⁵⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 60–60 зв.

Ознайомившись з листом, В. Затонський дав доручення науковому комітету Наркомосу з'ясувати: 1) юридичну складову питання, 2) де передбачалося розмістити колекцію, 3) скільки коштуватиме перевезення та розміщення колекції В. Щавинського⁵⁹⁹.

Під час вивчення юридичної сторони питання з повернення картин В. Щавинського із Ермітажу з'ясувалося, що підставою для відмови у його вимогах, як власника творів, міг стати п'ятий пункт постанови ВЦВК РНК РСФРР, згідно якого державною власністю визнавалися предмети старини, мистецтва та народного побуту, що знаходилися у музеях і сховищах, які увійшли до музейного фонду та охоронялися державними засобами. Оскільки В. Щавинський передавав Ермітажу твори мистецтва на тимчасове зберігання, то вони не мали включатися до музейного фонду, а відмова дирекції повернути полотна їх власнику не відповідала всім умовам, визначених постановою, тобто була незаконною. Юристконсульт також рекомендував уточнити умови тестаменту та дарування картин ВУАН, з'ясувати чи має вона право за життя В. Щавинського клопотатися про отримання творів як подарунку⁶⁰⁰.

Для визначення можливого місця розташування мистецької колекції В. Щавинського звернулися за консультацією до директора Музею мистецтв ВУАН М. Макаренка, який надіслав до наукового комітету Наркомосу наступну відповідь:

«В НАУКОВИЙ КОМІТЕТ НАРКОМОСА
Директора Музею Мистецтв Укр[аїнської]
Академії Наук М. О. Макаренка

Відгук.

Зібрання картин В. О. Щавинського, що містить у собі 112 №№ і переданим у подарунок Укр[аїнській] Академії Наук, особисто мені добре знайоме. І в загальній своїй масі 112-ти картин і в окремих частинах картини ці мають першорядне значення для зібрань України, в деяких випадках доповнюючи наявні у нас течії західноєвропейського мистецтва, в інших представляють абсолютно нові області, які вкрай необхідні у наших Українських Музеях і особливо у Музеї Мистецтв Академії Наук.

⁵⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 60.

⁶⁰⁰ Там само. Арк. 68.

Особливе значення цього зібрання полягає у цінних художньо та науково картинах фламандського та голандського живопису, з особливою старанністю та безумовним знанням справи підібраних протягом десятків років збиральної діяльності В. Щавинського.

Відділ картин голландського живопису є дуже цінним доповненням до вже наявного в Україні зібрання Ханенка.

Отримання для України такого дару становитиме у музейному житті та в області культури цілу нову сторінку у майбутній історії України.

Дуже бажане отримання цих картин у можливо нетривалому часі, до остаточного розміщення картин у Музеї Ханенка при передбачуваному розширенні Музею, де зазначене зібрання знайде собі належне місце, склавши дуже цінне доповнення.

М. Макаренко
1923 р. 26/Х»⁶⁰¹.

Порахували і кошти, необхідні для упакування, перевезення та розміщення картин, витрати на погрузочно-розгрузочні роботи та відрядження до Петрограда співробітника ВУАН – все це тоді коштувало 150 золотих рублів⁶⁰². Тут треба зазначити, що 1923 р. був єдиним роком за радянської влади, коли чеканили золоті рублі.

29 жовтня 1923 р. від наукового комітету В. Затонському надійшов лист з відповідями на його запитання щодо юридичних, наукових і фінансових аспектів повернення картин В. Щавинського із Ермітажу та перевезення колекції до Києва. Науковий комітет рекомендував для подальшого ведення справи отримати від ВУАН копію дарчого запису В. Щавинського⁶⁰³.

А 1 листопада 1923 р. до ВУАН було надіслано наступний лист від народного комісара освіти УСРР В. Затонського:

«ДО УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
на ч. 1019/а від 12/Х ц. р.

Цим повідомляємо, що Наркомат освіти принципово погодившись з думкою УАН що до колекції картин бувш[ої у] Щавинського буде підтримувати прохання академії про повернення колекції [з] Ермітажу на Вкраїну з тим, щоб помістити її в Музеї Мистецтва (бувш[ого] Ханенка).

⁶⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 65.

⁶⁰² Там само. Арк. 64.

⁶⁰³ Там само. Арк. 67.

Одночасно прохаємо надіслати до Наркомосу копію дарункового запису Щавинського на означену колекцію, необхідну НКО для дальнішого проведення справи.

Нарком освіти УСРР В. Затонський»⁶⁰⁴.

Оскільки протягом двох тижнів ВУАН не надіслало копію дарункового запису В. Щавинського, то НКО повторило своє прохання листом від 16 листопада 1923 р.⁶⁰⁵.

ВУАН могла надіслати до НКО лише копію заяви В. Щавинського, що і було зроблено 3 грудня 1923 р. Проаналізувавши заяву колекціонера, юристконсультант НКО зробив висновок, що вона не може ані за формою, ані по суті рахуватися дарунковим записом, оскільки згідно цивільного кодексу, що діяв на той час, подарунки на суму понад 1000 крб оформлювалися нотаріально. Повідомивши про це ВУАН, НКО просило академію виконати необхідні формальності, без «яких неможливо було починати справу»⁶⁰⁶.

Отже, не було дотримано юридичних формальностей, тому у 1923 р. за заявою В. Щавинського НКО не розпочало справу з перевезення його колекції в Україну. А ВУАН так і не сповістило колекціонера про необхідність юридично правильно оформити дарчу. У листі до Ф. Ернста від 2 червня 1924 р., тобто майже через рік після подачі заяви до ВУАН, нічого не знаючи про результати з її розгляду та турбуючись за долю свого зібрання, В. Щавинський звернувся з проханням до київського колеги дізнатися у керівництва ВУАН, яке рішення ухвалено за його заявою. Зокрема, він писав: «місяців десять тому я подав до Всеукраїнської Академії Наук заяву про бажання передати мої картини до Києва; Володимир Миколайович [Перетц] та дехто з інших відомих діячів обіцяли сприяти та сповіщати мене про перебіг справи, але з того часу ні слуху ні духу. Не відмовте будь ласка прохання навести довідку у Липського чи Кримського в якому положенні моя справа і чи не можу я чимось допомогти їй»⁶⁰⁷.

У листі В. Щавинський дорікає В. Перетцу, але останній також міг не знати про вимоги НКО щодо оформлення дарчої власником зібрання, адже постійно мешкав у Петрограді, а до Києва приїжджав, головним чином, під час сесій ВУАН. Але, безперечно, В. Перетца турбувала доля картин із

⁶⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 70.

⁶⁰⁵ Там само. Арк. 71.

⁶⁰⁶ Там само. Арк. 72.

⁶⁰⁷ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 1 зв.

колекції В. Щавинського, про що свідчить вище згадуваний його лист до колекціонера від 8 жовтня 1924 р.⁶⁰⁸.

Мистецьку цінність художньої збірки В. Щавинського чудово розумів і Ф. Ернст, який, перебуваючи у Петрограді у 1922 р., мав можливість безпосередньо ознайомитися зі змістом колекції⁶⁰⁹. Хвилювала Ф. Ернста і загроза втрати зібрання Україною, про що він, відгукуючись на лист В. Щавинського, 25 липня 1924 р. написав Д. Щербаківському, нагадавши про втрату Києвом колекції дядьки Василя Олександровича – М. Фабріціуса: «Я маю відомости, що нащадки Фабріціуса хтіли подарувати його збірку Київу, але Дьяков (київський міський голова у 1906–1916 рр. Іполит Миколайович Дьяков – *А. III.*) і Мик[ола] Фед[отович Біляшівський] остільки байдуже однесли до цього, що власники образились і подарували до Москви. Як би не було того самого з Щавинським! Сподіваюсь, що Ви й [О.] Новицький зробите все, що треба»⁶¹⁰.

Слід ще зазначити, що з 1917 р. примірник копії нотаріально завіреного тестаменту В. Щавинського знаходився в Києві у академіка ВУАН М. Біляшівського, який за свідченням В. Перетца, сам був присутній при оформленні заповіту колекціонера⁶¹¹. Однак керівництво ВУАН тоді не визнало за потрібне звернутися до М. Біляшівського. Напевне тому, що тестамент було складено на випадок смерті В. Щавинського, а можливо й через те, що у ньому колекція заповідалася Київському національному українському музею, а не ВУАН.

Варто, на наш погляд, звернути увагу й на фразу В. Щавинського із його листа до Ф. Ернста від 25 липня 1924 р., де він скаржиться, що кілька разів намагався налагодити зв'язок із Державним музеєм, але «ніколи це йому не вдавалося»⁶¹². Тут напевне мається на увазі Перший державний музей у Києві, який був створений у червні 1919 р. на базі Київського художньо-промислового та наукового музею. На перший погляд, ця фраза здається дивною, адже на той час В. Щавинський вже як понад десять років співпрацював з Музеєм, регулярно передавав до його фондів історико-культурні та книжкові пам'ятки, листувався та товаришував із директором Музею М. Біляшівським й, нарешті, за тестаментом 1917 р. заповів Музею свою колекцію.

⁶⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 58. Арк. 1–1 зв.

⁶⁰⁹ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 49.

⁶¹⁰ Ходак І. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. С. 150.

⁶¹¹ НА НММХ. Оп. 1. Спр. 5. Од. зб. 49. Арк. 20.

⁶¹² НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 1 зв.

Наразі відсутні документи, крім цього листа, у яких би йшлося про якісь непорозуміння чи суперечки між В. Щавинським і керівництвом Музею. Можливо, мистецтвознавець мав на увазі перервану політичними та війсьними обставинами 1917–1918 рр. співпрацю. А можливо, на його настрій вплинули події, що відбулися у Першому державному музеї в 1923 р., коли під тиском відомого своєю антиукраїнською позицією мистецтвознавця, академіка ВУАН Ф. Шміта багаторічного очільника Музею М. Біляшівського позбавили посади директора, призначивши керівником закладу колишнього співробітника ВУНК А. Вінницького⁶¹³.

Аналогічні до подій у Першому державному музеї розгорталися процеси в 1924 р. уже у Музеї мистецтв ВУАН, директор якого М. Макаренко, як і М. Біляшівський, активно виступав проти спроб очільника Археологічної комісії ВУАН Ф. Шміта «по-волонтариськи переформувати (включно з перерозподіленням фондів) київські музеї»⁶¹⁴.

У вересні-жовтні 1924 р. Музеї мистецтв ВУАН перевірила ревізійна комісія у складі академіків Ф. Шміта й О. Новицького та інспектора Губполітпросвіти і одночасно директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (до 1924 р. – Перший державний музей) А. Вінницького. Комісію очолював представник Робітничо-Селянської інспекції Брегман. За результатами роботи ревізійна комісія склала Акт, проаналізувавши який, дослідниця І. Ходак визнала його упередженим як щодо стану справ у Музеї, так і до діяльності директора М. Макаренка. І. Ходак висловила припущення, що провідну роль у процесі шельмування М. Макаренка відіграв Ф. Шміт, який сам був не проти обійняти директорську посаду в Музеї⁶¹⁵. 22 листопада 1924 р. М. Макаренко усунули з посади директора Музею мистецтв ВУАН через невідповідність призначенню та окремі прорахунки у постановці справи у Музеї. А обов'язки керівника закладу доручили виконувати партійному діячу та ректору Київського художнього інституту І. Вроні⁶¹⁶.

У літературі наводяться дані, що В. Щавинський після увільнення М. Макаренка розглядався як імовірний кандидат на посаду директора Музею мистецтв ВУАН⁶¹⁷, посилаючись на некролог Ф. Ернста про вченого у

⁶¹³ Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. С. 104–105, 113.

⁶¹⁴ Там само. С. 104.

⁶¹⁵ Там само.

⁶¹⁶ Там само. С. 104–105.

⁶¹⁷ Там само. С. 105.

газеті «Пролетарская правда»⁶¹⁸. Більш детально історію щодо можливого висунення кандидатури В. Щавинського висвітлено у листі А. Кримського до А. Вінницького:

«25 листопада 1924 р.

Київ

Високошановний тов. Вінницький.

Буде тому скільки днів, Ви, зайшовши до Академії, сказали мені від імення свого і тов. [Г.] Гринька, що [М.] Макаренко віддадуть під суд і знімуть із посади директора Музею Академії і, що варто було б мені приватно спитатися у [В.] Шавинського в Ленінграді чи не згодився б і він виставити свою кандидатуру на директорство в разі, коли б [М.] Макаренко було звільнено. Я був пообіцяв Вам (і у Вашій особі тов. [Г.] Гринькові) написати до Ленінграду. Але, як Ви вийшли, то я зараз і передумав. Передумав через дуже поважні міркування:

1) Ще ж [М.] Макаренко під суд не відданий, ще ж суд його не засудив, ще ж він цілком законно займає свою посаду і не випадає мені передрішати кінець справи.

2) Директора обирає Спільне зібрання всіх академіків, а я, як Неодмінний секретар, тільки виконую колегіальну постанову. Було б мені ніяково виступати в таких справах самостійно. Хоча б і приватно. До того ж я зовсім не знайомий з [В.] Шавинським, і приватний лист до нього від незнайомої людини сам собою набрав би офіційного характеру.

Через те я ніякого листа до [В.] Шавинського не написав.

Прохаю вибачення у Вас і тов. [Г.] Гринька, що я не сповістив Вас про це негайно. Праці було по горло і зовсім не було часу.

Акад[емік] А. Ю. Кримський»⁶¹⁹.

Тобто, після усунення М. Макаренка з посади директора Музею мистецтв ВУАН у науково-культурних колах України дійсно обговорювалася кандидатура В. Щавинського, як найбільш бажана для обрання нового очільника Музею. Цікаво, що вона влаштовувала як владні державні органи, так і керівництво ВУАН, а також українських вчених-мистецтвознавців і

⁶¹⁸ [Ернст Ф.]. Профессор В. А. Щавинский. С. 5.

⁶¹⁹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 pp.). Т. 2 : 1918–1941. С. 101–102.

музеєзнавців⁶²⁰. І лише з етичних міркувань, оскільки справа М. Макаренка ще розглядалася в суді, В. Щавинському не було зроблено пропозицію обійняти посаду директора Музею мистецтв ВУАН. Після його загибелі претендентами на цю посаду стали П. Потоцький та С. Яремич. Однак 3 вересня 1925 р. директором Музею мистецтв ВУАН президія Укрголовнауки затвердила члена КП(б)У І. Врону, якій обіймав цю посаду до 20 квітня 1929 р., хоча ВУАН неодноразово наголошувала на невідповідності останнього займаній посаді та наполягала на призначенні керівником закладу компетентного науковця⁶²¹.

Про смерть В. Щавинського в Україні, імовірно, стало відомо 29 грудня 1924 р., адже саме того дня неодмінний секретар ВУАН А. Кримський звернувся листом до Укрголовнауки з проханням вжити усіх заходів щодо перевезення колекційних збірок небіжчика в Україну:

«До Головнауки

Власник чималого етнографічно-художнього музею у Ленінграді – Щавинський, який цими днями помер, ще за життя свого подарував свій музей Всеукраїнській Академії наук і окрім того одписав його Академії в своєму заповіті. Академія Наук прохає негайно поробити всі заходи перед урядом СРСР, щоб право власності на Музей Щавинського було офіційно закріплено за Всеукраїнською Академією Наук і щоб їй дано було дозвіл перевезти музей на Україну.

29/XII 1924 р.

Неодмінний Секретар ВУАН акад[емік] А. Кримський»⁶²².

У своєму листі А. Кримський не указав день смерті В. Щавинського, а в науковій літературі та архівних документах зустрічаються різні дати загибелі мистецтвознавця. Так, Л. Івашук у своїй у монографії спочатку помилково наводить роки життя В. Щавинського, – 1868–1923 рр.⁶²³, – а на наступній сторінці датою його смерті вказує 28 грудня 1924 р.⁶²⁴. У працях

⁶²⁰ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 50.

⁶²¹ Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. С. 106.

⁶²² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 151; Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 66.

⁶²³ Івашук Л. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934 рр.). С. 39.

⁶²⁴ Там само. С. 40.

дослідниці біографії вченого О. Живкової як день смерті В. Щавинського фігурують 27⁶²⁵ та 28⁶²⁶ грудня 1924 р. С. Білокінь у дослідженні про музейну збірку П. Потоцького наводить й біографічні відомості про В. Щавинського. На думку історика, колекціонер помер 28 чи 29 грудня 1924 р.⁶²⁷ Д. Гетьман днем загибелі В. Щавинського вважає 27 грудня 1924 р.⁶²⁸. В інших працях, у яких йдеться про В. Щавинського, а також в енциклопедичних статтях про нього днем смерті вченого зазначено – 28 грудня 1924 р.⁶²⁹.

Відомості щодо дати смерті В. Щавинського різняться і у публікаціях 1920-х років та архівних документах. У некролозі, підготовленим В. Перетцем, зазначено, що напад на В. Щавинського відбувся у суботу 27 грудня 1924 р.⁶³⁰. Автор не вказав, коли помер мистецтвознавець, але, напевне, дослідники, для яких джерельним підґрунтям стала стаття В. Перетца, у своїх статтях оперують цією датою. 27 грудня як день смерті В. Щавинського фігурує і в назві доповіді В. Перетца, виголошеній на засіданні Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді⁶³¹. У неопублікованій біографії В. Щавинського, складеній М. Могилянським, зазначено, що він помер 29 грудня 1924 р.⁶³². Можливо деякі історики, враховуючи цей документ, не відкидають і дату, вказану у ньому. Однак, малоімовірно, щоб В. Щавинський помер 29 грудня, ну, скажімо, хоча б тому, що А. Кримський у надісланому 29 грудня 1924 р. листі до Укрґоловнауки зауважив, що колекціонер помер «цими днями», тобто у найближчі дні до дати написання листа. Якби В. Щавинський загинув 29 грудня, то, напевне, А. Кримський у листі написав би, що колекціонер помер «сьогодні».

В. Щавинського не стало 28 грудня 1924 р. Цю дату зазначено у некролозі, опублікованому мистецтвознавцем, директором Ермітажу С. Тройни-

⁶²⁵ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 11.

⁶²⁶ Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. С. 14.

⁶²⁷ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 22.

⁶²⁸ Гетьман Д. Василь Щавинський та його внесок у справу повернення українських культурних цінностей. С. 129; Гетьман Д. В. О. Щавинський – сподвижник музейної справи, мистецтвознавець, колекціонер. С. 252.

⁶²⁹ Бонь О. І. Зусилля академічної громадськості по перевезенню в Україну колекцій П. П. Потоцького та В. О. Щавинського в 1920-х роках. С. 94; Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. С. 105; Калініна Т. Щавинський Василь Олександрович. *Шевченківська енциклопедія*: Т. 6: Т–Я. С. 1007.

⁶³⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188.

⁶³¹ Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). С. 15.

⁶³² ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

цьким⁶³³, її вказано і у листі вдови вченого К. Бурикіної-Щавинської від 27 вересня 1945 р. до Президії АН УРСР⁶³⁴.

Остаточного не з'ясовано і обставини загибелі В. Щавинського. У літературі та документах наводяться різні версії, розглянемо деякі з них.

За першою із них В. Щавинського було вбито на вулицях Ленінграда⁶³⁵. М. Могилянський, не уточнюючи деталей, зазначає, що В. Щавинський став «жертвою безглузого нападу»⁶³⁶. Тобто, підсумовуючи, можна зробити висновок, що колекціонер був випадково вбитий невідомим злодієм. Скоріш за все, ця версія є спрощеним поглядом на трагічну загибель діяча.

За іншою версією, напад на В. Щавинського відбувся під час пограбування у помешканні, де він проживав. На той час, він мешкав у квартирі за адресою вул. Марата, б. 70⁶, кв. 16. Ця версія відома із публікації В. Перетца, який у свою чергу скористався заміткою у вечірній газеті. Наведемо уривок із статті В. Перетца, оскільки в ньому найбільш повно описано обставини, що привели до смерті В. Щавинського: «В суботу 27 грудня 1924 р. наукові кола Ленінграду схвилювала звістка у вечірній газеті про напад на помешкання професора-хіміка Василя Олександровича Щавинського, під час якого він був тяжко поранений двома стрілами в живіт. Стурбовані стрілами сусіди покликали міліцію; міліція оточила помешкання В. О. [Щавинського] – і грабіжник також і сам застрелився. Непритомного пораненого перевезено було до лікарні; там було вжито всіх можливих медичних засобів, але ніщо не допомогло й В. О. Щавинський помер...»⁶³⁷.

Узагальнивши відомості та опустивши деталі, наведені В. Перетцем, у своїй праці І. Ходак констатувала, що «28 грудня 1924 року В. Щавинський був убитий у своїй ленінградській квартирі невідомим грабіжником»⁶³⁸.

На перший погляд все логічно, проте під час уважного розгляду даних, наведених В. Перетцем, виникають й запитання. Так, зберігаючи у своїй квартирі велику та коштовну колекцію, В. Щавинський без сумніву попідкувався і про її охорону, тобто з вулиці у помешкання, напевно, потрапити

⁶³³ С. Т. [Сергей Тройницкий]. Ушедшие. В. А. Щавинский. С. 6.

⁶³⁴ Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 338.

⁶³⁵ Івашук Л. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934 рр.). С. 40.

⁶³⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 5811. Арк. 1.

⁶³⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 1; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188.

⁶³⁸ Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. С. 105.

було важко. Імовірно тоді, що В. Щавинський сам впустив «грабіжника», а отже він його міг знати, бо незнайому людину навряд чи запросили б до квартири з великою кількістю цінних пам'яток і реліквій. Якщо озброєний злодій все ж попав у квартиру, але В. Щавинський став чинити йому опір, під час якого колекціонер був смертельно поранений, чому «грабіжник», піднявши шум, не втік з місця злочину і дочекався, коли поліція оточила помешкання? Потім, злодія вбили не поліцейські, а він сам застрелився, хоча, напевне, знав, що В. Щавинський на той момент був ще живий, а отже «грабіжник» міг сподіватися на пом'якшення вироку. І чи була під час цих подій у квартирі дружина колекціонера? Запитання є, але відповіді на них без документів дати не можливо.

А є ще одна версія. Її оприлюднив у своїх мемуарах О. Бенуа, заявивши, що «бідний Щавинський був убитий (з метою пограбування) його власним племінником»⁶³⁹.

Якщо припустити, що версія О. Бенуа правдива, то знайдуться відповіді й на вище поставлені запитання. В. Перетц же, якщо він знав про племінника і якого турбувала репутація В. Щавинського та його родини, у некролозі з етичних міркувань міг промовчати, що грабіжником був родич загиблого. Тоді як О. Бенуа, який до В. Щавинського ставився без особливого пієтету, не мав причин це приховувати.

Щоб вже не повертатися до теми загибелі В. Щавинського, спробуємо дослідити, хто ж міг бути тим племінником, про якого згадав О. Бенуа. Під час дослідження родоводу Щавинського було з'ясовано, що він мав рідну сестру Катерину Олександрівну⁶⁴⁰. Її та сина сестри, тобто племінника В. Щавинського, згадано і в тестаменті, який останній склав 18 листопада 1917 р. Крім раніше цитованої частини, тестамент мав й положення, що стосувалися не колекційної частки майна В. Щавинського, який у документі заповідав: «Решта майна нерухоме (буде таке залишитися), а також і рухоме, в чому б воно в день моєї смерті не полягало і де б воно не знаходилося, як то: квартирну обстановку, одяг, фінансові та цінні папери, гроші готівкою, що зберігаються в ящику Сибірського банку, який не згорає, на текучих рахунках того ж таки та Волзько-Камського банку або в інших місцях, а також гроші, що належать мені від різних осіб і установ, після розрахунку з моїми кредиторами та за вирахуванням витрат на мій похорон, все без залишку заповідаю у повну власність сестрі моїй Катерині Олександрівні Єленівській, у разі її смерті, синові її Георгію Васильовичу Єленівсь-

⁶³⁹ Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. С. 79.

⁶⁴⁰ Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский : Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. С. 344.

кому, для того, щоб вони на ці кошти, забезпечили матері моєї Олександрі Платонівні Щавинській до її смерті безбідне існування»⁶⁴¹.

Можливо чоловіком К. Щавинської був відомий педагог, директор у 1914–1917 рр. Четвертої чоловічої гімназії у Києві Василь Саввич Єленівський, який і помер десь у 1917 р. Про те, що сестра В. Щавинського мешкала у Києві, писав В. Перетц у одному з листів до С. Єфремова після смерті мистецтвознавця з проханням її розшукати⁶⁴². Але достеменно невідомо, чи були живі мати та сестра В. Щавинського на час його загибелі, та чи Г. Єленівський саме той його племінник, про якого згадав О. Бенуа. Але, якщо довіряти версії О. Бенуа, то причиною вбивства В. Щавинського могло стати й бажання заволодіти спадком. Звернемо увагу ще й на те, що В. Щавинський нічого не заповів своїй дружині К. Бурикіній-Щавинській. Але зупинимося на цьому, адже достовірних документів про загибель В. Щавинського наразі не маємо.

Трагічна смерть В. Щавинського вразила його колег і друзів. В. Перетц у листі до С. Єфремова від 30 грудня 1924 р. сповіщав: «Ви чули яке у нас нещастя? Грабитель вбив нашого члена “товариства” (Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді – *А. Ш.*), проф[есора] Щавинського. Завтра вранці його ховаємо... – коли все трошки заспокоїться – я зберу деякі біографічні подробиці про небіжчика, котрого ми всі дуже кохали; чесна, щира, розумна людина та ще патріот – в найкращому розумінні сього слова»⁶⁴³.

Похоронили В. Щавинського 31 грудня 1924 р. на Літераторських місцях Волковського кладовища у Санкт-Петербурзі, його могила збереглася.

16 січня 1925 р. у Товаристві дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді відбулося засідання, присвячене пам'яті В. Щавинського, на якому заслухали доповіді В. Перетца «Пам'яті В. О. Щавинського (+ 27.XII.1924 р.)», М. Фармаковського «Праці В. О. Щавинського з поля археологічної технології», С. Яремича «В. О. Щавинський як знавець голландського малярства», П. Потоцького «Спомини про В. О. Щавинського»⁶⁴⁴.

Підготовлений В. Перетцем некролог В. Щавинського опублікував часопис «Україна» в Києві⁶⁴⁵. Вийшли друком некрологи, написані С. Трой-

⁶⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 1–1 зв.

⁶⁴² ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 73. Арк. 12 зв.

⁶⁴³ Там само. Арк. 12–12 зв.

⁶⁴⁴ Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). С. 15.

⁶⁴⁵ Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 188–191.

ницьким⁶⁴⁶ і Ф. Ернстом⁶⁴⁷, а також стаття М. Фармаковського⁶⁴⁸, присвячені науковцю. В архівах містяться відгуки відомих вчених, що були підготовлені після смерті В. Щавинського, але й досі є неопублікованими: О. Ферсмана про наукову роботу В. Щавинського у сфері історії, Б. Фармаковського – у сфері історії мистецтва, М. Сичова про наукові праці В. Щавинського, Ф. Шміта про значення науково-колекціонерської діяльності В. Щавинського для української мистецтвознавчої думки⁶⁴⁹. До Києва їх надіслав В. Перетц⁶⁵⁰.

Серед учених, які написали некрологи та відгуки, присвячені В. Щавинському, несподівано бачити прізвище Ф. Шміта, адже інші науковці тривалий час бік-о-бік співпрацювали з небіжчиком, тоді як про Ф. Шміта це сказати не можна. Деяке роз'яснення можна знайти у листах В. Перетца до С. Єфремова. Як відомо, наприкінці 1924 р. Ф. Шміт виїхав з Києва до Ленінграда, де обійняв посаду директора Державного інституту історії мистецтв. З цього приводу В. Перетц у листі від 30 грудня 1924 р. з іронією зауважив, що «Хв[едір] Ів[анович] Шмід блукав – та доблукався до нас: він тепер – велика птиця на советськiм олімпі»⁶⁵¹. В іншому листі, від 4 лютого 1925 р., В. Перетц інформував С. Єфремова, що надсилає неодмінному секретарю ВУАН А. Кримському відгуки про наукову діяльність В. Щавинського, складені та підписані «спецами», у тому числі й розвідку, підготовлену В. Перетцем і С. Яремичем про праці В. Щавинського у галузі мистецтва. В. Перетц просив С. Єфремова звернутися до О. Новицького, аби той ознайомився з їх відгуком і теж його підписав. При цьому В. Перетц зауважив, що до Ф. Шміта вони «не удавалися, бо він хоч в Лен[інграді], але дуже зайнятий сучасною політикою»⁶⁵². Своє прохання В. Перетц повторив і в листі від 9 лютого 1925 р., зазначивши: «Дуже прохаю шановного О. П. Новицького приєднатись до нас, ленінградців, і дати свій підпис під характеристикою праць В. О. Щ[авинського] з іст[орії] мистецтва, або не одмовитися написати зі свого боку характеристику»⁶⁵³.

Однак, зрештою, О. Новицький опублікував статтю про автопортрет Т. Шевченка, віднайдений В. Щавинським, а відгук про значення науково-

⁶⁴⁶ С. Т. [Сергей Тройницкий]. Ушедшие. В. А. Щавинский. С. 6.

⁶⁴⁷ [Ернст Ф.]. Профессор В. А. Щавинский. С. 5.

⁶⁴⁸ Фармаковский М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 259–261.

⁶⁴⁹ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 94.

⁶⁵⁰ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 4 зв.

⁶⁵¹ Там само. Спр. 73. Арк. 12 зв.

⁶⁵² Там само. Спр. 74. Арк. 4 зв.

⁶⁵³ Там само. Арк. 10 зв.

колекціонерської діяльності останнього для української мистецтвознавчої думки був підписаний Ф. Шмітом, хоча цю розвідку, напевне, підготували В. Перетц і С. Яремич.

Крім того, С. Яремич протягом 1925–1934 рр. працював над статтею про В. Щавинського «Вчений, колекціонер, експерт», але вона побачила світ лише через 75 років після її написання⁶⁵⁴.

Таким чином, відразу після загибелі В. Щавинського соратники та колеги вченого підготували низку праць, у яких зробили спробу визначити роль та значення його діяльності як науковця, колекціонера та громадсько-культурного діяча. Але головним було виконати умови тестаменту В. Щавинського та перевезти до Києва мистецькі, історико-культурні та бібліографічні пам'ятки, які мистецтвознавець жертвовно збирав протягом десятиліть та заповів українському народу. В останні роки свого життя В. Щавинський наполегливо відшукував шляхи для перевезення власної колекції в Україну та мріяв переїхати до Києва, проте доля позбавила його такої можливості.

4.2. Шлях колекції до Києва

Історію перевезення колекції В. Щавинського з Ленінграда до Києва досі ще всебічно не вивчено та комплексно не досліджено. Звичайно, її не можна було обійти у працях, що стосувалися діяльності В. Щавинського⁶⁵⁵ або формування фондів у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків⁶⁵⁶. Торкалися її й дослідники персоналій, які так чи інакше взяли участь у поверненні зібрання В. Щавинського в Україну⁶⁵⁷. У кількох працях йдеться про зусилля академічної спільноти з перевезення збірок українських колекціонерів, передусім, колекцій П. Потоцького та В. Щавинського⁶⁵⁸. Але повного аналітико-синтетичного висвітлення

⁶⁵⁴ Яремич С. П. Учений, колекціонер, експерт. *Степан Петрович Яремич*. 2009. С. 303–308.

⁶⁵⁵ Гетьман Д. В. О. Щавинський – сподвижник музейної справи, мистецтвознавець, колекціонер. С. 247–252; Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. С. 3–18 та ін.

⁶⁵⁶ Гіляров С. Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук. Каталог картин. Київ : ВУАН, 1931. 72 с.; Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). С. 373–405; Дар Василя Щавинського (1868–1924). 100 с. та ін.

⁶⁵⁷ Бонь О. І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. Київ : Рідний край, 2004. 219 с.; Шаповал А. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел. Київ, 2020. 596 с.

⁶⁵⁸ Бонь О. І. Зусилля академічної громадськості по перевезенню в Україну колекцій П. П. Потоцького та В. О. Щавинського в 1920-х роках. С. 91–97; Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). 476 с.

питання з перевезення колекції В. Щавинського в Україну у науковій літературі ще не знайшло. Спробуємо на основі аналізу наявних документів дослідити цей процес.

На наступний день після загибелі В. Щавинського, 29 грудня 1924 р., відбулося Спільне зібрання ВУАН, на якому президент ВУАН В. Липський повідомив про смерть вченого, наголосивши, що небіжчик заповів ВУАН колекцію картин, збірку археологічних речей та бібліотеку з мистецтвознавства. Спільне зібрання вирішило вшанувати пам'ять В. Щавинського та доручило А. Кримському, як неодмінному секретарю ВУАН, подбати про прискорення вирішення справи з даром колекціонера⁶⁵⁹.

Того ж дня, 29 грудня 1924 р., А. Кримський звернувся листом до Укрголовнаки з проханням вжити усіх заходів для офіційного закріплення права власності ВУАН на колекційні збірки та їх перевезення до України. На звернення А. Кримського очільник Укрголовнаки М. Яворський наклав резолюцію, у якій зобов'язав ВУАН «злагодити конкретний проект» листа до уряду⁶⁶⁰.

6 січня 1925 р. із заявою до Управи ВУАН звернувся голова Всеукраїнського археологічного комітету О. Новицький, який наголосив, що «нагла смерть» В. Щавинського ускладнила й без того складну справу з передачею його збірок до ВУАН. Він зазначив, що ВУАК вважає необхідним терміново порушити клопотання про негайну передачу бібліотеки, архіву та історико-мистецьких пам'яток, що залишилися у помешканні покійного, до установ ВУАН. О. Новицький висловив занепокоєння тим, що у В. Щавинського могло не залишитися спадкоємців і тому існувала загроза відчуження майна. Голова ВУАК звернувся з проханням виділити кошти та негайно відрядити для вирішення цієї справи до Харкова та Ленінграда Ф. Ернста⁶⁶¹.

Одночасно з офіційним ходом справи в Україні, що розтягнувся на досить тривалий час, у Ленінграді розгорнулися події, які прискорили вирішення питання з перевезення до Києва колекції В. Щавинського. Йдеться про листовне звернення вдови небіжчика К. Бурикіної-Щавинської до Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді та особисто В. Перетца, як академіка ВУАН, з проханням допомогти їй виконати тестамент померлого чоловіка та доправити колекційний спадок

⁶⁵⁹ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 562.

⁶⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 151; Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 66.

⁶⁶¹ НА ІА НАН України. Ф. 59. Оп. 1 Од. зб. 52. Арк 1.

В. Щавинського до Києва⁶⁶². Маючи рішучий та вольовий характер, енергійну вдачу та щиро вболіваючи за долю колекційних збірок загиблого товариша, В. Перетц розгорнув енергійну діяльність щодо організації перевезення зібрання в Україну.

Після звернення К. Бурикіної-Щавинської, В. Перетц надіслав листи керівникам ВУАН й Історично-філологічного відділу академії та авторитетним її членам, зокрема В. Липському, А. Кримському, С. Єфремову та М. Грушевському⁶⁶³. У листах В. Перетц інформував про загибель колекціонера та обставини, що склалися навколо його коштовного зібрання, повідомляв про бажання К. Бурикіної-Щавинської виконати останню волю свого чоловіка, звертав увагу на надзвичайну мистецьку цінність колекції та наполягав на необхідності якомога швидше перевезти збірку до Києва. Так, у листі до А. Кримського від 2 січня 1925 р. В. Перетц, підкреслюючи художнє значення колекції, зазначив, що вона містила «образи – дуже гарні, книги – дуже рідкі та цінні!... А речі дуже цікаві»⁶⁶⁴. Того ж дня В. Перетц написав листа і С. Єфремову, у якому закликав: «Прохаю підтримати справу про передачу Академії – спадщини В. О. Щавинського про котру детально пишу до Неодм[інного] Секр[етаря] і до Президента. Від Вас, як голови Управи – залежить видати, чи не видати гроші на запакування та перевіз образів та книг, та фарфору, котрі залишив Академії покійний Щавинський. Цю справу треба порушити негайно»⁶⁶⁵.

Узгодивши свої дії із С. Єфремовим, В. Перетц негайно розпочав роботи з описування та упакування пам'яток, які перебували у помешканні Щавинських. Про хід робіт і проблеми, пов'язані з ними, він регулярно інформував С. Єфремова. Так, у листі від 15 січня 1925 р. В. Перетц повідомляв:

«Вельмишановний
Сергій Олександрович!

В суботу я телеграфував – в неділю дістав Вашу відповідь, набув ящиків і почав описувати та пакувати книги д[октора] Щавинського. Запаковано вже 8 ящиків] – книги з українознавства, іст[орії] та письм[енства]. Буде ще 20 з книгами, що торкаються історії мистецтва: це буде дуже приємно для Ол. П. Новицького! Крім того буде значна кількість ящиків з репродукціями різних образів. Що до

⁶⁶² ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 4; Архів Музею Ханенків. Оп. 1. Спр. 5. Од. зб. 49. Арк. 20.

⁶⁶³ Там само. Арк. 12 зв.

⁶⁶⁴ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 pp.) : в 2 т. Т. 2 : 1918–1941. С. 115.

⁶⁶⁵ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 68. Арк. 2 зв.

образів (30–35) – я хотів до пакування їх притягти Анат[олія] Зін[овійовича] Носова; але він чогось ухилився; було б гаразд коли б він помагав би мені! Співробітник неб[іжчика] Щавинського, Мстислав Володим[ирович] Фармаковський завідомив мене що в Ермітажі щось вигадують щоб наложити лапу на решту колекції (вдова – особа дуже не практична, її можуть налякати і т[ому] п[одібне]). Тому треба вивезти все як найскоріше. Але в мене грошей – замало. Чекаю нетерпляче, що Ви пришлете. Картини лише з репродукціями коштують не менше як 2 т[исячі] карб[ованців]. Кн[иги] з іст[орії] мистецтва – неможна й оцінити. За образи та фарфор – нічого не можу сказати, бо на цьому не розуміюся, але кажуть, що вони коштують – [мабуть] – кілька тисячів карб[ованців]. Думаю, що на це можна витратити 250 карб[ованців]! За це нащадки наші нас не вилають! Небіжчик часто говорив, що Київ – столиця України – мусить мати як можна більше таких речей, що належать до іст[орії] мистецтва, умисне збирав та мріяв, що коли небудь він зо всіма своїми колекціями перебереться до Києва!...

Життєпис В. О. Щав[инського] пришлю М. С. Грушевському незабаром.

Ваш В. Перетц

Ще одно: треба подбати про пенсію для удови Щавинського: це – думаю, наш обов'язок!

15/I.1925»⁶⁶⁶.

Справу В. Щавинського було розглянуто на Спільному зібранні ВУАН 2 лютого 1925 р. під час обговорення звіту директора Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка ВУАН А. Носова про відрядження до Ленінграда, який повідомив, що привіз до Києва автопортрет Т. Шевченка, який був віднайдений В. Щавинським. Спільне зібрання вирішило надіслати удові колекціонера листовну подяку та клопотатися перед урядами УСРР та СРСР про пенсію для неї. Спільне зібрання також ухвалило повернути до ВУАН через Укрголовнауку 112 картин, переданих В. Щавинським на тимчасове збереження до Ермітажу, які він заповів ВУАН⁶⁶⁷.

У листах В. Перетца та інших українських учених (Д. Заболотного, В. Кістяківського), які мали можливість побачити у Ленінграді усі пам'ятки, зібрані В. Щавинським, колекція оцінювалася у понад 30 тис. крб⁶⁶⁸.

У своїх зверненнях до керівництва ВУАН В. Перетц постійно наголошував на коштовності колекції В. Щавинського. Сам він приклав усіх

⁶⁶⁶ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 6–7 зв.

⁶⁶⁷ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 564.

⁶⁶⁸ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 14 зв.; ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26322. Арк. 5; Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 111.

зусиль для підготовки до її перевезення в Україну. Втім його турбувало «тільки одне: брак грошей!», адже всі роботи В. Перетц виконував за свої кошти, економлячи, де це було можливо, та старанно збираючи рахунки для звіту⁶⁶⁹. Як уже зазначалося раніше, В. Перетцем було упаковано 39 ящиків з пам'ятками із колекції В. Щавинського та 2 ящика з книгами, на прохання А. Носова, для Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка ВУАН, загалом – 41 ящик, що важили 200 пудів (3200 кг)⁶⁷⁰. До Києва ящики перевезли пасажирським потягом 16 лютого 1925 р. На всі роботи, як доповідав В. Перетц у листі С. Єфремову, було витрачено 280 крб⁶⁷¹. Докладний звіт В. Перетц надіслав і неодмінному секретарю ВУАН А. Кримському⁶⁷².

Отже, вирішальну роль у перевезенні з Ленінграда до Києва тієї частини колекції, що містилася у помешканні В. Щавинського, відіграв В. Перетц. Завдяки його рішучості та енергійності вдалося хутко, без зайвих зволікань описати, упакувати та перевезти значну частину зібрання В. Щавинського в Україну. Згодом В. Перетц свої дії з перевезення колекції оцінював скромно: «Одержавши від ВУАН доручення – отримати оцю жертву удови В. О. Щ[авинсько]го я склав опис книг, картин, скла, фаянсу – та зробив, щоб як найобережніше перевести все до Київської ВУАН... Моя роль – в цій справі найскромніша»⁶⁷³.

Зараз неможливо сказати, чи були б перевезені в Україну пам'ятки із колекційних збірок В. Щавинського, якби не жертвні зусилля В. Перетца, адже український уряд не квапився з розглядом цієї справи та не виділив кошти на перевезення зібрання. А. Кримський, доповідаючи 16 лютого 1925 р. на Спільному зібранні ВУАН, наголосив на визначальній ролі В. Перетца у перевезенні колекції В. Щавинського до Києва, а також пояснив, що перевезення було здійснено за рахунок заробітної плати керівників ВУАН: «Неодмінний секретар акад[емік] А. Є. Кримський повідомив Спільне Зібрання, що Музей і бібліотека В. О. Щавинського, дякуючи старанням акад[еміка] В. М. Перетца, вже прибули до Києва. За залізничний перевіз довелося негайно заплатити близько 300 крб. У скарбниці Академії Наук не було ніякісіньких грошей окрім місячної платні особовому складу. Довелося взяти 300 крб. не звідки, як з цього джерела, не видавши місячної платні президентів, віце-президентів та неодмінному секретареві Акаде-

⁶⁶⁹ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 5 зв.

⁶⁷⁰ Там само. Арк. 10.

⁶⁷¹ Там само. Арк. 3.

⁶⁷² Там само. Арк. 3 зв.

⁶⁷³ Архів Музею Ханенків. Оп. 1. Спр. 5. Од. зб. 49. Арк. 20.

мії Наук (В. Липському, С. Єфремову, А. Кримському – *А. III.*), – очевидячки, за їхньою-таки ініціативою. Всі 41 ящики перевезено до будинку Академії Наук на Трьохсвятительській вул., де міститься музей діячів України та секція мистецтва»⁶⁷⁴.

На наш погляд, для розуміння ситуації, що склалася в уряді та ВУАН у зв'язку із перевезенням колекцій В. Щавинського та П. Потоцького, який саме у цей час долав бюрократичні бар'єри, аби перевезти своє велике зібрання пам'яток до Києва, значення ролі В. Перетца при перевезенні зібрання В. Щавинського при загальній бездіяльності посадовців, доречним буде навести запис із щоденника С. Єфремова за 25 грудня 1925 р.: «Петербургець П. П. Потоцький захотів подарувати свою багатющу колекцію – українська, мистецтво, військова наука, – книги, картини, речі. Колекцію оцінюють в кілька десятків тисяч карбованців. Є там речі – уніка. Умова – перевезти колекцію до Києва, дати приміщення й оплатити власника до живоття за те, що він упорядкує колекцію, на музей її перетворивши. Ну, добре. Ухопились ми руками й ногами. Виписали Потоцького до Києва, переговарили з ним, умовилися про все, обернулися до Харкова, щоб асигнував гроші на перевіз і – стали чекати. Чекати довелося довго, з рік. З цей час Врона, – комуніст, що втерся до музею Ханенка (академічного), – зробив доноса на Потоцького, що то – колишній генерал; одірвав Музей Ханенка від Академії, а відтоді в справі Потоцького нема та й нема. Потоцький нагадує з Петербургу, пише розпачливі листи, що він не може чекати більш, ми знов пишемо до Харкова, а звідти – анітелень. Нарешті прийшла відповідь од Укрнауки. Розсудили мудрі голови так: умов прийняти не можна, а цікавіші речі Укрнаука купить для Харкова... Звісно, Потоцький одповів на це, як можна було відповісти: не хочете, дурні, дарма, прийняти жертви, то я її віддам Російському музеєві. Там, звісно, за всі його умови обома руками вхопилися. Історія така дурна, що назви їй не прибереш. А через цю мудрість Україна втратила коштовну колекцію.

Та ж самісінька історія і з колекцією Щавинського, що теж подарував Академії. Частину ми перевезли, скинулись грішми і перевезли. Лишилися ще картини, що були на сховку в Ермітажі, які можна взяти тільки дипломатичним шляхом. І знов Харків уже років зо два воловодить, хитрує, мудрує і домудрується, що ті картини так в Ермітажі й лишаться. Виходить, щирісінька правда: краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти. Нам дурно дають, а ми й з тим собі ради дати не можемо»⁶⁷⁵.

⁶⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26322. Арк. 1 зв.–2.

⁶⁷⁵ Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929. Київ : ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 312–313.

І дійсно, через інертну та антиукраїнську позицію окремих прорадянських урядовців, які, навіть, із-за своєї неосвіченості, не в змозі були оцінити значення унікальних пам'яток і зібрань, що дарували українському народу патріотично налаштовані колекціонери, до музеїв, архівів і бібліотек України не потрапили численні національні раритети та історико-культурні скарби.

Показовим негативним прикладом є спроба самого В. Перетця передати Україні власну колекцію рукописних книг і стародруків. Його зібрання нараховувало 617 давніх рукописів, значна частина яких мала українське походження, і була однією з найбільших для свого часу. Колекцію В. Перетц збирав протягом багатьох років із мрією, що вона стане в пригоді для дослідників давньої української літератури та буде зберігатися у поважній науковій установі Києва. Він розумів, що найкраще було б, якби колекцію придбала ВУАН для потреб Комісії давнього українського письменства. Гроші ж за колекцію вчений мав намір використати для купівлі нових рукописів для збільшення збірки. Однак коштів для придбання великої та унікальної колекції рукописів і стародруків В. Перетця у ВУАН не знайшлося⁶⁷⁶. В. Перетц ще звернувся до тодішнього директора Всенародної бібліотеки України (нині – НБУВ) Н. Миколенка та завідувача відділу рукописів ВБУ П. Попова з проханням допомогти йому у вирішенні цього питання, але теж безуспішно⁶⁷⁷.

Взагалі В. Перетц зробив дуже багато для розшуку українських раритетів та залишив вагомий слід на ниві збереження українських літературних і культурних пам'яток⁶⁷⁸.

Наведемо ще один, досі невідомий, епізод із його діяльності. В особовому фонді мистецтвознавця, академіка ВУАН О. Новицького в Інституті рукопису НБУВ містяться декілька листів В. Перетця. У одному з них, датованому 1 лютим 1930 р., йдеться про можливість придбати для ВУАН «цікавої колекції хрестів та ікон з міді», яка нараховувала близько 600 предметів. На той час О. Новицький очолював Музей українських діячів науки та мистецтва та був президентом ВУАК ВУАН, тому до нього у першу чергу і звернувся В. Перетц з цією пропозицією.

⁶⁷⁶ Шаповал А. І. Листування О. Назаревського з В. Перетцем у рамках діяльності Комісії давнього українського письменства. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2023. Вип. 31. С. 191–192.

⁶⁷⁷ Шаповал А. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел. С. 247–249.

⁶⁷⁸ Там само. С. 227–250.

У листі В. Перетц пояснив О. Новицькому, що в його розпорядженні опинилася велика колекція художніх виробів із міді, власник якої мав намір її продати або вітчизняній, або закордонній установі. За оцінкою В. Перетца, у колекції містилися «дуже гарні і старовинні речі... унікального характеру». На його думку, збірка коштувала близько 2000 доларів, і нею вже цікавилися іноземні фахівці та колекціонери, здебільшого американці та шведи. Але, як гадав В. Перетц, для української академічної установи «колекцію пам'яток давнього ливарництва» можна було б придбати за 3500, а поторгувавшись, і за 2800 крб. В. Перетц вважав, що було б краще, якби «речі залишилися б дома», а отже і пропонував О. Новицькому поміркувати щодо можливості придбання унікальної колекції для установ, які працювали під його керівництвом⁶⁷⁹.

Із контексту іншого листа В. Перетца, від 10 лютого 1930 р., можна дізнатися, що О. Новицький у своїй відповіді, посилаючись на брак коштів у ВУАН, відмовився від придбання «цікавої колекції із міді». В. Перетц же наполегливо пропонував зацікавити коштовним зібранням інші українські установи⁶⁸⁰, але, імовірно, що з тим же негативним результатом. Для В. Перетца ж ця колекція давніх виробів із міді стала джерельним підґрунтям для написання оригінальної праці⁶⁸¹.

Однак повернемося до розгляду процесу повернення колекційних збірок В. Щавинського в Україну. На Спільному зібранні ВУАН, що відбулося 16 лютого 1924 р., створили Комісію з приймання колекції В. Щавинського на чолі з академіком ВУАН О. Новицьким⁶⁸². Того ж дня О. Новицьким, завідувачем господарством ВУАН С. Добровольським, співробітниками ВУАН Н. Януківим, М. Мушкетовою і Н. Куницею-Романенко був складений Акт про те, що С. Добровольський перевіз від київської залізниці до ВУАН 41 ящик з майном академії та передав їх завідувачу Кабінету українського мистецтва ВУАН О. Новицькому⁶⁸³.

Зберігся й додаток до Акту від 16 лютого 1924 р., у якому вказано, що два із 41 ящика, привезених із Ленінграда, містять майно для Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка ВУАН, а саме: речі та матеріали,

⁶⁷⁹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 1194. Арк. 1–2.

⁶⁸⁰ Там само. Од. зб. 1193. Арк. 1–1 зв.

⁶⁸¹ Перетц В. Н. О некоторых основаниях для датировки древнерусского медного литья. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Ленинград : Изд-во ГАИМК, 1933. Вып. 73. 53 с.

⁶⁸² Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 565.

⁶⁸³ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 7–40, 68–102.

знайдені під час археологічних розкопок у Мезині, та різна література для Кабінету антропології та етнології⁶⁸⁴. 23 лютого 1925 р. ці ящики отримав керівник Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка ВУАН А. Носов⁶⁸⁵.

8 травня 1925 р. відбулося засідання Комітету Музею мистецтв ВУАН, на якому констатувалося, що колекція В. Щавинського надійшла до Кабінету українського мистецтва ВУАН⁶⁸⁶.

До кожного ящика з книгами (а їх разом із ящиками з фоторепродукціями нараховувалося 35) В. Перетц ще у Ленінграді склав списки видань, що у них містилися⁶⁸⁷. Окремо ним же було складено списки картин, а також виробів із фаянсу, порцеляни і скла з колекційних збірок В. Щавинського, які перевозилися до Києва. Усі списки підписано 9 лютого 1925 р. К. Бурикіною-Щавинською і В. Перетцем.

20 травня 1925 р. вміст ящиків з книгами перевірила Комісія у складі С. Єфремова, О. Новицького, М. Мушкетової (Мушкет), Н. Романенко (Куніци-Романенко) і Є. Рудинської. За результатами огляду Комісія склала Акт, у якому підтверджувалася наявність всіх книг у ящиках відповідно до списків. Цілком відповідали списку й речі із фаянсу, порцеляни та скла. У акті було відображено намір передати книги, що не стосувалися мистецтва, із Кабінету українського мистецтва ВУАН до Бібліотеки імені В. Б. Антоновича при Історично-філологічному відділі ВУАН, а картини та фоторепродукції – до Музею мистецтв ВУАН⁶⁸⁸.

28 вересня 1925 р. Спільне зібрання ВУАН у черговий раз розглянуло справу В. Щавинського та вирішило просити Укрголовнауку асигнувати кошти на перевезення до Києва музейного майна останнього та П. Потоцького⁶⁸⁹.

14 жовтня 1925 р. директор Музею мистецтв ВУАН І. Врона надіслав листа О. Новицькому з проханням прискорити передавання до Музею картин і фоторепродукцій із зібрання В. Щавинського. У листі також повідомлялося, що для експозиції творів із його колекції у Музеї залишено спеціальну кімнату⁶⁹⁰. У Науковому архіві НММХ відклався протокол засідання

⁶⁸⁴ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 863. Арк. 3.

⁶⁸⁵ Там само. Од. зб. 862. Арк. 7–40, 68–102.

⁶⁸⁶ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 95.

⁶⁸⁷ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 3–6, 64–67.

⁶⁸⁸ Там само. Од. зб. 863. Арк. 4.

⁶⁸⁹ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 572.

⁶⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 43, 106; ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 945. Арк. 1.

Комітету Музею мистецтв ВУАН, у якому зафіксовано намір директора Кабінету українського мистецтва ВУАН передати протягом двох тижнів до Музею пам'ятки, які мають у ньому зберігатися⁶⁹¹.

14 ящиків із картинами та фоторепродукціями із колекції В. Щавинського з Кабінету українського мистецтва ВУАН до Музею мистецтв ВУАН передали 20 жовтня 1925 р. Акт передавання-приймання підписали завідувач Кабінету українського мистецтва ВУАН О. Новицький та вчений секретар Музею мистецтв ВУАН С. Гіляров у присутності співробітника Музею Г. Гаркавіка та практикантки Музею П. Кульженко-Гудалової⁶⁹². Протягом 21 жовтня – 6 листопада 1925 р. С. Гіляровим, Ф. Бурдах, П. Кульженко-Гудаловою від Музею мистецтв ВУАН, співробітницями Кабінету українського мистецтва ВУАН Н. Коцюбинською, М. Мушкет, Н. Романенко (Куницею-Романенко), бібліотекарем Київської картинної галереї В. Шафіровим було здійснено перевірку вмісту переданих Музею ящиків з пам'ятками із зібрання В. Щавинського⁶⁹³.

Здійснивши інвентаризацію мистецьких і бібліографічних пам'яток із колекції В. Щавинського, що на початку 1925 р. завдяки зусиллям В. Перетца було відібрано й описано у приміщенні колекціонера в Ленінграді та перевезено до Києва, українські мистецтвознавці почали наполегливо вимагати від керівництва ВУАН рішучих кроків щодо повернення картин із його зібрання, що перебували на тимчасовому зберіганні в Ермітажі.

7 грудня 1925 р. в справі перевезення колекцій В. Щавинського та П. Потоцького до Спільного зібрання ВУАН звернувся голова ВУАК О. Новицький. Констатувавши, що справа перевезення колекцій, у тому числі «збірки першорядних картин» В. Щавинського, надзвичайно затяглася і не може відкладатися надалі, О. Новицький рішуче заявив, що «потрібні абсолютно негайні заходи». Він вважав, якщо Укрголовнаука не в змозі вирішити цю справу самостійно, то необхідно звертатися до Ради народних комісарів, бо, на його думку, питання передачі колекцій В. Щавинського та П. Потоцького є «справою цілої Республіки»⁶⁹⁴.

Обґрунтовуючи свою думку, О. Новицький наголосив: «Заповідана В. Щавинським збірка картин уявляє з себе ні з чим незрівняний скарб, що відразу надасть Музеєві Мистецтв УАН всеєвропейського значення. Відомо, що Щавинський був одним з найбільш освічених приватних збирачів

⁶⁹¹ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 95.

⁶⁹² ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 43–44, 106–107.

⁶⁹³ Там само. Арк. 45–58, 108–121.

⁶⁹⁴ НА ІА НАН України. Ф. 59. Оп. 1 Од. зб. 52. Арк 15.

у межах колишньої Росії, а складений ним каталог його збірки є поки-що найкращим з видань подібного типу»⁶⁹⁵.

Голова ВУАК вимагав негайно звернутися через Укрголовнауку до Ради народних комісарів з клопотанням: «І. Добитись одержання з Ермітажу колекції картин В. Щавинського, ІІ. Асигнувати відповідну до обрахунку УАН суму на перевіз її до Музею Мистецтв УАН»⁶⁹⁶.

Не полишав опікуватися справою про повернення з Ермітажу картин із колекції В. Щавинського і В. Перетц. 8 грудня 1925 р. він надіслав листа директору Музею мистецтв ВУАН І. Вроні, у якому зазначив, що головна частина колекції В. Щавинського (більшість картин майстрів голландської школи) залишилася в Ермітажі, тому пропонував керівництву Музею вжити заходів для її одержання та перевезення до Києва, і, таким чином, виконати заповіт В. Щавинського, який «мріяв зробити свою колекцію приступною для українського народу»⁶⁹⁷.

Тим часом керівництво ВУАН посилило тиск на Укрголовнауку з вимогою вирішити справу передачі колекцій В. Щавинського та П. Потоцького. Рішучу позицію зайняв віцепрезидент ВУАН **Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939)**, який 29 січня 1926 р. у своєму щоденнику залишив запис про стосунки між ВУАН й Укрголовнаукою та оцінкою події, що передували прийняттю постанови про повернення колекцій В. Щавинського та П. Потоцького в Україну: «Мав зранку “серйозну” розмову з Яворським. Власне, почав я з того, що мав одповідати на грубого мені листа з Головнауки, але вирішив, щоб не плодити непорозумінь, не одписувати, а поговорити особисто, як Головнаука приїде до Києва. Од цього перейшов на справу Макаренка, охарактеризував свинське поведження Врони, таке ж саме поведження Головнауки щодо Археологічного Комітету влітку, щодо пропозиції Потоцького, спадщини Щавинського. Тепер ви розумієте, чому я, як Неодмінний на той час секретар Академії, мусив Вам написати, що за таких обставин, коли Головнаука втручається у всякі дрібниці й дискредитує Академію перед підлеглими установами – Академія не може брати жодної відповідальності за роботу. Яворський кілька разів перебивав мене заявами, що те сталось, коли його не було, що він бачить сам, що зроблено не так, як слід, що Врону за 2–3 місяці поженуть з Музею. “Але від цього практично справа не міняється, і, напр[иклад], дар Потоцького од нас утік”, – заперечив я. “Знаєте що, – одповів Яворський, – сьогодні ввечері

⁶⁹⁵ НА ІА НАН України. Ф. 59. Оп. 1 Од. зб. 52. Арк 15 зв.

⁶⁹⁶ Там само. Арк 16.

⁶⁹⁷ НА НММХ. Оп. 1. Спр. 5. Од. зб. 49. Арк. 20.

відбудеться засідання президії Головнауки. Зредагуйте самі ті постанови, які Вам бажано перевести – і даю слово, вони будуть ухвалені”. Закінчилась наша розмова компліментом з його боку, що він “завжди думав і говорив, що з Є[фремо]вим можна робити справу, бо він у вічі каже те, що думає”.

Увечері дійсно я прийшов на засідання президії з готовими резолюціями і за 5 хвилин перевів те, що Головнаука маринувала по 1–2 роки! Он як робляться тепер справи. Мало в цьому втішного. Бо спершу треба вилястись, щоб чогось досягнути, а це ж не завжди фізично буває можливо»⁶⁹⁸.

Музей мистецтв ВУАН та його директор І. Врона теж неодноразово зверталися до Укрголовнауки з проханням посприяти у поверненні картин із колекції В. Щавинського з Ермітажу⁶⁹⁹. 26 лютого 1926 р. від Укрголовнауки до ВУАН надійшов лист з проханням надати «оцінку музейного значення» колекції В. Щавинського⁷⁰⁰.

На Спільному зібранні ВУАН оцінку колекції В. Щавинського доручили зробити академіку О. Новицькому⁷⁰¹.

У 1926 р. Київським Окрвиконкомом було виділено кошти, на які Музей відрядив до Москви вченого секретаря **Сергія Олексійовича Гілярова (1887–1946)**, якому вдалося за допомогою постійного представника України при Наркомосі РСФРР О. Самборського виклопотати розпорядження до Ермітажу від керівника Головнауки РСФРР про передачу картин із зібрання В. Щавинського до Музею мистецтв ВУАН у Києві⁷⁰².

Навесні 1926 р. С. Гіляров, який того року обійняв посаду заступника директора Музею мистецтв ВУАН, здійснив поїздку до Ленінграда і домігся, аби 112 картин із збірки В. Щавинського було передано до Києва. Акт про передачу з Ермітажу картин із колекції В. Щавинського було підписано 26 травня 1926 р.⁷⁰³.

У грудні 1926 р. до річниці смерті колекціонера у Музеї влаштували виставку, на якій експонувалося 43 картини із перевезених того року з Ленінграда полотен. С. Гіляровим до відкриття виставки творів із колекції В. Щавинського був укладений «невеликий машинописний каталог із зворушливою передмовою»⁷⁰⁴.

⁶⁹⁸ Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929. С. 335.

⁶⁹⁹ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 95.

⁷⁰⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26349. Арк. 12.

⁷⁰¹ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 564, 577.

⁷⁰² [Гіляров С.]. Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук. *Каталог картин*. С. XII.

⁷⁰³ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 96.

⁷⁰⁴ Там само. С. 16.

Таким чином, знадобилося два роки напружених зусиль українських учених, аби виконати заповіт В. Щавинського щодо його колекційних збірок. Колекцію картин майстрів західноєвропейських шкіл, збірку фоторепродукцій, книжкове зібрання та вироби із фаянсу, порцеляни і скла було перевезено в Україну та розміщено у київських музеях і бібліотеках. Мистецькі, історико-культурні та бібліографічні пам'ятки, зібрані В. Щавинським, стали доступні для українського народу. Багато для перевезення колекції у Київ зробили такі вчені й громадсько-культурні діячі, як В. Перетц, С. Гіляров, С. Єфремов, А. Кримський і О. Новицький. Проте справу із перевезенням зібрання В. Щавинського в Україну не можливо було б вирішити без пожертви та допомоги удови колекціонера – К. Бурикіної-Щавинської.

4.3. Жертовність Ксенії Бурикіної-Щавинської

У своєму тестаменту, складеного 18 листопада 1917 р., В. Щавинський анічогісінько не заповів своїй дружині – **Ксенії Олексіївні Бурикіній-Щавинській (1878 – пізніше листопада 1945)**. Тоді як вона відіграла значну роль у виконанні його заповіту. Тому природно, що один з параграфів книги про В. Щавинського присвячено висвітленню беззавітної жертовності К. Бурикіної-Щавинської.

У документах, що стосуються життя та діяльності В. Щавинського, не так вже й багато міститься відомостей про К. Бурикіну-Щавинську. Хоча з іншого боку, не завжди про дружину видатного діяча згадується у некрологах та інших публікаціях про нього. Так, В. Перетц у некролозі про В. Щавинського констатував, що всі свої трудові заробітки колекціонер витрачав на придбання мистецьких пам'яток, і, при цьому, «не забезпечив навіть своєї дружини, яку дуже кохав»⁷⁰⁵. А М. Фармаковський у статті, присвяченій В. Щавинському, пригадав дбайливе ставлення К. Бурикіної-Щавинської до свого чоловіка під час тяжких революційних і воєнних часів, коли вчений: «перебував у дуже скрутному матеріальному стані. Не можна змовчати, що й під ці часи його справжній охоронець була його дружина, що піклувалась, доглядаючи В. О. [Щавинського] під час тифу, а потім поліпшувала його умови для праці в ці тяжкі часи»⁷⁰⁶.

Народилася К. Бурикіна 1878 р., тобто була молодша за В. Щавинського на десять років. Відомо, що з родичів вона мала рідного брата та пле-

⁷⁰⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 17919. Арк. 4; Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). С. 190.

⁷⁰⁶ Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. С. 260.

мінника⁷⁰⁷. К. Бурикіна мала слабе здоров'я, страждала на астму. В. Щавинський і К. Бурикіна шлюб офіційно не оформлювали, а проживали у громадянському шлюбі з 1906 або 1907 р., адже на момент смерті вченого стаж їхнього спільного життя склав 18 років.

Коли після загибелі В. Щавинського постало питання про перевезення його колекції до Києва, В. Перетц у листі від 2 січня 1925 р. надав неодмінному секретарю ВУАН А. Кримському відомості про К. Бурикіну-Щавинську як удову небіжчика: «небіжчик не був вінчаний, навіть записаний в ЗАГСі зі своєю дружиною, з котрою прожив 18 літ. Тому можуть бути з боку родичів [В. Щавинського] непорозуміння. Але по наших теперішніх декретах такий спосіб братись – дає всі права: спадкоєм[ни]цею буває жінка, коли вона прожила з чоловіком більше як 3 роки. [В.] Щав[инський] жив зі своєю дружиною 18 літ, але потрібний лист для охорони [колекційних збірок] – тому-бо, може, хто-небудь з офіц[ійних] сфер схоче втрутитись у цю справу... Маючи охоронного листа – удова може ставити опір особам, що надзвичайно люблять чужі речі... Оксана Олексіївна хоч [не] стара, але ж слабує на астму. Події останнього часу особливо виявили вплив на її здоров'я: і вона – цілком не здатна до праці, а грошей небіжчик жадних не залишив... Виконуючи його волю вона позбавляє себе можливості продати цінні колекції, але вище усього она ставить оцю волю»⁷⁰⁸.

Переймаючись, щоб колекцію не було реквізовано, К. Бурикіна-Щавинська звернулася листами до Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді та його голови В. Перетца з проханням допомогти їй виконати заповіт померлого чоловіка та перевезти зібрання В. Щавинського в Україну.

У листі до А. Кримського В. Перетц зазначив, що приймаючи «патріотичний дар» від Щавинських, ВУАН мала б поклопотатися про призначення пенсії вдові померлого колекціонера та, ухваливши відповідну постанову, звернутись щодо цього з проханням до українського уряду в Харкові⁷⁰⁹.

У листі до С. Єфремова від 2 січня 1925 р. В. Перетц наголосив на «сердечному бажанні» К. Бурикіної-Щавинської виконати останню волю свого чоловіка, який пожертву власних колекційних збірок Києву вважав «обов'язком відносно до України». При цьому В. Перетц зауважив, що К. Бурикіна-Щавинська не мала змоги платити за три кімнати, у яких розміщувалося зібрання, внаслідок чого «вдову можуть викинути з помеш-

⁷⁰⁷ Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 338–338 зв.

⁷⁰⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 2 : 1918–1941. С. 115.

⁷⁰⁹ Там само.

кання», тому вимагав негайно порушити справу про перевезення колекції В. Щавинського в Україну⁷¹⁰.

Детальніше про труднощі як морального, так і матеріального плану, що доводилося долати К. Бурикіній-Щавинській після смерті чоловіка, В. Перетц повідомив С. Єфремова у листі від 15 січня 1925 р.:

«Вельмиповажний Сергій Олександрович!...

Я дуже турбуюся. Вдова В. О. Щавинського, котра попереду дуже гаряче узялася за думку – виконати заповіт небіжчика, – тепер чогось вагається і думаю – тому, що по нових декретах – вона є спадкоємицею, бо старий тестамент В. О. [Щавинського] вже не має ваги. Не хочу сказати цими словами, що вона відрікається від свого наміру віддати колекцію Академії, – ні, але вона хоче дізнатись, що конкретно може дістати на обмін, бо вона лишається без жоднісіньких засобів до життя, – не має навіть 10 карб[ованців] на хліб, а через те мусить розспродувати майно. А саме – поки великих грошей нема – прислати невеличку суму, ніби то “задаток” (“За матеріал для упаковки й за опись”). До цього – добре б було, коли б Ви (яко заст[упник] Неодм[інного] Секр[етаря]), або – краще – сам Президент – написали кілька слів, дякуючи від Акад[емії] за те, що Оксана Олексіївна хоче передати А[кадемії] колекції Вас[илия] Ол[ександровича]. Ще: треба негайно порушити справу про пенсію для Окс[ани] Олекс[іївни] вважаючи його уч[ені] праці, його жертву (що коштує не менше, як 20–30 т[исяч] карб[ованців]) та – його “неблагонадійність”, котра викинула його за кордон із вищої школи. Добре б було, коли б Ак[адемія] починаючи клопотатись про пенсію повідомила Оксану Ол[ексіївну] про це. Не можу потаїти, що вона з Укр[аїнської] Акад[емії] знає тільки мене (та Вол[одимира] Ол[ександровича] Кістяковського) – і під різними впливами приятелів “централістично-московського напрямку”, а може із браку грошей – трохи хитається і – без підпори з боку Акад[емії] Н[аук] я – боюсь – не зумію закінчити справу гаразд.

Про все це пишу разом і до В. Іп. Липського. Подбайте, щоб справа пенсії була посунута як можна хутчій»⁷¹¹.

Обов’язком ВУАН В. Перетц вважав подбати про призначення пенсії К. Бурикіній-Щавинській⁷¹². Від імені дійсних членів української академії,

⁷¹⁰ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 68. Арк. 2 зв.

⁷¹¹ Там само. Спр. 74. Арк. 14–15.

⁷¹² Там само. Арк. 7 зв.

які мешкали у Ленінграді, він підготував клопотання до ВУАН про призначення пенсії вдові колекціонера В. Щавинського, яке разом з ним підписали академіки В. Кістяківський та Д. Заболотний. Правда, у клопотанні не вірно вказано дату смерті В. Щавинського, бо В. Перетц помилково днем загибелі вченого вважав не 28, а 27 грудня 1924 р.:

«26 січня 1925 р.

м. Ленінград

27 грудня 1924 року в Ленінграді загинув від руки грабіжника-бандита видатний учений, професор Василь Олександрович Щавинський (народ[ився] 1868 [р.]). В своїй особі він об'єднав два фахи, які рідко сполучаються: натураліста (хіміка) та історика мистецтва. З поля першого з цих фахів ним зроблено дуже багато розшукувань та наукових придбань, що цитуються вченими-фахівцями.

Все життя працюючи, на свої зарібки В[асиль] О[лександрович] зібрав значну кількість картин видатних майстрів голяндської школи, колекцію української порцеляни та бібліотеку – з історії мистецтва та українознавства. Все це він призначив для свого народу в особі вищої наукової установи України – Академії наук та її музеїв.

Виконуючи його волю, в цей час вдова В. О. Щавинського, яка залишилася цілком позбавленою всяких засобів для життя, передає цей дар по призначенню, воліючи краще залишитися без нічого, аніж порушити волю свого чоловіка. Варто додати, що вона слабує на астму, і це ставить їй перешкоди нести які-небудь службові обов'язки.

Все вище згадане в цілокупности примушує нас, яко членів Всеукраїнської Академії наук, удатися до неї з проською:

1) негайно попідкуватися перед відповідною установою про призначення вдові В. О. Щавинського – Оксані Олексіївні – персональної пенсії за заслуги чоловіка та її щедрий дар (по приблизному підрахунку – не менш від 30 тисяч крб), що має величезне культурно-просвітнє значення;

2) приймаючи на увагу цілковиту незабезпеченість Оксани Олексіївни, тимчасово дати їй матеріальну підтримку до менту видачі пенсії.

Дійсні члени Всеукраїнської Академії наук:

Володимир Перетц

Володимир Кістяківський

Данило Заболотний»⁷¹³.

⁷¹³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26322. Арк. 5; Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 111.

У листах В. Перетца до С. Єфремова є свідчення і про те, що окреме клопотання про призначення пенсії удові В. Щавинського, було надіслано й від імені Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді⁷¹⁴.

Питання про призначення пенсії К. Бурикіній-Щаинській розглядалося на Спільних зібраннях ВУАН, які проходили 2 і 16 лютого 1925 р. На зібраннях постановлено надіслати удові В. Щавинського листовну подяку та клопотатися перед урядами УСРР та СРСР про матеріальну допомогу та пенсію для неї⁷¹⁵.

Однак вирішення питання про призначення пенсії К. Бурикіній-Щавинській затяглося на довгі місяці. Наприкінці 1925 р. небайдужі до цієї справи українські вчені почали наполягати на прискоренні надання пенсії. В. Перетц у одному з листів нагадував С. Єфремову, що К. Бурикіна-Щавинська чекає вирішення питання «на руїні свого дома»⁷¹⁶, а в іншому повідомляв, що у місті на Неві жорсткі морози, тоді як вдова В. Щавинського «бідуює досі без пенсії»⁷¹⁷. Те саме В. Перетц писав у листах і до голови Укрголовнауки М. Яворського⁷¹⁸.

При цьому, у листах до керівників ВУАН В. Перетц не припиняв нагадувати, що невирішення справи з призначенням пенсії К. Бурикіній-Щавинській може «шкідливо відбитися» на тих, хто бажав би пожертвувати свої колекції ВУАН, адже «добра слава шириться, дурная біжить». Тоді як, на переконання В. Перетца, українська академія мала стати тим осередком, до якого б «збігалися жертви небайдужих людей»⁷¹⁹.

О. Новицький від імені ВУАК висловлював занепокоєння, що К. Бурикіна-Щавинська за таких несприятливих для неї матеріальних обставин може відгукнутися на пропозиції ленінградських музеїв і юридично оформити акт на «цінніші картини збірки Щавинського, що фактично перебувають в їх же стінах»⁷²⁰.

Намагаючись зрушити з місця справу із матеріальним забезпеченням вдови В. Щавинського, О. Новицький наголошував на її жертвності, адже,

⁷¹⁴ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 75. Арк. 10 зв.

⁷¹⁵ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 564, 565.

⁷¹⁶ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 17.

⁷¹⁷ Там само. Спр. 75. Арк. 10 зв.

⁷¹⁸ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 76.

⁷¹⁹ ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 74. Арк. 17; ІА НБУВ. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 75. Арк. 10 зв.; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 2 : 1918–1941. С. 133.

⁷²⁰ НА ІА НАН України. Ф. 59. Оп. 1 Од. зб. 52. Арк. 15.

виконуючи волю свого чоловіка, вона фактично добровільно обрікала себе на злиденне життя. У доповідній записці до ВУАН О. Новицький зазначив: «Треба пам'ятати, що тимчасом як одписання своєї колекції УАН для покійного Василя Олександровича Щавинського було *щедрим подарунком українця своїй батьківщині* (тут і далі виділено О. Новицьким – *А. Ш.*), виконання волі небіжчика вдовою було *справжньою офірою, одмовленням од безбідного існування, добровільною згодою на життя злиденне*.

Одже, дістаючи той дарунок-офіру, неможна забувати про обов'язок одповісти на акт справжньої самопожертви, такої рідкої в наші часи, клопотанням про пенсію вдові небіжчика»⁷²¹.

О. Новицький закликав керівництво ВУАН видати К. Бурикіній-Щавинській одноразову матеріальну допомогу у розмірі 500 крб та ухвалити їй пенсію вищої категорії з огляду на виключну цінність спадщини В. Щавинського, подарованої Україні, як в історично-культурному, так і матеріальному значенні⁷²².

Постанову про призначення пенсії К. Бурикіній-Щавинській Укрголовнаука ухвалила 30 квітня 1926 р. А 24 травня на Спільному зібранні ВУАН заслухали витяг з протоколу постанови Укрголовнауки про призначення пенсії вдові В. Щавинського⁷²³, таким чином, поставивши крапку у вирішенні цього питання.

К. Бурикіна-Щавинська підтримувала зв'язок з київськими установами, у яких містилися документи з особового архіву В. Щавинського та пам'ятки із його колекції. Зокрема, вона листувалася з Музеєм мистецтв ВУАН, й у листах до керівництва Музею висловлювала думку щодо кращого розподілення спадку свого чоловіка між науковими та культурними установами Києва. Так, у листі Музею мистецтв ВУАН від 30 червня 1927 р. вона наголосила на доцільності передачі архіву В. Щавинського, який відклався у Музеї до Кабінету українського мистецтва ВУАН, де розміщувалися біографічні документи колекціонера⁷²⁴. Керівництво Музею мистецтв ВУАН відгукнулося на прохання К. Бурикіної-Щавинської й 28 жовтня 1927 р. надіслало О. Новицькому, який був директором Музею українських діячів науки та мистецтва, що діяв при Кабінеті українського мистецтва ВУАН, наступного листа:

⁷²¹ НА ІА НАН України. Ф. 59. Оп. 1 Од. зб. 52. Арк 15 зв.–16.

⁷²² Там само. Арк 16.

⁷²³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26354. Арк. 1–1зв.; Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 581.

⁷²⁴ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 97.

«28 жовтня 1927 р.
До Зав[вдувача] Музеєм Діячів України.

Згідно з волею вдови В. О. ЩАВИНСЬКОГО К. О. Щавинської, Музей Мистецтва має передати до дорученого Вам Музею деякі документи та персональне листування її чоловіка, що нею було передано Музеєві Мистецтва в березні 1926 р. рукописи В. О. [Щавинського] які стосуються до його дослідів в галузі західно європейського мистецтва мають залишитися в бібліотеці Музею Мистецтва.

Для одержання згаданих документів просимо надіслати кого небудь з співробітників В[ашого] Музею.

Директор Музею І. Врона
Вч[ений] секретар С. Гіляров»⁷²⁵.

З іншого боку, К. Бурикіна-Щавинська вважала за краще передати фотопропродукції та книжкове зібрання, що залишалися у Кабінеті українського мистецтва ВУАН, до Музею мистецтв ВУАН⁷²⁶.

27 квітня 1931 р. К. Бурикіна-Щавинська надіслала листа заступнику директора Музею мистецтв ВУАН С. Гілярову з пропозицією придбати колекцію гравюр, зібрану В. Щавинським, при цьому, зазначивши, що «була б щаслива, щоб зібрання не розпорошилося і знайшло б своє постійне місце зберігання у Вашому музеї»⁷²⁷. Разом з листом вона надіслала Музею анотацію на колекцію гравюр, складену С. Яремичем, та список 1225 творів, датований 18 серпня 1931 р., який відіграв роль акту передачі зібрання від К. Бурикіної-Щавинської до Музею⁷²⁸.

Про те, що К. Бурикіна-Щавинська хвилювалася за долю колекційних збірок В. Щавинського під час Другої світової війни, свідчить її лист до президента АН УРСР О. Богомольця від 27 вересня 1945 р. Зі змісту цього листа можна дізнатися й про важке та злиденне життя вдови В. Щавинського у воєнні та післявоєнні роки, яке спонукало її звернутися з проханням до української академії про матеріальну допомогу:

⁷²⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 31209. Арк. 1–1 зв.

⁷²⁶ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 863. Арк. 6; Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 97.

⁷²⁷ Дар Василя Щавинського (1868–1924). С. 49.

⁷²⁸ Там само. С. 49–50.

«В Академію наук УРСР
Президенту

від Щавинської Ксенії
Олексіївни р. народ. 1878
проживаю в м. Ленінграді
по вул. Марата, б. № 70, кв. 51.
Паспорт № 689100

Вельмишановний товариш президент Академії, нещодавно я дізналася, що колекція мого чоловіка, Щавинського Василя Олександровича, що складається з картин, порцеляни, малюнків та інших художніх предметів і віддана мною до Академії наук м. Києва у 1925 році після смерті мого чоловіка у 1924 р. 28/XII, благополучно повертається до Києва.

Я не думала, що доживу до цієї щасливої звістки. Багато я пережила, не виїжджаючи з Ленінграда за ці роки страшної війни. Незважаючи на те, що я маю дистрофію, поганий зір – [наслідки поганого] харчування та двадцятирічну “астму” я все ще живу, але живу дуже, дуже погано. Із моєю персональною пенсією у 200 р. на місяць мені важко доживати залишок мого життя, а тому звертаюся до Вас із великим проханням. Чи не знайдете Ви можливості збільшити мою пенсію або чимось допомогти, тому що в кімнаті у мене вибиті шибки, а через фанеру проходить холод, немає дров, немає грошей для лікування і не вистачає зовсім пенсії на найскромніші потреби. Усі домашні речі продала, більше нема чого. Я зовсім самотня, за допомогою звертатися нема до кого. Єдиний племінник та мій брат загинули – на фронті та під час блокади. Зверніть увагу, прошу Вас, на мого листа. Небагато вже мені залишилося жити. Я жодної хвилини не шкодую, що віддала колекцію чоловіка Вам і цим зберегла її для молодого покоління любимої України, але не думала, що прийдеться доживати так важко.

Допоможіть мені будь ласка!

Щавинська К. О.
27 вересня 1945 р.

м. Ленінград 119
вул. Марата 70 кв. 51»⁷²⁹.

Ознайомившись з листом 4 жовтня, О. Богомолець дав доручення підготувати довідку з приводу прохання К. Бурикіної-Щавинської та про значення колекційного зібрання В. Щавинського. Таку довідку склали

⁷²⁹ Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 338–338 зв.

співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР: історик й етнограф, учень М. Грушевського, вчений секретар інституту В. Денисенко та мистецтвознавець і бібліограф, завідувач відділу образотворчого мистецтва наукової установи Б. Бутник-Сіверський. У довідці «Про колекцію картин Василя Олександровича Щавинського»⁷³⁰, датованій 12 жовтня 1945 р., зокрема наголошувалося: «В. О. Щавинський, видатний знавець мистецтва, автор численних робіт з історії та технології малярства, всі свої трудові заробітки витратив на збирання першорядної в Радянському Союзі колекції старовинних картин, переважно голландської школи. Ця остання частина колекції в багатьох зразках краща навіть за збірку голландського живопису в Ермітажі.

Після смерті В. О. Щавинського його дружина К. О. Щавинської подарувала 1925 року цю колекцію повністю АН УРСР без всякої компенсації, бо не мала наміру визискувати зі спадщини свого чоловіка.

Поворот колекції Щавинського, безсумнівно, допоможе повернути Музею Західного Мистецтва в Києві його славу першорядних музеїв»⁷³¹.

На думку В. Денисенка та Б. Бутника-Сіверського, вже цього було достатньо, аби підтримати клопотання К. Бурикіної-Щавинської про надання їй матеріальної допомоги⁷³². 23 листопада 1945 р. Президія АН УРСР постановила звернутися до Народного комісаріату соціального забезпечення РСФСР через Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР з клопотанням про збільшення пенсії вдові видатного мистецтвознавця В. О. Щавинського⁷³³.

Таким чином, колекційні збірки В. Щавинського надійшли до київських наукових і культурних установ за повного сприяння та всебічної допомоги вдові ученого, – К. Бурикіної-Щавинської, – пріоритетом для якої стало виконання волі чоловіка – подарувати цінну мистецьку та історико-культурну колекцію Україні. Це було свідоме, але жертвне рішення, оскільки воно позбавляло К. Бурикіну-Щавинську нормального безбідного життя, адже, маючи слабе здоров'є, вона не мала можливості його забезпечити сама. Невелика пенсія, призначена за клопотанням української академії, суттєво ситуацію не змінювало. Вшановуючи пам'ять В. Щавинського варто не за-

⁷³⁰ У назві та тексті документа автори довідки помилково називають Щавинського Василем Івановичем. В тексті нашої роботи у цитованому документі вказано правильно по батькові та ініціали колекціонера.

⁷³¹ Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 339.

⁷³² Там само. Арк. 339 зв.

⁷³³ Історія Національної академії наук України. 1941–1945 : Частина 2. Додатки / Ред. кол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) та ін. ; Упоряд.: Л. М. Яременко та [ін.]. Київ : НБУВ, 2008. С. 191.

бувати й про жертовність його дружини, яка була соратником, помічником і охоронцем вченого, а після його загибелі гідно розпорядилася спадком мистецтвознавця, передавши зібрані ним колекції українському народові.

4.4. Історія збірок художніх творів і предметів мистецтва

Протягом 1924–1931 рр. завдяки зусиллям українських вчених та пожертві К. Бурикіної-Щавинської колекційні збірки В. Щавинського, як і заповідав мистецтвознавець, було перевезено в Україну та розміщено в наукових установах і культурних закладах Києва. А у грудні 1926 р. кияни та гості столиці України уже мали можливість оглянути 43 картини із художнього зібрання В. Щавинського, які експонувалися в Музеї мистецтв ВУАН.

Здавалося, всі труднощі та перепони удалося подолати, і мистецькі пам'ятки із зібрання В. Щавинського на віки мали б задовольняти естетичні потреби українського народу та стати предметом дослідження українських вчених, мистецтвознавців, культурологів тощо. Однак доля колекції В. Щавинського в Києві склалася трагічно та потребує ретельного дослідження, що, на жаль, ускладнено втратою багатьох документів, передусім, під час вилучення найцінніших предметів із музейних установ та продажу їх за кордон наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., а також розкрадання пам'яток у період Другої світової війни.

У 1925–1926 рр. колекцію картин майстрів західноєвропейських, головним чином, нідерландських шкіл із зібрання В. Щавинського перевезли до Музею мистецтв ВУАН, однак і на сьогодні точно не встановлено скільки ж саме полотен надійшло тоді до Музею. Спробу підрахунку вже в наш час здійснила О. Живкова, утім навіть у її працях наводяться різні цифри: у статті «Колекціонер В. О. Щавинський» вказано, що художня колекція В. Щавинського у 1926 р. складалася із 169 робіт⁷³⁴, а у розвідці «Твори європейського живопису з колекції Василя Щавинського», зазначено, що «у передвоєнні часи у музеї зберігалось 168 творів європейського живопису з колекції Щавинського»⁷³⁵. Згадка про 169 картин зустрічаються і в інших працях, у яких досліджується діяльність В. Щавинського або історія його мистецької колекції⁷³⁶. Очевидно, що автори цих праць оперують підрахунком, що опублікувала О. Живкова у 2001 р.

⁷³⁴ Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. С. 15.

⁷³⁵ Живкова О. Твори європейського живопису з колекції Василя Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 17, 25.

⁷³⁶ Гетьман Д. Василь Щавинський та його внесок у справу повернення українських культурних цінностей. С. 129; Івашук Л. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934 рр.). С. 41.

Однак у літературі наводяться й інші цифри щодо кількості полотен із колекції В. Щавинського, які містилися в Музеї мистецтв ВУАН. Так, С. Гіляров у передмові до каталогу картин Музею, який вийшов друком у 1931 р., зазначив, що серед усіх здобутків Музею на той час «перша і найвидатніша була колекція картин» колекціонера В. О. Щавинського, «числом 194»⁷³⁷. Проте у самому каталозі вміщено відомості лише про 137 картин із колекції В. Щавинського, які поділено за розділами відповідно до шкіл західноєвропейського мистецтва, що експонувалися або були підготовлені до виставлення у Музеї, а саме: італійського малярства – 11; нідерландського малярства – 110, у т. ч. нідерландської школи – 10, фламандської школи – 35, голландської школи – 65; іспанського малярства – 5; французького малярства – 7; малярства різних шкіл – 4.

Мистецтвознавець І. Ходак, торкнувшись у своїй статті долі В. Щавинського та історії його колекції, зазначила, що до Музею мистецтв ВУАН потрапило близько двохсот творів західноєвропейського, головно нідерландського малярства⁷³⁸.

Не сподіваючись остаточно розставити всі точки над «і» в цьому питанні, все ж спробуємо зробити деякі підрахунки та проаналізувати наявні документи, що стосуються кількості картин із зібрання В. Щавинського, що надійшли до наукових установ і музейних закладів Києва.

У своєму тестаменту, складеному 18 листопада 1917 р., В. Щавинський заповів Національному українському музеї у Києві всі картини зі свого зібрання, зокрема, 150 картин, що перелічено у каталозі, виданому Громадою Св. Євгенії у 1917 р., а також інші картини «сучасних та старовинних шкіл», які визнають придатними для музею, а ще гравюри, малюнки та фотографічні репродукції. Тобто, у заповіті фігурує лише одна цифра – 150 картин, що увійшли до каталогу. Але, очевидно, що у колекції В. Щавинського містилися й інші художні твори (картини, малюнки тощо), кількість яких учений не вказав⁷³⁹.

27 листопада 1918 р., маючи на меті убезпечити найціннішу частину художнього зібрання від пограбування у непередбачуваний час, В. Щавинський 112 картин із своєї художньої колекції передав на тимчасове зберігання до Ермітажу⁷⁴⁰. Всі картини представлено у каталозі 1917 р., їхній

⁷³⁷ [Гіляров С.]. Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук. *Каталог картин*. С. XII.

⁷³⁸ Ходак І. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. С. 151.

⁷³⁹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 1.

⁷⁴⁰ Бенуа А. Н. Дневник. 1918–1924. С. 201; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61–61 зв., 63–63 зв.

список під час передавання до Ермітажу склав особисто В. Щавинський⁷⁴¹.

Цифра із 112 картин фігурує і в інших документах, у яких йдеться про повернення полотен із Ермітажу В. Щавинському та про дар художньої колекції ВУАН: заяві В. Щавинського до ВУАН 1923 року⁷⁴², листі А. Кримського до В. Затонського від 12 жовтня 1923 р.⁷⁴³, листі М. Макаренка до наукового комітету Наркомосу від 26 жовтня 1923 р. з експертною оцінкою мистецької збірки В. Щавинського⁷⁴⁴ тощо. Зафіксовано цифру із 112 картин і у науковому виданні⁷⁴⁵.

Однак у розвідці О. Живкової, у якій робиться підрахунок переданих художніх творів із колекції В. Щавинського до Музею мистецтв ВУАН, чомусь вказано, що колекціонер передав на тимчасове зберігання до Ермітажу не 112, а 122 картини. Дослідниця стверджує, що «навесні 1926 р. Сергій Гіляров вирушив у відрядження до Ленінграду і домігся, аби 112 картин (із тих 122, про які Щавинський згадував у зверненні до ВУАН) було передано в Київ “згідно із їхнім призначенням”»⁷⁴⁶. Але, якщо відомості О. Живкової достовірні, то всі 112 картин, які перебували на тимчасовому зберіганні в Ермітажі, з Ленінграда С. Гіляров навесні 1926 р. перевіз до Музею мистецтв ВУАН у Києві.

У 1925 р. Кабінет українського мистецтва ВУАН передав до Музею мистецтв ВУАН 14 ящиків, у одному з яких було упаковано художні твори із колекції В. Щавинського, що зберігалися у квартирі колекціонера. На ці пам'ятки В. Перетц і К. Бурикіна-Щавинська 9 лютого 1925 р. склали опис картин, що готувалися для відправки до київського музею, у якому нараховувалося 54 твори⁷⁴⁷.

22 жовтня 1925 р. С. Гіляров як представник Музею мистецтв ВУАН, В. Шафіров (від Київської картинної галереї) та Н. Коцюбинська (від Кабінету українського мистецтва ВУАН) склали акт про перевірку вмісту двох ящиків. В одному з них виявилися лише картинні рами, а у другому – 54 картини без рам і опис цих картин. Керуючись каталогом картин колекції В. Щавинського,

⁷⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61 зв., 63 зв.

⁷⁴² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 73; ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 41. Арк. 1 зв., 2 зв.

⁷⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 60.

⁷⁴⁴ Там само. Арк. 65.

⁷⁴⁵ Калініна Т. Щавинський Василь Олександрович. *Шевченківська енциклопедія*: Т. 6: Т–Я. С. 1007.

⁷⁴⁶ Живкова О. Твори європейського живопису з колекції Василя Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 16–17.

⁷⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 3–3 зв., 75, 64–64 зв.

члени комісії з'ясували, що лише 28 творів було представлено у каталозі⁷⁴⁸. Якщо додати до них ще 112 полотен, привезеним С. Гіляровим із Ермітажу, то виявиться, що відповідно до вище розглянутих документів тільки 140 із 150 картин, які увійшли до каталогу, надійшло до Музею мистецтв ВУАН протягом 1925–1926 рр.

Маючи список 112 картин, які перевезено із Ермітажу, та 28 полотен, що передала К. Бурикіна-Щавинська, можемо визначити картини із колекції В. Щавинського, які не надійшли до фондів Музею мистецтв ВУАН ані в 1925 р., ані в 1926 р.: 1. «Поклоніння пастухів» Пітера Артсена (у каталозі В. Щавинського вміщено під № 1), 2. «Три селянина на стогу» Яна ван Гона (№ 39), 3. «Жіночий портрет» Томаса де Кейзера (№ 63), 4. «Вірсавія» Пітера Ластмана (№ 76), 5. «Портрет молодої людини» Якоба Франса ван дер Мерка (№ 80), 6. «У збройара» Антоні Паламедеса (№ 103), 7. «Суниця та черешня» Іоганна Альберта Ангермайєра (№ 123), 8. «Малина та вишня» Іоганна Альберта Ангермайєра (№ 124), 9. «Міст біля вежі» Річарда Уілсона (№ 147), 10. «Пустельник» Януаріуса Цика (№ 149).

Втім у каталозі картин Музею мистецтв ВУАН, який надрукував С. Гіляров у 1931 р., представлено 5 із 10 вище названих полотен – це «Портрет дами» Т. де Кейзера (у каталозі С. Гілярова вміщено під № 290), «У збройовика» А. Паламедеса (№ 299), «Портрет чоловіка» Я.-Ф. ван дер Мерка (№ 316) і «Ягоди» (два пандани) І. Ангермайєра (№ 509). Яким чином і коли ці твори надійшли до фондів Музею мистецтв ВУАН невідомо, але можемо зазначити, що 145 із 150 картин, що представлено у каталозі В. Щавинського, перебували у стінах Музею.

З листування С. Гілярова із зберігачем Ермітажу В. Міллером відомо, що картини «Поклоніння пастухів» П. Артсена та «Вірсавія» П. Ластмана Щавинські продали невідомим покупцям у злиденні та голодні роки, ще до прийняття декрету про націоналізацію приватних зібрань. Про це вдова колекціонера повідомила С. Гілярова, коли останній забирав полотна колекції В. Щавинського із Ермітажу. А у 1929 р. В. Міллер листом повідомив С. Гілярова, що ленинградське відділення Держторгу РРФСР викупило із приватних рук, але не від вдови В. Щавинського, картину «Туалет Вірсавії» з метою її реалізації за кордоном. Однак картину не продали і зараз вона зберігається в Державному Ермітажі. Картину ж «Поклоніння пастухів» П. Артсена було помічено на антикварному ринку, але з новою атрибуцією (Пітер Пітерс І)⁷⁴⁹.

⁷⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 46, 109.

⁷⁴⁹ Живкова О. Твори європейського живопису з колекції Василя Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 17–18.

Однак повернемося до підрахунку картин, що надійшли до Музею мистецтв ВУАН із зібрання В. Щавинського. Поки що йшлося про твори, які відображено у каталозі 1917 р. Згадаємо, що у акті від 22 жовтня 1925 р. вказувалося, що лише 28 полотен із 54 творів було представлено у каталозі. Під час описування інших 26 предметів з'ясувалося, що 6 із них мають українознавчий зміст – це український вовняний килим ХІХ ст., гравюра з видом Львова та картини із зображенням: 1. погруддя молодого чоловіка у жовтому жупані та вишитій сорочці, 2. краєвиду, де на фоні степу та моря їдуть козаки на конях, 3. портрету Богдана Хмельницького, 4. погруддя чоловіка у брунатному жупані та малиновому плащі. Твори повернули до Кабінету українського мистецтва ВУАН. Ще серед творів містилися дві картини С. Світославського, – «Пейзаж з будівлями» та «Пейзаж з церквою», – які, напевне, залишилися у Музеї мистецтв ВУАН⁷⁵⁰. Отже, до фондів Музею надійшло ще 20 картин із зібрання В. Щавинського, які не входили до каталогу.

Таким чином, можна вважати, що протягом 1925–1931 рр. Музей мистецтв ВУАН отримав 165 картин із художнього зібрання В. Щавинського. У передмові до каталогу 1931 р. С. Гіляров стверджував, що на той час їх у Музеї було 194. Щоб з'ясувати правдивість останньої цифри, потрібні додаткові дослідження.

С. Гіляров провадив велику роботу з вивчення картин із зібрання В. Щавинського. Розмірковуючи над атрибуцією творів зібрання, він листувався з К. Бурикіною-Щавинською, С. Яремичем, а також з іноземними мистецтвознавцями К. Науманом і Н. Кньюпфером⁷⁵¹.

Проте становлення тоталітарного радянського режиму не сприяло дослідженню художніх творів західноєвропейських митців. Картини, передусім, розглядалися як товар, що користувався великим попитом на міжнародному ринку, і реалізація якого приносила необхідну для модернізації тоталітарної країни валюту. Агенти контори Держторгу «Антикваріат» протягом 1920-х – 1930-х рр. вилучали з музеїв найцінніші твори з метою їх продажу за кордоном. Без сумніву, вилучені були і картини із колекції В. Щавинського, що містилися в Музеї мистецтв ВУАН. Згідно каталогів аукціонів, що відбулися 6–7 листопада 1928 р. і 30 травня – 1 червня 1929 р. у Берліні, на продаж, крім інших, виставлялися голландські картини із колекцій П. Деларова і В. Щавинського.

⁷⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 46–47, 109–110.

⁷⁵¹ Живкова О. Твори європейського живопису з колекції Василя Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 19–20.

Але більшість картин із зібрання В. Щавинського втрачено у період нацистської окупації Києва упродовж 1941–1943 рр., адже твори із його колекції вилучалися на усіх трьох етапах розкрадання Музею: у 1941–1942 рр., коли картини вилучалися для оздоблення помешкань окупантів; у серпні – вересні 1943 р. – полотна вже забрали для вивезення до Німеччини; під час боїв за Київ, коли німці, не соромлячись, відкрито грабували Музей.

Частину картин із колекції В. Щавинського вдалося врятувати завдяки терміновій евакуації в 1941 р., що здійснили співробітники Музею під керівництвом тодішнього його директора В. Овчіннікова. А більша частина полотен, вивезених німцями, все ж згоріла 17 лютого 1945 р. під час пожежі у замку Вільденхофф (нині – м. Дзіково Ілавецьке, Польща)⁷⁵².

Звернення К. Бурикіної-Щавинської восени 1945 р. до президента АН УРСР О. Богомольця спонукало українських вчених до пошуку місцезнаходження творів із колекції В. Щавинського. Як з'ясувалося, Комітет у справах мистецтв РНК УРСР на той час ніяких відомостей про зібрання не мав⁷⁵³.

У наш час співробітники НММХ не припиняють пошук вилучених і викрадених картин. Їм удалося встановити, що у 2014 р. на аукціоні «Крістіс», як твір фламандського художника XVII ст. Мартена Рікєрта «Скелястий пейзаж з фігурами поблизу фабрики з видобування залізної руди», продавалася картина, що представлена у каталозі В. Щавинського як твір Лукаса ван Фалькенборха «Гірничі заводи» (під № 117). На жаль, цю картину, на якій зафіксовано початки рудовидобувної промисловості, Музею повернути не вдалося. Щасливішою виявилася доля іншого видатного твору із колекції В. Щавинського, який вчений приписав Ж.-О. Фрагонару, назвавши його «Сімейний портрет» (у каталозі під № 148). Картину у січні 2013 р. на аукціоні «Дойл» у Нью-Йорку було виставлено на продаж як твір П'єра Луї Гудро «Закоханий погляд». За клопотанням Музею Ханенків полотно зняли з аукціонного продажу. У квітні 2014 р. науковці Музею виїхали до Нью-Йорка та провели експертизу твору. За ініціативою Федерального бюро розслідування відбувся судовий розгляд справи, який тривав довгі п'ять років. Зрештою, суд виніс вирок на користь НММХ і в березні 2020 р. картина повернулося до Києва. Нині у Музеї Ханенків міститься 28 живописних творів із колекції В. Щавинського⁷⁵⁴.

⁷⁵² Живкова О. Твори європейського живопису з колекції Василя Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 20–22.

⁷⁵³ Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 339 зв.

⁷⁵⁴ Живкова О. Твори європейського живопису з колекції Василя Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 22–25.

Аналогічно трагічно склалася й історія колекції гравюр, зібраних В. Щавинським. Більшість із 1225 творів, які К. Бурикіна-Щавинська передала Музею мистецтв ВУАН, восени 1943 р. вивезли нацисти. Подальша їх доля невідома. Нині у НММХ зберігається близько 350 гравюр із зібрання В. Щавинського. На думку О. Шостак, у Музеї Ханенків «ця порівняно невелика частина граверного фонду привертає особливу увагу завдяки її високому художньому рівню, наявності творів знаменитих авторів, якісним відбиткам»⁷⁵⁵.

У 1925 р. до Києва перевезено колекцію творів декоративного мистецтва із фаянсу, порцеляни та скла, що складалася із 93 предметів українського, європейського та російського виробництва. 20 травня того ж року Комісія у складі С. Єфремова, О. Новицького, М. Мушкетової (Мушкет), Н. Романенко (Куниці-Романенко) і Є. Рудинської підтвердила наявність усіх 93 пам'яток, які було представлено у списку та описано К. Бурикіною-Щавинською і В. Перетцем. Переважна більшість творів мистецтва мали українське походження та були вироблені Межигірською фаянсовою фабрикою. Серед предметів, наприклад, містилися тарілки із зображенням Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, видом Хрещатика, українськими орнаментами тощо. До збірки творів декоративного мистецтва увійшли твори, вироблені на заводах Ф. Гарднера, А. Ауербаха та інших. У цілому, колекція містила рідкісні, якісні та унікальні предмети мистецтва.

Колекцію декоративного мистецтва В. Щавинського після перевезення до Києва залишили у Кабінеті українського мистецтва ВУАН, а з часом відомості про неї загубилися. За твердженням співробітниці НММХ Л. Кравченко, ще донедавна вважалося, що у фондах Музею Ханенків були відсутні предмети із фаянсу, порцеляни та скла із колекції В. Щавинського. Однак під час підготовки виставки «Дар Василя Щавинського» (2020) у фондосховищах НММХ ідентифікували близько десятка предметів із зібрання В. Щавинського – це рідкісні вироби із скла та нідерландські й французькі фаянси XVII–XVIII ст., деякі з яких виготовлено мануфактурами «Вільгельм Шиллер та син» (Боденбах, Богемія) та «Три позолочені урни», що працювала у м. Делфт (Нідерланди) під керівництвом Пітера Геррітца Кама. Як з'ясувалося, предмети декоративного мистецтва із колекції В. Щавинського до Музею Ханенків надійшли у 1957 р. з Київського державного музею російського мистецтва (з 1922 р. – Київська картинна

⁷⁵⁵ Шостак О. Гравюри з колекції В. О. Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 49.

галерея; від початку 1930-х років – Національна картинна галерея), куди, імовірно, зібрання поступило із Кабінету українського мистецтва ВУАН. Тоді у акті передавання творів декоративного мистецтва до НММХ не зазначили ім'я попереднього власника пам'яток, проте пошук предметів із колекції В. Щавинського триває⁷⁵⁶.

Таким чином, історія перебування художніх колекцій та збірки творів декоративного мистецтва В. Щавинського у Києві досі уповні не досліджено. Зібрання було розпорошено та пограбовано і тільки незначна частина колекції дійшла до наших днів, прикрашаючи експозиції українських музеїв. Лише системне і ретельне вивчення документів та експертні дослідження мистецтвознавців дозволять простежити шлях предметів пам'яток із зібрання В. Щавинського, а можливо й відшукати безцінні пам'ятки.

⁷⁵⁶ Кравченко Л. Декоративне мистецтво з колекції Василя Щавинського. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 83–84.

КНИЖКОВІ СКАРБИ ІЗ БІБЛІОТЕЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ В. ЩАВИНСЬКОГО

5.1. Боротьба за бібліотеку В. Щавинського

Разом із художніми творами та мистецькими пам'ятками В. Щавинський мав намір передати до України старанно зібрану ним протягом десятиріч велику бібліотеку. У тестаменті, складеному в 1917 р., вчений заповів Національному українському музею в Києві власне бібліотечне зібрання, яке складалося з художніх видань, журналів і книг з мистецтва та його історії, з історії народів, що відіграли важливу роль у розвитку мистецтва, та із галузей знань, які були дотичними та допоміжними у дослідженні мистецтва, а також книги з українознавства або українською мовою, визнані корисними для музею⁷⁵⁷.

Вчений мав екслібрис, що містить геральдичний щит із півфігурою лева, який, тримаючи у лапі кільце, постає з цегляного муру. Зверху над щитом зображено лицарський шолом, увінчаний подібною, що й на щиті, але збільшеною півфігурою лева, що постає з корони. Навколо – щільний рослинний орнамент. Унизу ж, на бандеролі напис: «Из книг В. А. ЩАВИНСКОГО»⁷⁵⁸. Автором цього екслібрису є відомий живописець, ілюстратор і театральний художник **Михайло Миколайович Яковлєв (1880–1942)**⁷⁵⁹, який протягом 1904–1906 рр. працював у Києві, зокрема, у журналі «Шершень».

Власну бібліотеку В. Щавинський активно формував і в останні роки свого життя, коли на антикварний ринок потрапляли рідкісні та унікальні

⁷⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 1.

⁷⁵⁸ Там само. Од. зб. 296. 1 арк.

⁷⁵⁹ Попельницька О. О. Видання з автографами, екслібрисами та дарчими написами П. П. Потоцького та В. О. Щавинського у книгозбірні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 2021. Вип. 7. С. 360.

видання із численних приватних бібліотек, власники яких змушені були в голодні роки розпродати свої бібліотечні колекції або зазнали пограбування. Разом з тим, переоцінка культурних цінностей у новому радянському суспільстві не сприяла торгівлі книжковими раритетами чи закордонними виданнями. За таких обставин бібліофіли та поціновувачі книг отримали можливість за безцінь поповнити свої колекції видатними та коштовними виданнями.

У листі до Ф. Ернста від 26 липня 1924 р. В. Щавинський поділився своїми враженнями, що склалася на тогочасному антикварному ринку книг. Лист написано після того, як В. Щавинський отримав із Києва необхідний для роботи двохтомник праць історика церкви Ф. Титова, а тому бажав зі свого боку віддячити Ф. Ернсту за послугу. Отже, В. Щавинський писав: «Я був би дуже радий, якби мені вдалося послужити Вам хоч чимось. У мене досить часто бувають подвійні екземпляри досить рідкісних видань по Україні, але я їх зазвичай зараз розподіляю між друзями – земляками. Маленький список того, що я зараз маю додаю; чи не підійде що-небудь Вам. Та чи немає у Вас ще й інших будь-яких *desiderata*: такого часу для книжкових новинок як тепер – ніколи не було та навряд чи буде коли і де небудь. Антикварна торгівля одна за одною закриваються, продаючи залишок за будь-що. Вчора я застав одного приятеля – антиквара за віддиранням палітурок та зв'язуванням відібраних книг у окремі зв'язки, які він продавав за 1 р. 30 коп. Серед книг я побачив дуже багато унікальних (більша частина іноземними мовами) аж ніяк не застарілих. За відібрані мною екземпляри антиквар відмовився взяти гроші: вони тепер нічого не варті, а за добрий примірник Апостола друку початку XVII століття він узяв із мене один рубль»⁷⁶⁰.

Тоді В. Щавинський київському колезі запропонував книги: 1. М. Берлінського «Коротке описання Києва» (Санкт-Петербург, 1820), 2. Г.-Ф. Міллера «Історичні твори про Малоросію і малоросіян, написані російською і німецькою мовами, які зберігаються в Московському головному архіві міністерства закордонних справ» (Москва, 1847). 3. П. Куліша «Хуторська філософія та віддалена від світу поезія» (Санкт-Петербург, 1879, незабаром заборонена цензурою). 4. М. Маркевича «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян» (Київ, 1860). 5. П. Житецького «Енеїда Котляревського та найдавніший список її» (Київ, 1900)⁷⁶¹.

⁷⁶⁰ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Арк. 2–2 зв.

⁷⁶¹ Там само. Арк. 3 зв.

Про власну наукову бібліотеку В. Щавинський згадав і у заяві до ВУАН, подану в 1923 р. з метою передачі українській академії свої колекційні збірки, зазначивши, що книжкове зібрання було здобутком його «довголітнього студіювання української історії і історії західноєвропейського мистецтва» та складалася з «кількох тисяч томів»⁷⁶². У Науковій бібліотеці НММХ зберігся друкарський відбиток статті В. Щавинського, опублікованій в журналі «Старые годы», з дарчим написом ученого ВУАН. Цей подарунок зроблено влітку 1923 р., коли Василь Олександрович саме подав заяву до ВУАН. У дарчому напису вказано: «Всеукраїнській Академії Наук від автора. 14/VII, 23»⁷⁶³.

Після загибелі В. Щавинського, В. Перетц у листі до А. Кримського, маючи на меті переконати неодмінного секретаря ВУАН негайно розпочати справу з перевезення колекційних збірок мистецтвознавця до Києва, крім іншого, звернув увагу на цінність його бібліотеки, наголосивши: «книги – дуже рідкі та цінні!... Небіжчик ціле життя витратив на те, щоб зібрати літературу про голландську школу живопису, великим знавцем котрої він був. Книг приблизно – 2000–2500 прим[ірників], з котрих третина торкається України та українознавства. Було б дуже гарно, коли б Академія прийняла цей патріотичний дар до своєї книжкової скарбниці»⁷⁶⁴.

На думку В. Перетца, яку він висловив у листі до А. Кримського ще до описування бібліотеки В. Щавинського, у книжковому зібранні колекціонера нараховувалося 2000–2500 примірників. Сам же В. Щавинський указував, що у його бібліотеці містилося 4000 томів⁷⁶⁵. За здійсненими підрахунками, загальна кількість видань із бібліотеки В. Щавинського, які перевезено до Києва, складала 2880 примірників⁷⁶⁶.

Спочатку на Спільному зібранні ВУАН, що відбулося 16 лютого 1925 р., було висловлено намір передати бібліотеку В. Щавинського до Музею мистецтв ВУАН⁷⁶⁷. Однак згодом плани ВУАН щодо книжкового зібрання В. Щавинського змінилися. Можливо, одним із чинників, що вплинув на зміну рішення ВУАН, стали дії на той час виконуючого обов'язки директора Музею мистецтв ВУАН І. Врони, спрямовані на дискредитацію коли-

⁷⁶² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 73; ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 41. Арк. 1.

⁷⁶³ Жолковська Є., Михайлова Т. Книги із зібрання В. О. Щавинського у фондах Наукової бібліотеки Музею Ханенків. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 91–92.

⁷⁶⁴ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 2 : 1918–1941. С. 115.

⁷⁶⁵ ДАФ НХМУ. Ф. 42. Спр. 2. Арк. 67.

⁷⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 7–35, 37–40, 68–97, 99–102.

⁷⁶⁷ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 565.

шнього директора Музею М. Макаренка та колекціонера П. Потоцького, кандидатура якого на посаду очільника установи розглядалася ВУАН. Крім того, І. Врона через Укрголовнауку намагався створити у Музеї замість комітету раду, яку мав очолювати директор Музею, що фактично означало б втрату з боку ВУАН важелів впливу на установу, яка формально знаходилася у її відомстві⁷⁶⁸. Все це, імовірно, спонукало ВУАН відмовитися від передачі бібліотеки В. Щавинського до Музею, а також вимагати від Укрголовнауки відсторонення від керівництвом установою І. Врони.

У акті від 20 травня 1925 р., складеному Комісією ВУАН на чолі з О. Новицьким та за участі С. Єфремова, зазначалося, що у 23 ящиках з предметами із збірок В. Щавинського (№ 2–20, 32–35), перевезених із Ленінграда до Києва, містилися книги з мистецтва. У ящику № 1 теж було упаковано книги, але відповідно до списку, складеному В. Перетцем і К. Бурикіною-Щавинською, у ньому не було видань з мистецтва. За результатами огляду Комісія переконалася в наявності усіх книг у 23 ящиках відповідно до складених В. Перетцем і К. Бурикіною-Щавинською списків і вирішила передати книги із книжкового зібрання В. Щавинського, що не стосувалися мистецтва, із Кабінету українського мистецтва ВУАН до Бібліотеки імені В. Б. Антоновича при Історично-філологічному відділі ВУАН⁷⁶⁹. А декілька днів до того, 18 травня, відбулося засідання Спільного зібрання ВУАН, на якому розглядалася пропозиція Музею мистецтв ВУАН про перерозподіл книг, що українській академії заповів В. Щавинський. Але пропозицію Музею Спільне зібрання відхилило⁷⁷⁰.

Згідно рішення Комісії ВУАН картини та фоторепродукції із зібрання В. Щавинського Кабінет українського мистецтва ВУАН мав передати Музею мистецтв ВУАН, що і було здійснено 20 жовтня 1925 р. А вже 26 жовтня до очільника Кабінету українського мистецтва ВУАН від керівників Музею мистецтв ВУАН надійшов лист з проханням передати до Музею і бібліотеку В. Щавинського:

⁷⁶⁸ Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. С. 106.

⁷⁶⁹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 863. Арк. 4.

⁷⁷⁰ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 569.

«26/X – 1925 р.

ДО ЗАВІДУЮЧОГО КАБІНЕТОМ УКРАЇНСЬКОГО
МИСТЕЦТВА АКАДЕМІКА О. П. НОВИЦЬКОГО

Одночасно з картинами й колекцією фотографій [В.] Щавинського до ВУАН було перевезено з Ленінграду і поміщено в Кабінеті Українського Мистецтва також і бібліотеку його.

Ця бібліотека в значній частині своїй складається з книжок по історії західно-європейського і переважно нідерландського Мистецтва, що ним небіжчик [В.] Щавинський спеціально займався.

Очевидно, що ця бібліотека має прямий зв'язок зі згаданою збіркою картин і колекцією фотографій. Отже коли картини і фотографії вже передано до Музею Мистецтв, то натурально й доцільно було би не розбивая спадщини цього вченого, знавця і дослідника, залишаючи частину збірки в одному місці, а частину в другому, т. ч. помістити її цілком в Музеї Мистецтв. Цим досягнуто буде з одного боку певну цільність збірки, а з другого і збільшення наукових засобів Музею, що його бібліотека дуже бідна і в неї бракує самих необхідних для наукової роботи видань.

Однакість характеру збірок Музею і збірки [В.] Щавинського також диктує необхідність їх сполучення в порядку систематизації.

Справу про бібліотеку [В.] Щавинського обмірковувалося Комітетом Музею 22 травня ц. р., при чому було ухвалено:

“§ 3. Переглянути бібліотеку Щавинського і ті книжки, що відповідають завданням і характеру Музею, яких бракує в Музеї і які потрібні його бібліотеці, просити ВУАН передати до Музею”.

Отже, нагадуючи Вам цю постанову Комітету, маю за честь просити листовно повідомити мене, чи маєте Ви на увазі здійснити передачу бібліотеки [В.] Щавинського до Музею і коли саме.

ДИРЕКТОР МУЗЕЮ І. Врона
Вчений Секретар Музею С. Гіляров»⁷⁷¹.

Напевне, І. Врона надіслав листа і В. Перетцу з проханням посприяти у передачі бібліотеки В. Щавинського до Музею мистецтв ВУАН. Зрозумівши, що може початися гостра суперечка за право володіння цінним науковим книжковим зібранням, яка може принести установам лише шкоду, В. Перетц вирішив вплинути як на керівництво Музею, так і на очільників ВУАН. Він був прихильником компромісу та виступав за те, щоб бібліо-

⁷⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 105; Там само. Од. зб. 944. Арк. 1–1 зв.

текою В. Щавинського користувалися якомога більше науковців. Лист з відповіддю директору Музею мистецтв ВУАН В. Перетц написав 8 грудня 1925 р., у якому зазначив, що воля небіжчика полягала у тому, щоб передати свою колекцію «вищій науковій інституції в Україні», за яку В. Щавинський у 1917 р. вважав Державний музей, а пізніше – ВУАН⁷⁷².

У той же день В. Перетц надіслав листа і неодмінному секретарю ВУАН А. Кримському з пропозицією вплинути на О. Новицького та найскоріше вирішити спірну ситуацію:

«8 грудня 1925 р.
[Ленінград]

Високоповажний
Агатангел Юхимович!

...Сьогодні одержав листа від [І.] Врони. Подаю його до Відділу (Історично-філологічний відділ ВУАН – А. III.), разом – мою відповідь і примітки, щоб Відділ був в курсі цієї справи. Я дуже боюся усяких інтриг та кляуз. Кажучи між нами – вся ця історія розпочата С. Гіляровим-молодшим (батько С. Гілярова, – О. Гіляров, – був академіком ВУАН – А. III.). Йому потрібні книги, що торкаються іст[орії] українського мистецтва. Будь ласка, подбайте, щоб втихомирити ще одну війну, що загрожує Академії. Хоч [І.] Врона не Орел, але все ж таки буде дуже неприємно коли він почне нас “бити” на полі “половським”. Моє донесення надсилаю конфіденційно. М[оже] б[ути], його і непотрібно було писати, але я не хотів би, щоб мої зносини з Вр[оною] лишилися тайною від Відділу. Прохаю – вплинути на Ол[ексія] Петр[овеча] Нов[ицького], щоб він не загострив питання, але подав Музеєві список одержаних книг: хай молодь працює.

Стискаю Вашу руку.

Ваш В. Перетц»⁷⁷³.

Як і передбачав В. Перетц, ситуація розгорталася несприятливо як для ВУАН, так і для українських музеїв. 28 листопада 1925 р. під час розгляду питання про затвердження обміну пам’ятками між Музеєм мистецтв ВУАН та Історичним музеєм у Києві Укрголовнаука ухвалила доручити ВУАН прискорити закінчення передання до Музею мистецтв ВУАН предметів із зібрання В. Щавинського, а саме видань із його бібліотеки із західноєвропейського мистецтва. Крім того, Укрголовнаука постановила утворити в

⁷⁷² НА НММХ. Оп. 1. Спр. 5. Од. зб. 49. Арк. 20.

⁷⁷³ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 pp.). Т. 2 : 1918–1941. С. 134.

Києві з представників музеїв під головуванням І. Врони Комісію з вирішення питань щодо єдності музейного фонду державних музеїв Києва та планомірного обміну речами, відповідно до типу кожного музею. Таким чином, керівництво музейними справами у Києві переходило до рук партійних функціонерів⁷⁷⁴.

20 лютого 1926 р. до неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського надійшов лист від голови Укрголовнауки М. Яворського, у якому йшлося про передання бібліотеки В. Щавинського до Музею мистецтв ВУАН:

«20 лютого 1926 р.
До НЕОДМІННОГО СЕКРЕТАРЯ УАН
академ[іка] А. КРИМСЬКОГО
Київ.

Вже довгий час продовжуються розмови й листування з приводу спадщини Щавинського. Колекції його (картини, фотографії) передано нещодавно до Музею Мистецтв УАН. Але бібліотека Щавинського ще й досі одірвана від головної частини його спадщини й знаходиться при кабінеті українського мистецтва, що завідує акад[емік] Новицький. На мою думку здається, що таке розпорошення не є доцільне. Тим більше, що Укрнаука має на увазі одержати для цього музею всі ті речі Щавинського, що залишилися в Ленінграді. Я дуже прохаю Вас поставити це питання на остаточне вирішення Спільного Зібрання, аби закінчити його бажаним скупченням всієї колекції Щавинського в єдиному місці, а саме в Музеї Мистецтв УАН.

ЗАВІДУВАЧ УКРНАУКОЮ М. ЯВОРСЬКИЙ»⁷⁷⁵.

Лист М. Яворського на Спільному зібранні ВУАН заслухали 1 березня⁷⁷⁶. Про те, як керівництво ВУАН оцінювало дії Укрголовнауки можна дізнатися із листа С. Єфремова до А. Кримського, що був написаний у день роботи Спільного зібрання ВУАН: «З Укрнауки дістали ми знов нагадування, про бібліотеку [В.] Щавинського. Я докладав це на Спільному зібранні і вони постановили, що нема причин до перерішення справи. [І.] Врона, видно не дрімає. А як же обіцянка [М.] Яворського, що цього “молодого человека” вони знімуть?»⁷⁷⁷.

⁷⁷⁴ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 62–63.

⁷⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26349. Арк. 11.

⁷⁷⁶ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 577.

⁷⁷⁷ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 207; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. 2 : 1918–1941. С. 138.

Проте Укрголовнаука стояла на боці партійного діяча І. Врони. 22 березня 1926 р. її Президія, знов розглянувши питання про бібліотеку В. Щавинського, підтвердила свою постанову від 28 листопада 1925 р. та надіслала до ВУАН листа з вимогою повідомити, коли буде виконано цю постанову. В черговий раз питання про книжкове зібрання В. Щавинського Спільне зібрання ВУАН розглянуло 26 квітня 1926 р., утім і ВУАН вирішило не змінювати свою позицію, оскільки Спільне зібрання вважало, що питання про розподіл бібліотеки В. Щавинського є внутрішньою справою академії⁷⁷⁸. Зокрема, у протоколі Спільного зібрання ВУАН зазначалося: «Спільне Зібрання Акаемії Наук зконстатувало, і приїзжий ленінградський академік Волод[имир] Мик[олайович] Перетц ствердив, що вдова [В.] Щавинського подарувала бібліотеку свого покійного чоловіка не Музеєві Мистецтв, а спеціально Українській Академії Наук. Таким чином, справа розподілу цієї подарованої бібліотеки єсть чисто внутрішня справа самої Академії Наук»⁷⁷⁹.

Свою позицію Спільне зібрання ВУАН аргументувало ще й тим, що Музей мистецтв ВУАН не мав змоги надати удові В. Щавинського пенсію, тоді як ВУАН і мало бажання, і могло це зробити. До того ж Спільне зібрання вважало, що, якщо бібліотеку В. Щавинського розмістити у науковій установі ВУАН, то нею скористається ширше коло користувачів⁷⁸⁰.

Суперечка між ВУАН і Укрголовнаукою з приводу розміщення бібліотеки В. Щавинського тривала й протягом 1927 р., про що свідчать протоколи Спільного зібрання ВУАН. Так, у одному з них зазначалося, що заслухавши повідомлення директора Музею мистецтв ВУАН І. Врони про місце зберігання колекції книг і фотографій покійного В. Щавинського згідно з його заповітом, Спільне зібрання вирішило залишити їх під охороною Кабінету українського мистецтва ВУАН, а також поставити перед Укрголовнаукою питання про заміну директора Музею⁷⁸¹. А 31 жовтня 1927 р. у відповідь на лист Укрголовнауки від 28 жовтня про необхідність передачі частини фотографій та книг В. Щавинського з Кабінету українського мистецтва ВУАН до Музею мистецтв ВУАН Спільне зібрання ухвалило не змінювати раніше проведений розподіл колекції⁷⁸².

У 1928 р. за ініціативи Укрголовнауки було створено Комісію з розподілу збірки В. Щавинського між Музеєм мистецтв ВУАН і Кабінетом

⁷⁷⁸ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 579.

⁷⁷⁹ Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького). С. 77.

⁷⁸⁰ Там само.

⁷⁸¹ Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали. С. 593.

⁷⁸² Там само. С. 594.

українського мистецтва ВУАН. Її очолив представник Укрголовнауки, український графік і живописець Л. Левитський, до складу Комісії увійшли І. Врона, О. Новицький, С. Гіляров і Є. Рудинська, секретарем Комісії призначили письменника, уповноваженого Укрголовнауки М. Козоріса. 6 березня відбулося засідання Комісії, на якому визначили принципи розподілу книжкового зібрання В. Щавинського, згідно з якими бібліотеку мали поділити між Музеєм мистецтв ВУАН і Кабінетом українського мистецтва ВУАН з урахуванням цільового призначення установ та юридичних положень, відображених у заповіті вченого. При поділу мало враховуватися наявність дублікатів видань, а покажчики і довідники передаватися до відповідних колекцій⁷⁸³.

Комісія з розподілу збірки В. Щавинського між Музеєм мистецтв ВУАН і Кабінетом українського мистецтва ВУАН доручила представникам установ (О. Новицькому і С. Гілярову) до 15 квітня 1928 р. здійснити розподіл видань бібліотеки. У результаті був складений Акт, згідно якого частина книг (331 за списком)⁷⁸⁴ передавався до Музею, інші видання визнано за доцільне залишити у Кабінеті українського мистецтва ВУАН⁷⁸⁵. Оскільки серед переданих до Музею видань були й багатотомні, то загальна кількість примірників, що надійшли із збірки В. Щавинського до Наукової бібліотеки, склала 509 одиниць⁷⁸⁶.

Згодом відомості про походження видань із зібрання В. Щавинського в Науковій бібліотеці НММХ загубилися, оскільки книги долучалися до музейного бібліотечного зібрання без відповідних позначок. Однак під час роботи над проєктом «Дар Василя Щавинського» було виявлено 60 книг з екслібрисами колекціонера. Інші книги ідентифікували за списком, долученому до Акту передачі із Кабінету українського мистецтва ВУАН до Музею мистецтв ВУАН. Загальна кількість виявлених у Науковій бібліотеці НММХ книг, що походили із бібліотечної збірки В. Щавинського, склала 349 примірників⁷⁸⁷.

За визнанням Є. Жолковської і Т. Михайлової, які протягом кількох років працювали над реконструкцією бібліотеки В. Щавинського в НММХ, «найціннішою частиною книгозбірні Василя Щавинського до сьогодні є

⁷⁸³ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 863. Арк. 1.

⁷⁸⁴ Там само. Арк. 7–12 зв.

⁷⁸⁵ Там само. Арк. 1–2.

⁷⁸⁶ [Гіляров С.]. Музей мистецтва Всеукраїнської академії наук. *Каталог картин*. С. XII.

⁷⁸⁷ Жолковська Є., Михайлова Т. Книги із зібрання В. О. Щавинського у фондах Наукової бібліотеки Музею Ханенків. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 90–91.

біографічні словники художників, мистецтвознавчі довідники, каталоги музеїв і європейських аукціонів кінця 19 – початку 20 ст., видання з історії різних видів європейського та азійського мистецтва: живопису, скульптури, графіки, декоративного мистецтва тощо німецькою, французькою, англійською та іншими мовами. Більшість із них досі не втратили свого наукового значення. Особливо слід відзначити рідкісні каталоги тих аукціонів, на яких Василь Олександрович придбав твори для своєї колекції»⁷⁸⁸.

Найважливішими виданнями збірки колекціонера, що містяться у Науковій бібліотеці НММХ, є й каталог «Зібрання картин В. О. Щавинського» та капітальне дослідження мистецтвознавця «Нариси з історії техніки живопису і технології фарб у Давній Русі», а також комплект художнього часопису «Старые годы» зі статтями вченого.

Отже, наукову бібліотеку, яку В. Щавинський старанно збирав протягом кількох десятиліть, як він і бажав, вдалося перевезти до Києва для потреб українських наукових установ. Проте, у наслідок суперечок між ними цінну бібліотечну збірку було розділено й наразі видання з книгозбірні В. Щавинського розпорошені та містяться у кількох установах Києва. Важливо їх виявити та створити окремі колекційні збірки у бібліотеках закладів. Як, наприклад, це було зроблено у Національному музеї історії України, у бібліотечному фонді якого нещодавно відшукали вісім мистецтвознавчих видань з екслібрисами колекціонера. Серед них: дослідження мистецтвознавця, професора Берлінської академії мистецтв Ф.-Т. Куглера про європейські мистецькі школи та стилі від ранньохристиянського мистецтва до XIX ст. включно; теоретична праця французького філософа-позитивіста, засновника культурно-історичної школи у мистецтвознавстві І. Тена про мистецтво Давньої Греції, Італії та Нідерландів у середні віки та добу Відродження, створене на основі лекційних курсів, прочитаних у паризькій Школі витончених мистецтв; монографії художнього критика та мистецтвознавця С. Ернста про К. Сомова і М. Реріха; каталог Королівської картинної галереї Дрездена, генерального директорату королівської колекції мистецтва та науки, складений німецьким мистецтвознавцем, директором Дрезденської картинної галереї К. Вьорманом, та ін.⁷⁸⁹.

⁷⁸⁸ Жолковська Є., Михайлова Т. Книги із зібрання В. О. Щавинського у фондах Наукової бібліотеки Музею Ханенків. *Дар Василя Щавинського (1868–1924)*. С. 91.

⁷⁸⁹ Попельницька О. О. Видання з автографами, екслібрисами та дарчими написами П. П. Потоцького та В. О. Щавинського у книгозбірні Національного музею історії України. С. 361–362.

5.2. Видання з україніки

Приблизно третину бібліотеки В. Щавинського складали книги з українознавства та видання українською мовою (близько 1000 примірників), які під час розподілу між науковими установами Києва залишилися у Кабінеті українського мистецтва ВУАН. Свою бібліотечну колекцію, як й інші збірки, учений формував на науковій основі, що, безперечно, стосується і українознавчої частини його книжкового зібрання. Спробуємо за списками, підготовленими К. Бурикіною-Щавинською та В. Перетцем⁷⁹⁰, реконструювати українознавчу складову бібліотеки В. Щавинського. Наводячи відомості про окремі видання, будемо вказувати їхній рік друку та місто публікації, якщо видання побачили світ в Україні або в європейських країнах. Це дасть змогу визначити крайні дати, представлених у бібліотеці видань та окреслити територіальне коло їх публікації й, таким чином, оцінити зусилля, які приклав В. Щавинський для формування своєї наукової бібліотечної колекції.

Вище вже детально розглядалася шевченкіана у книжковій збірці В. Щавинського, яка складала одну з найцінніших частин його бібліотеки. У колекції містилися прижиттєві видання «Кобзаря», а також ті, що вийшли друком після смерті Т. Шевченка. Їх доповнювали окремі видання поетичних творів митця. Мистецтвознавець мав комплекс праць (О. Кониського, В. Доманицького, О. Новицького та інших), у яких досліджувалася біографія Т. Шевченка та всебічно аналізувалася його багатогранна творча діяльність. До шевченкіани, зібраної вченим, входили й бібліографічні покажчики М. Комарова і М. Яшека та збірники статей і спогадів, які було надруковано до ювілеїв Кобзаря, у яких брали участь видатні українські вчені, зокрема В. Вернадський і А. Кримський.

У своїй книгозбірні В. Щавинський мав двохтомне енциклопедичне видання «Український народ у його минулому та теперішньому» (1914). Це одне з перших синтетичних видань з українознавства, присвячене всебічному висвітленню історії, етнографії, географії і антропології українського народу. Ініціатором створення енциклопедії виступив М. Грушевський. Головним редактором видання був Ф. Вовк, а у його підготовці взяли участь М. Грушевський, А. Кримський, М. Ковалевський, Ф. Корш, М. Туган-Барановський і О. Шахматов.

Великий комплекс видань у бібліотеці В. Щавинського складали наукові дослідження з історії України. У книгозбірні було представлено праці

⁷⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 862. Арк. 7–40, 68–102.

таких відомих українських істориків, як В. Антонович, М. Аркас, Д. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський, О. Єфименко, І. Каманін, М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Максимович, М. Слабченко, Д. Яворницький та ін.

У колекції містилися «Короткий літопис Малої Росії», виданий О. Безбородьком і В. Рубаном у 1777 р., та праця І. Срезневського, присвячена дослідженню «Жалуваної грамоти князя Мстислава та сина його Всеволода Новгородському Юр'єву монастирю» (1859–1960).

Відклалося дослідження одного з найосвіченіших українських учених і державних діячів Лівобережної України другої половини XVIII – початку XIX ст. П. Симоновського «Короткий опис про козацький малоросійський народ і про військові справи його», у якому зроблено загальний огляд історії України козацько-гетьманської доби з точки зору національної державної ідеології. Цю працю у 1847 р. надрукував український історик, письменник і видавець О. Бодянський. У збірці В. Щавинського також містилися «Повість про те, що трапилося в Україні, з того часу, як вона Литвою заволоділа, аж до смерті гетьмана війська запорізького, Зіновія Богдана Хмельницького», яку видав О. Бодянський у 1848 р., та праця М. Василенка «О. М. Бодянський і його заслуги у вивченні Малоросії» (1904).

До зібрання увійшли історичні та джерелознавчі праці: В. Антоновича «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768 р.» (Київ, 1876); Д. Бантиша-Каменського «Джерела Малоросійської історії» (у 2-х ч., 1858–1859); Ф. Бродовича «Історичні записки про події на Волині та Поділлі у 1789 р.» (Львів, 1861); М. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття» (Київ, 1891), «Про старі часи на Україні» (1907), «Київська Русь» (1911), двохтомник «Історія українського козацтва до єднання з Московською державою» (Київ, 1913–1914), «Переяславська умова України з Москвою 1654 року» (1917); М. Аркса «Історія України-Русі» (1908); Є. Альбовського «Харківські козаки: друга половина XVII ст. (за архівними джерелами)» (1914); М. Довнара-Запольського «Українські староства у першій половині XVI ст.» (Київ, 1908); О. Єфименко «Історія українського народу» (1906) і «Історія України та її народу» (1907); І. Каманіна «До питання про козацтво до Богдана Хмельницького» (Київ, 1894); М. Костомарова «Гетьманство Виговського» (1862) «Мазепа і мазепинці» (1885); М. Слабченка «Протокол відпускних листів за гетьмана Д. Апостола 1728 р.» (1913); А. Стороженка «Стефан Баторій та дніпровські козаки» (Київ, 1904); Д. Яворницького «Збірник матеріалів для історії запорізьких козаків» (1888), «Історія запорізьких козаків»

(у 3 т.; 1892, 1895, 1897), «Слідами запорожців» (Київ, 1898), «Вольності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис» (1898), «Джерела для історії запорозьких козаків» (у 2 т., 1908–1910) та інші його дослідження; П. Короленка «Чорноморці» (1874) і «Довідка, складена зі справ Харківського історичного архіву з історії малоросійських козаків» (Харків, 1905); М. Плохінського «Матеріали для історії внутрішнього життя Лівобережної України» (Харків, 1891) і «Поселення грузинів у Малоросії у XVIII ст.» (1893); І. Дмитренка «Збірник історичних матеріалів з історії Кубанського козачого війська» (у 4 т., 1896–1898); Ф. Щербини «Історія Кубанського козачого війська» (у 2 т.; Катеринодар, 1910–1913); Г. Максимовича «Вибори і накази в Малоросії в законодавчу Комісію 1867 р.» (1917); В. Міяковського «Революційні відозви до українського народу. З матеріалів “Нашого минулого”, 1850–1870-х рр.» (1920) та ін.

Мав В. Щавинський окремі томи чотирьохтомної «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського у кількох виданнях (1822, 1842), п'ятитомника М. Маркевича «Історія Малоросії» (1842–1843), фундаментального 12-ти томного видання М. Костомарова «Історичні монографії та дослідження», які побачили світ протягом 1863–1872 рр., та трьохтомник О. Лазаревського «Опис старої Малоросії. Матеріали для історії заселення, землеволодіння та управління», виданий у Києві протягом 1888–1893 рр.

Цікавили В. Щавинського й події, які відбувалися в Україні під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Для своєї книжкової збірки він придбав дослідження М. Грушевського «Українська Центральна Рада та її універсал» (Київ, 1917), О. Золотарьова «Із історії Центральної Української Ради (1917 рік)» (Харків, 1922), Д. Заславського «Поляки в Києві» (1922), Ю. Чайківського «Як галичан втягнути в контрреволюцію» (Вінніпег, 1921).

У колекції представлено розвідки європейських дослідників про Україну, зокрема, дослідження французького інженера і військового картографа Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (1832).

У збірці містилися й праці російських істориків, які досліджували проблеми української історії: Г.-Ф. Міллера «Історичні твори про Малоросію і малоросіян» (1846), А. Скальковського «Історія Нової Січі чи останнього Коша Запорозького» (у 3-х ч., 1846), П. Щебальського «Оповідання про Західну Русь» (1866), Г. Карпова «Критичний огляд розробки головних російських джерел до історії Малоросії» (1870), М. Кояловича «Читання з історії Західної Росії» (1884), А. Куніка «Чи відомі нам рік і день смерті великого князя Ярослава Володимировича?» (1896), О. Спіцина «Торгові шляхи Київської Русі» (1911) та ін.

До книгозбірні увійшли дослідження з історії права та збірники нормативно-правових актів, що стосувалися історії України⁷⁹¹. Серед видань: окремі томи «Архіву Південно-Західної Росії», підготовлені Тимчасовою комісією для розбору давніх актів; «Акти, що стосуються історії Південної та Західної Росії, зібрані та видані Археографічною комісією» у 15 томах, що друкувалися упродовж 1863–1892 рр. за редакцією М. Костомарова і Г. Карпова, та ін.

У колекції В. Щавинського представлено низку досліджень з біографістики. До цієї групи видань увійшла праця професорів Університету Св. Володимира у Києві В. Антоновича і В. Беца «Історичні діячі Південно-Західної Росії у біографіях і портретах» (1885), джерельним підґрунтям для якої стала колекція козацько-гетьманської старовини В. Тарнавського. А також розвідки: М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (1857); Р. Зотова «Про чернігівських князів за Любецьким синодиком та про Чернігівське князівство у татарський час» (1893); Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» (1897); М. Гальковського «Наказний гетьман Полуботок» (Лебедин, 1909); Г. Максимовича «Діяльність Румянцева-Задунайського з управління Малоросією» (Ніжин, 1913); М. Бикова «Князі Острозькі та Волинь» (1915) та ін.

Ряд праць присвячено життю, діяльності та творчості українських діячів науки та культури, зокрема, дослідження: Д. Багалія про О. Лазаревського «Новий історик Малоросії» (1891); С. Єфремова «Борис Грінченко (про життя його та діла)» (1913) й «Іван Франко: про життя його та діла» (1919); В. Козловської «Світлій пам'яті В. В. Хвойки» (Одеса, 1917); Є. Редіна «Пам'яті професора О. О. Потебні» (Харків, 1891); М. Сумцова «Велетень думки і слова: (О. П. Потебня)» (Харків, 1922); Ф. Вітберга «Гоголь і його новий біограф» (1892); І. Щеглова (І. Леонт'єва) «Подвижник слова: нові матеріали про М. В. Гоголя» (1909) та інші. У зібранні містився складений істориком і бібліографом, київським митрополитом Євгенієм (у миру – Є. Болховітінов) біобібліографічний словник світських письменників, у т. ч. й українців⁷⁹², а також праця, присвячена самому митрополиту Євгенію, як вченому⁷⁹³.

⁷⁹¹ Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. Киев, 1879. 27 с.; Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. Вильна, 1894. 28 с.

⁷⁹² Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России : в 2 т. / Соч. митр. Евгения. Москва, 1845. 328 с.

⁷⁹³ Шмурло Е. Митрополит Евгений как ученый: ранние годы жизни. 1767–1804. СПб., 1888. 460 с.

Напевне, В. Щавинський відвідав виставку творів Г. Нарбута, що відбулася у Петрограді в 1922 р., де придбав каталог цієї виставки⁷⁹⁴, на якій було представлено 92 оригінальних творів художника та 89 видань, що він оздобив. Каталог містив статті мистецтвознавців П. Нерадовського та Д. Митрохіна про Г. Нарбута та його внесок у мистецтво оздоблення книг.

Значну частину у книжковому зібранні В. Щавинського складали видання з історії окремих регіонів України та праці краєзнавчого спрямування: Я. Головацького «Бібліографічні знахідки у Львові» (1883); В. Біркбека «Релігійні переслідування у Галіції» (1913); Д. Вергуна «Що таке Галіція?» (1915); В. Площанського «Минуле Холмської Русі за архівними документами XV–XVIII століть та іншими джерелами» (у 2 т.; 1899, 1901); М. Теодоровича «Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії» (1888); П. Батюшкова «Пам'ятники російської старовини в західних губерніях» (1865–1886), «Волинь. Історичні долі Південно-західного краю» (1888), «Поділля. Історичний опис» (1891); В. Гульдмана «Пам'ятники старовини у Поділлі» (Кам'янець-Подільський, 1901); І. Швенцона «Опис Літинського повіту Подільської губернії» (1901); О. Богдановича «Збірник відомостей про Полтавську губернію» (Полтава, 1877); І. Павловського «Статистичні відомості про Полтавську губернію сто років тому» (1905) і «До питання про переведення Іллінського ярмарку з Ромен до Полтави» (1908); О. Петрова «Пам'ятки церковно-релігійного життя угорусів 16–17 ст.» (1921) та ін.

У бібліотеці В. Щавинського відкладалася перша частина п'ятого тому «Малоросія, Поділля та Волинь» – багатотомного історико-географічно-етнографічного ілюстрованого видання Російського географічного товариства, що за редакції П. Семенова-Тянь-Шанського протягом 1881–1901 рр. друкувалося товариством М. Вольфа та містило історичні, економічні та інші відомості, які стосувалися Полтавської, Черніговської, Волинської, Подільської, Харківської та Київської губерній. Автором передмови цього тому виступив П. Семенов-Тянь-Шанський, розвідки ж підготували М. Александрович, П. Куліш та інші науковці й письменники, а видання містило 289 ілюстрацій (малюнків і карт).

Низку праць у збірці присвячено Києву. Тут назвемо двохтомник українського історика, фольклориста та лексикографа М. Закревського «Літопис та описання міста Києва» (1858, 1868), до якого увійшли історичні, архео-

⁷⁹⁴ Каталог виставки произведений Г. И. Нарбута / Вступ. ст. П. И. Нерадовского и Д. И. Митрохина. Петроград, 1922. 79 с.

логічні, ландшафтні й топонімічні відомості. Містилися «Збірник матеріалів для історичної топографії Києва та його околиць», виданий Київською археологічною комісією у Києві в 1874 р., та праці С. Голубєва «Про найдавніший план міста Києва 1638 року» (Київ, 1898) і «Спірні питання про давню топографію Києва» (Київ, 1910). До колекції увійшло видання «Київ тепер і раніше» (Київ, 1888), що побачило світ з нагоди 900-річчя Хрещення Русі. Це багато ілюстроване видання підготував інспектор Київського інституту шляхетних дівчат М. Захарченко, а видав у своїй друкарні С. Кульженко. Ще відклалися дослідження: М. Берлинського «Короткий опис Києва» (1820), митрополита Євгенія «Опис Києво-Софійського собору і київської ієрархії» (Київ, 1825), І. Фундукля «Огляд Києва у відношенні до давнини» (Київ, 1847), В. Аскоченського «Київ із найдавнішим його училищем Академією» (Київ, 1856), Д. Айналова і Є. Редіна «Стародавні пам'ятки мистецтва Києва. Софійський собор, Золотоверхо-Михайлівський та Кирилівський монастирі» (Харків, 1899), Я. Смирнова «Малюнки Києва 1651 року за копіями їхнього кінця XVIII століття» (1908), К. Нелідової «Русь в її столицях» (1915). Серед видань представлено «Путівник по Києву», складений М. Чернишовим, та довідники «Вказівник святині та священних пам'яток Києва» (Київ, 1853) і «Список населених місць Київської губернії» (Київ, 1900), що містили детальний опис Києва та православних його пам'яток.

Відклалися й література з описом історії та пам'яток інших міст України, зокрема, дослідження: В. Верещагіна «Старий Львів» (1915), Ю. Січинського «Місто Кам'янець Подільський. Історичний опис» (1895), М. Теодоровича «Місто Володимир Волинської губернії. Історичний нарис» (1893), Г. Милородовича «Любеч, батьківщина преподобного Антонія Печерського» (1871) та ін.

Серед краєзнавчої літератури містилася низка ілюстрованих видань, як-от: «Галичина, Буковина, Угорська Русь» (1915); ілюстративний збірник «Наша вітчизна», виданий Г. Купчанком у 1897 р. тощо.

Окремо виділимо твір краєзнавця, видавця та педагога, батька А. Кримського, – Ю. Кримського, – «Щоденник провінційного ледаря» (1883). У 1882 р. Ю. Кримський заснував у Звенигородці друкарню, у якій видавав власні полемічні твори, де викривав злочини місцевої влади. Крім згаданого, Ю. Кримський був автором ще таких творів, як «Записки провінційного шалопая» і «Хроніка провінційного життя», що побачили світ у 1884 р. За ці твори його було притягнуто до судової відповідальності, але згодом виправдано. У 1897 р. Ю. Кримський відкрив у Звенигородці бібліотеку для

народу свого імені, до якої передав 2500 книг, альбоми репродукцій творів образотворчого мистецтва, періодичні видання, географічні карти.

Генеалогічні дослідження у колекції репрезентували багатотомний «Малоросійський родословник» (Київ, 1908–1914), складений В. Модзалевським, та «Малоросійський гербовник» (1914), якій підготували історики-генеалоги В. Лукомський і В. Модзалевський, а оздоблення здійснив Г. Нарбут. Мав В. Щавинський і підготовлене Г. Нарбутом на основі музейних і архівних джерел видання «Герби гетьманів Малоросії» (1915), яке надрукував С. Тройницький у Санкт-Петербурзькій типографії «Сириус». До збірки увійшов і написаний Л. Ілляшевичем «Короткий нарис історії харківського дворянства» (1885), проілюстрований гербами і грамотами дворян Харківської губернії.

Цікавився В. Щавинський історією створення державних символів України. В його колекції містилася праця В. Різниченка «Герб України», у якій автор подав опис гербів, що існували на той час у різних регіонах України, та дослідив проблему вибору загальнонаціонального українського герба.

У книжковому зібранні В. Щавинського відклалися видання з галузі археології: І. Фундукля «Огляд могил, валів та городищ Київської губернії» (Київ, 1848); М. Біляшівського «Монетні скарби Київської губернії» (Київ, 1889); О. Бобринського «Кургани та випадкові археологічні знахідки поблизу містечка Сміла» (у 3-х ч.; 1886, 1894, 1901); М. Веселовського «Сучасний стан питання про “Кам’яні баби” або “Балбали”» (Одеса, 1915); П. Єфименка «Кам’яні знаряддя палеолітичної стоянки у с. Мезині Чернігівської губ.» (1913); І. Каманіна «Звіринецькі печери в Києві (їх старовину і святість)» (Київ, 1914); М. Макаренка «Городища та кургани Полтавської губернії» (Полтава, 1917); М. Ростовцева «Боспорське царство і південно-російські кургани» (1912) та «Давно минуле нашого півдня» (Київ, 1918); Б. Фармаковського «Золоті оббивки налучь (горитів) з Чортомлицького кургану та кургану в м. Іллінцях» (1911); В. Хвойки «Давні жителі Середньої Наддніпрянщини та їхня культура в доісторичні часи» (1913) та ін.

До збірки увійшли праці з історії української літератури та літературознавчі розвідки, зокрема: П. Куліша «Григорій Квітка (Основ’яненко) і його повісті: слово на новий вихід Квітчиних повістей», що надрукована у Санкт-Петербурзі в 1858 р.; Г. Данилевського «Українська старина» (Харків, 1866); М. Петрова «Нариси історії української літератури XIX століття» (Київ, 1884); П. Житецького «Енеїда Котляревського і давній список її», видана у 1900 р. Університетом Св. Володимира у Києві; С. Щеглової

«“Пчела” за рукописами Київських бібліотек. Досвід вивчення та тексти» (1910); І. Стешенка «Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами» (Київ, 1911) та ін.

Низку видань присвячено видатній давньоукраїнській літературній пам’ятці «Слово о полку Ігоревім» – праця П. Вяземського «Зауваження до Слова о полку Ігоревім»; літературний переклад твору, зроблений Д. Мінаєвим.

У своїй колекції В. Щавинський мав бібліографічний довідник «Народна українська література» (1904), складений істориком і літературознавцем Д. Дорошенком. У цій праці містився реєстр українських видань науково-популярного змісту та художньої літератури за 1893–1903 рр. А також вчений придбав виданий тим же автором бібліографічний покажчик джерел з історії України, який складався із 25 розділів і нараховував 722 позиції⁷⁹⁵.

Мовознавчі дослідження представлено працями П. Житецького, А. Кримського, М. Левицького, І. Свенціцького та інших вчених. До збірки увійшли дослідження: О. Павловського «Граматика малоросійського наріччя» (1818), П. Житецького «Нарис літературної історії малоросійського наріччя в XVII і XVIII ст.» (1889), В. Мочульського «До історії малоруського наріччя» (1894), К. Михальчука і А. Кримського «Програма для збирання особливостей малоросійського говору» (1910) та ін.

Цікавили В. Щавинського й питання українського правопису та ведення діловодства українською мовою. У зібранні відклалися праці: М. Гатцук «Ужинок рідного поля» (1857), Г. Голоскевича «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» (1914), М. Левицького «Як писати службові папери українською мовою» (1917) і «Українська граматика для самонавчання» (1923).

Купував колекціонер і словники. Зокрема, мав перший російсько-український словник М. Левченка «Досвід російсько-українського словника» (Київ, 1874). Над цим виданням автор працював понад десяти років, збираючи матеріал з української народної мови та творів українських письменників. У збірці представлено й «Словник книжкової малоросійської мови» (Київ, 1888), складений П. Житецьким за рукописом XVII ст. як додаток до його праці «Нарис літературної історії малоросійського наріччя у XVII і XVIII ст.». У зібранні містився толковий словник народної технічної термінології у Полтавській губернії, складений В. Василенком, а також його

⁷⁹⁵ Дорошенко Д. Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. Санкт-Петербург, 1904. 60 с.

ж праця «До питання про тлумачний словник української народної термінології».

Праці історіографічного характеру у бібліотечній колекції репрезентувало дослідження В. Ляскоронського «Гійом Левассер де Боплан та його історико-географічні праці щодо південної Росії» (Київ, 1901). Із видань у сфері економіки у збірці відклалися праця В. Доманицького «Товариські крамниці: (Потребительські товариства)», що витримала декілька перевидань (1906, 1908, 1912). Із палеонтологічних досліджень містилася праця П. Венюкова «Фауна про силурійські відкладення Подільської губернії» (1898).

Мистецтвознавчу наукову літературу представлено дослідженнями: М. Макаренка «Пам'ятки українського мистецтва XVIII ст.» (1908), К. Широцького «Старовинне мистецтво на Україні» (Київ, 1918), В. Щербаківського «Архітектура у різних народів і на Україні» (Львів–Київ, 1910), С. Яремича «Ще про пам'ятки мистецтва Києво-Печерської лаври» (Київ, 1891) і «Пам'ятники мистецтва XVI та XVII ст. у Києво-Печерській лаврі» (Київ, 1900) та ін.

Значний комплекс складали видання з етнографії та українського фольклору. Одним з перших дослідників і видавців української народної поезії був фольклорист і етнограф М. Цертелєв, збірник якого «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» (1819), що поклав початок українській фольклористиці, у своїй книжковій збірці мав В. Щавинський.

У бібліотеці містилися й інші видання, які стосувалися українських пісень і мелодій, а саме: А. Метлинського «Народні південноросійські пісні» (Київ, 1854); Крутоярченка (Л. Блюммера) «Хохлацькі співки» (1857); М. Закревського «Старосвітські бандуристи: вибрані малоросійські та галицькі пісні й думи» (т. I, 1860); А. Коціпінського «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії» (1862); І. Рудченка «Чумацькі народні пісні» (Київ, 1874); Я. Головацького «Народні пісні Галицької та Угорської Русі» (1878); О. Потебні «Пояснення малоросійських та споріднених народних пісень» (у 2-х вип.; Варшава, 1883, 1887); В. Перетца «Малоруські вірші та пісні у записках XI–XII ст.» (1899); М. Сумцова «До історії видань українських історичних пісень» (1899), «Українські співці й байкарі» (1910), «Слободсько-українські історичні пісні» (1914); виданий О. Лоначевським «Збірник пісень буковинського народу» (Київ, 1875), до якого увійшли тексти пісень, зібрані етнографом Г. Купчанком; «10 українських народних пісень», яке підготував і в 1921 р. видав у Києві композитор і педагог Ф. Blumenфельд, та ін.

Для своєї бібліотечної колекції В. Щавинський придбав: збірник історичних, фольклорних і етнографічних матеріалів «Записи про Південну Русь», який упорядкував у 1856 р. П. Куліш; двохтомник Д. Яворницького «Запоріжжя у залишках старовини та переказах народу» (1888); книгу Б. Грінченка «З вуст народу. Малоросійські оповідання, казки та ін.» (1901).

У збірці представлено «Життя та творчість селян Харківської губернії. Нариси з етнографії краю» (Харків, 1898). До зібрання увійшла праця українського фольклориста, етнографа, а у 1918–1932 рр. співробітника ВБУ П. Нестеровського «Бессарабські русини» (Варшава, 1905), у якій в окремих нарисах розкрито життєвий цикл бессарабських українців.

У колекції знайшлося місце й працям: М. Сементовського «Старовина малоросійська, запорізька та донська» (1846); М. Маркевича «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян» (Київ, 1860); О. Афанасьєва-Чужбинського «Поїздка у Південну Росію» (у 2-х ч., 1861); М. Номиса «Українські приказки, прислів'я» (1864); В. Віслоцького «Прислів'я та приказки Галицької та Угорської Русі» (1869); П. Чубинського «Нарис народних юридичних звичаїв і понять в Малоросії» (1869); М. Драгоманова «Малоруські народні перекази та оповідання» (Київ, 1876); В. Горленка «Українські бувальщини: описи та нотатки» (1899); П. Єфименка «Збірник малоросійських замовлянь» (1874); М. Костомарова «Літературна спадщин» (1890); Б. Грінченка «Веселий оповідач» (Чернігів, 1898); О. Рубця «Перекази, легенди та оповіді стародубської сивої старовини» (Стародуб, 1911); Ю. Яворського «Пам'ятки галицько-російської народної словесності. Легенди. Казки. Розповіді. Анекдоти» (Київ, 1915) і «Заговори та апокрифічні молитви з карпато-руських рукописів 18 і 1 половини 19 ст.» (Варшава, 1915); Ф. Милويدова «Жаба і рапавка в народному світогляді, переважно малоросійському» (Харків, 1913); С. Руданського «Приказки на москалів та німців» (Одеса, 1918); І. Павловського «До історії винокуріння в Малоросії» (Полтава, 1908); З. Клиновецької «Страви й напитки на Україні» (Київ–Львів, 1913), у якій містилося 1000 стародавніх рецептів страв й описів продуктів української національної кухні та ін.

У книгозбірні відклався збірник, складений М. Сумцовим «Із української старини» (Харків, 1905), у якому український побут відображено через призму свідчень таких українських літераторів, як Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, І. Манжура, О. Паліцин, Т. Шевченко, Я. Щоголів та ін.

Оздобленню побуту українців присвячено праця К. Широцького «Нариси з історії декоративного мистецтва України» (Київ, 1914). До колекції

увійшло видання «Візерунки стародавніх українських вишивок у зібранні К. Далматова».

У своїй збірці В. Щавинський мав і книгу лікаря, антрополога та публіциста І. Пантюхова «Київський та Уманський повіти в антропологічному відношенні», видану у Києві в 1907 р., а також працю І. Сікорського «Росіяни та українці» (1913).

До колекції увійшов альбом «Опис колекції народних писанок» (1899), складений етнографом, музейником і основоположником вивчення писанкарства С. Кульжинським. У цьому виданні подано історико-етнографічний нарис про писанкове мистецтво в Україні та вміщено 2219 малюнків писанок, а також представлено каталог з науковим описом народних писанок з фондів Лубенського музею К. Скаржинської.

У бібліотечній збірці В. Щавинського широко представлено українську художню літературу, зокрема, виданнями з творами: К. Ванченка, Ієрамія Галки (М. Костомарова), Л. Глібова, М. Гоголя, Є. Гребінки, Грицька Григоренка (О. Судовшикової-Косач), С. і Г. Карпенків, А. Кашенка, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Кониського, І. Котляревського, С. Маляревського, Марка Вовчка, П. Морачевського, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, Г. Сковороди, М. Старицького, О. Стороженка, М. Устияновича, І. Федорченка, М. Філянського, Г. Хоткевича, О. Цисса, М. Шашкевича, Д. Яворницького та ін.

До книгозбірні увійшли й багатотомні видання, наприклад, зібрання творів М. Максимовича у трьох томах (Київ, 1876–1880), П. Куліша у шести книгах (Львів, 1908–1910) тощо.

У колекції містилася збірка поезій та перекладів «Думки і пісні та ще дещо» (1839) українського поета, етнографа, фольклориста, перекладача, професора Харківського та Київського університетів А. Метлинського, який виступав під псевдонімом Амвросія Могили.

До зібрання увійшов виданий українською мовою збірник повістей, оповідань, пісень, поезій, казок й приказок «Ластівка» (1841), підготовлений Є. Гребінкою. Крім укладача, у збірнику взяли участь такі українські літератори, як Л. Боровиковський, В. Забела, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Кореницький, І. Котляревський, С. Писаревський, П. Куліш, О. Афанасьєв-Чужбинський, Т. Шевченко та ін.

Із великих літературних творів у збірці В. Щавинського відклався твір О. Кузьмича «Зіновій-Богдан Хмельницький» та опублікований українською мовою роман Д. Мордовцева «Палій». Придбав колекціонер і роман-хроніку «Люборацькі» А. Свидницького, який вважається першим україн-

ським соціальним романом, де розкриваються проблеми суспільного життя України 1840-х – 1860-х років. Цей твір у 1886 р. опублікував львівський журнал «Зоря» за сприяння І. Франка.

У зібранні містилося декілька українських літературних альманахів. Зокрема, «Південний руський збірник», який уклав і в 1848 р. видав А. Метлинський, та «Молодик», який у 1843–1844 рр. спочатку у Харкові, а потім у Санкт-Петербурзі видавав І. Бецький за допомогою Г. Квітки-Оснот'яненка, В. Каразіна, М. Костомарова та інших. Мав В. Щавинський і працю В. Срезневського про І. Бецького, як про видавця одного з перших українських літературно-мистецьких альманахів⁷⁹⁶.

До колекції увійшов альманах «Складка», який виходив друком у Харкові в 1887, 1893, 1896 рр. та у Санкт-Петербурзі в 1897 р. На сторінках цього видання побачили світ поезії та оповідання Г. Барвінок, М. Вороного, П. Грабовського, Б. Грінченка, А. Кримського, Лесі Українки, Д. Мордовця, І. Нечуя-Левицького, В. Самійленка, Л. Старицької, І. Франка, Я. Щоголіва, В. Щурата, комедія «Вій» М. Кропивницького, спогади К. Білиловського тощо.

На полиці бібліотеки В. Щавинського знаходився і літературно-художній альманах «З неволі», виданий у 1908 р. у Санкт-Петербурзі з метою одержання коштів для українських політичних засланих у Вологодській губернії. У виданні взяли участь Л. Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний, А. Кримський, П. Капельгородський, О. Олесь, Х. Алчевська, М. Чернявський, О. Коваленко, І. Огієнко, А. Кащенко та інші українські письменники. Цей альманах за своїм ідеологічним спрямуванням був визнаний антиурядовим і майже весь тираж конфіскований царською цензурою.

Для своєї збірки вчений також придбав антологію української поезії, що побачила світ у Києві в 1908 р. з ініціативи та за редакції О. Коваленка – «“Українська муза”. Поетична антологія од початку до наших днів». У виданні містилися твори 125 українських поетів початку ХХ ст., які репрезентували різні художні поетичні школи та напрями.

Сучасну В. Щавинському українську літературу у зібранні ще було репрезентовано: оповіданнями А. Тесленка, що увійшли до збірника «З книги життя» (видавався у 1912 і 1918 рр.); збірками поезій О. Коваленка «Срібні роси» (1910) та Олексі Кобеця (О. Варавви) «Ряст» (1913); істо-

⁷⁹⁶ Срезневский В. И. И. Е. Бецкий – издатель «Молодика». Журнал министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1900. Кн. 12.

ричними оповіданнями для дітей В. Радіча «Запорізька старовина» (1916); новелою В. Винниченка «Ланцюг» (1917); комедійною п'єсою драматурга В. Муринця «По ревізії» (1923) та іншими творами.

У колекції відклався літературно-науковий збірник «Привіт Іванові Франкові», виданий у Львові в 1916 р. з нагоди 40-річчя письменницької праці Каменяра. У цьому виданні опублікувалися провідні українські поети, письменники і вчені: Леся Українка, В. Винниченко, В. Охримович, С. Єфремов, Ф. Вовк, І. Крип'якевич, І. Кревецький, В. Щурат, М. Сумцов, В. Гнатюк, Я. Гординський, І. Свенціцький, З. Кузеля, Є. Тимченко та ін.

Серед видань у колекції містився й збірник перекладів українських поезій на російську І. Рукавішнікова «Молода Україна» (1909).

У книгозбірні В. Щавинського відклалася мемуарна література. Зокрема, унікальний щоденник українського письменника XVIII ст. Я. Марковича «“Денні записки” генерального підскарбія Якова Марковича», які мемуарист вів протягом 1717–1767 рр. У щоденнику широко та всебічно відображено життя, побут, економічна діяльність, загальнокультурні та літературні інтереси тодішньої козацької старшини. Мемуари неодноразово перевидавалися, у т. ч. О. Лазаревським у 3-х томах (Київ, 1893–1897) і В. Модзалевським, який видав четвертий том (Київ–Львів, 1913). Мав колекціонер і «Діаріуш» (1858) державного діяча Гетьманщини, генерального хорунжого у 1741–1760 рр. М. Ханенка.

У бібліотеці ще було представлено «Мемуари, які стосуються історії Південної Русі» (Київ, 1890). До цього видання увійшли спогади іноземців про Україну XVI–XVIII ст., які було перекладено К. Мельник і видано за редакції В. Антоновича.

До збірки увійшли й спогади українського просвітника, письменника та перекладача Г. Вінського «Мій час. Записки» (1815), у яких, крім іншого, наводилися відомості про суспільно-політичне життя сучасної йому України. Вміщено «Записки про життя Миколи Васильовича Гоголя» П. Куліша, що вийшли друком у Санкт-Петербурзі в 1856 р. Відклалися мемуари революціонера В. Кельсієва «Галичина і Молдова» (1868), де наводилися історичні та етнографічні дані про вказані у назві видання регіони. Містилися спогади про перебування в Україні й іншого революційного діяча, – О. Мартинова, – «Мої українські враження та роздуми» (1923). До колекції увійшли і спогади О. Сластьона про П. Мартиновича (Полтава, 1919).

Крім наукових праць з українознавства та української художньої літератури, у бібліотеці В. Щавинського знаходилася низка публіцистичних і полемічних праць, які стосувалися української справи, відродження укра-

їнської державності, розвитку національної науки, культури та освіти. Так, у книгозбірні містилися праці: М. Грушевського «Визволення Росії та українське питання» (1907), «Питання про українські кафедри та потреби української науки» (1907), «Наша політика» (Львів, 1911), «Про українську мову і українську школу» (Київ, 1912), «На порозі нової України» (Київ, 1918); Г. Гетьманця (Г. Коваленка) «Чим шкодять нам мазепинці?» (1914); П. Стебницького «Під стелями Думи» (1907), «Україна і українці» (1917), «Українська справа» (1917); Б. Грінченка «На безпросвітному шляху: про українську школу» (Київ, 1907) та ін.

Із давніх українських рукописних і стародрукованих пам'яток В. Щавинський мав низьку видань Києво-Печерської лаври: «Мир з Богом людини» (1681) І. Гізеля, «Євангеліє» (1733), «Акафісти з канонами» (1741, 1758, 1813). Містилися список збірника давньоруського права «Руська правда» і «Требник», надрукований у Львові, декілька примірників Біблії тощо.

Окрему групу складали видані давні літературні та історичні пам'ятки. Вчений придбав «Повість минулих літ. Літопис за Іпатським списком», надрукований у 1871 р. Археографічною комісією за редакцією С. Палаузова, та «Патерик Київського Печерського монастиря», виданий Д. Абрамовичем у 1911 р. Мав окремі томи багатотомного видання «Повне зібрання руських літописів, що видавалися з 1841 р., а також придбав «Збірник літописів, що стосуються історії Південної та Західної Русі», який вийшов друком у Києві в 1888 р. за редакцією В. Антоновича. До колекції увійшли українські козацькі літописи: «Літопис Самовидця», що вийшов друком у 1846 р. під редакцією О. Бодянського; «Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки», який опублікувала Тимчасова комісія для розбору давніх актів у Києві в 1853 р.; «Літопис подій у Південно-Західній Росії у XVII столітті» (у 4 т.; Київ 1848–1864), автором якого був український козацько-старшинський літописець С. Величко.

Відклалися у збірці також довідкові та ілюстративні видання: покажчик етнографічної виставки Галіції; альбом К. Михальцевої «Малюнки з поїздки до Малоросії» (1882); альбом «З української старовини» (1900) з малюнками С. Васильківського і М. Самокиша та історичними довідками Д. Яворницького; праця М. Самокиша «Мотиви українського орнаменту» (Харків, 1902); альбом виставки XII Археологічного з'їзду, що відбувся у Харкові в 1902 р.; «Альбом старого Львова» (1917), виданий В. Верещагіним, тощо.

До колекції В. Щавинського входив значний комплекс періодичних і продовжуваних наукових видань: «Археологическая летопись Южной

России», «Військово-науковий вісник», «Искусство в Южной России», «Искусство. Живопись, графика, художественная печать», «Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник», «Украинский вестник», «Український студент» та ін.

Відклалися «Записки Юго-Западного отдела императорского русского географического общества», що вийшли друком у Києві в двох томах (т. 1 у 1873–1874 рр. і т. 2 у 1875–1876 рр.) й містили розвідки з економіки, статистики, етнографії, географії та природознавства В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Драгоманова, М. Левченка, М. Лисенка, О. Роговича, П. Чубинського, М. Яснопольського та ін.

Крім наукових періодичних видань, до збірки увійшли окремі номери українського тижневика «Вільна Україна», що в Умані видавали автономісти-федералісти під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Збирав В. Щавинський і карти України. Вчений мав «Оглядову карту українських земель», яку в 1915 р. у Відні видав український географ, етнограф і картограф С. Рудницький. У бібліотеці відклалися праця Р. Россієнської «Пояснювальна записка до довідкової карти будівельних матеріалів та корисних копалин Східної Галичини» (1917). Купував колекціонер карти-довідники, яких у зібранні було понад десяток.

Таким чином, у науковій бібліотеці В. Щавинського важливу частину складали рідкісні та цінні видання з україніки. Колекціонеру удалось зібрати великий комплекс наукових праць з українознавства, художньої, мемуарної та публіцистичної української літератури, довідкових та ілюстративних видань про Україну, бібліографічних джерел до історії українського народу та українського національного державотворення. У його книгозбірні було представлено видання з українознавчої проблематики, які стали бібліографічною рідкістю ще за життя вченого та побачили світ від XVII до початку XX ст. й друкувалися в усіх регіонах України, а також країнах Європи та Америки. Більшу частину свого життя В. Щавинський жив поза Україною, але він системно вивчав її історію, літературу та культуру, одним із свідченням чого є його наукова колекція видань з україніки.

Віднайдені в архівах, бібліотеках і музеях України архівні та бібліографічні джерела дозволили комплексно відобразити життєвий і творчий шлях Василя Олександровича Щавинського, висвітлити його діяльність як мистецтвознавця, колекціонера, бібліофіла та громадсько-культурного діяча через призму українськості. Він належав до непересічних особистостей, а його життя було насичене творчою науковою працею. В. Щавинський наполегливо збирав і успішно досліджував давні європейські та українські мистецькі, історико-культурні та бібліографічні пам'ятки, багато зробив для розвитку музейної справи та збереження реліквій, сформував безцінні художню, мистецьку та бібліотечну колекції, які заповів Україні.

В усіх справах, за які б не брався В. Щавинський, він досягав видатних результатів, виступав як піонер і новатор. На мистецтвознавчому полі учений одним із перших почав досліджувати питання техніки та технології давнього малярства, збереження та реставрації творів живопису, що ґрунтувалися б на результатах наукових обстежень, виступав за доцільність застосування спектрального аналізу при датуванні та дослідженні творів живопису. Як дослідник він широко застосовував природничо-наукові знання у вивченні давніх фарб і малярських матеріалів та став одним із засновників технологічного напрямку дослідження техніки живопису та технології малярських матеріалів.

Значним набутком наукових досліджень В. Щавинського стали праці в галузі українознавства. Піонерською стала його розвідка про вплив української культури на російську через призму розвитку малярської техніки. Але провідною у наукових дослідженнях В. Щавинського стала тема, присвячена техніці давнього живопису та технології фарб Давньої Русі. Вчений першим, значною мірою, на українських джерелах комплексно дослідив техніку давньоруського живопису, стінопису, іконопису та технологію створення давніх рукописних і книжкових пам'яток. Йому також першому вдалося з'ясувати барвники та типи чорнил, що застосовувалися за різних історичних періодів при створенні рукописних пам'яток.

Помітний внесок зробив В. Щавинський у вітчизняне шевченкознавство. На основі аналізу придбаних ним бібліографічних і художніх джерел мистецтвознавець підготував низку наукових праць, що розширювали знання про громадсько-культурну, просвітницьку та мистецьку діяльність Т. Шевченка, розкривали вплив Рембранта на художню творчість українського митця.

Під час революційних перетворень та українських визвольних змагань 1917–1921 рр. В. Щавинський проявив себе прибічником національного та науково-культурного відродження України. Вчений узяв активну участь у роботі низки українських урядових і громадсько-культурних інституцій, діяльність яких була спрямована на виявлення та повернення в Україну національних історико-культурних реліквій.

Ознайомившись з організацією роботи музейних установ в Європі та особисто знаючи багатьох видатних європейських вчених, які працювали у провідних європейських музеях, та їх погляди на організацію музейної справи, В. Щавинський був одним із тих небагатьох в країні, хто на початку ХХ ст. наполягав на необхідності поряд із естетичними засадами при формуванні музейних колекцій застосовувати науковий підхід і відстоював доцільність ставлення до пам'яток як до об'єктів наукового дослідження. Для актуалізації та поширення відомостей про музейні скарби вчений ініціював проекти зі створення ілюстративних науково-популярних видань, які давали б можливість широкій громадськості ознайомлюватися з музейними колекціями.

Науково-системний підхід В. Щавинський застосовував і при формуванні власних збірок, що на початок ХХ ст. теж було новаторським у діяльності колекціонерів. Свої колекції художніх творів і фоторепродукцій картин майстрів західноєвропейських шкіл, переважно нідерландських XVI–XVII ст., збірки виробів декоративного мистецтва та наукової бібліотеки вчений створював як самодостатні зібрання пам'яток, які давали б можливість не тільки задовольняти естетичні потреби, а й проводити ґрунтовні дослідження та навчання для молодих художників і науковців.

В. Щавинський був українським патріотом, який любив свою Батьківщину та завзято вивчав і популяризував її історію та культуру. Свої колекційні збірки він збирав з метою передати їх до національної української наукової установи в Києві. Мешкаючи поза Україною, В. Щавинський доклав усіх зусиль, аби зберегти свої цінні зібрання у добу революційних потрясінь і війн та наполегливо здійснював практичні кроки для їх перевезення у Київ.

Доля В. Щавинського склалася трагічно. Він загинув саме у той момент, коли його потребували в Україні, сподіваючись, що його знання та досвід допоможуть налагодити роботу музею у Києві. Проте його колекції, як і заповідав вчений було перевезено до Києва.

ПІСЛЯМОВА

На жаль, нині пам'ятки із колекційних збірок В. Щавинського та документи його архіву розпорошено між науковими установами та культурними закладами Києва. Наразі вони відклалися в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національному художньому музеї України, Національному музеї Тараса Шевченка, Національному музеї історії України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, відділі архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Науковому архіві Інституту археології НАН України.

І треба визнати, що поділ пам'яток з збірок та документів В. Щавинського, здійснений у 1930-х роках, був не досконалий. Достатньо сказати, що частини однієї й той же праці можна знайти в різних установах. Так, автографи різних варіантів передмови до каталогу «Зібрання картин В. О. Щавинського» відклалися в особових фондах колекціонера, що нині зберігаються в Інституті рукопису НБУВ і Документально-архівному фонді НХМУ. Між цими ж установами поділено листи британського історика мистецтва Р. Уїтта до В. Щавинського. Або – основний комплекс біографічних документів міститься в особовому архіві діяча в ІР НБУВ. Але і в НА НММХ є документи біографічного характеру. І наведення таких прикладів можна продовжувати.

Така ситуація значно ускладнює дослідження наукової біографії В. Щавинського, його багатогранної діяльності та творчості, особливо коли у якійсь з установ документи стають недоступними для дослідників. Звичайно, навряд чи, за таких обставин, можна сподіватися на об'єднання пам'яток, або хоча б документів в одній установі. Але сучасні цифрові технології дають змогу спільними зусиллями створити медіа ресурс, присвячений видатному українському вченому, патріоту й меценату, та представити його на вебсайті однієї з установ.

Протягом життя В. Щавинський неодноразово здійснював спроби налагодити співпрацю з українськими культурними та науковими установами, прагнучи долучитися до спільної роботи з українськими вченими та стати корисним для української науки. Він мріяв жити в Києві та працювати для України. Але ця мрія В. Щавинського за тодішніх політичних умов виявилася недосяжною.

Україні ж залишився значний творчий і багатий колекційний спадок В. Щавинського, тож пам'ятаємо про вченого, долю якого визначили українські обрії.

Основні дати життя та діяльності В. Щавинського

Василь Олександрович Щавинський народився **20 січня (1 лютого за новим стилем) 1868 р.** у м. Іллінці Липовецького повіту Київської губернії (нині – Вінницький район Вінницької обл.).

1880–1884 –	Навчався у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії.
1884–1887 –	Навчався у Новозибківському реальному училищі.
1887–1888 –	Навчався у додатковому класі Новозибківського реального училища.
1888–[1889] –	Навчався у Санкт-Петербурзькому практичному технологічному інституті.
[1889]–1891 –	Навчався у Ризькому політехнічному училищі.
1891 – серпень 1893, жовтень 1896 – березень 1898 –	Навчався у Федеральному політехнічному інституті в Цюриху.
Серпень 1893 – 15 березня 1895 –	Працював лаборантом у лабораторії Південно-Західної залізниці в Києві, літературна праця у київських газетах.
15 березня 1895 – 6 червня 1896 –	Працював лаборантом у лабораторії Київського цукрово-рафінадного заводу.
18 березня 1898 –	Отримав диплом техника-хіміка Федерального політехнічного інституту в Цюриху.

ДОДАТКИ

- Весною 1898 – 1906 –** Працював хіміком в Центральній лабораторії та помічником директора стеаринового заводу Торгового дому «О. М. Жуков».
- 27 лютого 1899 –** Обрано надзвичайним членом Німецького хімічного товариства.
- 1906–1915 –** Директор стеаринового заводу «Акціонерного товариства заводів “О. М. Жуков”».
- 1906–1916 –** Активна діяльність у сфері колекціонування, формування колекції творів живопису майстрів західноєвропейських шкіл.
- 1907–1916 –** Співпрацював із художнім журналом «Старые годы».
- [1909–1915] –** Співпрацював із щоденною політичною, економічною і літературною газетою «Речь».
- 1912–1915 –** Засновник і керівник фарбувальної навчальної майстерні при Школі народного мистецтва.
- 1914 –** Обрано членом Ради Петроградського товариства захисту та збереження пам'яток мистецтва і старовини.
- 1914 –** Взяв участь в організації виставки «Мистецтво союзних народів».
- 9 квітня 1915 –** Обрано членом Товариства відродження художньої Русі.
- 1915 –** Взяв участь у дискусії з питань практичної реставрації, що розгорнулася на шпальтах періодичних видань.
- 1915 –** Організував роботу фірми «Ізограф» з виробництва фарб при малювальній школі Товариства заохочення мистецтв.
- 1915–1919 –** Директор Хімічного олійного заводу «Салолін».
- 1915–1922 –** Співпраця з Товариством заохочення мистецтв.
- 1916 –** Участь у роботі особливої комісії для розгляду питань теорії та практики реставрації при Ермітажі.

1916–1917 –	Входив до складу Ради старшини Петроградського Українського громадського зібрання «Громада».
1916–1917 –	Входив до складу членів Українського літературно-художнього товариства в Петрограді.
Навесні 1917 –	Обрано членом Комітету Товариства заохочення мистецтв.
Навесні 1917 –	Вийшов друком каталог «Зібрання картин В. О. Щавинського».
Вересень 1917 –	Участь у роботі комісії з обстеження стану Андріївської церкви у Києві.
18 листопада 1917 –	Склав тестамент, у якому власні колекційні збірки заповів «Київському національному українському музею».
Восени 1917 –	Став одним з організаторів Товариства вивчення та охорони пам'яток української культури, мистецтва та старовини у Петрограді.
Грудень 1917 –	Ініціював та організував створення Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді, яку невдовзі очолив.
1917 –	Співпрацював з робітничою газетою «Єдинство».
1917 –	Співпрацював з українською щоденною газетою «Нова Рада».
30 липня 1918 –	Став громадянином Української Держави.
14 вересня 1918 –	Взяв участь у засіданні Культурної комісії при Українській делегації на мирних переговорах України з Росією.
20 вересня 1918 –	Обрано членом секції мистецтв УНТ в Києві.
27 листопада 1918 –	Передав на тимчасове зберігання до Ермітажу 112 картин із власної художньої колекції.

ДОДАТКИ

Грудень 1918 –	Початок співпраці з петроградським відділом охорони, обліку і реєстрації пам'яток мистецтва та старовини Наркомпросу.
1918 –	Науковий співробітник «Ермітажу».
1918–1922 –	Діяльність на чолі Комітету Товариства заохочення мистецтв.
Травень 1919 –	Початок роботи на посаді викладача, згодом професора кафедри хімічної технології Вищого інституту фотографії та фототехніки.
1919–1924 –	Працював завідувачем розряду (відділу) техніки малярства та технології фарб РАІМК.
1919–1924 –	Працював над підготовкою дослідження з техніки давнього живопису та технології фарб Давньої Русі.
18 лютого 1920 –	Один із засновників «Союзу трудової інтелігенції».
Травень-червень 1921 –	Здійснив наукове відрядження до Києва з метою збирання матеріалів з історії та техніки живопису, віднайдених під час археологічних розкопок Десятинної церкви.
25 серпня 1922 –	Обрано дійсним членом Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді).
29 квітня 1923 –	Обрано дійсним членом Товариства любителів давнього письменства.
Наприкінці серпня – на початку вересня 1923 –	Написав заяву до ВУАН з проханням забезпечити перевезення його колекції в Україну.

Василь Олександрович Щавинський помер **28 грудня 1924 р.** у Ленінграді (нині – м. Санкт-Петербург). Похований на Літераторських містках Волковського кладовища у Санкт-Петербурзі.

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛЮГРАФІЇ ПРАЦЬ В. ЩАВИНСЬКОГО

1. В. Щ. [В. Щавинский]. Ж. Г. Вибер. Научные сведения по живописи. Перевод с французского... *Старые годы*. 1907. Ноябрь. С. 596.
2. Щавинский В. О подделке старинных картин. *Старые годы*. 1908. Март. С. 175–178.
3. Щавинский В. А. О материалах старинной картины. *Старые годы*. 1908. Июнь. С. 264–280.
4. В. Щ. [В. Щавинский]. Мастерская «Рембрантов» в Петербурге. *Старые годы*. 1909. Февраль. С. 100.
5. Щавинский В. История голландской живописи по коллекции Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанского. *Старые годы*. 1909. Май. С. 229–263.
6. В. Щ. [В. Щавинский]. О поддельных картинах. *Старые годы*. 1909. Июнь. С. 339–340.
7. Щавинский В. Что такое Эрмитаж? *Речь*. 1909. 24 сентября.
8. Щавинский В. Новости в собрании П. П. Семенова-Тянь-Шанского. *Старые годы*. 1910. Март. С. 36–39.
9. Щавинский В. А. Новости в собрании П. П. Семенова-Тянь-Шанского. Санкт-Петербург : Тип. «Сириус», [1910]. 4 с.
10. Щавинский В. Мастер зимних пейзажей. *Старые годы*. 1910. Декабрь. С. 20–26.
11. Щавинский В. А. Мастер зимних пейзажей. Санкт-Петербург : Тип. «Сириус», [1910]. 7 с.
12. Щавинский В. Леонард Брамер. *Старые годы*. 1912. Февраль. С. 20–41.
13. Щавинский В. А. Новости в собрании П. П. Семенова-Тянь-Шанского. Санкт-Петербург : Тип. «Сириус», [1912]. 22 с.
14. В. Щ-ский. [Щавинский В.]. Wurzbach A., von. *Niederländisches Künstler-Lexikon*. Wien und Leipzig, 1906–1911. *Старые годы*. 1911. Май. С. 44–45.
15. Щ. [Щавинский В.]. Серия книг, посвященных голландской и фламандской живописи. *Старые годы*. 1912. Июнь. С. 44.

16. Щавинский В. Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанский. *Старые годы*. 1914. Март. С. 57–59.
17. Щавинский В. Три поколения. *Старые годы*. 1914. Май. С. 25–30.
18. Щавинский В. А. Три поколения. Санкт-Петербург : Тип. «Сириус», [1914]. 6 с.
19. Щавинский В. П. П. Семенов-Тянь-Шанский как собиратель картин. *Памяти Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанского* / Сост. Н. Н. Врангель. Санкт-Петербург, [1914]. С. 10–15.
20. Щавинский В. А. Профиль Петра Великого. Санкт-Петербург : Тип. «Сириус», [1914]. 8 с.
21. Щавинский В. Выставка «Искусство союзных народов». *Старые годы*. 1915. Январь-февраль. С. 73–88.
22. Щавинский В. А. Выставка «Искусство союзных народов». Петроград : Тип. «Сириус», [1915]. 14 с.
23. В. Щ. [В. Щавинский]. А. А. Зилоти. Несколько слов о связующем веществе в картинах братьев ван Эйк. 1915 г. *Старые годы*. 1915. Июль-август. С. 96–97.
24. Щавинский В. Нидерландские мастера в московских частных собраниях. *Старые годы*. 1915. Июль-август. С. 108–114.
25. Щавинский В. А. Нидерландские мастера в московских частных собраниях. Петроград : Тип. «Сириус», [1915]. 6 с.
26. В. Щ. [В. Щавинский]. М. П. Фабрициус. *Старые годы*. 1915. Июль-август. С. 116.
27. Щавинский В. О реставрации эрмитажных картин. *Речь*. 1915. 3 ноября.
28. Щавинский В. По поводу реставрации эрмитажных картин. *Старые годы*. 1915. Ноябрь. С. 48–54.
29. Щавинский В. А. По поводу реставрации эрмитажных картин. Петроград : Тип. «Сириус», [1915]. 6 с.
30. В. Щ. [В. Щавинский]. Подписчику из Тулы. *Старые годы*. 1916. Апрель-июнь. С. 141.
31. Щавинский В. Картины голландских мастеров в Гатчинском дворце. *Старые годы*. 1916. Июль-сентябрь. С. 68–95.
32. Щавинский В. А. Картины голландских мастеров в Гатчинском дворце. Петроград : Тип. «Сириус», [1916]. 28 с.
33. Щавинский В. О реставрации эрмитажных картин. *К объяснениям Совета Московской городской художественной галереи П. и С. М. Третьяковых по вопросу о реставрации картины Д. Г. Левицкого «Ф. П. Макуровский ребенком»*. Москва : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1916. С. 29–31.
34. Щавинский В. А. Собрание картин В. А. Щавинского. Петроград : Издание общины Св. Евгении, 1917. 184 с.

35. Щавинський В. Прапор України. *Нова Рада*. 1917. 30 вересня. С. 2.
36. Щавинский В. А. Живая археология и новые формы. *Краеведение*. 1923. № 2. С. 98–102.
37. [Щавинский В. А.]. Доклад В. А. Щавинского в Разряде живописной техники и технологии красок. *Известия Института археологической технологии*. Ленинград, 1924. Вып. II. С. 28.
38. Щавинский В. А. Стенопись Спасо-Нередицкой церкви. *Известия Института археологической технологии*. Ленинград, 1924. Вып. 2. С. 28–29.
39. Щавинський В. Шевченко як маляр. *Україна*. Київ : Держ. вид-во України, 1925. Кн. 1–2. С. 115–121.
40. Щавинский В. А. Очерки по истории техники живописи и технологии красок в Древней Руси. Москва-Ленинград : Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. 160 с.

ФОТОДОКУМЕНТИ

Василь Олександрович Щавинський. [1910-ті рр.].

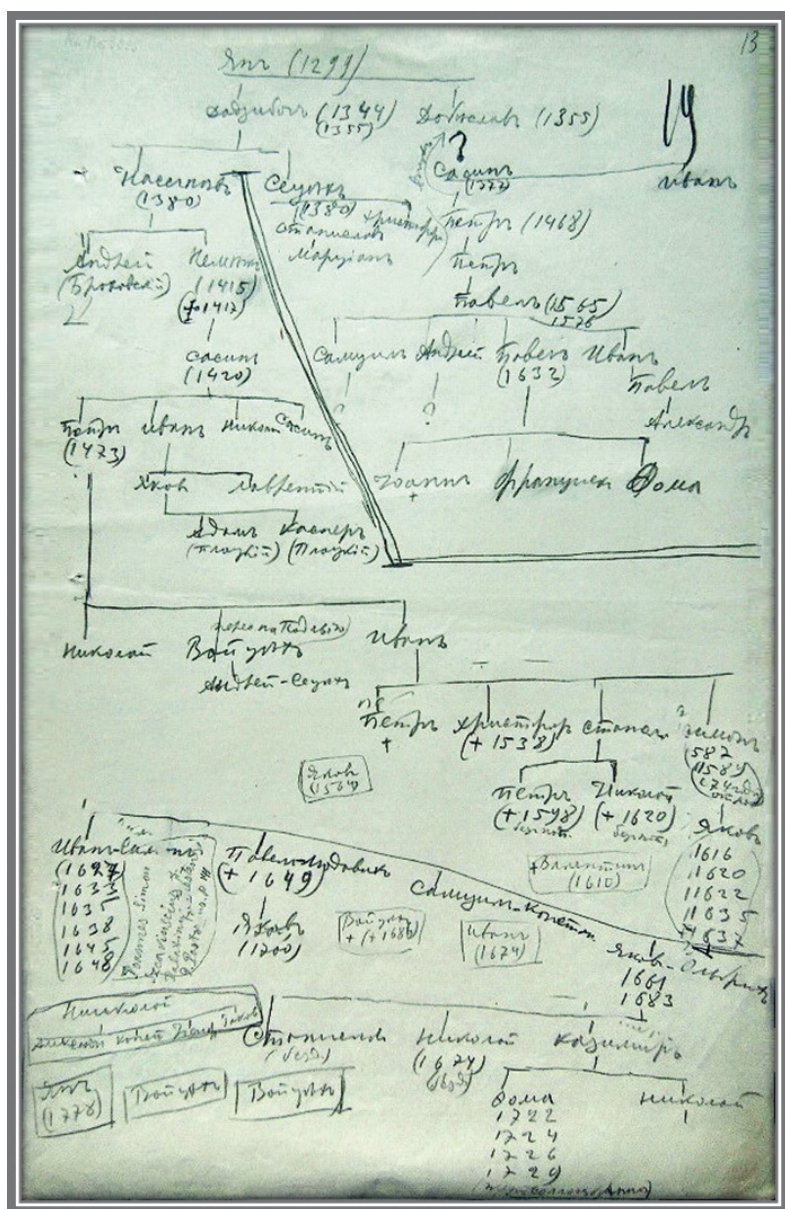
(Із відкритих джерел)

Герб Правдіц роду Щавинських.
(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 21. Арк. 9)

Екслібрис бібліотеки В. Щавинського. Автор М. Яковлев.
(ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 296. Арк. 1)

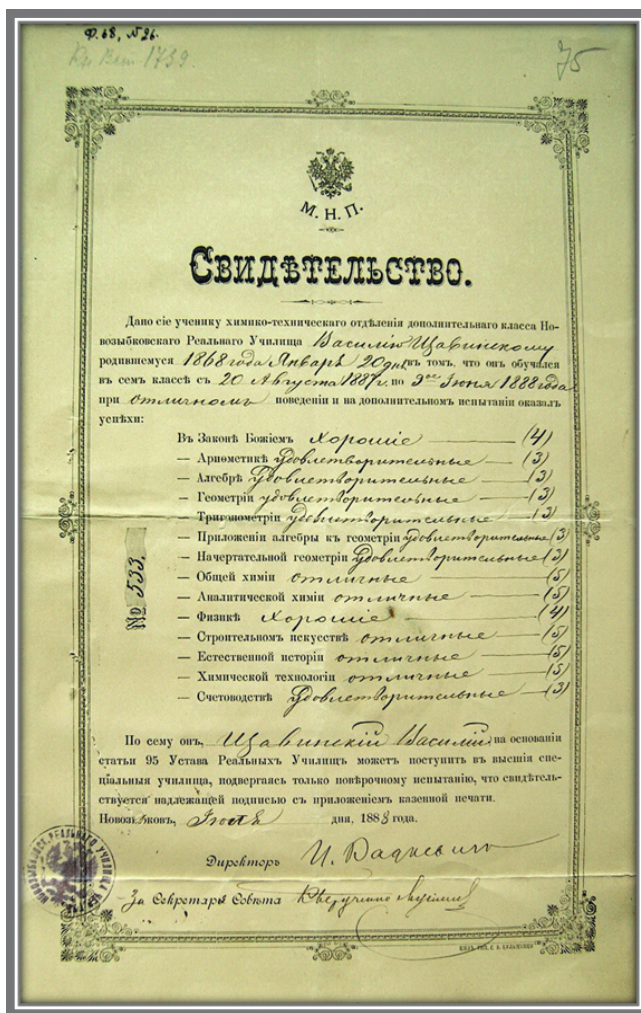
Родовід В. Щавинського, складений вченим.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 21. Арк. 19)

Свідोцтво Подільського дворянського депутатського зібрання
про приналежність В. Щавинського до спадкового дворянства.
18 листопада 1877 р.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 24. Арк. 1)

Свідोцтво про закінчення В. Щавинським хіміко-технологічного відділення додаткового класу Ново-збківського реального училища.

Липень 1888 р.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 26. Арк. 1)

Будівля лабораторії Миловарного заводу Акціонерного товариства
«О. М. Жуков», у якій працював В. Щавинський.

(Із відкритих джерел)

Адміністративна будівля заводу «Салолін»,
яким протягом 1915–1919 рр. керував В. Щавинський.

(Із відкритих джерел)

Михайло Платонович Фабріціус, рідний дядько В. Щавинського, який свою колекційну збірку заповів Києву. Початок XX ст.

(Із відкритих джерел)

P. 68, 262
 Nr. 1600. 1890.
 GENERAL-VERWALTUNG DER KÖNIGLICHEN MUSEEN
 KAISER FRIEDRICH-MUSEUM
 321
 BERLIN C. 2, den 23. XII. 07
 Lustgarten.

Geehrter Herr

Vielen Dank für die freundliche
 Mitteilung! — Leider kann ich nicht
 auf eigene Verantwortung ein Bild,
 das ich auf 1000 Mk. geschätzt habe,
 mit 2000 Mk. bezahlen. Vielleicht
 aber würde unsere Verwaltung und
 Ankauftscommission auch 2000 Mk.
 bezahlen. Mir bleibt nichts übrig
 als Sie zu bitten, Herr W. zu fragen,
 ob er das altheimische Bild zur
 Ansicht nach Berlin an das
 Kaiser Friedrich-Museum schicken
 wolle. Ich will dann sehen, ob
 2000 Mk. zu erzielen sind. Meiner

Ansicht nach ist die Tafel wohl
 nicht wert. Die Kosten der
 Verrentung und eventuell der
 Rücksendung wurde das kgl. Museum
 übernehmen. —

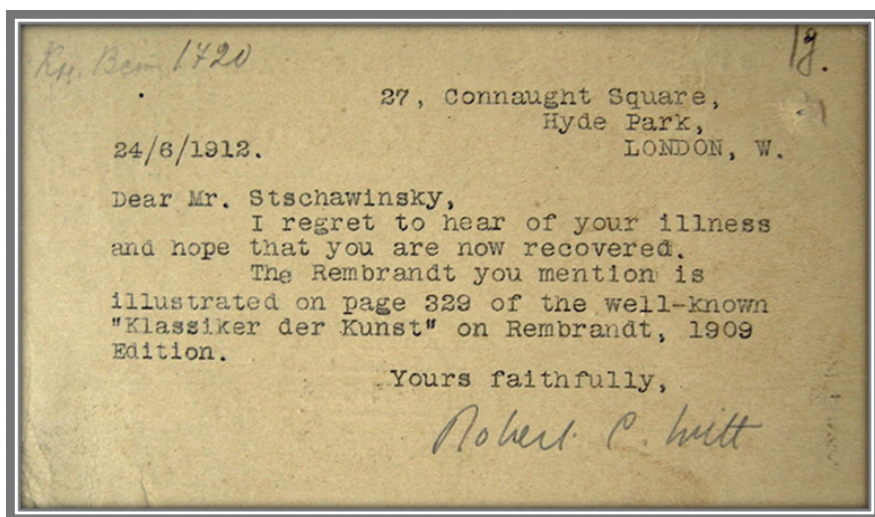
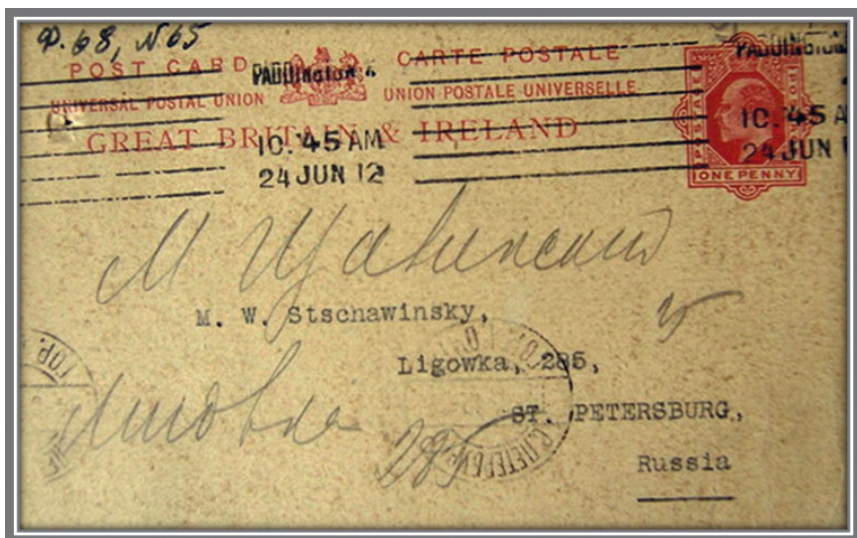
Mit ergebenem Grusse bitte ich
 um Versicherung, daß ich Sie so
 arg beschalligen muß

Friedländer

Лист німецького історика мистецтва М. Фрідлендера до В. Щавинського.

23 грудня 1907 р. м. Берлін.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 62. Арк. 1-1 зб.)

Листівка британського історика мистецтва Р. Уітта до В. Щавинського.

24 червня 1912 р. м. Лондон.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 65. Арк. 1-1 зв.)

Р. 68, од. 52.
Киев 1893.

21

Київ
28/2/14

Шановний пане
Васильй Александровиче,

Товариш Василю стіймово
записав. (вмістало-де)
наказати і. Александровича
и представити йому два
сидорів (указу чини, по, с.
др. сидр. не робити дити-
кам). Потім представити.
За парити Київск. ур. с.
видає (сидирів) (журнали)
Київ и до
у Гравару Киевск. - Подольск.
150 р.
а жити — буде даже,

Писавши в Ларі:
за парити — 150
" гравару — 10

160
и ж. до 200 р. — до
предати и, сабелвенно,
сидирів сидирів мать.
дуні, по вндр и в.
крески.
Зави сидирів состраив
— вирешити с и в. рас-
тиску, до от паврив.
до до сидирів по.

22

Детям, покуда не
могут быть выданы
подписки или по указу.
Еще раз стіймово.
(Искренне преданный)
Н. Александрович
P.S. Не выдвигает ли
сидирів по Київ или
по Украини?

Лист М. Біляшівського до В. Щавинського з питань придбання пам'яток
для Київського художньо-промислового і наукового музею.

28 лютого 1914 р. м. Київ.

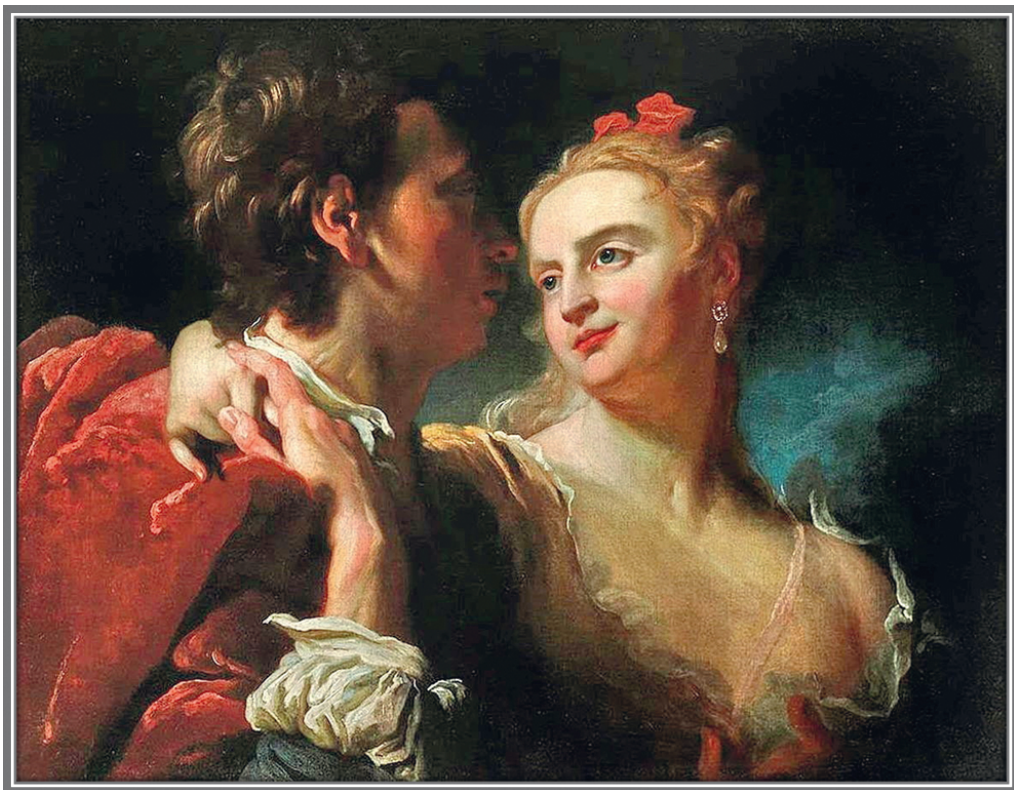
(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 52. Арк. 1-2)

Картина Г. Лейтенса «Зимовий краєвид»,
яка входила до художньої колекції В. Щавинського.

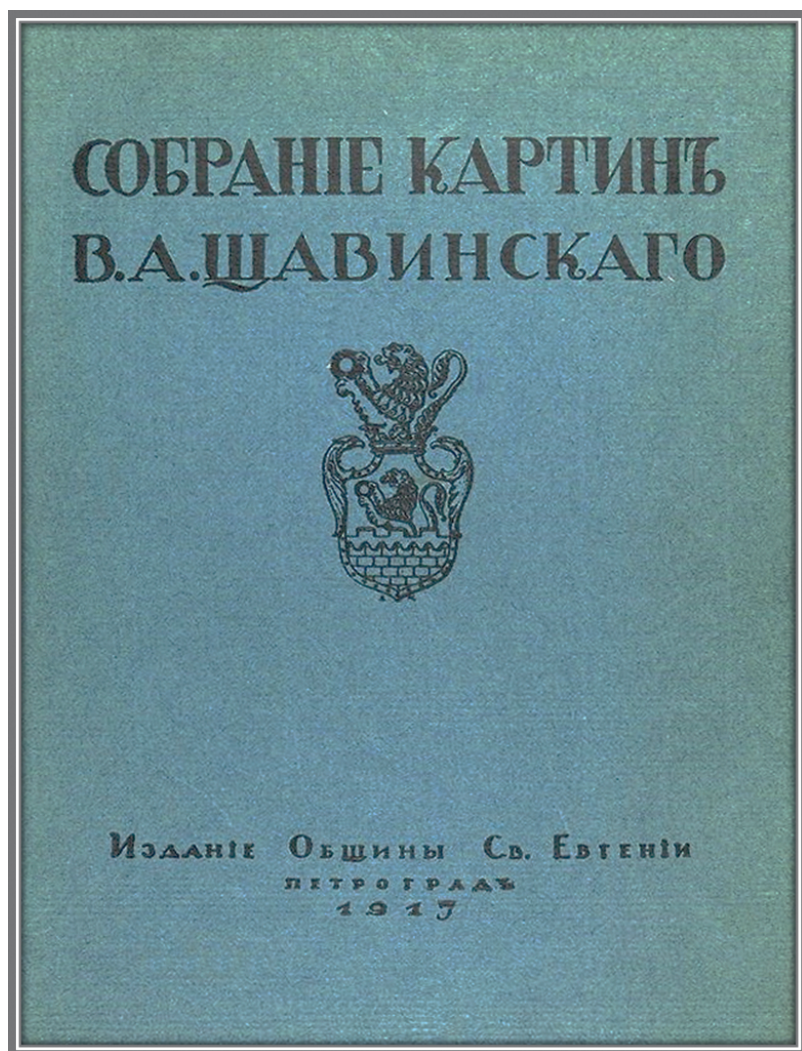
(Опуб.: Сак Л. Фламандський живопис XVII століття.

Київ : «Мистецтво», 1970. С. 9)

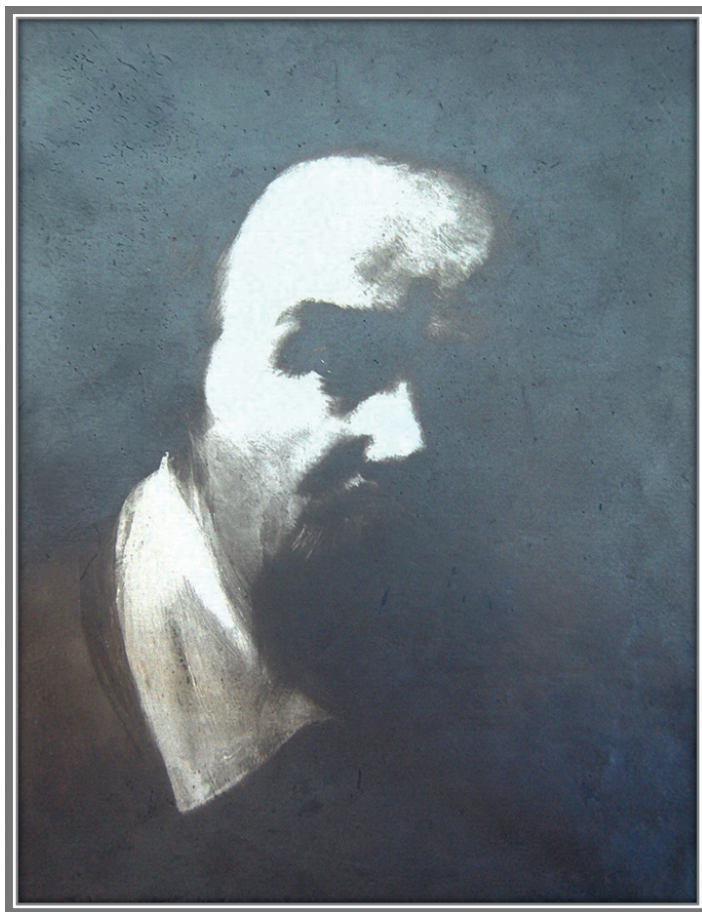

Картина П. Гудро «Закоханий погляд», яка входила до художньої колекції
В. Щавинського.

(Із відкритих джерел)

Каталог художньої колекції В. Щавинського. 1917 р.
(Із відкритих джерел)

Фоторепродукція автопортрету Т. Шевченка,
яку В. Щавинський надіслав до редакції журналу «Україна».

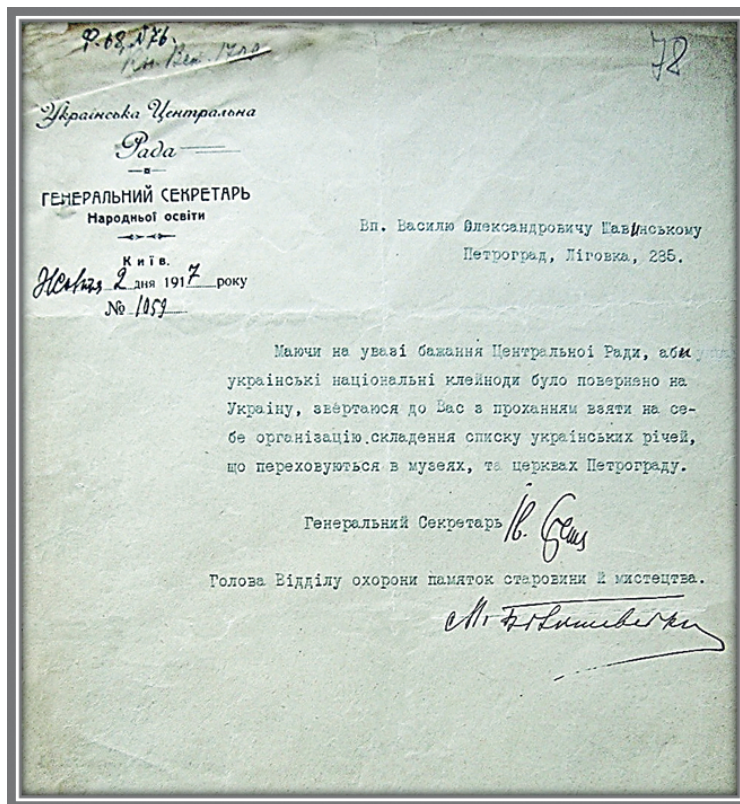
(ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 18473)

Тимчасовий квиток, виданий В. Щавинському як члену
Ради старшини Українського громадського зібрання «Громада».

27 квітня 1917 р. м. Петроград.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 75. Арк. 1)

Лист генерального секретаря народної освіти УЦР І. Стешенка до В. Щавинського
з питання повернення українських клейнодів в Україну.

2 жовтня 1917 р. м. Київ.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. 36. 76. Арк. 1)

Ф. 68, № 36.

МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Київ
1868

УКРАЇНСЬКЕ КОНСУЛЬСТВО
У ПЕТРОГРАДІ.

Виділ регистраційний.

30 липня 1918 р.
№ 1557

ПОСВІДЧЕННЯ.

Виділ регистраційний Українського Консульства у Петрограді посвідчує що

Шавинський
Василь Олександрович
30 років

є громадянином УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Сумлінність *Краще*
Час народження *1868 р.*
На підставі чого видано *Посвідчення*
Київської гор. поліції

2 Голова відділу *[підпис]*
Писарь відділу *[підпис]*
Підпис власника

УКРАИНСКОЕ КОНСУЛЬСТВО
ВЪ ПЕТРОГРАДѢ.

Отдѣлъ регистраційный.

30 июля 1918 г.
№ 1557

УДОСТОВѢРЕНИЕ.

Отдѣлъ регистраційный Украинскаго Консульства въ Петроградѣ удостовѣряетъ, что предъявитель сего

Шавинский
Василь Александрович
30 лет

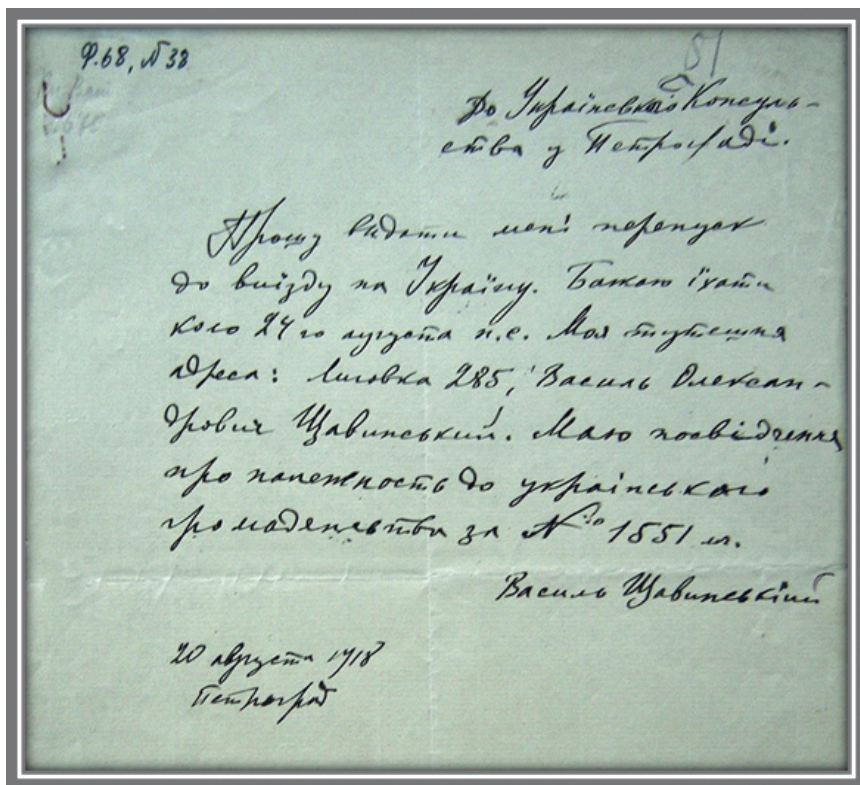
является гражданином УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЫ.

Вѣроисповѣданіе *Крещ.*
Время рожденія *1868 г.*
На основаніи чого видано *На основаніи*
Київск городск полиціи

Замѣститель начальника отдѣла *[підпис]*
Секретарь отдѣла *[підпис]*

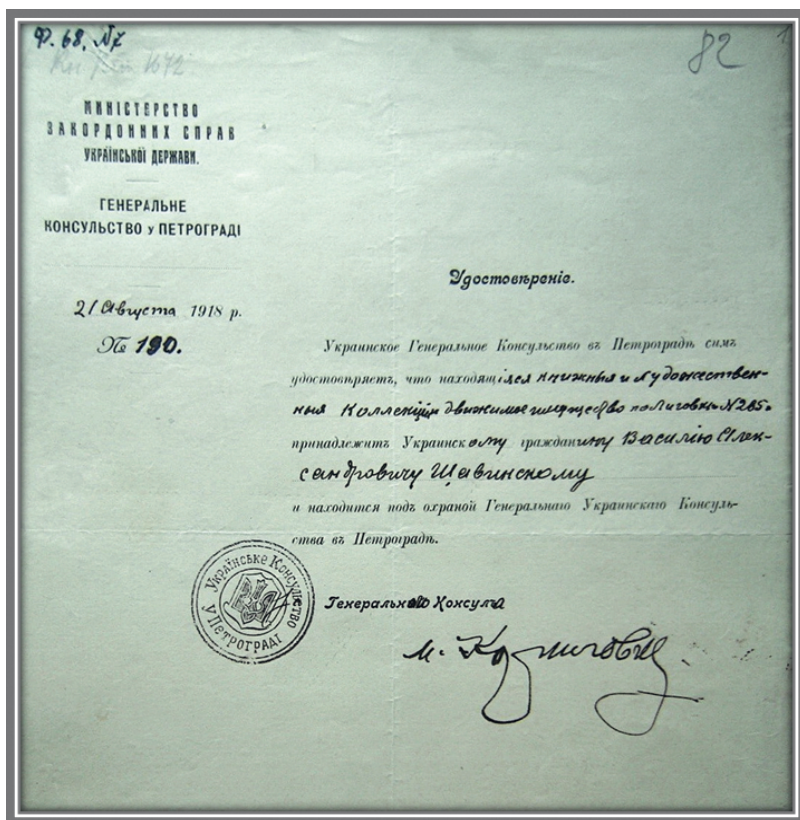

Посвідчення, видане В. Шавинському як громадянину Української Держави.
30 липня 1918 р. м. Петроград.
(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 36. Арк. 1)

Заява В. Щавинського до Українського консульства
у Петрограді з проханням дозволити йому в'їзду до України.
20 серпня 1918 р. м. Петроград.

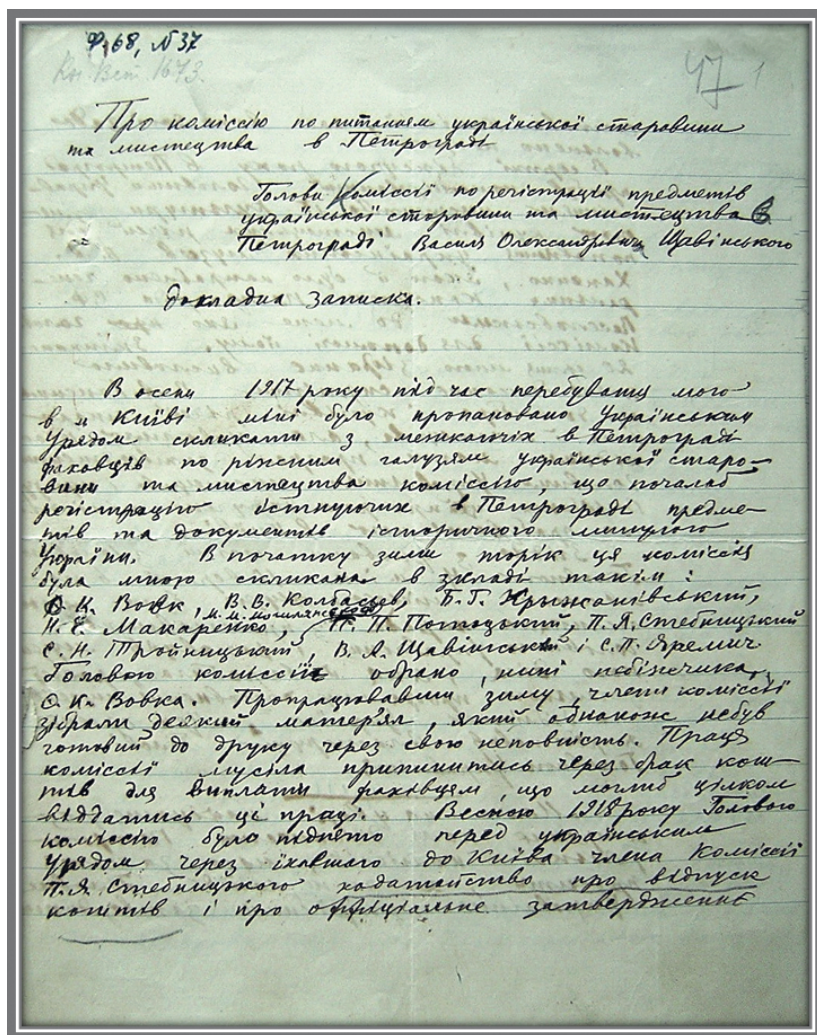
(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. 36. 38. Арк. 1)

Посвідчення, видане Генеральним консульством України
В. Щавинському для охорони його колекції.

21 серпня 1918 р. м. Петроград.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 7. Арк. 1)

Доповідна записка про діяльність Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді, яку склав В. Щавинський для українського уряду.

Восени 1918 р. м. Київ.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 37. Арк. 1)

ДЕЛЕГАЦІЯ

В СПРАВІ МИРОВИХ ПЕРЕГОВОРІВ
З РОСІЄЮ.

ПОСВІДЧЕННЯ.

Верески дня 191 ⁸ року.

№ 1203

ПЕДАГОГІЧНИЙ МУЗЕЙ.
Київ, В. Володимирська вулиця
Тел. 30-62.

Видано се Д.В.О.ШАВІНСЬКОМУ на право

присутності на пленарній засіданні 26

вересня 1918 року Україно-Російської

Мирової Конференції, а також на право
вільного в'їзду в Туркменістан.
Щодо на вільний в'їзд.

Директор Канцелярії

~~Cenozoic~~

Секрет

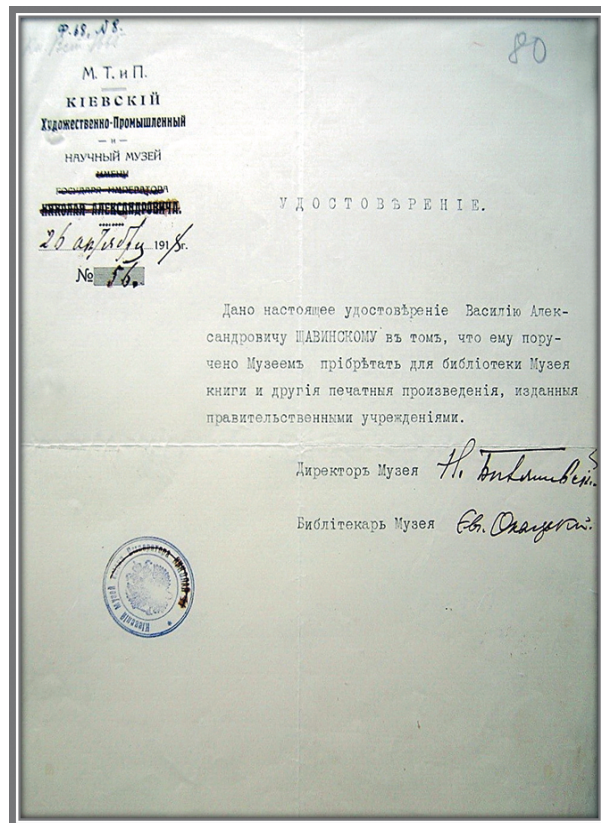
Вамне
переписки 3-го
мех-м
8/12-18

Уполн.

Посвідчення, видане В. Щавинському для участі
у пленарному засіданні учасників української делегації
на мирних переговорах між Україною та Росією.

26 вересня 1918 р. м. Київ.

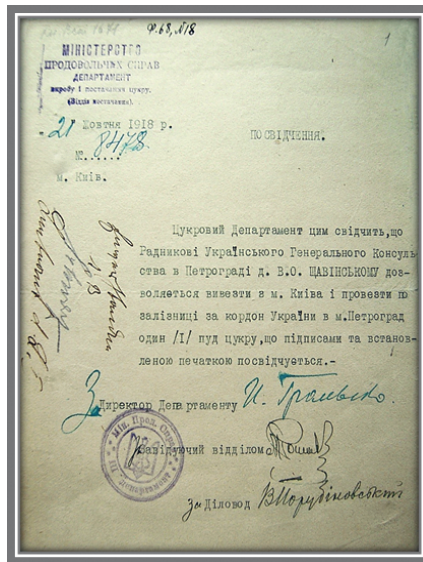
(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. 36. 17. Арк. 1)

Посвідчення, видане В. Щавинському Київським художньо-промисловим
і науковим музеєм для закупівлі книг для бібліотеки музею.

26 жовтня 1918 р. м. Київ.

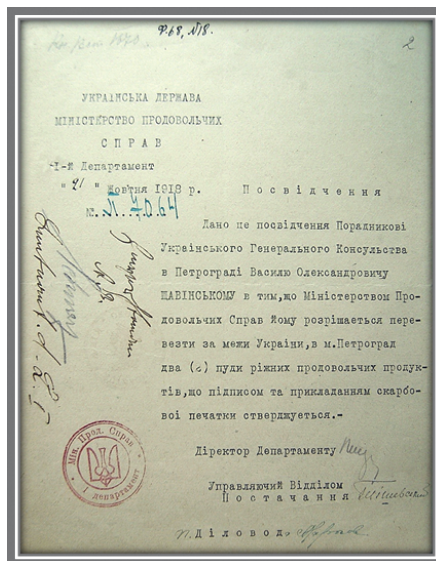
(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 8. Арк. 1)

Посвідчення, видане Міністерством продовольчих справ Української Держави
В. Щавинському з дозволом щодо вивезення з України цукру.

21 жовтня 1918 р. м. Київ.

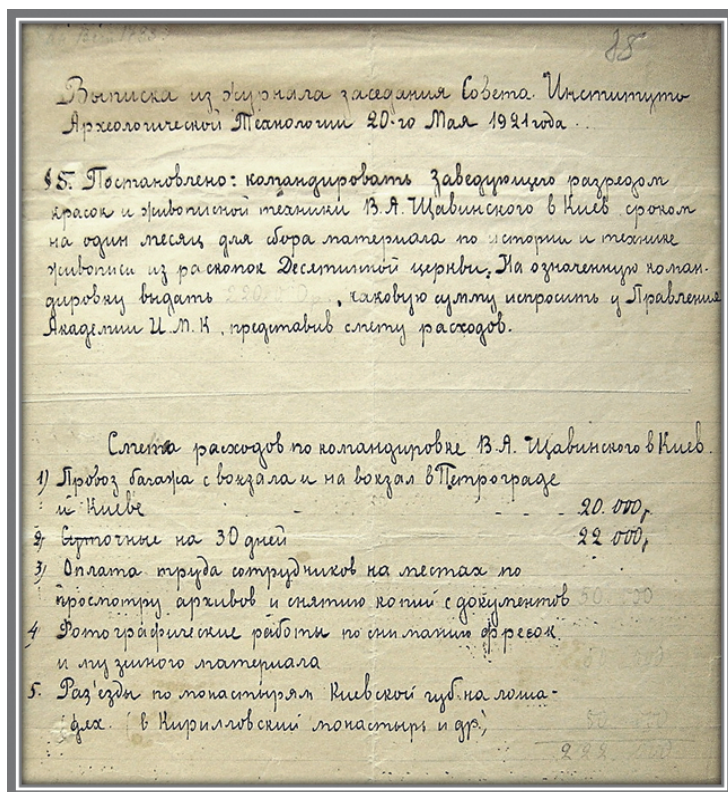
(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 18. Арк. 1)

Посвідчення, видане Міністерством продовольчих справ Української Держави
В. Щавинському з дозволом щодо вивезення з України продуктів.

21 жовтня 1918 р. м. Київ.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 18. Арк. 2)

Витяг із постанови засідання Ради Інституту археологічної технології
про наукове відрядження В. Щавинського до Києва.

20 травня 1921 р. м. Петроград.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 13. Арк. 1)

Василию Александровичу ЩАВИНСКОМУ

Общество любителей украинской литературы,
истории и языка настоящим извещает Вас, что
в заседании Общества от 25 Августа с.г. еди-
ногласным постановлением избраны в действитель-
ные члены.

Председатель

В. Мерин

Секретарь

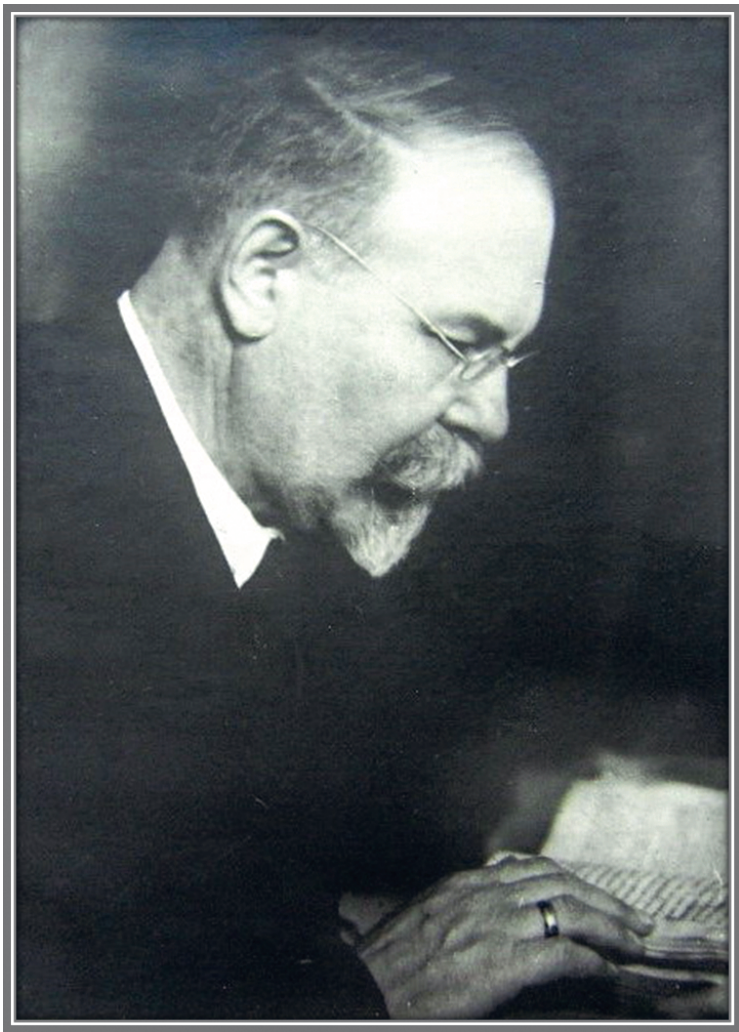
М. Петров

22/8 422.

Повідомлення про обрання В. Щавинського дійсним членом Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді.

22 вересня 1922 р. м. Петроград.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 14. Арк. 1)

В. Перетц. [1920-ті рр].
(ІР НБУВ. Ф. 243. Од. зб. 1369. Арк. 1)

До Всеукраїнської Національної
 Академії
 Зважаючи на те, що
 виходячи з інтересів української
 науки, необхідно, щоб у нас
 були такі люди, які б могли
 виконувати ці функції, але на жаль
 не маючи для цього ані
 країни, ані грошей, ані
 уважки з боку держави.
 Тому прошу Вас, як
 членів Академії, звернути
 увагу на цю проблему.
 У 1912 році в Києві
 відбувся з'їзд українських
 вчених, на якому було
 прийнято рішення
 про створення
 української наукової
 асоціації.
 Мій двоюрідний брат
 Дмитро Миколайович
 Шавинський, який
 є членом цієї асоціації,
 просить Вас звернути
 увагу на цю проблему.
 Рр. 1908-1912.

Дмитро Миколайович
 Шавинський, який
 є членом цієї асоціації,
 просить Вас звернути
 увагу на цю проблему.
 Рр. 1908-1912.

Чернетка заяви В. Щавинського до ВУАН з питання перевезення в Україну
 власної колекції. [Серпень] 1923 р. м. Київ.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. зб. 41. Арк. 3-3 зв.)

97

Y. C. P. P. — H. K. O.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Бібліологічного та бібліотечного
знання.

Київ, Будинок Т. Шевченка, 14.

ЗАВДАННЯ: Дослідження та студіювання книгознавства взагалі та, зокрема й головним чином, українського книгознавства. Організація бібліологічного наукового центру на Україні. Розробка та пропаганда наукових методів бібліологічної роботи. Об'єднання та допомога роботі українських бібліологів.

ЗАСОБИ: Постійний зв'язок з Міжнародними, Закордонними та українськими науково-видавничими закладами і бібліотеками, Картою українського друку, Енциклопедія документів України, Бібліотека українського друку, Бібліотека книгознавства, Музей книги, Курси по книгознавству, Бібліологічне видання *Часопис „Бібліологічні Вісті“*.

INSTITUT UKRAÏNIEN SCIENTIFIQUE
de Bibliologie.

Ukraine, Kyiv, Boulev. de T. Chevtchenko 14.

B U T : Étude et recherche de la Bibliologie en général et en particulier et principalement de la Bibliologie ukrainienne. Propagande des idées bibliologiques. Organisation du Centre scientifique de Bibliologie en Ukraine. Eloboration et propagande des Methodes scientifiques des travaux bibliologiques. Réunion et Assistance aux Ribliologistes ukrainiens.

MOYENS: Union permanent avec des Associations bibliologiques Internationales, étrangères et ukrainiennes. Répertoire bibliographique des Publications ukrainiennes. Encyclopedie documentaire de l'Ukraine Bibliothèques des Publications ukrainiennes, aux questions bibliologiques. Musée du livre. Cours bibliologiques. Édition bibliologiques. Revue „Bulletin de Bibliologie“.

Шановний Василь Олександрович,

Вже другий рік Український Науковий Інститут Книгознавства видає періодичний орган "Бібліологічні Вісті", пошуваючи велику потребу в спільному обігуванні різних питань книгознавства, поширення наукових методів бібліологічної роботи та інформування про життя книги на Україні та за кордоном всіх, хто цікавиться та прагне над книгою.

Засвоєні виступають по такому програмі: Теоретичні статті по та книгознавству, історія друку, книги, преса, музичність, ашураї та інші утиски над друком і т.д., бібліографія / історія та теоретичні статті по питаннях бібліографії, бібліографічні покажчики та огляди /, бібліотекознавство / теорія, історія та сучасний стан бібліотек і бібліон. справи, бібліофілія / про стародруки, рукописи, старовні видання, бібліографіство, а-з-з-з / і т.и.и. / Книжка справа / Друкарство, його історія, техніка та сучасний стан, видівніча справа, книгарство, його історія та практичне ведення, народні мистецтва книги, графіка. /

Весь матеріал поділяється на теоретичні статті та хроніку, де містяться всі замітки та інформаційний матеріал.

Значною доля в розвитку часопису залежить від самих бібліологів. Вони мусять активно піти на зустріч молодому організації бібліологічної думки, надіслати свої статті, огляди, звітні і т.п., інформувати про життя книги, підтримувати часопис ідейно і матеріально поширенням його, допомогати своїми порадами, вказівками і т.п.

Звертаючись до Вас з проханням прийняти участь в нашому часописі, Редакція прохав Вас не відмовитись відповісти їй в можливо близькій термін і, в разі згоди на співробітництво в "Етіологічних Вістях", повідомити про той матеріал / статті, замітки, і т.п., що Ви могли би дати та давати надалі в розпорядження Редакції для надрукування в "Етіологічних Вістях".

СЕКРЕТАРЬ РЕДАКЦІІ *Я. Сісиченко*

Д. В. Щавинского, Ленинград.

Р. 1. Душе блжано було би мати 4 дашу
Станіт. Іхво перш ніж уживали давні християни

Лист Я. Стешенка до В. Щавинського з питання участі у часопису
«Бібліологічні вісті». 18 серпня 1924 р. м. Київ.

(ІР НБУВ. Ф. 68. Од. 36. 85. Арк. 1)

руч. 211

5

ДО ВООУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

27 грудня 1924 року в Ленінграді загинув від руки грабіжника-бандита видатний учений, професор Василь Олександрович Щавинський /народ. р. 1868/. В своїй особі він об'єднав два фахи, які рідко сполучаються: натураліста /хеміка/ та історика мистецтва. З поля першого з цих фахів ним зроблено дуже багато корисних розшукувань та наукових придбань, що цінються вченими - фахівцями.

Все життя працюючи, на свої зарібки, В.О. зібрав значну кількість картин видатних майстрів голландської школи, колекцію української порцеляни та бібліотеку - в історії мистецтва та українознавства. Все це він призначив для свого народу в особі вищої наукової установи України - Академії Наук та її Музеїв.

Виконуючи його волю, в цей час вдова В.О. Щавинського, яка залишилася цілком позбавленою всяких засобів до життя, передає цей дар по призначенню, воліючи краще залишитися без нічого, аніж порушити волю свого чоловіка. Варт додати, що вона слабує на астму і це ставить їй перешкоди нести які - небудь службові обов'язки.

Все вище згадане в цілокупності примушує нас, jako членів Воеукраїнської Академії Наук, удатися до неї з проською:

1/ негайно покікуватися перед відповідного установою про призначення вдові В.О.Щавинського, -Оксані Олексіївні персональної пенсії за заслуги чоловіка та її щедрий дар/по приблизному підрахунку - не менше від 30 тисяч карб./, що має величезне культурно-просвітне значіння;

2/ приймаючи на увагу цілковиту незабезпеченість Оксани Олексіївни, - тимчасово дати їй матеріальну підтримку до менту видачі пенсії.

Дійсні члени Воеукраїнської Академії

Р. 1925. 26 сіня,
Ленінград.

Наук

Володимир Кересту

Вол. Бурикін

Даніло Заболотний

Клопотання В. Перетца, В. Кістяківського та Д. Заболотного до ВУАН про призначення пенсії К. Бурикін-Щавинській. 26 січня 1925 р.

(ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 26322. Арк. 5)

А К Т

20 травня 1925 року, ми, нижчепідписані: Замголова Управи УАН, академик С.О.Сфремов, Завідувальний Кабінетом Українського Мистецтва УАН, академик О.П. Новицький, та співробітники УАН: М.С.Мушкетова, Н.В. Романенко і Г.Я. Рудинська, склали цього акта в тому, що нами вкрито переслані з Ленінграду ящики ч.2-20 та ч.32-35, які по списках, складених академиком В.М. Перетцом та вдовою В.О.Щавинського, повинні були бути з книжками по мистецтву. В ящиках тих знайдено всі книжки відповідно спискам, за виключенням: *Книжечка. Алгебраічне Книжечка* /ящик 3,14/ *Нерв. Notice raisonée* /ящик 3 ч.96/ і одної частини *Вережина-Ширяева* /ящик 2 ч.10/, котрих не знайшлося; замість того, знайшлися от такі видання, не зазначені у списках: Рослин, Орлиное гнездо; Його ж. Олива; *L'Amie d'oro. Stopen. Fainto. Кошачья. L'et. Elmand*; Фромантен. Старіе мастера; Краведение за 1923р. Де-які примірники виявилися дуже поновані, - так особливо звернули на себе увагу: *Galerie Steenplacht* /ящик 19 ч.37/, де всі малюнки вирізано, або у тому ж таки ящику: *Album de Peinture* /ч.42/, де дві папки цілі, а у третій залишилася сама одна таблиця; в Основьяненка. Собрание сочинений /ящик 2 ч.88/ вирізано оден куток малюнка. Цілком зрозуміло, що помітити всіх таких дефектів за час прийому бібліотеки є різь неможливе. Ящик ч.1 не вскривався, тому що там, по списку нема книжок по мистецтву, й тому він, разом з іншими книжками не по мистецтву, буде переданий цілком до Бібліотеки імені В.В. Антоновича; так саме й ящики ч.21-31 з фотографіями, до коїх додано й фотографії, що були в ящику ч.20, та ящики з картинами цілком будуть передані до Музею Мистецтв при УАН, по окремих актах. Ящик з фарфором і порцеляною цілком відповідає списку.

Замголова Управи УАН, академик *С.О.Сфремов*
Завідувальний Кабінетом Українського Мистецтва УАН
академик *О.П.Новицький*
Співробітники УАН: *М.Мушкетова*
Н.Романенко

Акт перевірки наявності книг із колекції В. Щавинського, складений комісією ВУАН. 20 травня 1925 р.

(ІР НБУВ. Ф. 279. Од. зб. 863. Арк. 4)

Могила В. Щавинського на Літераторських мостках
у м. Санкт-Петербург.
(Із відкритих джерел)

ДАР ВАСИЛЯ ШАВИНСЬКОГО (1868–1924)

Проект Музею Ханенків присвячується пам'яті Василя Олександровича Шавинського (1868–1924) – науковця, знавця мистецтва і великого патріота України. Подароване ним художнє та книжкове зібрання стало цінним доповненням до колекції музею, створеного Богданом та Варварою Ханенками.

Виставка поєднує твори збірки Василя Шавинського, які зараз представлені у залах постійної експозиції і вже давно знайомі поціновувачам, із предметами, що довгий час зберігалися у фондах.

Уродженець Київщини, Василь Шавинський, через «політичну неблагонадійність», тобто відверті українофільські погляди, мав здобувати вищу освіту за кордоном, у Цюрихському політехнічному інституті. Пізніше, з тієї самої причини він був змушений працювати не в омріяній Україні, а у Санкт-Петербурзі, де очолював хімічну лабораторію на заводі О. М. Жукова і згодом став директором підприємства. Життєвим захопленням науковця та його іншим покликанням була історія європейської та української культури. З 1906 р. Шавинський почав збирати художню колекцію, яку своїм тестаментом 1917 р. заповів Україні. Зібрання складалося переважно із творів нідерландського живопису та графіки, а також декоративних виробів із кераміки і скла.

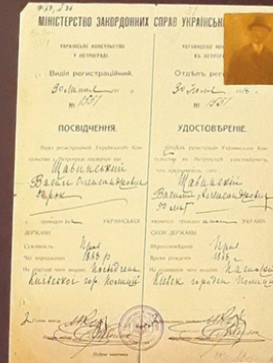
Найцінніші картини у буремному 1917 р. Шавинський визнав за краще передати на тимчасовий схов до Ермітажу. Втім, у 1923 р., схвалений московським декретом про націоналізацію приватних колекцій, він звернувся до Всеукраїнської Академії наук із проханням долучити все зібрання до новоствореного Музею Ханенків. 27 грудня 1924 р. Василь Олександрович трагічно загинув у Санкт-Петербурзі від рук грабіжників.

За клопотанням удови колекціонера Ксенії Олексіївни Бурикіної-Шавинської у 1925 р. до Києва було перевезено бібліотеку, фотоархів та ті твори, що лишилися в петербурзькому помешканні подружжя. У 1926 р. Ермітаж передав ще частину картин, а у 1931 р. до музею надійшло зібрання європейської гравюри.

На жаль, більшість творів колекції було втрачено за часів нацистської окупації 1941–1943 рр., втім і сьогодні дарунок Василя Шавинського є безцінною складовою нашої культурної спадщини. У 2018 р. за рішенням Київської міської ради його іменем було названо вулицю у Деснянському районі столиці.

Меморіальний проект Музею Ханенків є результатом багаторічної роботи науковців з дослідження історії та атрибуції творів, подарованих Шавинським, а також копітких зусиль реставраторів Національного реставраційного центру України – із їх збереження та відродження.

Куратор виставки
Олена Живкова

Посвідчення про громадянство, видане
В.О. Шавинському Українським консульством у
Петрограді 10 липня 1918 р.
ІР НБУВ, ф. 68, од. зб. 36, арк. 1.

Виставка, присвячена В. Шавинському у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. 2020 р.

Виставка, присвячена В. Щавинському у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. 2020 р.

Виставка, присвячена В. Щавинському у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. 2020 р.

Програма ІХ Міжнародної науково-практичної конференції
«Музеї та реставрація», на якій було виголошено доповідь
до 100-річчя загибелі В. Щавинського.
19 – 20 вересня 2024 р. м. Київ.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 166. Міністерство освіти і науки України, м. Київ.

Опис 4.

1. Спр. 245. Матеріали про роботу Всеукраїнської академії наук (положення, виписки з протоколів, кошторис). 11 січня – 2 грудня 1924 р. 151 арк.

Опис 5.

2. Спр. 120. Протоколи засідань Великої президії Укрголовнауки за 1925 р. 13 липня – 19 грудня 1925 р. 119 арк.

Опис 6.

3. Спр. 7766. Матеріали про придбання музейної колекції і бібліотеки П. П. Потоцького, що знаходяться в Ленінграді і Москві, прийом і перевозку її (виписи з протоколів, умови, протоколи по прийому колекції, огляд і реєстр експонатів, листування). 18 травня 1925 р. – 20 грудня 1929 р. 266 арк.

Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави, м. Київ.

Опис 1.

4. Спр. 1198. Листування з Міністерством закордонних справ про роботу комісії з реєстрації та зберіганню пам'яток української історії та мистецтва. 23 липня 1918 р. 2 арк.

Ф. 2457. Головне управління мистецтва та національної культури Української Держави, м. Київ.

Опис 1.

5. Спр. 41. Про утворення при консульствах Української Держави в Петрограді і Москві комісій, які відали б охороною пам'яток української старовини. 22 липня – 26 грудня 1918 р. 13 арк.

Ф. 2581. Народне міністерство освіти Української Народної Республіки, м. Київ.

Опис 1.

6. Спр. 216. Обіжники й листування відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва з місцевими установами про охорону пам'яток старовини і мистецтва, про повернення українських пам'яток з Росії. 30 вересня 1917 р. – 1 квітня 1918 р. 15 арк.

Ф. 2607. Делегація Української держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ.

Опис 1.

7. Спр. 57. Протоколи Культурної комісії при Українській мирній делегації. 1918 р. 58 арк.

8. Спр. 58. Протоколи Культурної комісії. 5 червня -14 серпня 1918 р. 34 арк.

9. Спр. 61. Протоколи і списки архівних матеріалів, музейних, художніх речей, складені відділами міністерства освіти з метою повернення їх з РРФСР як майна України. 81 арк.

Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави.

Опис 1.

10. Спр. 91. Звіти про арешти українців в РРФСР і листування про звільнення їх. 25 травня – 13 грудня 1918 р. 34 арк.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

**Центральний державний історичний архів України,
м. Київ**

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ.

Опис. 203.

11. Спр. 64. Про доручення міському лікарю м. Вінниці Щавинському обійняти посаду лікаря при Вінницьких казенних єврейських училищ 2 та 1 розрядів. 7 серпня 1872 р. 15 арк.

Архів Президії Національної академії наук України

Ф. 251. Секретаріат Президії НАН України.

Опис 1.

12. Спр. 185. Лист К. О. Бурикіної-Щавинської до президента АН УРСР О. О. Богомольця. 3 м. Ленінград до м. Київ. 27 вересня 1945 р. Арк. 338–338 зв.

13. Спр. 185. Довідка про колекцію картин Василя Олександровича Щавинського. 12 жовтня 1945 р. Арк. 339–339 зв.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів початку ХІІ–ХХ ст.

14. Од. зб. 23991. Лист В. М. Перетца до А. Ю.Кримського. 3 м. Ленінград до м. Київ. 2–3 січня 1925 р. 4 арк.

15. Од. зб. 26322. Протокол спільного зібрання ВУАН. Лист В. Перетца, В. Кістяківського, Д. Заболотного до ВУАН. Лист В. Перетца до А. Ю. Кримського. 26 січня – 16 лютого 1925 р. 11 арк.

16. Од. зб. 26349. Протокол спільного зібрання ВУАН. Документи про колекцію В. О. Щавинського та його бібліотеку. 25 січня – березня 1926 р. 26 арк.

Ф. Х. Всеукраїнська академія наук (ВУАН) (1918–1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст.

17. Од. зб. 18472. Щавинський В. Шевченко – маляр. Стаття на українській та російській мовах. Додаток: фоторепродукція портрету Т. Шевченка 1859 р., замітка про назву статті. [1925 р.]. 37 арк.

18. Од. зб. 18688. Музей Мистецтв. Стаття. [1929–1930 рр.]. 9 арк.

19. Од. зб. 31209. Лист Музею мистецтв ВУАН до О. П. Новицького з приводу передачі до Музею українських діячів науки та мистецтва документів і листів В. О. Щавинського з питань дослідження західноєвропейського мистецтва. 3 м. Київ до м. Київ. 28 жовтня 1927 р. Арк. 1–1 зв.

Ф. XXXI. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець.

20. Од. зб. 735. Лист В. О. Щавинського до М. Ф. Біляшівського. 3 м. Петроград до м. Київ. 9 серпня 1920 р. Арк. 1–1 зв.

21. Од. зб. 2202. Лист В. О. Щавинського до М. Ф. Біляшівського. 3 м. Петроград до м. Київ. 17 червня 1922 р. Арк. 1–1 зв.

Ф. 68. Щавинський Василь Олександрович (1868–1924) – колекціонер, мистецтвознавець, хімік-технолог.

22. Од. зб. 1. Каталог картин зібрання В. О. Щавинського. 1916 р. 346 арк.

23. Од. зб. 3. Новий принцип у справі техніки повітроплавання. Доповідь. 10 арк.

24. Од. зб. 4. Статут Українського літературно-художнього товариства. 13 вересня 1916 р. 2 арк.

25. Од. зб. 5. Посвідчення, видане Всеросійським товариством заохочення мистецтв В. О. Щавинському з нагоди обрання його делегатом до Союзу діячів мистецтв. 10 травня 1917 р. 1 арк.

26. Од. зб. 6. Проект договору між Українською Державою та РСФРР про передачу культурних цінностей Україні. 1918 р. 2 арк.

27. Од. зб. 7. Посвідчення, видане Українським генеральним консульством у Петрограді Міністерства закордонних справ Української Держави В. О. Щавинському для охорони його колекції. 21 серпня 1918 р. 1 арк.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

28. Од. зб. 8. Посвідчення, видане Київським художньо-промисловим і науковим музеєм В. О. Щавинському на право купувати для бібліотеки музею книги та інші надруковані урядовими установами видання. 26 жовтня 1918 р. 1 арк.

29. Од. зб. 9. Проект Загальної програми поповнення музеїв і бібліотек України. 16 вересня 1918 р. 4 арк.

30. Од. зб. 10. Посвідчення, видане Російською академією історії матеріальної культури В. О. Щавинському для його відрядження до Новгорода з метою дослідження техніки давнього живопису. 16 грудня 1919 р. 1 арк.

31. Од. зб. 11. Посвідчення, видане петроградським відділом охорони, обліку і реєстрації пам'яток мистецтва та старовини В. О. Щавинському як експерту старовинного живопису та пам'яток мистецтва Наркомпросу. 23 вересня 1919 р. 1 арк.

32. Од. зб. 12. Розписка про отримання від В. О. Щавинського із його колекції фотографії картин майстрів італійської школи для виставки. 16 грудня 1920 р. 1 арк.

33. Од. зб. 13. Витяг із журналу рішень Ради Інституту археологічної технології про відрядження В. О. Щавинського до Києва для збирання матеріалів з історії та техніки живопису, віднайдених під час археологічних розкопок Десятинної церкви. 20 травня 1921 р. 1 арк.

34. Од. зб. 14. Повідомлення про обрання В. О. Щавинського дійсним членом Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Петрограді (Ленінграді). 22 вересня 1922 р. Арк. 1.

35. Од. зб. 16. Посвідчення, видане німецько-українським представництвом у Києві В. О. Щавинському з метою сприяння йому як раднику при Українському генеральному консульстві в Петрограді під час поїздки до місця роботи. 18 жовтня 1918 р. 1 арк.

36. Од. зб. 17. Посвідчення, видане делегацією в справі мирових переговорів з Росією В. О. Щавинському на право взяти участь у пленарному засіданні учасників української делегації на мирних переговорах між Україною та Росією. 26 вересня 1918 р. 1 арк.

37. Од. зб. 18. Посвідчення, видані Міністерством продовольчих справ Української Держави В. О. Щавинському на право перевезення продуктів з України до Петрограда. 21 жовтня 1918 р. 2 арк.

38. Од. зб. 20. Лист з повідомленням про обрання В. О. Щавинського надзвичайним членом Німецького хімічного товариства. З м. Берлін до м. Санкт-Петербурга. 27 лютого 1899 р. 2 арк.

39. Од. зб. 21. Родовід дворян Щавинських (із зображенням герба роду Щавинських, витягами з Гербовника К. Несецького). 14 арк.

40. Од. зб. 23. Копія свідоцтва Київської духовної консисторії про народження В. О. Щавинського. 5 листопада 1888 р. 2 арк.

41. Од. зб. 24. Свідоцтво Подільського дворянського депутатського зібрання про приналежність В. О. Щавинського до спадкового дворянства. 18 листопада 1877 р. 4 арк.

42. Од. зб. 25. Атестат про закінчення В. О. Щавинським повного курсу Ново-зібківського реального училища. 14 червня 1887 р. Арк. 1–1 зв.

43. Од. зб. 26. Свідоцтво про закінчення В. О. Щавинським хіміко-технологічного відділення додаткового класу Новозибківського реального училища. 9 червня 1888 р. Арк. 1–1 зв.

44. Од. зб. 27. Посвідка Товариства Київського цукрово-рафінадного заводу про, видана В. О. Щавинському про його роботу у хімічній лабораторії заводу. 6 червня 1896 р. 1 арк.

45. Од. зб. 28–33. Документи про навчання В. О. Щавинського в Федеральному політехнічному інституті в Цюриху (матрикули, диплом, повідомлення). 3 серпня 1893 р. – 14 березня 1898 р. 8 арк.

46. Од. зб. 34. Характеристика, надана В. О. Щавинському професором Федерального політехнічного інституту в Цюриху Г. Лунге. 25 березня 1898 р. 1 арк.

47. Од. зб. 35. Характеристика, надана В. О. Щавинському професором Федерального політехнічного інституту в Цюриху Ф. Тределя. 29 березня 1898 р. 1 арк.

48. Од. зб. 36. Посвідчення, видане Українським консульством у Петрограді Міністерства закордонних справ Української Держави В. О. Щавинському як громадянину Української Держави. 30 липня 1918 р. 1 арк.

49. Од. зб. 37. Доповідна записка В. О. Щавинського українському уряду про діяльність Комісії по реєстрації предметів старовини та мистецтва в Петрограді. Восени 1918 р. 2 арк.

50. Од. зб. 38. Заява В. О. Щавинського до Українського консульства у Петрограді з проханням дозволити йому в'їзду до України. 20 серпня 1918 р. 1 арк.

51. Од. зб. 39. Чернетка листа В. О. Щавинського до редакції газети «Нова Рада» з питання створення проєкту прапора України. 3 м. Петроград до м. Київ. Вересень 1917 р. Арк. 1–1 зв.

52. Од. зб. 40. Заява В. О. Щавинського до директора Півн-Зах-Кіно Д. І. Лещенка з пропозиціями щодо організації музейної справи в нових умовах. [Травень 1922 р. – березень 1923 р.]. 2 арк.

53. Од. зб. 41. Чернетка заяви В. О. Щавинського до ВУАН з питання перевезення в Україну власної колекції. [Серпень] 1923 р. 5 арк.

54. Од. зб. 42. Лист І. К. Антошевського до В. О. Щавинського. 3 м. Санкт-Петербург до м. [Санкт-Петербург]. 12 травня 1907 р. 2 арк.

55. Од. зб. 43. Лист І. Я. Забельського до В. О. Щавинського. 3 м. Санкт-Петербург до м. [Санкт-Петербург]. 5 листопада 1907 р. Арк. 1–1 зв.

56. Од. зб. 44. Лист П. П. Семенова-Тянь-Шанського до В. О. Щавинського. 3 м. Санкт-Петербург до м. [Санкт-Петербург]. 12 червня 1910 р. Арк. 1.

57. Од. зб. 45–47. Листи О. І. Анісімова до В. О. Щавинського. 3 м. Новгород до м. Санкт-Петербург. 16 листопада 1910 р. – 23 січня 1911 р. Арк. 1–5 зв.

58. Од. зб. 48–50. Листи П. П. Семенова-Тянь-Шанського до В. О. Щавинського. 3 поштової станції Урусово, м. Санкт-Петербург до м. Санкт-Петербург. 1 липня 1911 р. – 18 лютого 1916 р. 7 арк.

59. Од. зб. 52–53. Листи М. Ф. Біляшівського до В. О. Щавинського. 3 м. Київ до м. Санкт-Петербург. 28 лютого 1914 р., 7 березня 1915 р. 6 арк.

60. Од. зб. 55. Лист О. О. Трубнікова до В. О. Щавинського. 3 Франції до м. Санкт-Петербург. 5 вересня 1916 р. Арк. 1–2 зв.

61. Од. зб. 58. Лист В. М. Перетца до В. О. Щавинського. 3 м. Ленінград до м. Ленінград. 8 жовтня 1924 р. Арк. 1–1 зв.

62. Од. зб. 59. Лист Є. О. Фабриціус (Шміт) до В. О. Щавинського. 3 м. Севастополь до м. Санкт-Петербург. 9 лютого 1916 р. 3 арк.

63. Од. зб. 60–61. Листи професора Федерального політехнічного інституту в Цюриху Г. Лунге до В. О. Щавинського. 3 м. Цюрих до м. Санкт-Петербург. 8 червня, 29 липня 1898 р. 3 арк.

64. Од. зб. 62. Лист М. Я. Фрідлендера до В. О. Щавинського. 3 м. Берлін до м. Санкт-Петербург. 23 грудня 1907 р. 3 арк.

65. Од. зб. 65–66. Листи Р. К. Уїтта до В. О. Щавинського. 3 м. Лондон до м. Санкт-Петербург. 24 червня 1912, 18 листопада 1915 р. 3 арк.

66. Од. зб. 70–73. Листи М. М. Чернягіна до В. О. Щавинського. 3 м. Санкт-Петербург до м. Санкт-Петербург. 4 січня 1916 р. – 8 березня 1917 р. 6 арк.

67. Од. зб. 75. Тимчасові квитки від Ради старшини Петроградського Українського громадського зібрання «Громада», афіші лекцій В. О. Щавинського. 1916–[1920]. 6 арк.

68. Од. зб. 76. Лист генерального секретаря народної освіти УЦР І. Стешенка та голови відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва М. Біляшівського до В. О. Щавинського з проханням організувати складання списку українських пам'яток, які відклалися у музеях і сховищах Петрограда. 3 м. Київ до м. Петроград. 2 жовтня 1917 р. 1 арк.

69. Од. зб. 83. Повідомлення Ради науково-навчальної асоціації Вищого інституту фотографії та фототехніки обрала В. О. Щавинського викладачем історії живопису. 2 травня 1919 р. 1 арк.

70. Од. зб. 85. Лист Українського наукового інституту книгознавства у Києві до В. О. Щавинського із запрошенням до співпраці з часописом «Бібліологічні вісті». 3 м. Київ до м. Ленінград. 18 серпня 1924 р. 1 арк.

71. Од. зб. 86. Лист протоієрея, настоятеля Андріївської церкви Ф. І. Титова до В. О. Щавинського із додатками (пояснювальною запискою, Актом обстеження Андріївської церкви, витягом із журналу засідань Зібрання Київського товариства охорони старовини та мистецтва). 3 м. Київ до м. Петроград. 17 вересня – 3 жовтня 1917 р. 7 арк.

Ф. 279. Новицький Олексій Петрович (1862–1934) – мистецтвознавець.

72. Од. зб. 296. Exlibris бібліотек Полтавської вченої комісії, В. О. Щавинського, графа Г. О. Милородовича, О. Третьякова та ін. 8 арк.

73. Од. зб. 862. Справа про передачу Кабінету українського мистецтва ВУАН та Музею мистецтв ВУАН майна В. О. Щавинського: картин, зібрання гравюр, малюнків, фотографій, старовинного фарфору, фаянсу, скла, книжок. 18 листопада 1917 р. – 6 листопада 1925 р. 118 арк.

74. Од. зб. 863. Документи про розподіл книжкового зібрання В. Щавинського між Кабінетом українського мистецтва ВУАН і Музеєм мистецтв ВУАН: протокол засідання Комісії, Акт розподілу, список книжок. 6 березня – 5 червня 1928 р. 39 арк.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

75. Од. зб. 907. Історично-філологічний відділ Всеукраїнської академії наук. Історична довідка. 1929 р. 73 арк.

76. Од. зб. 944–945. Листи Музею мистецтв ВУАН до О. П. Новицького про передачу до Музею картин, фотографій і бібліотеки В. О. Щавинського. З м. Київ до м. Київ. 14, 26 жовтня 1925 р. 2 арк.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ф. 257. Колекція документів вчених України, репресованих у 30-х, 40-х та 50-х рр. XX ст.

Опис. 5. Єфремов Сергій (1876–1939) – академік ВУАН, мовознавець. Документи з діяльності вченого та листування.

77. Спр. 70. Лист С. О. Єфремову від В. М. Перетца про відзначення шевченкових роковин у Ленінграді. З м. Ленінград до м. Київ. 10 березня 1924 р. 2 арк.

78. Спр. 74. Листи С. О. Єфремову від В. М. Перетца про наукові справи та роботу ВУАН. З м. Ленінград до м. Київ. 24 лютого – 26 жовтня 1925 р. 18 арк.

Відділ архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Ф. 13. Федір Ернст.

79. Ф. 13-3. Од. зб. 63. Листи до Ф. Ернста від В. Щавинського. З м. Ленінград до м. Київ. 2 червня, 26 липня 1924 р. Арк. 1–3 зв.

80. Ф. 13-4. Од. зб. 135. Ф. Ернст. Як збирали малярські твори Шевченкові у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка. Стаття. [1929 р.]. 19 арк.

81. Ф. 13-5. Од. зб. 332. Ф. Ернст. Відомості про Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук (Київ). Нотатки, стаття. (Матеріали до видання «Музеї України»). [1925 р.]. 17 арк.

Науковий архів
Інституту археології НАН України

Ф. 1. Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847–1918) етнограф, історик, археолог, антрополог, доктор природничих наук.

82. Од. зб. 4679. Лист В. О. Щавинського до Ф. К. Вовка. 3 м. Петроград до м. Петроград. 17 лютого 1918 р. 1 арк.

Ф. 59. Всеукраїнський археологічний комітет.

Опис 1. ВУАК.

83. Од. зб. 52. Листування з ВУАН з приводу колекцій В. О. Щавинського та П. П. Потоцького. 6 січня – 15 грудня 1925 р. 19 арк.

Документально-архівний фонд
Національного художнього музею України

Ф. 42. Василь Щавинський.

Опис 1.

84. Спр. 1. Нотатки лекцій, мистецтвознавчі записи, листування. 398 арк.

85. Спр. 2. Мистецтвознавчі дослідження. 415 арк.

86. Спр. 3. Різні матеріали по мистецтву. 172 арк.

Науковий архів
Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків

Опис 1.

87. Спр. 49. Матеріали про передачу зібрання та бібліотеки петербурзького колекціонера В. О. Щавинського в дар Музею мистецтв ВУАН. 186 арк.

88. Спр. 50. Матеріали стосовно передачі в дар Музею бібліотеки В. О. Щавинського. 50 арк.

2. Опубліковані джерела

89. Бенуа А. Н. Дневник. 1916–1918. Москва : «Захаров», 2016. 736 с.
90. Бенуа А. Н. Дневник. 1918–1924. Москва : «Захаров», 2016. 816 с.
91. Гіляров С. Музей мистецтв Всеукраїнської академії наук. Каталог картин. Київ : ВУАН, 1931. 72 с.
92. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : в 2 т. / Редкол.: Л. В. Матвеева (гол. ред.) [та ін.] ; НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. Київ, 2005. Т. 2 : 1918–1941. 358 с.
93. Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро [та ін.]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ : ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. 848 с.
94. Історія Академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали / Упоряд.: В. Г. Шмельов [та ін.] ; відп. ред. П. С. Сохань. Київ : Наукова думка, 1993. 571 с.
95. Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали / Упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.] ; відп. ред. О. С. Онищенко [та ін.]. Київ, 1998. 762 с.
96. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за 1913 год. Киев, 1914. 35 с.
97. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя императора Николая Александровича за 1914 год. Киев, 1915. 35 с.
98. Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский : Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. С. 344.
99. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918 / Упоряд.: С. Кот, О. Нестуля. Київ : Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. 300 с.

3. Наукова література

100. Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Київ, 2006. 476 с.
101. Бонь О. І. Зусилля академічної громадськості по перевезенню в Україну колекцій П. П. Потоцького та В. О. Щавинського в 1920-х роках. *Сумська старовина*. 2008. № 24. С. 91–97.
102. Борис Т. Коллекция В. А. Щавинского в истории музейного дела Украины. *Вопросы музеологии*. Санкт-Петербург, 2015. Вып. 1. С. 49–54.
103. Гетьман Д. Василь Щавинський та його внесок у справу повернення українських культурних цінностей. *Київська старовина*. Київ, 2006. № 6. С. 124–130.
104. Гетьман Д. В. О. Щавинський – сподвижник музейної справи, мистецтвознавець, колекціонер. *Могилянські читання 2007 р.*: зб. наук. пр. : Музейники ХХ століття – дослідники української сакральної культури. Київ, 2008. С. 247–252.
105. Дар Василя Щавинського (1868–1924) / Упоряд. О. Живкова. Київ : Фенікс, 2020. 100 с.
106. [Ернст Ф.]. Профессор В. А. Щавинский. Пролетарская правда. 1925. 6 января. С. 5.
107. Живкова О. В. Колекціонер В. О. Щавинський. *Ханенківські читання*: Матеріали науково-практичної конференції. Київ : Кий, 2001. С. 3–18.
108. Живкова О. Доля однієї картини або таємниця «Майстра зимових пейзажів». *Україна. Наука і культура*. 2008. Вип. 34. С. 446–461.
109. Іващук Л. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934 рр.) : монографія. Київ, 2012. 352 с.
110. Калініна Т. Щавинський Василь Олександрович. *Шевченківська енциклопедія*: Т. 6: Т–Я: у 6. т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. С. 1007.
111. Новицький О. До портрета Шевченка, опублікованого В. О. Щавинським. *Україна*. Київ : Держ. вид-во України, 1925. Кн. 1–2. С. 140–141.
112. Новицький О. Примітки до малюнків. *Шевченко та його доба*. Київ : Держвидав, 1925. 36. 1. С. 196–198.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

113. Оксенюк М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 165–173.
114. Перетц В. М. Василь Олександрович Щавинський (некролог). *Україна*. Київ : Держ. вид-во України, 1925. Кн. 3. С. 188–191.
115. С. Т. [Сергей Тройницкий]. Ушедшие. В. А. Щавинский. *Среди коллекционеров*. 1924. Сентябрь-декабрь. С. 61.
116. Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). *Очерки истории музейного дела в СССР*. Москва, 1963. С. 373–405.
117. Фармаковський М. Праці В. О. Щавинського в галузі археологічної технології. *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1925. Кн. VI. С. 259–261.
118. Ходак І. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. Ч. 1–2. С. 144–171.
119. Ходак І. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків Всеукраїнської академії наук: макаренівський період діяльності. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2014. Вип. 14. С. 97–116.
120. Шостак О. Д. Західноєвропейська гравюра із зібрання В. О. Щавинського у колекції Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. *Ханенківські читання: Матеріали науково-практичної конференції*. Київ : Київ, 2001. С. 19–27.
121. Яремич С. П. Учений, колекціонер, експерт. *Степан Петрович Яремич* / Сост. В. П. Третьяков. СПб. : Издательство «Сад искусств», 2009. С. 303–308.
122. Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. Київ : «Рада», 2003. 368 с.

А

- Абрагам ван Бесрен *див.* Бесрен А.
Абрагам ван Діпенбек *див.* Діпенбек А.
Абрагам Брейгель *див.* Брейгель А.
Абрагам Блумарт *див.* Блумарт А.
Абрагам Говертс *див.* Говертс А.
Абрамович Д. 166, 267
Август I король 19
Август Кверфурт *див.* Кверфурт А.
Агостіно Караччі *див.* Караччі А.
Адам Віллартс *див.* Віллартс А.
Адамс Франс ван дер Мейлен *див.* Мейлен А.
Адольф де Мейер *див.* Мейер А.
Адріан Брауер *див.* Брауер А.
Адріан ван Остаде *див.* Остаде А.
Адріан Ізенбрандт *див.* Ізенбрандт А.
Адріанова-Перетц В. 166, 182
Андріс Бот *див.* Бот А.
Айвазовський І. 102
Айналов Д. 259
Акінша К. (Акинша К.) 118, 119
Аллегрі Антоніо (Антоніо де Кореджо) 123
Александрович М. 258
Алексєєв С. 84
Алешин А. 89
Алслот Д. 128, 129
Алчевська Х. 265
Алчевський І. 139
Альбані Франческо *див.* Франческо А.
Альбовський Є. 255
Альбрехт Дюрер *див.* Дюрер А.
Амвросій Могила *див.* Метлинський А.
Ангермайєр І. А. 123, 239
Андерсен 96
Андерсен Г. 166
Андреолетті І. 84
Андрєєв 71
Андрій *див.* Щавинський Андрій
Анісімов О. 77, 81, 325
Анісфельд 67
Антон *див.* Щавинський Антон
Антоні Паламедес *див.* Паламедес А.
Антоні Ян ван дер Крос *див.* Крос А. Я.
Антоніс ван Дейк *див.* Дейк А.
Антонович В. 255, 257, 266–268
Антонович Д. 145, 153, 154, 174
Антошевський І. 17, 18, 325
Аргутинський-Долгоруков В. 126, 127

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аркас М. 255
 Арреніус С. 50
 Артсен П. 122, 239
 Арцебушев 114
 Аскоченський В. 259
 Ауербах А. 242
 Аустрин Г. 23
 Афанасьєв С. 138
 Афанасьєв-Чужбинський О. 263, 264
- Б**
- Багалій Д. 255, 257
 Базилевич В. 163, 170
 Баккер 115
 Бакхейзен Л. 122
 Балаховський Д. 174
 Бален Г. 123
 Балицький П. 137
 Бантиш-Каменський Д. 255, 256
 Баранников О. 166
 Баранова С. 199
 Барвінок В. 154
 Барвінок Г. 180, 265
 Бартоломеус ван дер Гелст *див.* Гелст Б.
 Бартоломеус Моленар *див.* Моленар Б.
 Бассано Я. 115, 123
 Батюшков П. 258
 Безбородько О. 255
 Безлюдний А. 84
 Беєрен А. 123
 Бейльштейн Ф. 46
 Белла Ф. 125
 Беммель В. 123
 Бенуа О. (Бенуа А.) 16, 66, 68, 69, 73,
- 74, 85, 88, 91, 92, 109, 110, 158, 212,
 213, 237, 329
 Бердяєв М. 23
 Беркгейден 115
 Беркос М. 84
 Берлинський М. 245, 259
 Бернардо Кавалліно *див.* Кавалліно Б.
 Берс В. 80
 Берхем Н. П. 105, 123
 Бехтерєв В. 69
 Бец В. 257
 Бецький І. 265
 Биков М. 257
 Биковський В. 190
 Білій О. 84
 Білиловський К. 265
 Білогруд А. 139
 Білокінь С. 117, 118, 122, 155, 157, 158,
 161, 206, 208, 210, 215, 231, 250, 251,
 330
 Біляшівський М. 15, 58, 59, 85, 101, 108,
 141–146, 152–154, 156, 160, 164,
 165, 174, 180, 183, 189, 195, 196, 206,
 207, 260, 290, 304, 322, 325, 326
 Біркбек В. 258
 Благодір О. 152
 Бланк К. 71
 Блох М. 65
 Блекер Д. 123
 Блумарт А. 125
 Блумарт Л. 105, 123
 Блумен П. 123
 Блумен Я. 123
 Блуменфельд Ф. 262

- Блюммер Л. 262
 Бобринський О. 157, 260
 Богданович О. 258
 Богомолець О. 233, 234, 241, 321
 Богословський Д. 85
 Богун І. 37
 Боде А. 107, 109
 Бодянський О. 255, 267
 Бойчук М. 145
 Болеслав II Мазовецький 18
 Болховітінов Є. 257, 259
 Больсверти 125
 Бонь О. 11, 210, 215, 330
 Боплан Г. 256
 Борис Т. 11, 105, 106, 330
 Борисполець П. 84
 Боровик А. 38, 39
 Боровиковський В. 102
 Боровиковський Л. 264
 Боронь О. 12, 193
 Бот А. 123
 Боссано *див.* Бассано Я.
 Боцяновський В. 166, 181
 Брамер Л. 105, 116, 117, 123, 126, 127
 Браун 96
 Брауер А. 125
 Брегман 207
 Бредіус А. 126, 127
 Брейгель А. 123
 Брейгель П. 122
 Брейгель Я. 123, 129
 Брейдель К. 123
 Бріль П. 123
 Бродович Ф. 255
 Бродська А. 199
 Броховські 18
 Бруснів М. 48, 49, 53
 Брюллов К. 183, 193
 Брянський М. 84
 Булаєвська Н. 111
 Бурачек М. 145
 Бурдах Ф. 224
 Бурикіна-Щавинська (Бурикіна) К. 15, 124, 174, 184, 186, 211, 213, 216–218, 222, 227–236, 238–242, 247, 254, 312, 321
 Бутник-Сіверський Б. 235
- В**
- Вазарі Д. 80
 Вант-Гофф Я. 50
 Ванченко К. 264
 Варавва О. 265
 Василенко В. 261
 Василенко М. 255
 Васильєв І. 81
 Васильківський С. 84, 267
 Вашкевич Г. 174
 Веєн О. 123
 Вейнантс Я. 123
 Вейнер П. 75, 88
 Векслер А. 63, 64
 Величко С. 267
 Вельде Е. 123
 Вельде П. 123
 Венікс Я. 122

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Венікс Я. Б. 108, 122
Венюков П. 262
Вергун Д. 258
Верещагін В. 76, 259, 267
Верещагін Д. 196
Вермеєр Я. 106, 122
Вернадський В. 138, 152–154, 166, 180, 254
Вернер 33
Веселовський М. 260
Веселовський С. 153, 157
Вет Я. 123
Вечерницький А. 142
Винниченко В. 145, 266
Выдрин И. 10, 69, 91, 110, 159
Вібер Ж. (Вибер Ж.) 78
Віллартс А. 123
Віллем ван Беммель *див.* Беммель В.
Віллем де Портер *див.* Портер В.
Віллем Калф *див.* Калф В.
Віллем Ормеа *див.* Ормеа В.
Вільям ван Херп *див.* Херп В.
Вільям Хогарт *див.* Хогарт В.
Вінницький А. 207, 208
Вінський Г. 266
Віслоцький В. 263
Вітберг Ф. 257
Вітте Г. 123
Владислав князь 18
Владич Л. 12, 193
Вовк (Волков) Ф. 15, 137, 138, 147–150, 157, 185, 254, 266, 268, 328
Войцех *див.* Щавинський Войцех
Володимир *див.* Щавинський Володимир
Вольський Б. 199
Вольф М. 258
Вольценбург О. 10
Вонк Е. 105, 116, 122
Воробйов М. 102
Вороний М. 265
Ворстерман Л. 125
Восмаар К. 109
Врангель М. 106
Врангель М. М. 106, 134, 277
Врангель П. 106
Вроблевський К. 84
Врона І. 121, 207, 209, 220, 222, 225, 226, 232, 246–252
Врубель М. 111
Вурцбах А. 109
Вьорман К. 253
Вяземський П. 261
- ## Г
- Габилев Н. 77
Гаген Й. 123
Галкін О. 22
Галле К. 123
Гальковський М. 257
Гамільтон Ф. 123
Гансберген Я. 105, 123
Гансен О. 199
Ганфштенгель 96
Гарднер Ф. 242
Гаркавик Г. 224

Гаспар де Вітте <i>див.</i> Вітте Г.	Говертс А. 123
Гаспар Дюге (Гаспар Пуссен) <i>див.</i> Дюге Г.	Гоголь М. 39, 264
Гаспаро Лопес <i>див.</i> Лопес Г.	Гоєн Я. 80, 105, 106, 123, 239
Гатцук М. 168, 261	Голенищев-Кутузов 116
Гезіна Терборх <i>див.</i> Терборх Г.	Головацький Я. 258, 262
Гейсбрехт Лейтенс <i>див.</i> Лейтенс Г.	Головін Ф. 91
Гелст Б. 122	Головчинер В. 91, 109, 110
Гемскерк Е. 123	Голоскевич Г. 138, 139, 261
Гендік ван Бален старший <i>див.</i> Бален Г.	Голубєв С. 259
Гендрік Якобс Дюббельбс <i>див.</i> Дюббельбс Г. Я.	Голубович В. 22
Геракліт 170	Голубцов С. 42
Герард (Геркулес) Зегерс (Сегерс) <i>див.</i> Зегерс (Сегерс) Г.	Гольціус Г. 122
Герард Доу <i>див.</i> Доу Г.	Гондекутер М. 123
Гербель М. 176	Горбунов К. 22
Гереманс Т. 123	Гординський Я. 266
Гермайзе О. 183	Гореманс Я. 123
Геррі мет де Блес 122	Горленко В. 179, 263
Гетьман Д. 11, 210, 215, 236, 330	Гощинський С. 37
Гетьманець Г. <i>див.</i> Коваленко Г.	Грабовський П. 265
Гізольфі Джованні 123	Гребінка Є. 264
Гійом Левассер де Боплан Г. <i>див.</i> Боплан Г.	Грейндл Е. 130
Гілліс ван Конінксло <i>див.</i> Конінксло Г.	Григорова Е. 177
Гілліс Мостарт старший <i>див.</i> Мостарт Г.	Гринько Г. 208
Гіляров О. 249	Грицько Григоренко <i>див.</i> Судовщикова-Косач О.
Гіляров С. 12, 118, 122, 124, 129, 132, 154, 199, 215, 224, 226, 227, 232, 237–240, 248, 249, 252, 329	Грінченко Б. 168, 169, 263, 265, 267
Гінзбург Л. 30	Грушевська К. 183
Глібов Л. 264	Грушевська М. 145
Гнатюк В. 266	Грушевський М. 22, 182, 183, 217, 218, 235, 254–256, 267
	Грушевський О. 139, 145, 154
	Гугель М. 196
	Гудро П. 241, 292
	Гульдман В. 258

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Г

Ге М. 111

Гізель І. 267

Д

Давід Тенірс молодший *див.* Тенірс Д.

Дадзібог (Богдан) *див.* Щавинський

Дадзібог

Даленс Д. старший 123

Далматов К. 264

Данилевич В. 154

Данилевський Г. 260

Даніель ван Хейль (Гейль) *див.* Хейль

(Гейль) Д.

Дахнович О. 199

Дзюбин І. 188–192

Дейк А. 80, 125

Дейк Даніель ван 123, 124

Деккер К. 123

Деларов П. 106, 126, 128, 240

Демидова Сан-Донато О. 37

Денисенко В. 235

Денисюк М. 174

Деніс ван Алслот *див.* Алслот Д.

Джованні Баттіста Мороні *див.* Мороні

Д. Б.

Джузеппе Чезарі (Кавалер д'Арпіно)

див. Чезарі Д.

Діпенбек А. 123

Дірк Блекер *див.* Блекер Д.

Дмитренко І. 256

Добровольський С. 222

Доброслав *див.* Щавинський Доброслав

Довнар-Запольський М. 255

Должиков В. 41, 42

Доманицький В. 176–178, 254, 262

Дорошенко Д. 149, 157, 261

Дорошенко П. 152–155

Доу Г. 127

Драгоманов М. 263, 268

Друг О. 29, 33

Дружинін В. 171

Дубинський Д. 23

Дубовський М. 23

Дуйнен І. 123

Дюббельбс Г. Я. 122

Дюге Г. 124

Дюрер А. 80, 125

Дяченко Г. 145

Дяченко Д. 139

Дьяков І. 206

Е

Егберт ван Гемскерк *див.* Гемскерк Е.

Егберт ван дер Пул *див.* Пул Е.

Ейнштейн А. 51

Еліас Вонк *див.* Вонк Е.

Ернст С. 253

Ернст Ф. 11, 12, 15, 119, 143, 154, 160–
162, 169, 170, 174, 200, 205–208,
214, 216, 245, 310, 327, 330

Есайас ван де Вельде *див.* Вельде Е.

Є

Євгеній митрополит *див.* Болховітінов Є.

Єленівська К. *див.* Щавинська К. О.

Єленівський В. 213

Еленівський Г. 212, 213

Ершов Д. 96

Єсюнін С. 28

Єфименко О. 255

Єфименко П. 260, 263

Єфремов С. 16, 181, 183, 185, 213, 214,
217, 219–221, 223, 225–229, 231,
242, 247, 250, 257, 266, 327, 329

Ж

Жак Калло *див.* Калло Ж.

Жан-Батист ван Лоо *див.* Лоо Ж.-Б.

Жан-Оноре Фрагонар *див.* Фрагонар
Ж.-О.

Жан Франсуа Мілле *див.* Мілле Ж.

Жебровський 188, 190, 192

Живкова О. 9, 12, 14, 51, 124, 130,
132, 198, 209, 210, 215, 236, 238–
241, 330

Житецький Г. 183

Житецький І. 137

Житецький П. 245, 260, 261

Жолковська Є. 246, 252, 253

Жук М. 144, 145

Жук С. 137–139, 143

Жуков Г. 62, 67

Жуков М. 62, 63

Жуков О. М. 57, 60–66

Жуков О. О. 62, 63

Жуков О. О. молодший 62–64, 67

Жукови 61, 62, 65, 67, 94

Жулинський М. 330

Жученко К. 174

З

Забела В. 264

Забельський І. 106, 107, 115, 127, 325

Заболотний Д. 181, 218, 230, 312, 321

Заболотський А. 188

Заболотський П. 188

Заїковський В. 22

Зайцев П. 138, 139, 143, 145, 174

Зак О. 69

Закревський В. 188

Закревський М. 258, 262

Залеський В. 188

Зарубін В. 84, 139

Заславський Д. 256

Затенацький Я. 84

Затонський В. 201, 203–205, 238

Захарченко М. 259

Зверев В. 90

Зегерс (Сегерс) Г. 123

Золотинкина І. 77, 82, 100

Золотарьов О. 256

Зотов Р. 257

Зуммер В. 154

Зуров В. 126

І

Іваківський С. 139

Іван *див.* Щавинський Іван

Іван (Ян) *див.* Щавинський Іван (Ян)

Іванов О. 84

Іващук Л. 12, 209, 211, 236, 330

Ієрамія Галка *див.* Костомаров М.

Ізенбрандт А. 122

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Іконников В. 23
 Ілляшевич Л. 260
 Ільїн Л. 171
 Іоганн Альберт Ангермайер *див.*
 Ангермайер І. А.
 Ісаак ван Дуйнен *див.* Дуйнен І.
 Істлейк Ч. 80

І

Їжакевич І. 139

Й

Йоде П. 125
 Йоганн Генріх Рос *див.* Рос Й. Г.
 Йогансон Ф. 176
 Йонг Л. 123
 Йоос де Момпер *див.* Момпер Й.
 Йоріс ван дер Гаген *див.* Гаген Й.

К

Кавалліно Б. 123
 Казимир *див.* Щавинський Казимир
 Казимир IV Ягеллончик 37
 Калініна Т. 12, 193, 210, 238, 330
 Калло Ж. 123, 125
 Калф В. 105, 122
 Кам П. 242
 Каманін І. 255, 260
 Камб'язо Л. 123
 Капельгородський П. 265
 Каразін В. 265
 Караччі А. 125
 Карель ван Мандер 80
 Карл Брейдель *див.* Брейдель К.

Карпенко Г. 264
 Карпенко С. 264
 Карпов Г. 256, 257
 Карпов Л. 62–64
 Касаткін Ф. 64
 Кастельс Ф. 123
 Катерина II 20
 Кашуба-Вольвач О. 133
 Кащенко А. 264, 265
 Кверфурт А. 123
 Квітка-Основ'яненко Г. 263–265
 Кейзер Т. 122, 239
 Кельсієв В. 266
 Кессель Я. 106, 123
 Кессель Я. старший 106, 123
 Кетель К. 122
 Кеніні К. 80
 Кирилів П. 139
 Кисіль О. 138, 139
 Кисловські 104
 Кистяковский А. 257
 Кістяківський В. 218, 230, 312, 321
 Клас Моленар *див.* Моленар К.
 Клиновецька З. 263
 Клименко П. 22
 Ключевич А. 62, 64
 Кнакфус Г. 109
 Кнюпфер Н. 123, 240
 Кобзар *див.* Шевченко Т.
 Кобелєв О. 90
 Ковалевський М. 254
 Коваленко Г. 267
 Коваленко О. 265
 Кодде П. 105, 123

- Козаченко Г. 139
 Козік М. 145
 Козлов П. 98, 99
 Козловська В. 257
 Козоріс М. 252
 Колбасьєв В. 147
 Колеров М. 69
 Комаров М. 178, 254
 Кониський О. 177, 254, 264
 Конінксло Г. 122
 Копержинський К. 181
 Кореницький П. 264
 Корнеліс Галле *див.* Галле К.
 Корнеліс Массейс *див.* Массейс К.
 Корнеліс Сафтлевен *див.* Сафтлевен К.
 Корнеліссен К. 122
 Корнеліус Деккер *див.* Деккер К.
 Корнеліус де Хем *див.* Хем К.
 Короленко П. 256
 Корф С. 69
 Корчинський М. 137, 138
 Корш Ф. 180, 254
 Костомаров М. 159, 242, 255–257, 263–265
 Кот С. 15, 329
 Котляревський І. 263, 264
 Коцюбинська Н. 224, 238
 Коцюбинський М. 265
 Кочергін І. 25
 Коціпінський А. 262
 Кошолоп О. 40
 Коялович М. 256
 Кравченко Л. 242, 243
 Кравців Б. 174, 179
 Краніхфельд В. 178
 Красицький Ф. 139
 Красін Г. 49
 Красін Л. 48, 49, 53
 Краснов П. 47
 Крашенинникова Т. 63, 64
 Кревецький І. 266
 Кречетович О. 154
 Крижановський (Крижанівський) Б. 147–149
 Крижицький К. 84
 Крилов М. 23
 Кримський А. 16, 169, 172, 180, 185, 186, 201, 202, 205, 208–210, 214, 216, 217, 219, 220, 227, 228, 238, 246, 249, 250, 254, 259, 261, 265, 321
 Кримський Ю. 259
 Крип'якевич І. 266
 Кричевський В. 145, 183
 Кричевський Ф. 145
 Кричевські 145
 Кропивницький М. 265
 Крос А. 123
 Крутоярченко *див.* Блюммер Л.
 Куаст П. Я. 123
 Кубійович В. 12,
 Куглер Ф.-Т. 253
 Кудрицький А. 12,
 Кузеля З. 266
 Кузьмич О. 264
 Кузьмін Є. 75, 76
 Куленбір Я. 123, 133

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Кулініч М. 14
 Куліш О. *див.* Барвінок Г.
 Куліш П. 159, 168, 180, 242, 245, 258, 260, 263, 264, 266
 Кульженко С. 259
 Кульженко-Гудалова П. 224
 Кульжинський С. 264
 Куниця-Романенко Н. 222–224, 242
 Кунік А. 256
 Купчанко Г. 259, 262
 Купчинський П. 64
 Курбатов В. 75
 Курінний П. 154
 Кухаревський О. 84
 Кучмаренко В. 186, 329
 Кучумова Л. 114
- Л**
 Лабінський М. 12
 Лаврентьєв Д. 138
 Лавров М. 22
 Лазаревський Б. 139
 Лазаревський О. 255–257, 266
 Ланс 71
 Лансере Є. 75
 Лапченко Г. 84
 Лар П. 123
 Ластман П. 105, 115, 122, 127, 239
 Ластовський В. 165
 Ле Шательє А. 50
 Левитський Л. 252
 Левицький Д. 102
 Левицький М. 261
 Левченко М. 261, 268
 Левченко П. 84
 Лейтенс Г. 123, 129, 130, 291
 Ленглі С. 102
 Леонард Брамер *див.* Брамер Л.
 Леонт'єв І. 257
 Леонтович В. 90
 Лепкий Б. 177
 Леся Українка 265, 266
 Лещенко Д. 94, 325
 Липинський В. 154
 Липський В. 205, 216, 217, 220, 229
 Лисенко М. 268
 Литвиненко О. 139
 Лівенс Я. 122
 Лінгельбах Я. 122
 Ловіс Блумарт *див.* Блумарт Л.
 Лозієв П. 202
 Лоначевський О. 262
 Лоо Ж.-Б. 124
 Лопес Г. 123
 Лотоцький О. 38, 137, 138
 Лубенець Т. 168
 Лука Камб'язо *див.* Камб'язо Л.
 Лукас ван Фалькенборх *див.* Фалькенборх Л.
 Лукас Ворстерман *див.* Ворстерман Л.
 Лука Лейденський (Лукас ван Лейден) 125
 Лукомський В. 75–77, 260
 Лукомський Г. 75, 76, 101, 197, 199
 Луначарський А. 93
 Лунге Г. 52, 54, 56, 60, 61, 324, 325

- Лурье Ф. 75
 Любарський П. 43
 Людольф Бакхейзен *див.* Бакхейзен Л.
 Людольф де Йонг *див.* Йонг Л.
 Ляскоронський В. 262
 Лященко А. 166
- М**
- Мазепа І. 102
 Мазо Х. 123
 Мазовецькі 18
 Макаренко М. 75–77, 83, 84, 101, 139, 147, 150, 154, 157, 174, 198, 199, 203, 204, 207, 208, 225, 238, 247, 260, 262
 Максимович Г. 256, 257
 Максимович М. 255, 264
 Малаков Д. 29, 33
 Малько М. 139
 Мальчевський Я. 102
 Маляревський С. 264
 Мамонтов А. 88, 277
 Мандер К. 109
 Мандрика Г. 22
 Манжура І. 263
 Маркевич М. 245, 256, 263
 Марко Вовчок 193, 264
 Маркович Я. 266
 Марковський М. 183
 Мартен М. 131
 Мартен Рікерт *див.* Рікерт М.
 Мартинов О. 266
 Мартинович П. 266
 Мартін 128
- Мартін В. 109
 Масляников В. 145
 Массейс К. 122
 Матвєєв О. 33
 Матвєєва Л. 16, 329
 Мате В. 177
 Матюшин І. 188, 189, 192
 Мацієвич Л. 138
 Меєр Я. 123
 Мейер А. 80
 Мейлен А. 123
 Мельник А. 28
 Мельник К. 266
 Мельхіор де Гондекутер *див.* Гондекутер М.
 Менделєєв Д. 46, 50, 64
 Менк В. 37, 84
 Меріме Ж. 80
 Мерк Я. 123, 239
 Метлинський А. 262, 264, 265
 Микешин М. 116, 176
 Микола І 21
 Миколенко Н. 221
 Миловидов Ф. 263
 Милородович Г. 259, 326
 Милько В. 44
 Митрохін Д. 258
 Михайлов Ю. 199
 Михайлова Т. 246, 252, 253
 Михалевич І. 41, 42
 Михальчук К. 261
 Михальцева К. 267
 Мілле Ж. 123

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Міллер В. 239
Міллер Г.-Ф. 245, 256
Мінаєв Д. 261
Міяковський В. 256
Могилянський Микола 143
Могилянський Михайло 10, 48, 49, 72, 103, 105, 121, 134, 139, 143, 147, 152, 158, 166, 167, 180, 210, 211
Модзалевський В. 154, 260, 266
Мозер Л. Є. 63
Моєс Е. 109
Мойя П. 123
Мокрицький А. 84
Мол П. 123
Молейн П. 123
Моленар Б. 123
Моленар К. 123
Момпер Й. 128
Морачевський П. 264
Мордовцев Д. 264, 265
Мороні Д. Б. 123
Мостарт Г. 122
Мочульський В. 261
Мулір П. 123
Мурашко М. 111, 145, 166
Муринець В. 266
Мурільйо 77
Мушкетова (Мушкет) М. 222–224, 242
- Н**
Названс М. 196
Нарбут Г. 145, 154, 258, 260
Насегнєв *див.* Щавинський Насегнєв
- Нассау-Зіген К. 85
Науман К. 240
Наумов П. 84
Неклюдов С. 188–191
Нелідова К. 259
Немеж *див.* Щавинський Немеж
Нерадовський П. 257
Несецький (Несецький) К. 18, 19, 324
Нестеровський П. 263
Нестуля О. 15, 329
Нечуй-Левицький І. 264, 265
Нікітіна Г. 139
Нікола Пуссен *див.* Пуссен Н.
Ніколаус Кнюпфер *див.* Кнюпфер Н.
Ніколас Пітерс Клас Берхем *див.* Берхем Н. П.
Новицький М. 183
Новицький О. 12, 14, 108, 142, 143, 155, 174, 179, 180, 183, 184, 186, 188–192, 206, 207, 214, 216, 217, 221–224, 226, 227, 231, 232, 242, 247–249, 252, 254, 322, 326, 327, 330
Ногін К. 62–64
Номис М. 263
Носко П. 139
Носов А. 185, 186, 188, 218, 219, 222
Норець *див.* Лубенець Т.
- О**
Обремський В. 90
Обручов В. 188
Оводов М. 28
Овчінніков В. 241

- Огієнко І. 265
 Оксеніч М. 108, 174, 331
 Олекса Кобець *див.* Варавва О.
 Олександр II 46
 Олександр III 48
 Олександрів О. 183
 Олесь О. 265
 Олійник В. 30–32
 Ольга княгиня 76
 Ольденбург С. 69, 138
 Ольмінський М. 49
 Омелянський В. 181
 Онацький Є. 155, 156
 Онищенко О. 186, 235, 329
 Орлов П. 84
 Орлова С. 64
 Орловський В. 84
 Ормеа В. 105, 123
 Остаде А. 105, 123, 125
 Остапенко С. 23
 Оствальд В. 50
 Отто ван Веен *див.* Веен О.
 Охочинський П. 106, 114, 116
 Охримович В. 266
- П**
 Павловський І. 258, 263
 Павловський О. 168, 261
 Павлуцький Г. 77, 144, 145, 152, 154
 Падура Т. 37
 Паламедес А. 123, 239
 Паламедес Паламедес 123
 Палаузов С. 267
 Паліцин О. 263
- Панас Мирний 265
 Пантюхов І. 264
 Пантюхов М. 64
 Пантюхова О. 64
 Пауль Бріль *див.* Бріль П.
 Пачеко Ф. 123
 Педро де Мойя *див.* Мойя П.
 Переслені Н. 199
 Перетц В. 7, 10, 11, 15, 16, 34, 35, 43, 48,
 50–52, 54, 57–61, 64, 65, 67, 68, 73,
 80, 89, 93, 94, 97, 99, 104, 108, 121,
 125, 149, 166, 172, 173, 175, 181–
 186, 205, 206, 210–225, 227–231,
 238, 242, 246–249, 251, 254, 262,
 307, 312, 321, 325, 327, 331
 Пестель П. 37
 Петлюра С. 22
 Петренко Є. 139
 Петрів В. 22
 Петро *див.* Щавинський Петро
 Петров В. 183
 Петров Г. 64
 Петров М. 59, 260
 Петров О. 258
 П'єр Луї Гудро *див.* Гудро П.
 Пимоненко М. 102, 145
 Пирогов М. 26
 Писаревський С. 264
 Пітер Артсен *див.* Артсен П.
 Пітер Брейгель старший *див.* Брейгель
 П.
 Пітер ван де Вельде *див.* Вельде П.
 Пітер ван Блумен *див.* Блумен П.
 Пітер ван Лар *див.* Лар П.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Пітер ван Мол <i>див.</i> Мол П.	Потебня О. 262
Пітер Геррітц Кам <i>див.</i> Кам П.	Потоцький П. 147, 150, 157, 158, 161,
Пітер Геррітс Рустратен <i>див.</i> Рустратен	166, 209, 210, 213, 215, 220, 223–225,
П. Г.	247, 319, 328
Пітер де Йоде <i>див.</i> Йоде П.	Похітонов І. 139
Пітер де Молейн <i>див.</i> Молейн П.	Похотінов Д. 139
Пітер де Хох <i>див.</i> Хох П.	Прахов А. 84
Пітер Кодде <i>див.</i> Кодде П.	Прокопович В. 155
Пітер Мулір молодший (Темпеста) <i>див.</i>	Пул Е. 123
Мулір П.	Пуссен Н. 124
Пітер Ластман <i>див.</i> Ластман П.	Путро О. 329
Пітер Пауль Рубенс <i>див.</i> Рубенс П. П.	
Пітер Пітерс І 239	Р
Пітер Рустратен <i>див.</i> Рустратен П.	Равестейн Я. 123
Пітер Снайєрс <i>див.</i> Снайєрс П.	Радіч В. 266
Пітер Ян Куаст <i>див.</i> Куаст П. Я.	Разумовський К. 76
Платонова Н. 173	Раєв В. 84
Плеханов Г. 49, 69	Рафаель 80
Плохінський М. 256	Реєлік П. 129, 130
Площанський В. 258	Рейнке М. 69
Подушка З. 139	Рембрант 29, 79, 80, 127, 173, 181–184,
Покровський М. 182	186, 189, 193, 270
Полонська Н. 77	Реріх М. 75, 83, 84, 88, 92, 110, 135, 253
Померанцева О. 174	Рєдін Є. 257, 259
Пономаренко Й. 84	Рєпін І. 102, 145
Пооль М. 128	Ригель Г. 109
Попельницька О. 244, 253	Різниченко В. 260
Попов П. 221	Різниченко Ф. 139
Попов С. Д. 64	Рікерт М. 241
Попова Л. І. 13	Річард Уїлсон <i>див.</i> Уїлсон Р.
Поповицький О. 97	Розовик Д. 145
Портер В. 123	Рогович О. 268
Порцеліс Я. 125	Романенко Н. <i>див.</i> Куниця-Романенко Н.

Романов М. 124	Свидницький А. 264
Ромбоутс С. 123	Свірчевський І. 22
Рос Й. Г. 122	Світлицький Г. 139
Росієнська Р. 268	Світославський С. 159, 240
Ростіславов О. (Ростиславов А.) 75, 76, 83, 88	Святловський В. 49
Ростовцев М. 260	Селіванов О. 106
Рубан В. 255	Семенов-Тянь-Шанський П. 15, 66, 88, 103, 112–117, 126, 134, 258, 325
Рубенс П. 80, 125	Семенова Л. 115, 116
Рубець О. 263	Сементовський М. 263
Рубинштейн С. 257	Семеренко П. 176
Руданський С. 257, 263, 264	Сергійчук В. 138, 139
Рудинська Є. 223, 242, 252	Сергійчук М. 138
Рудницький С. 268	Сецех <i>див.</i> Щавинський Сецех
Рудченко І. 262	Сидоров О. 106
Рукавішніков І. 266	Синявський О. 183
Рукман 96	Симон <i>див.</i> Щавинський Симон
Рулін П. 183	Симоновський П. 255
Русов О. 176	Сичов М. 14, 214
Русови 138	Сікорський І. 264
Рустратен П. 123, 133	Сіре 71
	Сірко І. 37
С	Сіцінський Є. 155
Савченко Ф. 183	Сіцінський Ю. 259
Сак Л. 12, 117, 118, 127, 130, 198, 215, 291, 331	Скальковський А. 256
Саламон ван Ромбоутс <i>див.</i> Ромбоутс С.	Скаржинська К. 264
Самборський О. 226	Сковорода Г. 264
Самійленко В. 265	Скоропадський П. 22, 141
Самокиш М. 84, 139, 145, 267	Слабченко М. 255
Сасін <i>див.</i> Щавинський Сасін	Сластьон О. 266
Сафтлевен К. 123	Слесарєв І. 64
Сахно-Устимович О. 23	Слюсаренко Ф. 138
Свенціцький І. 143, 155, 261, 266	Смирнов Я. 77, 259
	Снайєрс П. 123

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Солмакер Я. Ф. 123
 Соловійов М. 75
 Соловійов Ю. 36
 Соллогуби 20
 Сологуб А. 20
 Сологуб Г. 19, 20
 Сологуб Ю. 20
 Сологуб Я. 20
 Сологуби 19
 Соломонова Т. 27
 Сомов К. 253
 Сохань П. 201, 329
 Сошенко І. 84, 188
 Спіцин О. 256
 Срезневський В. 166, 265
 Срезневський І. 255
 Сталін Й. 143
 Станіславський В. 183
 Старицька Л. 265
 Старицький М. 166, 264
 Стебницький П. 137–139, 142, 148–150, 152, 154, 157, 267
 Степовий Я. 139
 Стефано делла Белла *див.* Белла Ф.
 Стеценко І. 64
 Стеценко К. 139
 Стешенко І. 141, 142, 144, 145, 149, 195, 261, 296, 326
 Стешенко Я. 171, 311
 Стороженко А. 255
 Стороженко О. 264
 Стронін О. 166
 Струве 33
 Суворін 63
 Судковський Р. 84
 Судовщикова-Косач О. 264
 Сумцов М. 257, 262, 263, 266
 Супруненко Й. 139

Т
 Таранушенко С. 155, 174
 Телячий Ю. 145
 Тен І. 253
 Тенірс Д. 105, 123, 125
 Теодорович М. 258
 Теофіл 170
 Терборх Г. 105, 123
 Терещенки 174
 Терещенко В. 174
 Терещенко Н. 103
 Тесленко А. 265
 Тимченко Є. 266
 Титов (Тітов) Ф. 90, 169, 170, 245, 326
 Тихобразов М. 22
 Тиціан 80
 Ткаченко М. 84
 Толстой Д. 88
 Томас Гереманс *див.* Гереманс Т.
 Томас де Кейзер *див.* Кейзер Т.
 Торсуєв М. 83
 Тредвель Ф. 54, 56, 324
 Третьяков В. 10, 16, 91, 110, 331
 Третьяков О. 326
 Тройницький С. (Тройницкий С.) 11, 66, 67, 89, 147, 148, 160, 161, 210, 211, 213, 214, 260, 331
 Трохименко К. 139

Трубніков О. (Трубников А.) 75, 76,
127, 128, 325

Трутовський К. 84

Туган-Барановський М. 254

Туровець І. 37

У

Уїлсон Р. 123, 239

Уїтт Р. 15, 127, 131–133, 271, 289, 325

Українка Л. *див.* Леся Українка

Уманець Ф. 257

Усманов-Каплунський В. 102

Устиянович М. 264

Ушков М. 89

Ф

Фабриціус Барент 28

Фабриціус Валенти 29

Фабриціус Василь 29

Фабриціус Давид 29

Фабриціус (Шміт) Є. 33, 88, 119, 325

Фабриціус Йоганн 29

Фабриціус Ірина 29

Фабриціус Карел 28

Фабриціус К. М. 33

Фабриціус Марія Павлівна 29

Фабриціус Михайло Павлович 29

Фабриціус Н. П. 29

Фабриціус О. П. *див.* Щавинська О. П.

Фабриціус (Зубова) П. І. 29

Фабриціус (Фабрициус) П. М. 29–33,
77, 102, 103, 113, 119, 206, 287

Фабриціуси 28, 29

Фалькенборх Л. 122, 241

Фармаковський Б. 14, 214, 260

Фармаковський М. 7, 10, 11, 14, 88, 89,
97–99, 166, 171–173, 213, 214, 218,
227, 331

Федорченко І. 264

Ферсман О. 14, 100, 172, 214

Фесенко Ю. 178

Филипович П. 183

Фирсова О. 96, 97, 164

Філарете А. 80

Філянський М. 264

Фіренс-Геварт І. 109

Флавицький К. 187–193

Фліге М. 199

Флоріс Франс 105, 122

Фрагонар Ж.-О. 124, 241

Франко І. 265, 266

Франкен Франс 105, 123, 129

Франс де Гамільтон *див.* Гамільтон Ф.

Франс Кастельс *див.* Кастельс Ф.

Франсіско Пачеко *див.* Пачеко Ф.

Франческо А. 123

Фрейзе К. 109

Фрідлендер М. 15, 107, 288, 325

Фрідріх кайзер 107

Фріммель Т. 80, 109

Фома *див.* Щавинський Фома

Фундуклей І. 259, 260

Фурнаграфіот Діонісій 170

Х

Ханенки 70, 117–121, 131, 199

Ханенко Б. 70–72, 75, 84, 103, 104, 108,
117, 118, 120, 122, 126, 131, 204, 220

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ханенко В. 70, 103, 104, 108, 117, 120,
131, 191, 198, 199
Ханенко В. А. 153
Ханенко М. 266
Хвойка В. 260
Хейль (Гейль) Д. 123
Хем К. 123
Хем Я. Д. 123
Херп В. 123
Хертінг У. 130
Хмельницький Б. 37, 159, 240
Хлебніков М. 188
Хоґарт В. 125
Ходак І. 163, 170, 199, 206, 207, 209–
211, 237, 247, 331
Холодний П. 145, 152, 155
Хоткевич Г. 264
Хофстеде де Гроот К. 109, 128, 129
Хох П. 106
Хуан Баутиста Мартинес дель Мазо
див. Мазо Х.
Хют Б. 109

Ц

Цертелєв М. 262
Цик Я. 123, 239
Цисс О. 264

Ч

Чайківський Ю. 256
Чарторийські 17
Чезарі Д. 123
Черкасенко С. 169, 177

Чернишов М. 259
Чернявський М. 265
Чернягін М. 135, 326
Черпаковський К. 36
Чикаленко Є. 143
Чикаленко Л. 155
Чубинський М. 63
Чубинський П. 263, 268
Чуприненко С. 139

Ш

Шабленко А. 139
Шаповалов І. 84
Шафіров В. 224, 238
Шахматов О. 138, 148, 254
Шашкевич М. 264
Швенцон І. 258
Швидкий В. 138
Шевченко Л. 183
Шевченко Т. 12, 13, 84, 108, 111, 138,
159, 160, 166, 168, 173, 174–194,
214, 218, 242, 254, 263, 264, 270, 294,
322, 327
Шелухін С. 152
Шестаков П. 62–64
Шестопалова Л. 96, 97, 164
Шереметьєви 94
Шидловський С. 76
Широцький К. 108, 138, 139, 155, 174,
263
Шлейфер П. 84, 174
Шлоссер Ю. 109
Шмельов В. 201, 329

Шмідт Д. 114
Шміт Ф. 14, 155, 201, 207, 214,
215
Шмурло Е. 257
Шон 33
Шостак О. 12, 124, 125, 242, 331
Штеренберг Д. 93
Штром І. 22
Шувалови 95
Шуцький К. 23

Щ

Щавинська В. В. 26, 36
Щавинська К. О. 20, 21, 212, 213
Щавинська О. П. 28, 29, 36, 213
Щавинський А. А. 20
Щавинський Андрій 18
Щавинський Антон 20
Щавинський Войцех 19
Щавинський Володимир 21
Щавинський Дадзібог 18
Щавинський Доброслав 18
Щавинський Іван 18
Щавинський Іван (Ян) 18
Щавинський К. А. 13, 20, 21
Щавинський Казимир 19
Щавинський Насегнев 18
Щавинський Немеж 17, 18
Щавинський О. К. 20–24, 26, 28, 36,
38, 54
Щавинський О.-М. К. 20, 21, 26–28,
36, 40, 321
Щавинський Петро 18
Щавинський Сасін 17–19
Щавинський Сецех 18
Щавинський Симон 18, 19
Щавинський Фома 19
Щавинський Яків (Якуб, Ян) 19
Щавинський Яків-Ольбрехт 19
Щавинські 19, 20, 33, 34, 45, 217, 228,
280, 324
Щебальський П. 256
Щеглов І. *див.* Леонт'єв І.
Щеглова С. 166, 260
Щепкін М. 181
Щепкіна К. 181
Щепотьєв В. 183
Щербаківський В. 77, 108, 155, 262
Щербаківський Д. 108, 145, 154, 155,
162, 163, 174, 187, 206
Щербанюк Д. 27
Щербина Ф. 256
Щітківський І. 183
Щоголів Я. 263, 265
Щурат В. 265, 266
Щусєв О. 75, 76

Ю

Юр М. 12, 193
Юсупови 94

Я

Яворницький Д. 255, 263, 264, 267
Яворський М. 216, 225, 231, 250
Яворський Ю 263
Якименко Ф. 139
Яків (Якуб, Ян) *див.* Щавинський Яків
(Якуб, Ян)

Яків-Ольбрехт <i>див.</i> Щавинський Яків-Ольбрехт	Ян Йозеф Гореманс <i>див.</i> Гореманс Я. Й.
Якоб де Вет <i>див.</i> Вет Я.	Ян Куленбір <i>див.</i> Куленбір Я.
Якоб Франс ван дер Мерк <i>див.</i> Мерк Я. Ф.	Ян Лівенс <i>див.</i> Лівенс Я.
Яковенко В. 176	Ян Лінгельбах <i>див.</i> Лінгельбах Я.
Яковлєв М. 67, 244, 280	Ян Порцеліс <i>див.</i> Порцеліс Я.
Якопо Бассано <i>див.</i> Бассано Я.	Ян Франс ван Блумен <i>див.</i> Блумен Я. Ф.
Ян Баптист Венікс (Ян Батист Ваннікс) <i>див.</i> Венікс Я. Б.	Ян Франс Солмакер <i>див.</i> Солмакер Я. Ф.
Ян Брейгель старший <i>див.</i> Брейгель Я.	Януаріус Цик <i>див.</i> Цик Я.
Ян ван Гансберген <i>див.</i> Гансберген Я.	Януків Н. 222
Ян ван Гоєн <i>див.</i> Гоєн Я.	Яременко В. 145
Ян ван дер Меєр <i>див.</i> Меєр Я.	Яременко Л. 235
Ян ван Кессель <i>див.</i> Кессель Я.	Яремич С. 16, 72, 73, 75, 84, 85, 91–93, 101, 104, 105, 108–113, 124, 125, 134, 139, 145, 147, 148, 150, 157, 161, 166, 174, 187, 196, 209, 213–215, 233, 240, 262, 331
Ян ван Кессель старший <i>див.</i> Кессель Я. старший	Ярон С. 32, 33
Ян ван Равестейн <i>див.</i> Равестейн Я.	Яснопольський М. 268
Ян Вейнантс <i>див.</i> Вейнантс Я.	Ячницький Г. 138
Ян Венікс <i>див.</i> Венікс Я.	Яцюк В. 12, 175, 190–193, 331
Ян Вермеєр Делтфський <i>див.</i> Вермеєр Я.	Яшек М. 178, 254
Ян Давідс де Хем <i>див.</i> Хем Я. Д.	Ященко Л. 168

ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР І СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук
ВБУ – Всенародна бібліотека України
ВРНГ – Вища рада народного господарства
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ВУКОПМИС – Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
ГУБКОПМИС – Губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
ДАІМК – Державна академія історії матеріальної культури
ДАФ – Документально-архівний фонд
Держторг – Державна експортно-імпортна контора
ЗАГС – Орган запису актів громадянського стану
ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України
ІА НБУВ – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
ІР – Інститут рукопису
КНМ – Київський національний музей
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
НА – Науковий архів
НАН – Національна академія наук

Наркомос – Народний комісаріат освіти
Наркомпрос – Народний комісаріат просвіти
НАФРФ – Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів
НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НКО – Народний комісаріат освіти
НММХ – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари
Ханенків
НХМУ – Національний художній музей України
Окрвиконком – Окружний виконавчий комітет
РАІМК – Російська академія історії матеріальної культури
РАН – Російська академія наук
РНК – Рада народних комісарів
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАН – Українська академія наук
Укрголовнаука – Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти
УНР – Українська Народна Республіка
УНТ – Українське наукове товариство в Києві
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР – Українська Центральна Рада
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

У монографії на основі аналізу широкого комплексу архівних документів, значну частину яких вперше введено до наукового обігу, а також бібліографічних джерел, відображено участь видатного вченого, колекціонера та громадсько-культурного діяча Василя Олександровича Щавинського (1868–1924) в українському науково-культурному житті кінця XIX – першої чверті XX ст., висвітлено його внесок у збереження мистецької та культурно-історичної спадщини, проаналізовано науковий доробок мистецтвознавця з українознавчих питань.

Досліджено родовід В. Щавинського та процес формування його як особистості та вченого. Відображено діяльність В. Щавинського як дослідника та експерта пам'яток живопису, мистецтва і культури та встановлено засадничі принципи його діяльності з колекціонування. Висвітлено співпрацю мистецтвознавця та громадсько-культурного діяча з українськими установами та вченими під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та його діяльність з виявлення та повернення в Україну національних історико-культурних реліквій. Проаналізовано праці В. Щавинського з українознавства, розкрито внесок вченого у збереження та дослідження літературної та мистецької спадщини Т. Шевченка, його діяльність як бібліофіла. Простежено процес перевезення в Україну колекцій В. Щавинського та їх подальшу долю.

У книзі вміщено додатки «Основні дати життя та діяльності В. Щавинського», «Матеріали до бібліографії праць В. Щавинського», «Фотодокументи», «Основні джерела та література».

SUMMARY

The monograph, based on the analysis of a wide range of archival documents, a significant part of which has been introduced into scientific circulation for the first time, as well as bibliographic sources, reflects the participation of an outstanding scientist, collector of artistic and cultural-historical monuments, and social and cultural figure Vasyl Oleksandrovich Shchavynskyi (1868–1924) in the Ukrainian scientific and cultural life of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century. The contribution of the scientist to the preservation of the artistic and cultural-historical heritage is highlighted, and the scientific work of the art critic on Ukrainian studies is analyzed.

The genealogy of V. Shchavynskyi and the process of his formation as a person and a scientist are studied. The activity of V. Shchavynskyi as a researcher and expert of monuments of painting, art and culture is reflected, and the basic principles of his collecting activity are established. The cooperation of the art critic and social and cultural figure with Ukrainian institutions and scientists during the national liberation struggles of 1917–1921 and his activities to identify and return to Ukraine national historical and cultural relics are highlighted. The works of V. Shchavynsky on Ukrainian studies were analyzed, the scientist's contribution to the preservation and research of the literary and artistic heritage of T. Shevchenko, his activities as a bibliophile were revealed. The process of transporting the collections of V. Shchavynskyi to Ukraine and their further fate is traced.

The book contains appendices «The main dates of the life and activities of V. Shchavynskyi», «Materials for the bibliography of the works of V. Shavynskyi», «Photography documentes», «Primary sources and literature».

Наукове видання

ШАПОВАЛ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

**УКРАЇНСЬКІ ОБРІЇ ВАСИЛЯ ЩАВИНСЬКОГО:
МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ, КОЛЕКЦІОНЕРА, БІБЛІОФІЛА**

Монографія

Відповідальний редактор
Дубровіна Любов Андріївна

Редактор
Маслакова Надія Миколаївна

Комп'ютерне верстання Г. І. Булахової

Підп. до друку 7.10.2024. Формат 70х100/16.
Обл.-вид. арк. 15,99. Ум. друк. арк. 29,02.
Наклад 200 пр. Зам. № 12.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, Голосіївський просп., 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7871 від 28.06.2023 р.